

BIBLIOTECA ISTORICĂ

II

D. TUDOR

ISTORIA
SCLAVAJULUI
în
DACIA ROMANĂ

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMINE

În colecția :
„Biblioteca istorică”
au apărut :

I

Importul amforelor stam-
pilate la Istria

de V. Canarache

II

Istoria selavașului în Dacia
romană

de D. Tudor

BIBLIOTECA ISTORICĂ

II

ISTORIA
SCLAVAJULUI
în
DACIA ROMANĂ

D. TUDOR

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMINE

1957

PREFAȚĂ

Dorința de a încerca o prezentare a problemei sclaviei în Dacia romană îmi reține atenția de aproape zece ani. De aceea, cu prilejul examinării ei, numai în cadrul Daciei inferioare, acum șapte ani anunțam monografia de față¹. Dar cercetarea a fost mereu prelungită pentru a realiza strângerea completă a materialului documentar și a aștepta apariția unor studii, legate de viața provinciilor dunărene ale imperiului roman. În mare număr acestea au și apărut la timp și ne-au fost de mare folos în multe din capitolele cărții de față.

Istoriografia noastră dinainte de 1944 a neglijat aproape total cercetarea sclaviei pe teritoriul patriei noastre în epoca antică². În schimb, s-au scris multe studii referitoare la armata romană, guvernatori, construcții etc. În cele două lucrări de sinteză asupra epocii romane a Daciei, acest capitol lipsește³. În general, vechii noștri istorici au neglijat în studiile lor problemele de istorie socială.

Vechea noastră istoriografie izola istoria economică de cea socială, lăsa în uitare populația băștinașă a provinciei Dacia, așa cum o lăsau și inscripțiile latine. Ca și întreaga istorie a Romei, aceea a Daciei de la Traian la Aurelian nu poate fi înțeleasă în toate problemele ei fără cunoașterea sclavilor, colonilor, liberților, a populației de cultivatori liberi, a sărăcimii de la oraș, categorii numeroase și în continuă opoziție cu autoritățile civile și militare ale împăratului. Cît de important a fost sclavagismul în societatea antică o arată Engels prin următoarele cuvinte :

„El (sclavagismul) devine în scurt timp forma dominantă de producție la toate popoarele care depășiseră în dezvoltarea lor vechea comunitate, cons-

---

¹ D. Tudor, *Despre sclavaj în Dacia inferioară*, în SCIV, I, 1, 1950, p. 205. Concluziile noastre bazate numai pe 14 texte epigrafice ce menționează 20 sclavi și liberi au fost însușite de o serie de savanți sovietici.

² Singur C. C. Giurescu, *Istoria Romnilor*, București, 1942, I, p. 155, i-a rezervat cîteva rînduri.

³ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, și D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1942. Westermann, în bogatul său articol *Sklaverei*, RE Suppl. VI, col. 1024, rezervă provinciilor dunărene o singură coloană și conchide scurt, că aici sclavia a fost slab dezvoltată.

tituind însă în cele din urmă și una din cauzele principale ale decăderii lor. Abia sclavia a făcut posibilă o diviziune a muncii între agricultură și industrie pe scară mai întinsă și a permis înflorirea lumii vechi, a antichității elene. Fără sclavie nu ar fi existat statul elen, nu ar fi existat arta și știința elenă; fără sclavie nu ar fi existat nici imperiul roman. Dar fără această bază a elenismului și a imperiului roman nu ar fi existat nici Europa modernă. Nu trebuie să uităm niciodată că toată dezvoltarea economică, politică și intelectuală a avut drept condiție premergătoare o orînduire în care sclavia era tot atît de necesară pe cît era de unanim recunoscută¹¹.

Folosind greșit aceste formulări științifice ale lui Engels, mulți dintre cercetătorii noștri de după 1944, care au atins în mici studii probleme privind pe sclavii din Dacia romană, au ajuns la afirmații hazardate. Aceștia s-au năpustit cu formulări sumbre asupra sclavagismului din Dacia romană, au văzut peste tot numai sclavi nenorociți, exploatarea cruntă din partea unor stăpîni nemiloși, toată populația autohtonă redusă în sclavie, răscoale în masă și continue ale celor exploatați, cohorte de barbari venind de peste hotare ca să aducă o nouă ordine în provincie etc. etc. Toate aceste caracterizări făcute în grabă nu se sprijineau pe nici un document epigrafic, deși numărul acestora trece de 150 inscripții. Nu s-a ținut seama nici de indicațiile date de Engels, că sclavia în ultimă instanță se transformase în cătușe ale producției².

Astfel, de la o extremă: desconsiderarea totală a problemei sclaviei de către istoriografia burgheză, se trecea acum la altă extremă, aceea a exagerării ei în viața provinciei. Se uitau avertismentele date de Engels :

„Nimic mai ușor decît să-i tot dai înainte cu fraze generale despre sclavie și altele asemănătoare și să-ți reveri înalta mînie morală împotriva unor asemenea instituții rușinoase... Și dacă vorbim de aceste lucruri, trebuie să spunem, oricît ar apărea aceasta drept o contradicție și o erezie, că introducerea sclaviei a constituit în împrejurările de atunci un mare progres”³.

Nucleul încercării monografice de față îl formează analiza amănunțită a stirilor puse la îndemînă de cele 152 texte epigrafice gravate pe piatră sau zgîriate pe tăblițe cerate, descoperite toate pe teritoriul de ocupație romană de la nordul Dunării. Puținele date oferite de literatura istorică antică au fost de asemenea folosite. Materialul epigrafic similar din alte provincii ale imperiului roman a fost de asemenea luat în considerație. Multe lucruri bune din cercetările istoricilor mai vechi și-au găsit locul cuvenit în monografia noastră. În problemele complexe legate de sclavia antică ne-am sprijinit pe singura concepție științifică și ideologică justă, aceea oferită de știința marxist-leninistă. În această orientare și înțelegere, de un real folos ne-au fost numeroasele studii ale savanților ruși și sovietici, singurele care cercetează

¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, Domnul Eugen Dühring revoluționează știința, ed. II, E.S.P.L.P. 1955, p. 200 urm. Cf. și A. P. Kajdan, *Despre unele probleme discutabile din istoria formării relațiilor feudale în imperiul roman*, în „Analele Romîno-Sovietice”, ser. Istorie, 1954, nr. 1, p. 15.

² K. Marx și F. Engels, *Opere alese*, E.S.P.L.P., 1955, vol. II, p. 325. Cf. și Kajdan, *loc. cit.* Punctul contrar și neștiințific al istoriografiei mai vechi, la Ed. Meyer, *Die Sklaverei im Altertum*, în *Kleine Schriften*, Halle, 1910. p. 210 urm.

³ Fr. Engels, *Anti-Dühring*, p. 200.

amănunțit și documentat diferitele aspecte ale sclaviei, atât pentru Dacia cât și pentru întregul imperiu roman.

Multe din concluziile acestei monografii vor decepționa pe partizații „sclavizării” totale a Daciei romane. Locul real pe care-l ocupa sclavia în viața provinciei a fost conturat de unii cercetători sovietici și români: „... în centrele cele mai importante de producție din Dacia a existat forma de muncă sclavagistă... dar... nu a existat forma sclavagistă clasică, așa cum o cunoaștem din Grecia și imperiul roman. De altfel, aceasta nici nu era posibilă, deoarece introducerea la noi a sclavagismului are loc într-un moment când, în general, această orînduire intrase în declin”¹.

Încercarea monografică de față, de a cuprinde istoria sclaviei dintr-o întreagă provincie romană, în totalitatea aspectelor ei, pare a fi, pînă acum, unica în întreaga istoriografie asupra antichității. Absența unor cercetări regionale ne îngreuiază foarte mult posibilitățile de a face studii comparative mai de amănunt asupra acestei clase sociale. Dacă ținem seama de durata scurtă a stăpînirii romane în Dacia, în nici o altă provincie romană, cu excepția Egiptului bogat în papiri, nu a apărut material documentar numeros, legat de sclavi și liberi, ca în Dacia. Atare situație ne-a îndemnat mult a trece la cercetarea lui.

---

¹ M. Roller, *Probleme de istorie*, București, 1947, p. 17. Aceeași situație rezultă și pentru Egipt, din numeroșii papiri, unde munca liberă predomină față de a sclavilor. Cf. M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Florența, 1933 (trad. G. Sanna), p. 325.

LISTA PRESCURTĂRILOR

- ACMITr = „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice”, secția pentru Transilvania — Cluj.
- AISC = „Anuarul Institutului de Studii Clasice” — Cluj.
- Ann épigr. = „Année épigraphique”, la Revue archéologique.
- Arch. Anz. = „Archaeologischer Anzeiger”, la Jahrbuch. deut. arch. Inst. — Berlin.
- Arch. Ért. = „Archaeologiai Értesítő” — Budapesta.
- BCMI = „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” — București.
- CAH = *The Cambridge Ancient History.*
- CIG = *Corpus inscriptionum Graecarum.*
- CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum.*
- Cod. Just. = *Code x Justinianus.*
- Dacia = „Dacia”. Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie — București.
- Dic. d. Ant. = Daremberg — Saglio — Pottier, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines.*
- Dig. = *Digesta.*
- Dolgozatok = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségártárból — Cluj.
- FHG = C. Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum.*
- IGR = R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.*
- ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae.*
- JÖAI = „Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes” — Viena.
- JRS = *Journal of Roman Studies* — Londra.
- Kruglikova, Dacia = I. T. Kruglikova, *Dacia ca provincie romană în sec. II—III*, în „Anal. Rom.-Sov.” ser. Istorie, 1956, nr. 2, p. 63—93 (trad. cap. III din cartea sa *Dacia în epoca ocupației romane*, Moscova 1955, p. 97—160).

- Kerényi = A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapesta, 1941.
- Mél. Glotz. = *Mélanges Gustave Glotz*, t. I—II, Paris, 1932.
- PIR = *Prosopographia imperii Romani*.
- RE = Pauly — Wissowa — Kroll, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
- SCIV = „Studii și cercetări de istorie veche”, — București.
- SHA = *Scriptores Historiae Augustae*.
- SE = *Supplementum Epigraphicum* (anexă la această carte).
- Syll.³ = W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, ed. III.
- D. Tudor, OR. = D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1942.
- VDI = **Вестник Древней истории**, Moscova-Leningrad.

INTRODUCERE

„Sclavia este cea dintii formă a exploatării, specifică lumii antice. . .”¹. Clasele antagoniste apar în sistemele economice bazate pe exploatare. În societatea antică, acestea au fost două : sclavii și stăpînii de sclavi. Populația liberă a societății antice constituie două pături : una a marilor proprietari de pămînt, de ateliere, negustori, cămătari etc., și alta a micilor producători țărani și meșteșugari. Micii producători în producția socială a societății sclavagiste, sînt și exploatare de clasă, atunci cînd folosesc sporadic, și în mică măsură, munca sclavilor. Pătura micilor producători se găsea într-o continuă fluctuație economică, unii se ridicau în clasa stăpînitorilor de sclavi, alții se ruinau, transformîndu-se în coloni sau în proletari la orașe².

Juriștii romani din timpul imperiului ne-au lăsat multe indicații despre felul cum societatea romană privea pe sclavi. Materialul epigrafic întregeste aceste informații.

Dio Chrysostomul, în lucrarea sa *Despre sclavie și libertate*, rezumă natura *izvoarelor sclaviei* prin cuvintele : „Cei ce dobîndesc sclavi îi dobîndesc în același fel ca pe toate celelalte lucruri : unii prin danie, moștenire sau cumpărare ; alții datorită faptului că de la început sclavii s-au născut la ei în casă, ceea ce face ca aceștia să se numească sclavi de casă (οἰκογενεῖς = *vernae*). Al treilea fel de dobîndire este captivitatea de război”³. „Însăși piața sclavilor — scrie Marx — este permanent alimentată cu marfa care furnizează forță de muncă, prin război, piraterie etc. și acest fapt la rîndul său nu este efectuat printr-un proces de circulație, ci este o însușire naturală de forță de muncă străină prin constrîngere fizică directă”⁴.

Așadar posibilitățile de a avea sclavi erau prăsilile de sclavi, capturarea prin războaie sau piraterie, condamnații pentru crime, pentru

¹ K. Marx și Fr. Engels, *Opere alese*, E.S.P.L.P., 1955, vol. II, p. 352.

² S. I. Utchenko, *О классах в классовой структуре античного рабовладельческого общества*, în VDI, 1951, nr. 4, p. 15—21. Idem, *loc. cit.*, p. 7 arată că formează încă obiect de discuție problema clasei principale, secundare și de tranziție pentru lumea veche.

³ *Cuvîntarea XV*, 25 (ed. Arnim, Berlin, 1893, vol. II, p. 239).

⁴ K. Marx, *Capitalul*, Ed. P.M.R., București, 1951, vol. II, p. 394 urm.

datorii neachitate, comerțul cu robi din afară, vânzarea copiilor din pricina mizeriei, furtul copiilor etc. Pe baza acestor surse de alimentare cu sclavi, legislația antică romană îi grupa în două mari categorii: sclavi din naștere (*servi nati*) și sclavi ce proveneau din oameni liberi (*servi facti*)¹. Cu excepția pirateriei, toate aceste izvoare ale sclaviei au existat și în Dacia romană. Dezvoltarea slavagismului în Dacia are loc în secolele II-III e.n., când sclavia intrase în faza descendentă, fapt ce se vede și din prețul ridicat al sclavilor, arătat de trei tăblițe cerate (*SE. 118—120*). De aceea, ca izvoare principale ale sclaviei din această provincie, marele rol l-au avut războaiele organizate sau incursiunile făcute în regiunile triburilor barbare în hotar cu Dacia, cu scopul de a face captivi.

Juriștii romani considerau pe sclavi (*servus, verna, puer, homo, mulier, ancilla, mancipium*) nu ca om, ci ca un obiect (*res*)². „Sclavii — spune Lenin — erau considerați de către stăpînii de sclavi ca proprietatea lor, iar legea consfințează acest punct de vedere, privind pe sclavi ca pe un obiect aflat în întregime în posesiunea stăpînului de sclavi”³.

Numele sclavului era dat și schimbat după bunul plac al stăpînului. Lipsit de libertate, sclavul era deposedat de drepturile de care se bucurau oamenii liberi. El nu putea încheia o căsătorie legată (*matrimonium*), rezervată oamenilor de condiție liberă, și legăturile dintre sclavi erau socotite concubinaj (*contubernium*). Dreptul de proprietate asupra bunurilor nu se recunoaște sclavului; tot ceea ce strîngea el, trecea de drept în patrimoniul stăpînului (*patrimonium domini*). Sclavul nu putea figura ca parte sau martor în fața justiției, nu putea contracta datorii, nici testa etc. În schimb, el era obiectul tuturor tranzațiilor, putea fi dăruit, dat în gaj, vîndut, schimbat, închiriat, testat, părăsit, omorît etc. Dreptul de viață și de moarte asupra sclavului a existat la toate popoarele antice (*vitae necisque potestas*).

Din interese proprii proprietarilor de sclavi, juriștii romani acordă cu timpul sclavului delegația de a-l reprezenta pe stăpîn în diferite afaceri cu scop lucrativ. Atunci sclavul împrumută din persoana stăpînului (*ex persona domini*), poate încheia acte juridice de debit sau credit. O atare situație s-a acordat sclavului *Secundus*, cunoscut într-o tăbliță cerată dacică (*SE. 121*).

Sclavul este proprietatea unui stăpîn (*dominus*), a mai multor stăpîni, a unei colectivități publice sau private sau al unui templu, și se află sub

¹ H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, Paris, 1879, ed. II, vol. II, p. 16 urm.; J. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry), Paris, 1892, vol. I, p. 195 urm.; L. Beauchet, s. v. *servi*, în Daremberg-Saglio, *Dic. d. Ant.*, IV, 2, p. 1260 urm.; M. Bang, *Die Herkunft der römischen Sklaven*, în „Mitt. d. kais. deut. arch. Inst. Röm. Abteil”, XXV, 1910, p. 224 și XXVII, 1912, p. 189; P. Fr. Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, Paris, 1924, ed. VII, p. 105 urm.; W. L. Westermann, s. v. *Sklaverei*, în *RE* Suppl. VI, col. 944 și 994; St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, în *Mél. Glotz*, Paris, 1932, t. I, p. 397 urm.; N. A. Mașkin, *Istoria Romei antice*, Editura de Stat, București, 1951, p. 136 și VI. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei, statului și dreptului R.P.R.*, Editura de stat pentru literatură economică și juridică, București, 1955, vol. I, p. 182.

² Gaius, *Inst. I*, 9; Wallon, *op. cit.*, II, p. 175; Beauchet, *art. cit.*, p. 1265; J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donaulendern*, Innsbruck, 1887, ed. II, p. 136; Girard, *op. cit.*, p. 226; E. Weiss, s. v. *Sklaven* în *RE* II, 3, col. 551 urm.; și Westermann, *art. cit.*, col. 895.

³ V. I. Lenin, *Despre stat*, E.S.P.L.P., 1953, p. 13.

puterea acestora (*dominica potestas*). Unii istorici mai vechi au căutat să stabilească aceeași situație juridică sclavului, colonului și muncitorului liber din antichitate¹. Clasicii marxism-leninismului au combătut în lucrările lor aceste denaturări, au stabilit faptul că sclavul este vîndut o dată pentru totdeauna, pe cînd proletarul își vinde zilnic forța sa de muncă, au arătat lipsa de libertăți a sclavului, că el lucrasază cu ajutorul unor mijloace de producție străine și nu în mod independent etc².

Dreptul domestic roman socotea pe sclav ca membru în familia stăpînului și supus puterii lui. De unde la început, cuvîntul *familia* se referea numai la membri de condiție liberă, cu timpul el s-a folosit și pentru denumirea unei grupe de sclavi³.

După natura și calitatea stăpînului, existau două categorii de sclavi: sclavii publici (*familia publica* = *δημόσιοι*) în care intrau sclavii statului, ai împăratului, ai orașelor, ai templelor etc., și sclavii particulari (*familia privata*). După locul de muncă, grupurile de sclavi formau *familia rustica*, adică cei ce munceau la țară și *familia urbana* care cuprindea robii întrebuințați în diverse munci de la orașe. Cei repartizați numai în serviciul casei proprietarului de sclavi, fără să fie trecuți la munca cîmpului sau în aceea de atelier, formau *familia domestica*⁴.

În Dacia, proprietarii mijlocii din orașe, care posedau și pămînt la țară, își foloseau sclavii după muncile sezoniere, cînd în *familia rustica*, cînd în *familia urbana*.

Termenul oficial pentru denumirea sclavului era cuvîntul *servus*. Corespondentul feminin *serva* apare rar în textele juridice, față de inscripții. Juriștii folosesc de predilație pentru indicarea unei sclave, cuvîntul

¹ Problema situației juridice a sclavului discutată la: Wallon, *op. cit.*, II, p. 67, 179, 184 și 200; Beauchet, *art. cit.*, p. 1265; Girard, *op. cit.*, p. 99 urm.; Westermann, *art. cit.*, *passim*; I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, București, 1926, vol. I, ed. II-a, p. 245; Max L. Strack, *Die Freigelassenen in ihrer Bedeutung für die Gesellschaft der Alten*, în „Hist. Zeitschrift”, 112 1914, p. 1 urm.; A. V. Mișulin, *Spartacus*, București, 1953, p. 40 urm. și Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 182. Tendința unor istorici burghezi de a prezenta viața sclavilor ca ușoară și plină de libertăți (Gibbon, Boissier, Ed. Meyer etc.) este aspru combătută de Mișulin, *op. cit.*, p. 39 urm. Între istoricii burghezi, adeptul principal al acestei tendințe a fost Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 188, urmat de Oertel, în anexa lucrării lui R. von Pöhlmann, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, München, 1925, vol. II, p. 542. Westermann, *art. cit.*, col. 894, se declară și el adept al teoriilor lui Ed. Meyer. Caracteristică este afirmația lui Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 211, că: „Nicăieri nu se vede mai clar aspectul modern al sclaviei (antice) ca în aceea că sclavul, pus în condiții favorabile ca ale muncitorului din industria de azi, ajunge ușor la bunăstare și bogăție, în timp ce șerbul medieval, colonul din imperiul roman târziu, și servul medieval se nasc în aceeași stare și atît ei cît și urmașii lor nu reușesc niciodată să mai iasă din aceeași stare”.

² Discuția și informația bibliografică la Mașkin, *op. cit.*, p. 137 urm.

³ R. Leonhard s. v. *familia* în RE VI, col. 1983.

⁴ Wallon, *op. cit.*, II, p. 91 urm.; K. I. Neumann s. v. *dominus* în RE V, col. 1305; Leonhard, *art. cit.*, col. 1980 urm.; Beauchet, *art. cit.*, p. 1267; Marquardt, *op. cit.*, I, p. 161 urm. și 212 urm.; V. Chapot s. v. *servi* în Daremberg-Saglio, *Dic. d. Ant.* IV, 2, p. 1274; H. Erman, *Servus vicarius. L'esclave de l'esclave romain*, Lausanne, 1896, p. 402 (extr. din *Recueil. Faculté de droit Univ. Lausanne, à l'occasion de l'Exposition nationale suisse*, Geneva, 1896) și Westermann, *art. cit.*, col. 895 și 947. *Servi poenae* n-au *dominus*, la fel *derelicti*, cei părăsiți de stăpîn și cei refuzați de moștenitori (*servi hereditari*). Stăpînii de sclavi foarte bogați organizau pe sclavi în *collegia*, *classes* și *decuriae*, repartizați pe specialități de muncă, ca totul să se producă în gospodăria stăpînului și să se apeleze cît mai puțin la piață; cf. Gummerus, *Industrie und Handel* în RE IX, col. 1455 și 1492.

*ancilla*¹. Un loc important în inscripțiile din Dacia îl ocupă *verna*, prin care se înțelegea sclavul născut și crescut în casa stăpînului. Cei mai mulți *vernae* dacici fac parte din *familia publica*. Este știut că în epoca republicii, afluxul de sclavi capturați în urma unor expediții militare făcea ca *servi* de tîrg să aibă un preț de cumpărare mult mai scăzut decît totalitatea cheltuielilor investite de către un *dominus* pentru a crește sclavi prin prăsiile. În vremea imperiului, însă, lucrurile se inversează, de aceea Columella încuraja creșterea de sclavi în casă².

Sclavii nu aveau o îmbrăcăminte specială prin care să se distingă de oamenii liberi. O propunere făcută în senatul roman, ca să se impună sclavilor o anumită haină, a fost respinsă, sub motivul că sclavii și-ar putea da seamă de numărul mare ce-l reprezintă față de oamenii liberi, ceea ce i-ar face solidari și periculoși³.

În Dacia nu ne-a rămas nici o reprezentare sculpturală specială a sclavilor. Cei reprezentați în busturi sau statui, descoperite în Roma și Italia, fiind dintre cei deportați cu ocazia războaielor de cucerire a Daciei, poartă îmbrăcăminte dacică.

Condițiile de trai ale sclavilor erau în general deosebite pentru cei din *familia privata* și *publica, rustica* și *urbana (domestica)*. Ele depindeau în mare măsură de locul de muncă, de bunăvoința stăpînului, ca și de comportarea sclavului. Mulți istorici prezintă idilic și senin felul cum erau priviți sclavii de către stăpîni. Dacă pentru Dacia ne lipsesc date precise în această problemă, în schimb papirii descoperiți în Egipt sînt documente concludente, valabile pentru întreg imperiul roman, asupra pedepselor barbare ce se aplicau de către stăpîni acestor nenorociți⁴.

Printr-o serie de legi, Augustus a urmărit deosebita categorică dintre sclavi și stăpînii de sclavi și întărirea puterii stăpînului asupra robilor, ca un principiu de bază al sistemului sclavagist roman. Dar succesorii săi din secolul I și al II-lea e.n. au căutat să îndulcească această legislație, prin alte dispoziții care protejau pe sclavi, sau să nu aplice măsurile drastice legiferate de Augustus. În această problemă nu trebuie să uităm, însă, că una era legea și alta era realitatea.⁵

¹ W.W. Buckland, *Roman Law of Slavery*, 1908, p. 8 (citată după Westermanu, *art. cit.*, col. 946, deoarece cartea ne este inaccesibilă). Cuvîntul *sclavus* a apărut în latina medievală, cf. Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 178.

² Columella I, 8, 19 cf. și Wallon, *op. cit.*, II, p. 17.

³ Seneca, *De Clem.*, I, 24, 1. Vezi și Chapot *art. cit.*, p. 1277 urm. și Westermann, *art. cit.*, col. 1000 și 1054.

⁴ Westermann, *art. cit.*, col. 1018 urm.; Girard, *op. cit.*, p. 105, observă just că reflexul cruzimilor stăpînului față de sclavi îl constituie tocmai legislația în favoarea robilor, dată de unii împărați.

⁵ Asupra legilor favorabile sclavilor vezi în general Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 209; Girard *op. cit.*, p. 104; Westermann, *art. cit.*, col. 1042 urm. și Beauchet, *art. cit.*, p. 1267 care vede în această legislație nu izvorul unor tendințe umanitare, ci măsuri pentru preîntîmpinarea unor răscoale ale sclavilor. Avantajele și dezavantajele muncii sclavilor sînt expuse într-o bună sinteză de Oertel, la Pöhlmann, *op. cit.*, p. 532. În această privință Marquardt, *op. cit.*, I, p. 205, scrie cu multă ușurință, „În principiu, sclavii nu erau de loc prost tratați. Un proprietar înțelegător veghea ca sclavii, ca și animalele sale, să nu ducă lipsă de nimic și le furniza o alimentație suficientă, vin, încălțăminte și îmbrăcăminte etc.”. El uită însă ceea ce spune Cato cel Bătrîn despre sclavi (cf. Mașkin, *op. cit.*, p. 133 urm.) ca și de împărțirea mijloacelor de muncă, făcută de Varro,

Chiar cînd condamnau instituția sclaviei, gînditorii antici o găseau totuși necesară. Astfel Seneca¹ recomandă multă umanitate față de sclavi, dar nu postulează abolirea sclavajului. Juriștii romani din epoca imperiului influențați de unele idei ale filozofiei stoice, considerau sclavia contrară legilor naturii, dar totuși necesară și de aceea ea făcea parte din *ius gentium*, adică era cunoscută la toate popoarele antice. Nici biserica creștină, predicatorie a libertății și egalității, nu a cerut desființarea sclaviei; în această problemă se mărginea la lozinca armoniei dintre sclavi și stăpîinii de sclavi.

Hadrian dă o serie de edicte pentru îndulcirea situației sclavilor, între care interzicerea pentru stăpîni de a-i mai ucide ei înșiși pe robi, urmînd ca pedeapsa acestora să se facă prin instanțele judiciare ale statului². Succesorul său stabilește că uciderea unui sclav de către stăpîn, în caz nejustificat, este posibilă de pedeapsa aplicată în cazul omoririi unui sclav străin³. Dacă stăpînul, în mod public, se putea abține de la acte de cruzime față de robii săi, avea însă posibilitatea să-i omoare tacit prin simularea unei legitime apărări sau prin tratamentul inuman, privindu-i de cele necesare traiului. De aceea, legislația nu putea da rezultatele scontate.

Sclavajul putea fi înfloritor dacă produsul muncii sclavului era mai mare decît cheltuielile investite de către stăpîn cu cumpărarea sau

De re rustica I, 17,1 : ... *instrumentum genus vocale et semivocale et mutum, vocale in quo sunt servi, semivocale in quo sunt boves, mutum in quo sunt plaustra*. Pentru *ergastula* și alte mijloace de pedeapsă, vezi Wallon, *op. cit.*, II, p. 194 și 204, Chapot, *op. cit.*, 1267 și însuși Marquardt, *op. cit.*, I, p. 214 urm.

¹ *Epist.* XLVII 25. K. Marx, *Capitalul* I, ediția II-a, ed. P.M.R. 1948, p. 376 citează pe Aristotel care arată necesitatea sclavajului : „Dacă fiecare instrument — visa Aristotel cel mai mare cugetător al antichității — și-ar putea executa funcțiunea de comandă, sau din inițiativă proprie, în felul operelor lui Daedalus, care se mișcau de la sine sau al trepidurilor lui Hefaios, care își îndeplineau îndeletnicirea sfîntă din propriu impuls, *dacă în modul acesta suveicile ar fese singure*, nici meșterul nu ar avea nevoie de calfe, nici stăpînul nu ar avea nevoie de robi”.

² *Vita Hadr.* 18, 7; Beauchet, *art. cit.*, p. 1267; Chapot, *art. cit.*, p. 1278 și Westermann, *art. cit.*, col. 1043. Pasajul din *Vita Hadr.* 17 : „... *ergastula servorum ac libertorum tulit*” trebuie înțeles ca o verificare a ergasterilor, lăsîndu-se acolo numai adevărații sclavi. Cf. Wallon, *op. cit.*, III, p. 50.

³ Gaius, *Inst.* I, 53 îi dă un aspect de filantropie. „Dar în vremea noastră nu-i îngăduit nici cetățenilor romani, nici altor oameni, ce se află sub puterea poporului roman, să se poarte cu cruzime, peste măsură și fără pricină, față de sclavi, căci potrivit unei constituții a împăratului Antoninus Pius, cel ce și-a omorît sclavul fără pricină, este ținut răspunzător ca și cel ce a omorît un sclav străin. Iar asprimea mare a stăpînilor a fost îngăduită de constituția aceluiași împărat, căci cerîndu-i-se de către unii guvernatori de provincie sfatul cu privire la acei sclavi care se refugiau în templele zeilor sau în preajma statuilor împăraților — a rînduit că, dacă cruzimea stăpînilor este de nesuportat, aceștia vor fi siliți să-și vîndă sclavii”.

Din spuselile lui Gaius se vede că asprimea stăpînilor era mai mare asupra sclavilor din provincii și că erau numeroase cazuri de atare atrocități ce înpăimîntau și pe guvernatori. Vezi : Chapot, *art. cit.*, p. 1278; Westermann, *art. cit.*, col. 1043 și W. Hüttl, *Antoninus Pius*, Praga, 1933, vol. I, p. 85.

În discursul său rostit la palat, în 154 e.n., Aelius Aristides împărțea populația imperiului în două părți : cei mai buni care conduc și stau la oraș și masa de la țară care trebuie să asculte de cei buni. În ultima categorie intrau și sclavii; cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 152.

întreținerea lui. Acest lucru începuse a nu mai fi așa de rentabil în Dacia, într-o epocă cînd prețul de cumpărare al sclavului era ridicat. În Dacia nu se poate identifica acel fenomen caracteristic ultimelor două secole ale republicii, cînd fiecare sclav adus însemna ruperea hranei de la gura unui muncitor liber.¹ Dacia era bogată în multe resurse economice, poseda vaste terenuri agricole libere, iar populația nu putea fi chiar așa de deasă.

---

¹ Julius Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig, 1886, p. 504.

PARTEA I

CAPITOLUL I

SUMARĂ PRIVIRE

ASUPRA DEZVOLTĂRII RAPORTURILOR SOCIALE LA DACI, ÎN AJUNUL CUCERIRII ROMANE

Dacă în vremea lui Burebista (secolul I î.e.n.), dacii alcătuiau încă o uniune de triburi, în schimb, pe timpul lui Decebal, ei trecuseră la forma statală. În secolul I. e.n., triburile dacice, cu care aveau să se ciocnească Domițian și Traian, se închegaseră într-un stat sclavagist incipient sau nedezvoltat, a cărui evoluție normală a fost întreruptă de cucerirea romană.

„Statul — arată Lenin — este produsul și manifestarea *caracterului de neîmpăcat* al contradicțiilor de clasă”¹. Numai existența unei organizații statale, fie ea și incipientă, explică stadiul forțelor de producție și a relațiilor de producție la daci, așa cum rezultă ele din recente săpături arheologice².

¹ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 25, E.P.L.P., 1954, p. 380 urm.

² Nu este locul aici a relua discuția ce s-a dus în legătură cu apariția și caracterul acestui stat dacic. Este însă greșită părerea lui C. Balmuș, *Frământări sociale la geto-daci înainte de cucerirea romană*, în „Bul. Șt. Ist. Filoz. Eco. juridice al Academiei R.P.R.”, t. 11, nr. 1, 1950, p. 2 și 4, despre existența acestui stat încă din secolul al V-lea î.e.n., ca și aceea a lui D. Berciu, *Contribuția elementelor economice la explicarea unor evenimente istorice, din Dacia* (extr. din *Independența economică*, nr. din 1948, p. 4), prezentat ca un „stat centralizat”. Părerea lui M. Macrea, *Procesul separării orașului de stat la daci*, în *Studii și referate privind Istoria României*, vol. 1, p. 142 urm., despre un „stat în germene” sau o „uniune de triburi sub Decebal”, a fost combătută de R. Vulpe, I. Nestor, Daicoviciu, Berciu și Roller (*ibidem*, p. 1859, 1876, 1896, 1908 și 1991). Asupra problemei, mai vezi: I. Kruglikova, *К вопросу о романизации дакии*, în VDI, 1947, nr. 3. D. Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, în SCIV, II, 2, 1951, p. 75; C. Daicoviciu, *Așezările dacice din munții Orăștiei*, București, 1951, p. 118 urm.; idem, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 11 și 134; idem în SCIV, V, 1954, p. 147; opiniile mai vechi ale aceluiași în „Stud. Cer. St.” Acad. R.P.R., Fil. Cluj, I, 1950, p. 111 urm.; recent, idem în *Nouvelles études d'histoire présentées aux Congrès des sciences historiques, Rome, 1955*, București, 1955, p. 121. Rolul de tampon al statului dac între romani și barbari, arătat de Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, p. 406 urm. O caracterizare interesantă a structurii social-economice a societății dacice la V. Pârvan, *Dacia Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (trad. R. Vulpe), București, 1957, p. 167.

În viața populației din Dacia, un însemnat loc l-au ocupat muntele și pădurea. Autorii antici amintesc despre întunecimea codrilor de la nordul Dunării, iar columna lui Traian ne oferă numeroase scene în care armata romană, în timpul înaintării din perioada celor două campanii, trebuie să taie sistematic aceste păduri spre a-și croi drum¹. Traiul triburilor dacice este mult legat de munte, pe care-l locuiesc și întăresc².

Autorii antici cunoșteau la daci două clase sociale : pe nobili (*tarabostes* = *πιλοφόροι* = *pileati*) purtători de căciuli, din rîndul cărora se ridicau regii și preoții; apoi *comati* (= *κομηται* = *capillati*), adică pletoșii, ca oameni de rînd³. Nobilimea în frunte cu regele și casta preoțească constituiau elementul conducător-militar, fiind mari proprietari de pămînt, păduri, mine, saline etc. în exploatarea cărora se foloseau de țărani dependenți și, mai puțin, de sclavi. În Dacia nu exista o armonie socială⁴.

Din Criton rezultă că această nobilime era folosită de rege în administrarea și conducerea unor mari latifundii și cetăți, ca măsuri luate în fața pericolului roman⁵. Cele două clase, pileații și comații, sînt prezente și pe columna traiană.

Dezvoltarea forțelor de producție la daci cunoaște un avînt simțitor în secolul I.e.n. Acum se perfecționează mult instrumentele de lemnărie, olăritul, mineritul, apare brăzdarul de fier la plug etc., care, alături de dezvoltarea proprietății private, accelerează procesul destrămării organizației gentilice și consolidarea statului⁶.

¹ Florus I, 39, 6 = III, 4, 6 vorbește de *tenebras saltuum*, localizate în regiunea Porților de Fier de către Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 75, și *Dacia*, p. 149.

² Florus II, 28, 18 = IV, 18. Daicovicu, *La Transylvanie*, p. 50; idem. *Daker und Rumänen* în vol. *Siebenbürgen*, 1943, p. 176; Berciu, *Contrib. elem. econ.*, p. 12 urm., trasează o nejustificată diferențiere economică între dacii de la șes și cei de la munte.

³ Dio Chrysostomus prin Jordanes, *Get.*, V, 40 și XI, 71; Dio Cassius LXVIII, 9 și Petrus Patricius, fr. 5 în *FHG*, IV, p. 185. I. K. Kolosovskaia, **К истории падения римского государства в дакии**, în VDI, 1955, nr. 3, p. 63—84 găsește insuficientă diviziunea societății getice la autorii antici, pentru studiul antagonismului de clasă la daci.

⁴ Brandis s. v. *Dacia* în *RE* IV, col. 1955; R. Pariberni, *Optimus Princeps*, Messina, 1926, I, p. 198 urm.; G. G. Mateescu, *Strămoșii noștri*, Vălenii de Munte, 1927, p. 12; C. Daicovicu, *Problema continuității în Dacia*, în AISC, III, 1936—1940, p. 212; idem, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, p. 116; C. Balmuş, *art. cit.*, p. 5; Daicovicu în SCIV, II, 1, 1951, p. 125; M. Macrea, *art. cit.*, p. 140; Pârvan, *Getica*, p. 171 și 173 stabilea „rînduală, cumîntenie și solidaritate” în societatea getică; vezi combaterea acestora la C. Balmuş, *op. cit.*, p. 1 urm., M. Macrea, *op. cit.*, passim, află o aristocrație dacică legată de țărănime, punct de vedere combătut de Nestor, Roller, Morintz și Berciu (cf. *Studii și referate*, vol. I, p. 1881, 1993, 1849 și 1909).

⁵ Criton în *FHG*, IV, 374, 3; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Viena, 1937, p. 175 (*Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 2); Pârvan, *Getica*, p. 133; C. Daicovicu, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, p. 116; idem, *Piatra Roșie*, p. 127 și 130; idem, *Studii și referate* I, p. 1899; „Simțul politic deosebit al nobilimii dacice” este o exagerare la Berciu, *Contrib. elem. ec.*, p. 4; Rostovzev, *Storia economica*, p. 284, n. 79, folosind pe G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo, 1916, p. 17, numește impropriu nobilimea getică ca fiind „feudală” și tot nepotrivită este situația social-economică ce o dă comaților daci, ca fiind identică cu a penștilor și hiloților. Idem (p. 284, n. 79) găsește idilice și mai vechi afirmațiile lui Horatius, *Carm.* III, 24, v. 9—16, în legătură cu proprietatea comună la geți. Din aceste versuri, Macrea, *op. cit.*, p. 138, ajunge la negarea proprietății private la daci, deci și a unei producții sclavagiste.

⁶ Daicovicu, *Problema continuității*, p. 208 și urm.; idem, *Piatra Roșie*, p. 131 urm. și Nestor, *Studii și referate*... I, p. 1878, contrar lui Macrea, *op. cit.*, p. 134 și 137.

Contactul culturii materiale getice cu cea greacă și apoi cea romană devine mult mai puternic după domnia lui Burebista, fapt care va contribui la creșterea raporturilor scalavagiste în Dacia. *Dacorom gens nonnunquam fida*¹, începînd cu domnia lui Burebista și pînă la Decebal, cunoaște numeroase lupte duse cu romanii la nord și la sud de Dunăre, despre care *Strabo*² știe că au micșorat și slăbit neamul getic agitat de răscoale interne³.

Expediția lui Aelius Catus din primii ani ai erei noastre, făcută la nord de Dunăre, are ca rezultat transplantarea pe solul Moesiei romane a unui număr de cinzeci de mii captivi daci⁴. Mai tîrziu, către finele domniei lui Nero, guvernatorul Tib. Plautius Silvanus Aelianus transplantează și el, la sud de Dunăre, un număr de o sută de mii transdanubieni, între care și mulți daci, spre a lucra pămîntul și plăti tribut⁵. În tot cursul secolului I.e.n., incursiunile dace sau romane de o parte și de alta a Dunării se țin lanț și se fac mulți captivi, dintre care unii sînt transformați în sclavi. Romanii mută la sud de fluviu triburi întregi de barbari, pentru a coloniza unele regiuni ale Moesiei și le creează o situație asemănătoare cu aceea a colonilor.

Situația este destul de grea pentru romani în perioada domniei concomitente a lui Domițian-Decebal, cînd Tacitus înregistrează puternice atacuri dacice, care tulbură teritoriile și taberele romane din Moesia, făcînd ca dușmanul să domine pe ambele maluri ale fluviului⁶. Dar și romanii fac în această perioadă mulți captivi daci, pe care Marțial îi vede aruncați spre vînzare pe piață⁷.

Rețelele săpături făcute în cetățile dacice din munții Orăștiei au arătat mai clar nivelul forțelor și relațiilor de producție la dacii din vremea lui Decebal. Unele dintre aceste centre militare, religioase și politico-administrative nu pot fi simple centre tribale⁸, ci orașe în devenire, ca cel de la Grădiștea Muncelului, specific pentru o organizație statală⁹.

¹ Tacitus, *Hist.*, III, 46.

² Strabo, VII, 3, 11.

³ Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 50 urm.; C. Balmuş, *Frământări...*; p. 9 și I. Winkler, *Expansiunea economică a Romei în Dacia înainte de cucerirea romană*, în *Studii și referate...*, I, p. 147 urm. Din aceste incursiuni, nobilimea dacică ajutată de comai face o îndeletnicire permanentă, rentabilă, pentru pradă și robi; cf. Daicoviciu, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, p. 111.

⁴ Strabo, VII, 3, 10; Părvan, *Getica*, p. 94 urm.; idem, *Dacia*, p. 162; C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 51 urm. și A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 17 (Diss. Pann. I, 11).

⁵ *CIL*, XIV, 3608 = Dessau, *ILS*. 986. Părvan, *Getica*, p. 103; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 202 urm.; Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 52, n. 3; J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau*, Breslau, 1934, p. 115. Recent, D. M. Pippidi, în *SCIV*. VI, nr. 3—4 din 1955, p. 355 urm.

⁶ Tacitus, *Agricola*, XLI, 3 și *Hist.*, III, 46. Klose, *op. cit.*, p. 74.

⁷ Martialis, VII, 30. Cf. și Marquardt, *op. cit.*, I, p. 199. O. Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, ed. II, Berlin, 1905, p. 289 urm. și p. 290, n. 2, găsește nesigur în *CIL*, X, 270 un *Iudus Dacicus* sub Domițian, în care să fi luptat captivi sclavi geți.

⁸ Ca centre tribale, la Macrea, *op. cit.*, p. 127 urm., dar văzute altfel de Nestor, *op. cit.*, II, p. 1879 și Morintz, *op. cit.*, II, p. 1848.

⁹ Daicoviciu în *SCIV*, V. 1954, nr. 1—2, p. 152 și Berciu, *Studii și referate...*, II, p. 1910. Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 64 cere dovezi mai directe lui Daicoviciu, *Piatra Roșie*, p. 144, despre folosirea robilor în secolul I e.n. la construirea acestor cetăți.

Influența tehnicii grecești și romane apare aici, la zidării, cisterne (Bli-darul) și în formele uneltelor¹. Construcțiile impunătoare din interiorul acestor cetăți erau locuite de fruntași ai aristocrației dacice din imediata vecinătate politică și militară a regelui. Acești sfetnici dispuneau de mari bogății formate din turme de cornute, pământ în cîmpia Orăștiei și de un număr oarecare de sclavi. Pe domeniile lor se găseau destule sate de comai dependenți. Ei sînt în legătură cu lumea sclavagistă sudică, greacă sau romană, de la care folosesc moneda și scrisul². Tot la acești nobili bogăți își găsesc azil fugarii romani din imperiu, soldați, meșteșugari, tehnicieni etc., a căror mîină apare în tehnica și meșteșugurile cetăților dacice din munții Orăștiei³.

Locul pe care l-au deținut sclavii în construcția cetăților din munții Orăștiei, este indicat astfel de către C. Daicoviciu :

„Construcția unor asemenea cetăți și încredințarea lor unor comandanți din clasa nobililor celor mai apropiați și a curtenilor nu e de închipuit fără o adîncă dezbinare de clase antagoniste a societății dacice. Scriitorii antici vorbesc de sclavaj la daci (Pliniu cel Tânăr, Artemidor, Strabo etc., v. Tocilescu *Dacia înainte de romani*, p. 722). Dar am comite o grosolană eroare istorică să presupunem absența unor numeroși sclavi în slujba nobililor și a regelui dac. Fără munca a sute de mii de sclavi, cetățile dacice din regiunea Orăștiei nu puteau fi construite. Chiar dintre meșterii și inginerii care au lucrat la aceste cetăți, noi trebuie să admitem sclavii proveniți din populația orașelor grecești cucerite și distruse în parte de Burebista încă înainte de jumătatea secolului I î.e.n. Societatea dacă din epoca cetăților nu putea fi lipsită de acea forță de muncă pe care o constatăm la germanii din secolul I î.e.n., unde după mărturiile lui Athenaeus, specialist în problema sclavilor din antichitate, numărul sclavilor în slujba nobililor este mare, ei însoțesc pe stăpîni la război, iar în timp de pace lucrează pămîntul ”⁴.

În dezvoltarea sa, sclavia a cunoscut în diferite regiuni deosebiri însemnate. Inegalitatea dezvoltării forțelor de producție după regiuni are o mare însemnătate în ceea ce privește urmărirea evoluției sclaviei. Sclavia a apărut sub o formă ascunsă în familie, iar dezvoltarea ei ulte-

¹ Daicoviciu, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, p. 117 ; idem, *Piatra Roșie*, p. 62 urm. ; idem, *Studii și referate*, II, p. 1 897 ; idem în SCIV, V, 1954, nr. 1—2, p. 123 urm. ; Macrea, *op. cit.*, p. 137 și Berciu, *Studii și referate*, II, p. 1908.

² Daicoviciu, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, p. 114 ; idem în *Nouvelles études...*, p. 131 urm. și SCIV I, 1, 1951, p. 118 urm. cu fig. 18 și pl. V. Vezi încă Macrea, *op. cit.*, p. 128 și 137 și AISC, II, 1933—1935, p. 147 urm.

³ Berciu, *Lupta*, p. 75 și T. D. Zlatkovskaia, *Нижнедунайские племена в первые два века нашей эры*, în VDI, 1951, nr. 1, p. 232—245.

⁴ Daicoviciu, *Piatra Roșie*, p. 130. Concluzii asemănătoare, idem, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, p. 115 urm. ; Macrea, *op. cit.*, p. 141 și 145 referate o slavie patriarhală și redusă la daci, cu argumente neacceptate de Daicoviciu, *Studii și referate* II, p. 1897. Asupra sclaviei la daci și-au mai spus părerea : Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 722 urm. ; Wallon, *op. cit.*, II, p. 38 urm. ; A. D. Xenopol, *Istoria romnilor din Dacia Traiană*, București, 1925, ed. a 3-a, v. I, p. 44 ; I. Peretz, *Curs de istoria dreptului romîn*, București, 1926, vol. I, ed. a 2-a, p. 86 urm. ; Kazarow, *op. cit.*, p. 53, 67 urm., 79 și 112 ; I. Andrieșescu, *De la preistorie la evul mediu*, București, 1924, p. 50 ; Balmuș, *art. cit.*, p. 6 ; Berciu, în „Studii de istorie și filozofie”, III, 2, 1949, p. 113 urm. și V. A. Goldenberg, *Северное Причерноморье как рынок рабор для Средиземноморского мира*, în VDI, 1953, nr. 1, p. 200—210.

rioară a fost condiționată de o serie de factori ca : creșterea populației, mărirea trebuințelor, lărgirea producției, creșterea schimburilor comerciale, frecvența războaielor etc. În acest sens, se diferențiază neuniform, ca aspect și număr, sclavia în lumea diferitelor triburi din regiunile dacice. Em. Condurachi distinge două zone specifice de dezvoltare a sclaviei în Dacia preromană : una centrală din regiunea munților Orăștiei, mai dezvoltată, legată fiind de producția de mărfuri, relații comerciale, relații politice etc., și alta (zone periferice), în care elementele gentilico-tribale se mențineau încă puternice, în epoca lui Decebal¹. În regiunea munților Orăștiei și a unor puternice așezări tribale dacice, sistemul patriarhal al sclaviei „orientat spre producția directă de mijloace de subsistență”² trebuie considerat mult depășit și aici se mergea spre „sistemul sclavagist îndreptat spre producerea plusvalorii”³.

De aceea, la daci în general, avem de-a face în unele regiuni cu un sclavagism timpuriu, asemănător cu cel din Orientul antic și cu cel al germanilor, iar în altele cu un stadiu patriarhal „Ei (germanii) — scrie Engels — nu ajunseseră încă la o sclavie deplin dezvoltată, nici la sclavia muncii din antichitate, nici la robia casnică orientală”⁴. Dar pentru a stabili adevăratele aspecte ale robiei la daci în a doua jumătate a secolului I.e.n., sînt necesare numeroase săpături arheologice în diferite regiuni ocupate pe atunci de triburile dacice, singurele care ne pot arăta stadiul forțelor de producție.

Legăturile comerciale ale triburilor dacice din Muntenia și Moldova de sus cu cetățile sclavagiste grecești pontice devin active numai în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. Este epoca cînd pe Dunăre pot pătrunde adînc corăbiile grecești, care aduc acum mărfuri cu volum mare, cum sînt amforele cu vin și untdelemn. În schimbul produselor elenice, aristocrația tribală getă oferea produsele ei, ca : ceară, piei, miere, sare, cereale, vite, sclavi etc.⁵ Descoperirile arheologice, făcute pînă acum, arată că acest comerț de mărfuri cu volum mare, în secolul IV-II î.e.n., ajunge pînă în văile sudice și răsăritene ale Carpaților, dincolo de munți, pătrunzînd numai puține obiecte și cu volum mic, ca cele de metal.

Sclavii, ca marfă de schimb oferită de aristocrația tribală getică, vor fi mult căutați de către negustorii greci. Atelierele din cetățile sclav-

¹ Em. Condurachi, în *Studii și referate* II, p. 1872 ; M. Roller, în *Studii și referate* II, p. 1990 și 1992 urm. deosebește în regiunile geografice locuite de triburile dacice, înaintea cuceririi romane, trei tipuri de sclavie : *patriarhală* în Muntenia și Moldova (de la care se trece direct mai tirziu la orînduirea feudală), *clasică* pe țărmul Mării Negre, în ținuturile orașelor grecești, și de aspect *oriental* în restul Daciei.

² Karl Marx, *Capitalul*, vol. III, E.P.L.P., 1953, p. 325.

³ *Ibidem*.

⁴ K. Marx și Fr. Engels, *Opere alese*, vol. II, p. 332 ; Daicovicu, *Piatra Roșie*, p. 133, și Berciu, *Studii și referate* II, p. 1906. Și unii istorici burghezi fac distincție între sclavia orientală nedezvoltată și cea clasică greco-romană, ca Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 191 și H. Gummerus, *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach Werken des Cato, Varro und Columella*, în „Klio”, 5. Beiheft (1906), p. 7.

⁵ Părvan, *Getica*, p. 607 urm. ; Idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 47 urm. ; Daicovicu, *Piatra Roșie passim* ; Berciu, *Monedele în viața economică a Daciei înainte și după cucerirea romană*, p. 9 urm. și D. Tudor, *Amforelenistice descoperite în adîncul teritoriului R.P.R.*, în *Studii și referate* I, p. 81 urm.

vagiste grecești aveau mare nevoie de mină de lucru. Apoi, această marfă se putea transporta ușor. Mulți atare sclavi, vânduți grecilor, erau prinși de către șefii daci, din luptele intertribale.

Oamenii înrobiți pentru datorii erau mai puțini, sclavia păstrându-și pe atunci (sec. IV-II), încă, un caracter patriarhal¹. Tocmai în această perioadă, comedia neo-attică cunoaște nume de sclavi ca Δῶος (Dacul) și Γέτας (Getul), ca o consecință a comerțului și afluxului de robi ce cresc mereu².

Apropierea romană de Dunăre întărește legăturile economice cu triburile și apoi cu statul dac. Dovada o face marea cantitate de monede republicane și apoi denari imperiali ce se descoperă la nord de Dunăre, înainte de cucerirea Daciei. În ajunul planului roman de anexiune a Daciei, atacurile între cei doi rivali se întetesc pe linia Dunării. Acum crește mult puterea nobilimii dacice față de masele țărănești ale comaiților. În fața pericolului roman, regele caută reazim puternic în această nobilime, cetele de luptători fiindu-i aduse de ea. Drepturile de exploatare ale nobililor cresc față de țărănime. Sclavii devin și ei mai numeroși la daci, unii capturați din incursiunile făcute la sud de Dunăre³. Dio Cassius⁴ transmite știrea că Diegis, ambasadorul lui Decebal la Domițian, ce se găsea în Pannonia, cu ocazia încheierii păcii, îi aduce împăratului roman și câțiva captivi dintre numeroșii făcuți de daci în provinciile romane și pe care numai Traian îi va putea elibera în masă. Prezența acestor captivi, transformați în sclavi, a lăsat urme în construcțiile cetăților dacice din munții Orăștiei, în cisterna de la Blidarul, în țiglele de la Piatra Roșie, în tipologia uneltelor de fier, multe de tip roman, găsite în mediu arheologic dacic la Grădiștea Muncelului etc⁵. Dacii mai puteau achiziționa sclavi de la populațiile vecine și prin schimb, dându-le sare sau metale⁶, putându-i apoi revinde în sudul Dunării.

Cucerirea romană aduce în Dacia o sclavie cu aspect uniform, acela de tip clasic, și va înlocui robia de tip oriental și patriarhal din regatul lui Decebal. Sclavii marilor proprietari de pământ geți, lichidați prin cucerire, trec în stăpînirea împăratului ca *servi publici*⁷. Pentru ca sclavajul să devină modul de producție dominant, Engels arată că „nevoie de o creștere mult mai mare a producției, a comerțului și a acumulării de bogății”⁸.

¹ Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 65.

² Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, București, 1923, p. 5. (*Bull. sect. hist. Académie Roumaine*, t. X); idem, *Inceputurile vieții romane*, p. 47 urm.; idem, *Getica*, p. 43, 286, 234, 243 și 284; Roller, *Probleme de istorie*, p. 16 urm. și Balmuş, *Frământări...*, p. 6. Nu este o simplă întâmplare că la Herodot, IV, 94—96, Zalmoxe apare ca sclav în Grecia.

³ Pârvan, *Dacia*, p. 147, vede în acești captivi și mulți negustori romani surprinși în Dacia de evenimente.

⁴ LXVII, 10; cf. și Pârvan, *Getica*, p. 116.

⁵ Daicoviciu, *Piatra Roșie*, p. 68; idem în SCIV, III, 1952, p. 297; IV, 1953, nr. 1—2, p. 167; V, 1954, nr. 1—2, p. 140 și VI, 1955, nr. 1—2, p. 200, unde publică stampila de pe un vas *Decebalus per <puer> Scorilo*, ultimul înțeles ca tatăl marelui rege. Hanga, *op. cit.*, p. 52, crede că Decebalus este sclavul (*puer*) unui stăpîn numit Scorilo.

⁶ Daicoviciu, *Piatra Roșie*, p. 130.

⁷ Tudor, *Despre sclavaj*, p. 210.

⁸ Engels, *Anti-Dühring*, p. 178.

Cu instalarea stăpînirii romane în Dacia, aceste condiții se realizează. Forțele de producție cresc prin folosirea unor unelte mai perfecționate, se introduce o experiență superioară în agricultură, exploatarea minieră capătă un avînt necunoscut pînă aci, comerțul crește foarte mult etc.¹ Toate acestea necesită un număr mare de brațe pentru muncă și exploatarea se accentuează. Nu poate fi vorba de noi relații de producție, ci de întărirea sclavagismului nedevoltat din epoca regatului liber al lui Decebal. Producția de bunuri crește foarte mult, datorită bogatelor resurse materiale ale provinciei, ele fiind mult superioare cantitativ și calitativ.

„Factorul principal — scrie Kuzovkov — care a determinat trecerea de la sclavia incipientă la o fază superioară, clasică — a dezvoltării sale — a fost înlăturarea producătorilor independenți de producția sclavagistă; că această înlăturare s-a înlăturat prin concurența încununată cu succes a producției sclavagiste, care dispunea de rezerve de forță de muncă ieftine, putem da un răspuns satisfăcător la problema cauzelor care au generat trecerea la sclavia de tip antic ”².

---

¹ Marx, *Capitalul*, I, p. 187, arată că: „Epocile economice se deosebesc nu prin ceea ce se produce, ci prin modul cum se produce, cu ce mijloace de muncă. Mijloacele de muncă indică nu numai gradul de dezvoltare a forței de muncă omenești, dar și raporturile sociale în care se lucrează”.

² D. V. Kuzovkov, *Despre condițiile care au dat naștere deosebirilor în dezvoltarea sclavagismului și dezvoltarea sa maximă în antichitate*, în „Analele Romîno-Sovietice”, ser. Istorie, 1954, nr. 3, p. 18.

CAPITOLUL II

PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA IZVOARELOR EPIGRAFICE RELATIVE LA SCLAVI ȘI LIBERȚI, DESCOPERITE PE TERITORIUL DACIEI

Întregul material documentar legat de problema sclavajului în Dacia ne este oferit numai de actualele ținuturi oltene, bănățene și ardelenene. Lipsa unei colecții complete a inscripțiilor din Dacia, în care să fie adunate și cele descoperite după publicarea suplimentului II din *CIL* III, constituie o grea sarcină pentru problema noastră. Există un mare număr de texte epigrafice, apărute după anul 1902 în publicații dispersate și mărunte, românești sau străine, *Corpus*-ul recent al inscripțiilor dacice, alcătuit de A. Kerényi¹, are multe lipsuri și greșeli.

Lectura multor inscripții publicate mai de mult, în condiții nesatisfăcătoare, suferă o serioasă revizuire azi.

O singură inscripție, descoperită la Seghedin (*SE.131*), pare a fi *extra fines provinciae Daciae*. Dar la Cenad, la confluența Mureșului cu Tisa ne este asigurată prezența unei *statio* romane, cu caracter vamal și militar, necesară asigurării legăturilor Daciei cu cele două cursuri de apă, cu Dunărea și cu cele două Pannonii. Vecinătatea, poziția ei geografică, precum și numărul impresionant de cărămizi cu marca legiunii XIII Gemina, arată că așezarea de la Cenad², din vecinătatea confluenței Mureșului cu Tisa, era legată administrativ și militar de Dacia. La Seghedin sau în vecinătatea lui exista poate un punct important pentru schimbul și transportul mărfurilor dintre Dacia și Pannonia, determinat de

---

¹ Andreas Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapesta, 1941 (Diss. Pann. I, 9). Lipsurile acestei lucrări au fost arătate de I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, în AISC, IV, 1941—1943, p. 186 urm. și V, 1944—1947, p. 282 urm., și A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944.

² Asupra descoperirilor arheologice dela Cenad, v. Al. Borza, în „Dacia”, IX—X, p. 551 urm. și idem, *Banatul în timpul Romanilor*, Timișoara, 1943, p. 78. Cf. și mai jos, p. 119.

șoseaua romană și chiar de apa Mureșului ca artere de comunicație¹.

Descoperirile arheologice făcute pe teritoriul fostei Dacii romane ne oferă pînă în prezent un număr de 152 documente epigrafice, inscripții pe piatră și tăblițe cerate, legate de istoria sclavilor și libertilor din această provincie. Din totalul acestora, 142 texte vorbesc sigur de sclavi sau liberti, iar 10 pot fi considerate dubioase (fie sclavi, fie liberti). Dacă ținem seama că pe acest teritoriu s-au descoperit pînă acum peste 2000 inscripții², cît și de greutatea pe care le întîmpinau sclavii în antichitate de a se manifesta epigrafic, sîntem în fața unui număr destul de important al acestor documente referitoare la cea mai de jos clasă din vechime. Sclavii apar rar în inscripții, față de marele lor număr în orînduirea sclavagistă, deoarece numai celor privilegiați li se ridicau pietre de mormînt³.

În marele lot de inscripții descoperite în Dacia, se mai găsesc desigur și alți sclavi sau liberti, dar pe care nu-i putem identifica. Este binecunoscută grija acestora de a-și tăinui starea socială umilă față de a oamenilor liberi, mai ales în atare monumente. Ei se feresc adesea să-și indice categoria socială prin cuvintele *servus*, *verna*, *libertus* etc. Într-o atare situație, detectarea lor trebuie făcută cu multă grijă, după nume, poziția din text și funcția în procesul muncii. Mai trebuie semnalat și inconvenientul oferit frecvent de economia de spațiu în textul inscripțiilor, cînd numele unor persoane de condiție liberă este redus de lăpicide la un singur element, de obicei prin cognomen. Aici putem greși ușor, în a confunda pe aceștia cu sclavi sau liberti.

Repartiția teritorială a inscripțiilor noastre ne pune de asemenea în fața unor constatări interesante. Regiunea de la sud de Carpați, care constituia teritoriul Daciei inferioare (Oltenia), a dat pînă acum numai 14 inscripții referitoare la sclavi, cu toate că dominația romană a cunoscut o dezvoltare economică și urbană apreciabilă⁴. Restul de 136 mărturii epigrafice provin de la nord de munți: 8 din Banat și 128 din Ardeal. Cu toată disproporția ca întindere teritorială a celor trei regiuni și dezvoltarea inegală a cercetărilor arheologice, cifrele privind inscripțiile reflectă o serie de particularități cu caracter economic, ceea ce a dus la o inegală dezvoltare a sclaviei. Dacia inferioară nu poseda exploatarea de mine, saline, cariere de piatră etc., nu avea nici o organizație prea complicată

¹ Inscripția de la Seghedin, fiind descoperită în zădăria de origine medievală, poate fi adusă din altă parte, deoarece în acest loc nu avem precizată existența unei așezări romane. Bibliografia discuției la N. Gostar, *Vămile Daciei*, în SCIV. II. 2, 1951, p. 169 urm. Proveniența ei din Cenad nu poate fi exclusă.

² Dintre acestea sînt cca. 25—30 în limba greacă, cf. I. I. Russu, AISC. IV, p. 195.

³ Ei apar frecvent numai în *columbaria* din marile orașe italiice, unde *familia urbana* făcea parte din *collegia funeraticia*. Cf. Gummerus în RE IX, col. 1506. Mormîntul sclavului era considerat sacru, ca și al omului liber: *Dig. XI, 1, 2: locum in quo servus sepultus est religiosum esse...* Cf. Ettore Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 382; Strack, *art. cit.*, p. 9, n. 1 și Girard, *op. cit.*, p. 100. În Dacia nu s-au descoperit columbarii, deoarece incinerarea este în lichidare în prima jumătate a secolului al II-lea e.n. și se trece la inumație.

⁴ Din Dacia inferioară trebuie eliminat altarul de la Desa, raionul Calafat, pus de libertii Apollonius și Helpis (*CIL*. III, 6219 = 1587, a), deoarece acesta a fost descoperit la Barboși, pe Siret, cf. V. Pârvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, București, 1913, p. 26 („Anal. Acad. Rom.”, mem. secț. ist. t. XXXVI), ceea ce Kerényi, *op. cit.* nr. 1854, nu știe.

vamală, fiscală și administrativă, pentru ca inscripțiile ei să ne ofere sclavi numeroși legați de ele, așa cum este cazul cu teritoriul Daciei superioare. La sud de Carpați, baza economică a provinciei a format-o agricultura, cu *servi rustici*; categoria cea mai oropsită dintre sclavii care nu se puteau manifesta prin inscripții.

Pe centre urbane și teritoriile lor putem urmări unele cifre care, de asemenea, arată că dezvoltarea sclaviei depinde de unii factori locali. Atunci când urmărim răspîndirea teritorială a inscripțiilor după locul descoperirii, mai trebuie avută în vedere și atenția sau indiferența de care s-au bucurat pînă acum acele așezări antice, prin săpături sau cercetări arheologice, singurele ce pot da la lumină un material epigrafic bogat. Numărul mare de documente epigrafice referitoare la sclavi și liberi, pe care-l avem de la Drobeta, Sarmizegetusa și Apulum se datorește în majoritatea cazurilor, faptului că în aceste așezări urbane s-au făcut săpături arheologice. Pe de altă parte, centre orășenești tot așa de înfloritoare, cum au fost Romula, Potaissa și Napoca, nefiind cercetate prin săpături organizate, ne-au dat prea puțin atare material documentar. Singur Ampelum, oraș mai puțin dezvoltat urbanistic, unde de asemenea nu s-au organizat săpături arheologice sistematice, a dat totuși un număr de inscripții aproape egal cu cel de la Apulum. Aici, explicația se dă prin funcția sa ca centru al administrației minere, în care se concentrau armate de sclavi.

Drobeta (T. Severin) se înscrie în Dacia inferioară cu jumătate din numărul inscripțiilor aflate în întreaga provincie (*SE.* 1-7). Acest oraș, situat la o importantă încrucișare de drumuri, determinată de existența podului imperial peste fluviu, devenise port oficial al Daciei la Dunăre, locuit de mari proprietari funciari, patroni de ateliere, negustori, funcționarii din aparatul de stat etc. Este de asemenea mare numărul veteranilor, care se așează la Drobeta și în teritoriul ei, unde își lucrează pămîntul cu sclavi eliberați prin testament (*SE.* 3-7)¹.

Romula (Reșca, raionul Caracal), oraș înfloritor prin bogăția agricolă a teritoriului său, din lipsa unor săpături organizate, a dat pînă acum un singur monument epigrafic, cu mențiunea unui sclav (*SE.* 8)². Orașul poseda de asemenea importante ateliere de cărămidărie, ceramică și de săpat pietre gravate, unde se foloseau sclavi.

Sucidava (Celei, raionul Corabia) se găsește în aceeași situație ca și Romula în ceea ce privește săpăturile în orașul civil. Deși era port important pe Dunăre, pentru scurgerea mărfurilor din Dacia în Moesia

¹ Alföldi, *Schicks. Siebenb.*, p. 22, identifică într-o inscripție funerară din Drobeta (cf. Tudor, Dacia, VII—VIII, p. 353, nr. 1, și *OR.* p. 392, nr. 28), ca foști sclavi ai unor *Iulii*, pe *Iulia Kalligenia* și *Iulius Daciscus*, și se silește să ne convingă că nu sînt daci băștinași, ci dintre cei veniți de la sudul Dunării. Suspect mai apare în Drobeta *M. Minicius Simphorus, augustalis* al municipiului (Tudor, *O R.* p. 328, nr. 23). Cognomenul său și funcția de augustal pot constitui argumente asupra originii libertine a lui Simphorus. Cunoaștem la Drobeta un *servus privatus* (*SE.* 2), doi *servi vilici* (*SE.* 1) și cinci liberiți (*SE.* 3—7).

² *SE.* 138, este cu totul nesigură în ceea ce privește poziția socială a celor două personaje de aci.

inferioară și posedă un vast teritoriu agricol, cunoașterea sclavajului se reduce aici la o singură inscripție (SE. 9)¹.

Pentru sclavia din teritoriile rurale ale Daciei inferioare ne stau la îndemână mărturii și mai modeste. Un document important îl constituie piatra funerară a indigenului Esbenus, mare proprietar de pământ și de robi, îngropat la țară, în vicus-ul de la Rusănești pe Olt (SE.10) care facea parte din teritoriul Sucidavei. Pentru teritoriul Drobetei, singura descoperire este cea de la Iezureni, unde apare tot un proprietar îngropat de sclavii săi (SE.11). În Dacia inferioară, satul vorbește foarte puțin prin inscripții.

Cele opt inscripții descoperite pe teritoriul actualului Banat provin din așezări urbane sau rurale, situate numai lângă drumul militar-comercial dintre portul dunărean *Dierna* și *Sarmizegetusa*. În numărul lor găsim șapte privitoare la sclavi și una singură vorbind despre un libert. Centrul și vestul Banatului rămân un mare gol pentru cunoașterea sclavajului, din pricina totalei lipse de inscripții.

Dierna (Orșova) a dat un singur text epigrafic, al cărui conținut se leagă de funcția sa ca port și punct vamal pe Dunăre (SE. 108).

La *Tibiscum* (Jupa, raionul Caransebeș) apar proprietari funciari, stăpîni de sclavi, pe care-i conduc prin *actores* (SE. 110 și 111) și un *servus publicus* (SE. 109).

Băile Herculane (raionul Almaș) cunosc proprietari de sclavi bogați, care vin aici pentru căutarea sănătății, însoțiți de unii sclavi de încredere. Aceștia se îngrijesc să ridice monumente în cinstea zeului Hercule, protectorul izvoarelor termale și din care se vede că avem de-a face cu vizitatori și nu cu localnici (SE. 122-124).

La *Plugova* (raionul Almaș), o piatră de mormînt vorbește despre o familie de proprietari de origine liberiți, dar îmbogățiți prin cumpărare de pământ și cu oarecare vază prin funcția ca *augustalis* a unui membru al ei (SE. 130).

În Ardeal (spațiul geografic închis de *coroana montium*), documentele epigrafice s-au descoperit în așezările urbane din imediata apropiere a munților Apuseni, ca: *Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Ampelum*, *Porolissum*, *Potaissa* etc. Regiunea aceasta de la sud, est și nord de ținutul aurifer a cunoscut o deosebită dezvoltare urbană, datorită condițiilor economice excepționale, favorizată apoi de concentrarea vieții administrativ-militare a provinciei. În schimb, partea răsăriteană a Transilvaniei, ca și în cazul Banatului vestic, rămîne un mare gol lipsit de documente epigrafice asupra sclaviei. Față de Dacia inferioară, Dacia superioară ne pune la îndemână mult mai multe știri epigrafice referitoare la sclavi și liberiți, provenind din mediul rural.

Sarmizegetusa, metropola întregii Dacii, se înscrie, ca număr de inscripții, în fruntea listei pentru întreaga provincie. Ea ne pune la îndemână 43 atare monumente scrise, ceea ce reprezintă aproape o treime din totalul documentelor ce le avem despre sclavi și liberiți la nord de

¹ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 91, bănuiește ca sclavi, la Sucidava, pe *Antonius archilectus* și *Titus coriarius* (CIL. III, 14492 = Florescu, *I monumenti funerari della Dacia inferiore*, p. 29, nr. 23).

Dunăre. În același timp, trebuie să reținem faptul îmbucurător că materialul informativ dat de metropola provinciei și de teritoriul ei este variat și interesant, cu aspecte multiple referitoare la problema sclaviei în Dacia. În marele număr de inscripții se remarcă aici multe informații asupra sclavilor și libertților din casa împăratului, folosiți în diverse oficii economice sau administrative de stat (*SE.* 16—27, 34, 40, 43-45, 50 și 52). Un număr însemnat de știri arată sclavi sau libertți legați de unii proprietari de sclavi puternici și bogați, domiciliați în Sarmizegetusa (*SE.* 14, 28—32, 35—38, 41, 46, 47, 49, 53 și 143). Capitala Daciei adăpostea tot felul de elemente exploatoare, mulți proprietari de pământ în teritoriul orașului, patroni de ateliere meșteșugărești etc., unde se foloseau mulți sclavi și libertți. În Sarmizegetusa își avea sediul cel mai puternic colegiu de augustali, compus din numeroși libertți îmbogățiți și mândri de a face parte din acest *ordo* (*SE.* 28—30, 35, 47 etc.). Sclavii și libertții publici din casa Cezarului îndeplineau la Sarmizegetusa diferite slujbe în aparatul de stat; apar ca oameni cu o bunăstare materială, situație care le-a permis să ridice *pecunia sua* multe monumente votive (*SE.* 17—22, 25, 40, 42, 43, 45, 51, 141, 142), să construiască temple (*SE.* 24) și să aibă ei înșiși sclavi (*SE.* 21 și 22). Mulțimea sclavilor și libertților din metropola Daciei se reflectă într-o închinare comună ce o fac pentru *Genius*, ca protector al lor (*SE.* 14).

Apulum (Alba Iulia) urmează după Sarmizegetusa, ca număr de monumente pe întreaga provincie. S-au dat la lumină aici 27 texte epigrafice cu mențiuni despre sclavi sau libertți. Acest oraș ia un mare avânt după trifurcarea administrativă a provinciei, el însuși capitală pentru Dacia *Apulensis*. Alături de numeroase elemente militare ale legiunii XIII Gemina, mișună, aici oameni de afaceri și proprietari de pământ. Există ateliere, prăvălii etc., care folosesc în serviciul lor, ca *actores*, numeroși sclavi sau libertți (*SE.* 34, 59, 67—75, 77). Important este de asemenea și contingentul sclavilor și libertților din casa împăratului, plasați în oficiile publice (*SE.* 60—62, 64, 65 și 76). Despre ridicarea materială a unor libertți din *Apulum* vorbește inscripția unui libert al templului zeului Esculap, ajuns *augustalis* și răsplătit cu insignele decurionale de către orașul *colonia* (*SE.* 63). Sînt la *Apulum* dovezi despre unii libertți care au ocupat cele mai înalte posturi accesibile lor (*procuratores, subprocuratores, tabularii* etc.) în viața administrativă a provinciei (*SE.* 64, 65 etc.). Existau la *Apulum* familii bogate (ca *Aelius Antipater* sau *Aelius Marcellus*), care posedau în serviciul lor numeroși *actores* (*SE.* 54—56, 124). Mulți dintre soldații și veteranii legiunii XIII Gemina din *Apulum* se ocupau cu comerțul de sclavi (*SE.* 118 și 120).

Ampelum (Zlatna) ca sursă de informații privitoare la sclavi, ne oferă aspecte unice. Numărul documentelor de aici se ridică la 23, deci aproape egal cu al celor din *Apulum*, deși nu se poate compara cu acesta ca dezvoltare orășenească. Acest oraș al minerilor, din timpul stăpînirii romane în Dacia, a avut o populație modestă și urbanistic s-a dezvoltat extrem de încet, ceea ce și explică acordarea rangului de *municipium* abia sub Septimius Severus, iar *colonia*, se pare că nu a ajuns niciodată. El posedă însă armate de sclavi și libertți, folosiți în extracțiunile aurifere și

în administrația minieră. Sclavii întrebuințați în extracția aurului nu apar în inscripții. În schimb se precizează două categorii de sclavi și libertți: unii, legați de persoane particulare, arendași sau mici proprietari de mine (SE. 79—85); iar alții, ca personal administrativ din birourile de stat care dirijau procesul exploatării aurifere (SE. 86—101). Bunăstarea unui *Augusti libertus* se constată din posibilitățile pe care le are de a ridica din propria avere un templu la Ampelum (SE. 101). Ca și la Sarmizegetusa, grupul sclavilor și libertților publici este atât de puternic și în mare considerație, în ceea ce privește cheia pe care o dețineau în administrația minieră, încît fac dedicații în comun pentru prosperitatea casei imperiale. În aceste dedicații, numele lor apare înscris înaintea arendașilor de condiție liberă (SE. 86). Libertții care stau în atenția împăratului conduc întreaga exploatare auriferă ca *procuratores* (SE. 87), iar un *servus publicus* din Ampelum este conducător de colegiu (SE. 92).

Potaissa (Turda) cunoaște numai șase inscripții referitoare la sclavi și libertți (SE. 102—105 și 144—145). Conținutul lor este prea obișnuit spre a încerca unele concluzii mari asupra aspectului sclavajului în acest oraș și pe teritoriul său. Modestia numărului documentelor este explicabilă prin insuficiența săpăturilor arheologice în ruinele de la Potaissa.

Interesantă se prezintă situația pentru orașul *Napoca* (Cluj), *municipium* sub Marcu Aureliu și *colonia* a lui Septimiu Sever, deci un centru urban de seamă al Daciei. De aici nu avem nici o știre epigrafică despre sclavi și libertți. Aceasta însă nu presupune absența lor totală în viața orașului. Lipsa unor săpături sistematice, ca și distrugerea ruinelor romane, întîmplată în evul mediu și mai apoi, explică această situație.

Alburnus Maior (Roșia Montană) ne-a lăsat numai cinci mărturii epigrafice privitoare la sclavaj, dar de o importanță excepțională în ceea ce privește știrile din cele patru tăblițe cerate (SE. 118—121). Acestea din urmă sînt documente unice pentru întregul imperiu roman și ne aduc informații pe care le mai puteam găsi numai în unii papiri descoperiți în nisipurile Egiptului. Ele au fost descoperite între anii 1786—1855 și sînt păstrate (față de altele) într-o stare de conservare destul de bună¹. Primele trei tăblițe cerate ne pun la îndemîină date interesante asupra comerțului, prețului și naturii unor categorii de sclavi dintre cei mai puțin cunoscuți. Textul lor clarifică mult activitatea minieră din perioada 139-167 e.n.

Micia (com. Veșel, r. Hunedoara) era un *pagus* roman însemnat ca stațiune vamală pe Mureș, deservită de sclavi (SE. 106). Tot aici, arendașii pășunilor și salinelor din Dacia își aveau oămenii lor de încredere și printre aceștia se găseau și libertți (SE. 107).

Aquae (Călan) și *Germisara* au fost și ele situate în importante regiuni de țară, avînd domenii care foloseau sclavi sau libertți (SE. 112—113).

Porolissum (Moigrad) arată în cele trei inscripții ce a dat, locul pe care-l dețineau sclavii în oficiul vamal de pe granița nordică a Daciei (SE. 114—115).

¹ În afară de *CIL. III*, p. 936 urm., pentru istoricul acestor descoperiri, mai vezi: G. Popa, *Tablele cerate descoperite în Transilvania*, București, 1890; C. Diculescu, *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1925, p. 2; și W. Hüttl, *Antoninus Pius*, Praga, 1936, II, p. 95 urm.

În așezările rurale din Dacia superioară apar de asemenea știri în legătură cu proprietarii de pământ care foloseau sclavi sau liberiți, altele privind activitatea unor arendași ai salinelor. Multe dintre inscripțiile votive, descoperite la sate, arată o mare răspândire a cultului zeului Silvanus.

Pe baza materialului epigrafic cules din Dacia, se pot da următoarele liste de sclavi și liberiți :

SCLAVII

	SE:		
1. Adamas	77	39. Fuscianus Caes. ser.	134
2. Allianus Aug. ver.	50	40. genius lib. et ser.	14
3. Ampliatius Aug. disp.	22	41. Herculanus Aug. ver. adi. tab.	16
4. Antrocius Aug. ver. ex. disp.	61	42. Hermadio actor	110
5. Apalaustus puer	118	43. Hermadio ser. ?	141
6. Apulensis ser. vil.	2	44. Hermias ser. ?	144,145
7. Atticus actor	150	45. Hygia impp. ser.	15
8. Augustalis Aug. ser.	15	46. Hylas ser. vicesim.	8
9. Bellinus ser. c. scr.	108	47. Ianuarius Aug. ser. ex arc.	20
10. Bona Caes. ser.	102	48. Iarse Caes. ser. ?	109
11. B(r)euclus ser.	117	49. Ioncut(us) ser. ?	138
12. Butes	112	50. Iono ser. ?	138
13. Candida ser. ?	140	51. Isidora	62
14. Callistus	58	52. Iustinus Caes. ver. subs. libr.	95
15. Callistus Aug. ver. disp.	60	53. Libella superium.	76
16. Callistus Aug. ver. disp.	96	54. Liberalis Aug. ver. adi. tab.	17
17. Carus Caes. ver.	34	55. Lupulla ser. ?	143
18. CIODI (?) ser. ?	11	56. Maxima	112
19. contubernales	111	57. Mercator vil.	131
20. Cornelia	60	58. Mercurius Caes. ser.	98
21. Crispina	112	59. Myro ser. ?	132
22. Dades actor	55,56	60. Nemesianus Caes. ser. libr.	24
23. Diogenes ser. vik.	21	61. Onesimus actor	54
24. Dioscorus ser. ?	78	62. Passia puella	119
25. Epipodius Aug. ver. vil.	25	63. Peregrinus	115
26. Erastus conser. vik.	115	64. Peregrinus ser. ?	11
27. Eucharistus ser. ?	140	65. Philetus	2
28. Eufemus ser. vik.	115	66. Philomusus Aug. n. adi. tab.	18
29. Euchticus ser. ?	13	67. Primus Aug. ser. disp. vik.	62
30. Eutyches ser. vil.	1	68. Protas ser. vik.	22
31. Eutyches Auggg. disp.	21	69. Rołmanus Aug. ver. vil.	92,93
32. Eutyches act.	124	70. Rufinus	57
33. Felix	123	71. Rufina	169
34. Felix Aug. vil.	114	72. Salvianus ser. vil.	9
35. Felix Caes. ser. vil. ex vik.	106	73. Scurianus Caes. ser. vil.	134
36. Filetus actor	55,56	74. Scurianus ser. ?	142
37. Fortunatus ser. ?	133	75. Secundus actor	121
38. Fuscinus ver. ab instr. tab.	94	76. Secundina ? vern.	129
		77. Securus ser. ?	147

	SE :
78. Septimius ser. ?	11
79. Synda ser. ? scriba tab	52
80. Synethus adi. tab.	19
81. Syntrophus vil.	122
82. Syrillio aedit.	100
83. Tenax	59
84. Tertius Caes. vern.	95
85. Theudote mulier	120
86. Timocles Caes. ser. ab. instr.	102
87. Ursulus ser. ?	143
88. Valentinus qui et Pontinianus Aug. ver. libr. ab. instr. cens.	23
89. Valentina Aug. ver.	23

	SE :
90. Verus Aug. ver. vil.	93
91. Vettilla ?	112
92. Victorinus	79
93. Vitalis	80
94. Zoticus ser. vil.	9
95. ...nusa Aug. ser.	99
96. ... Aug. ver. ?	148
97. ... Aug. F ? adi. tab.	97
98. ... [ser.] vil.	105
99. ... s vil.	26
100. liberti et familia et leguli aurari- arum	86

LIBERTII

	SE :
1. P. Ael. Euphorus	142
2. P. Ael. Euthymus	70
3. L. Ael. Hylas vices. lib.	125
4. Ael. Primitivus	5
5. Ael. Saturninus	135
6. Aelia Eutychia	3
7. Aelia Hygia	127
8. Aelia Primitiva	41
9. Aelia Valentina	135
10. Aelia Vincentia	66
11. Apuleia	125
12. Asclepia Chrona	6
13. M. Aur. Crescens Augg. lib.	113
14. T. Aur. Stephanus	71
15. Aurelia Fortunata	49
16. Avianus Aug. lib. suproc. aur.	64
17. D. Baebatius Chrysantus augustalis et lib.	130
18. Baebatia Gamice	130
19. Bubalus Aug. lib.	48
20. Callicles	37
21. Calventia Asella	85
22. Capito	84
23. Carpion Aug. lib. tab. prov. Dac. Apul.	43, 44, 65
24. Cassia Ponticilla	73
25. Marius Chrysanthus	12
26. Constantianus Aug. lib. adi. tab.	50
27. Val. Crescens	81
28. Diogenes	87
29. Domitius Epipodius	7

	SE :
30. Ulp. Domitius Hermes	28—30
31. Epagathus	31
32. Euthices	67,68
33. [Euti ?]ches	139
34. Fortunatus	10
35. Fortunatus, Aug. lib. adi. tab.	27
36. genius lib. et serv.	14
37. Herculanus	103
38. Herculanus Aug. lib. adi. tab.	34
39. Hermes augustalis col. lib. ?	29—30
40. Hipponicus augustalis col. lib. ?	29—30
41. Horiens	125
42. Ianuarius Augg. lib. nummul.	40
43. Ael. Helpizon	4
44. C. Iul. Omucio actor	128
45. Leonas, Aug. lib. adi. tab.	88
46. Liberalis, Augg. lib. a comm.	100
47. Licinius Euprepes	126
48. Logismus	38
49. Marinianus	69
50. Neptunalis, Aug. lib. tabul. aurar. Daciar.	90—91
51. Onesimus, augustalis lib. ?	29—30
52. Philetus	74
53. Primitivos, Aug. lib. tab. prov. Dac. Apul.	45
54. Primus, heres lib. ?	149
55. M. Procil. Primus	46
56. Proshodus	38
57. Protus	36

	SE :		SE :
58. Regulus, augustalis col. lib. ?	29—30	71. Ulpus Lucius	72
59. Romanus, Aug. lib. proc. aur.	136	72. Val. Niceforus	36
60. Aurelius Sattara	82	73. Val. Threptus, augustalis col.	
61. Sept. Asclepiades, augustalis col.	35	lib. ?	29—30
62. Sept. Ascl. Hermes lib. numin.		74. Vitalianus lib. ?	139
Aesculapi	63	75. Zmaragdus, Aug. lib. tab.	89
63. Surio, augustalis col. lib. ?	139	76. liberti et familia et leguli aurar.	86
64. Surillio	104	77. libertus et liberta	116
65. Severus, Aug. lib.	42	78. libertus publicus	33
66. Syra lib. ?	10	79. liberti et heredes	83
67. P. Tenacius Gemellinus august-		80. ...s Aug. lib. tab.	101
alis col.	47,137	81. ... lib. ...	32
68. Timocrates	37	82. [libert?]us Aug.	146
69. Ulpus Domitianus	74	83. ... [libertus ei]us...	53
70. M. Ulp. Hermias Aug. lib. proc.		84. Aug. li[b(ertus)]	51
aur.	87	85. lib. Augg.	39

Din listele prezentate aici rezultă că materialul epigrafic descoperit în Dacia ne pune la îndemână 100 de cazuri în care sînt menționați sclavi, și 85 de cazuri, în care sînt menționați liberti. Numele din acestea nu oferă deplină siguranță. Repartizați pe sex, sînt 83 sclavi și 17 sclave, 74 liberti și 11 liberte. În șapte documente epigrafice, posedăm indicații despre sclavi copii, pînă la vîrsta de 15 ani.

Servi privati apar în 51 cazuri, iar *servi publici* în 49. Sclavii ridică un număr de 45 inscripții votive și onorifice, în cinstea unor zei sau a stăpînilor lor. Pe mormîntul sclavilor s-au ridicat numai 17 pietre funerare, puse de obicei de către rudele lor.

Datele epigrafice din inscripțiile referitoare la liberti sînt mai precise, acolo unde ele menționează pe aceștia. Avem un număr de 71 pietre scrise, legate de liberti.

Destul de mare este disproporția între cifrele care înregistrează liberti din casa împăratului și acelea care menționează pe cei particulari. Textele epigrafice menționează 25 *Augusti liberti* și *liberti privati*. Se cunosc 37 inscripții funerare în legătură cu libertii, dintre care 16 sînt puse pe mormintele lor de rude apropiate sau de patroni. Restul de 21 pietre funerare sînt ridicate de înșiși libertii, ca recunoștință, la mormintele patronilor. În cinci cazuri găsim menționarea libertilor ca moștenitori ai defuncțiilor patroni. Numărul inscripțiilor votive, puse de liberti, este de 23, iar a celor onorifice, pentru cinstirea patronilor, se reduce la 16. (Din numărul acestora sînt unele mixte, adică votive și onorifice). Informațiile privitoare la liberti și sclavi ai orașelor (*SE.* 14, 33) ai templelor (*SE.* 63, 100) etc. sînt destul de modeste.

Studiul epigrafic al sclaviei din Dacia romană trebuie să țină seama și de faptul că dintre cele 152 documente, 53 sînt astăzi dispărute. Multe dintre cele pierdute au fost publicate în condiții puțin mulțumitoare. Muzeul care posedă cele mai multe inscripții privitoare la problema sclavajului în Dacia este cel din Deva (18 inscripții), ur-

mează cel de la Cluj (11), Viena (7), T. Severin (7), Sarmizegetusa (7) etc.¹.

Cu excepția onorabilă a tăblițelor certe, ca izvor de informație istorică, materialul epigrafic privitor la problema sclaviei în Dacia romană poartă pecetea modestiei caracteristică tuturor provinciilor imperiului roman. Datele sînt laconice și stereotipe, legate numai de o anumită categorie de sclavi și liberti. „Inscripțiile se referă la sclavi cu o situație excepțională, la o pătură subțire de sclavi privilegiați. Răspunsul la problema rolului și locului muncii sclavilor în perioada imperiului roman nu trebuie căutat în inscripțiile funerare și nici în hotărîrile juriștilor, deși, se înțelege, însăși apariția unor sclavi privilegiați este semnificativă”².

De această situație a izvoarelor epigrafice din Dacia se va ține seamă în cercetarea problemei de față.

---

¹ Statisticile întocmite de Kruglikova, *Dacia*, p. 62—73, privitoare la numărul sclavilor și libertilor, a neamului lor și a repartizării lor după diferite categorii de stăpîni, sînt mult mai reduse decît cele de mai sus, din cauză că ea nu a avut la îndemînă întregul material epigrafic descoperit în Dacia după anul 1903.

² Kajdan, *art. cit.*, p. 22.

CAPITOLUL III

CARACTERUL DUR AL RĂZBOAIELOR DE CUCERIRE A DACIEI

Vorbind despre politica colonială și imperialism, Lenin scria următoarele :

„Politica colonialistă și imperialismul au existat și înaintea stadiului actual al capitalismului și chiar înaintea capitalismului. Roma, bazată pe sclavaj, practica politica colonialistă și înfăptuia imperialismul. Dar raționamentele «de ordin general» asupra imperialismului, raționamente care ignorează sau împing pe planul al doilea deosebirea fundamentală dintre formațiile economico-sociale, devin inevitabil banalități deșarte sau fanfaronadă de felul comparației dintre „marea Romă și marea Britanie”¹.

Așa dar războaiele imperialiste sînt cunoscute și în perioada sclavagismului antic, cel mai tipic pentru ambele părți beligerante fiind cel dintre Roma și Cartagena². În cazul războaielor daco-romane, care au dus la desființarea regatului lui Decebal, romanii poartă un război imperialist, cu caracter de cucerire, deci un război injust, pe cînd dacii se apără pentru a-și menține independența, găsindu-se astfel pe poziția războiului just.

Decebal nu reprezenta un mare pericol pentru siguranța statului roman și dacă el apare astfel în literatura istorică a Romei, aceasta se face cu scop propagandistic, pentru popularizarea necesității cuceririi Daciei. Dacii atacau provinciile romane de la sudul Dunării în epoca lui Decebal, nu pentru o imediată nevoie de pradă sau pentru acaparare de pămînturi, ci din necesitatea unei descătușări economico-militare provocată de fixarea stăpînirii romane pe linia Dunării³.

¹ V. I. Lenin, *Opere*, ed. P.M.R., 1952, pl. 22, p. 255.

² V. I. Lenin, *Opere*, vol. 21 (ed. rusă), citat după Mașkin, *Istoria Romei antice*, p. 114 ; Tacitus, *Ann.* XI, 11, constată pentru vremea sa că bogăția era un produs al războiului și pămîntului. Toată istoria Romei antice reprezintă o exploatare a celor cucerțiți, cf. G. Salvioli, *Il capitalismo antico*, Bari, 1929, p. 18. Eroismul dacilor se explică prin dorința de a împiedica subjugarea romană, cf. M. Roller în SCIV, I, 1, 1950, p. 160.

³ A. Alföldi, *Die Roxolanen in der Watachei*, în *Bericht über den VI. intern. Kongress f. Arch.*, 1939, Berlin, 1940, p. 532 ; E. Kornemann, *Gestalten u. Reiche*, Leipzig, 1943, p. 311 și

Caracterizându-l pe Traian, Dio Cassius îl arată pasionat după războaie, dornic de sporirea teritorială a statului său și cheltuitor de mari sume pentru construcții de drumuri, edificii publice, porturi etc.¹. Mîndria romană era lovită de condițiile suspecte ale păcii dintre Domițian și Decebal. Regele dac primea stipendii, meșteri și instructori militari romani, păstra în Dacia un mare număr de prizonieri romani, împreună cu insignele militare capturate după dezastrul lui Fuscus etc.², situații care puteau fi argumente pentru împărat, ca să deschidă războiul. Problema dezertorilor romani la nord de Dunăre învenina și mai mult raporturile cu statul dac. Dio Cassius amintește de veterani romani și diferiți fugari din imperiu, găzduiți în regatul lui Decebal³, unde, între altele, puteau fi folosiți de către regele dac pentru organizarea armatei sale. Știrile ce le avem despre acești fugari arată numai oameni de condiție liberă, certăți cu legile romane, dar aceasta nu ne împiedică să credem că și mulți sclavi fugeau la nord de Dunăre, ca să scape de exploatarea stăpînilor. La „barbari“ găseau libertatea, un tratament uman, și de serviciile lor regele dac

¹316, vede numai cauze politico-militare; R. Paribeni, *Optimus Princeps*, Messina, 1926, vol. I p. 191 cumulează cauzele economice (agricole și minele) cu cele militare și o „chestiune de onoare” pentru romani; Cf. încă C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în AISC, III, 1936—1940, p. 218 urm.; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 8; vede un război de cucerire a bogățiilor Daciei și V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 11. Anexarea Daciei, ca o necesitate pentru redresarea finanțelor romane, nu e un argument sigur, ceea ce explică discuțiile duse, cf. J. Carcopino în Dacia I, p. 28 și urm.; R. Syme, *The imperial finances under Domitian, Nerva and Trajan*, în JRS. XX, 1930, p. 55 urm.; C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 84 (o cauză secundară); J. Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (113—117)*, București, 1937, p. 19; D. Berciu, *Contribuția elem. economice la explicarea unor evenimente istorice din Dacia* (extr. din „Independența economică”, nr. 1, 1948), p. 4 și Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, București, 1955, vol. I, p. 92.

²Dio Cassius, LXVIII, 7. Ideea preconcepută a anexării Daciei și Mesopotamiei în mintea lui Traian, transmisă de Ammianus Marcellinus, XXXIV, 8, e socotită de Paribeni (*op. cit.*, I, p. 192) ca o legendă creată după modelul acelei *delenda Carthago* a lui Cato Senior; cf. încă Guey, *op. cit.*, p. 27 și K. Pfister, *Der Untergang der antiken Welt*, Leipzig, f. a., p. 117. Panegiricul lui Traian, rostit de Plinius cel Tânăr (*Paneg. XII, 16*) în septembrie 100 e.n., conține o vagă dorință de război cu dacii; cf. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 221. Senatul nu era favorabil războiului și cuceririi Daciei, vezi bibliografia la Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 84, nr. 1. Singur N. Lascu, *Dacia felix*, în AISC. IV, 1941—1943, p. 72, găsește în susținerea Daciei numai motive militare. Pentru rolul propagandistic al cuceririi și în lumea triburilor barbare vecine Daciei, vezi Daicoviciu, *Problema continuității*, p. 220, și D. Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cuceririi romane*, în SCIV. II, 2, 1951, p. 73.

³Dio Cassius, LXVIII, 9. Cu prilejul încheerii păcii, la Roma, de către Diegis, ambasadorul lui Decebal; Dio Cassius, LXVII, 7, menționează și aducerea unor captivi (αρχμαλώ-τους τινάς); vezi: G.A.T. Davies, *Trajan's first Dacian War*, în J.R.S. VII, 1, 1917, p. 86; Patsch, *Der Kampf*, p. 11 și 31; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 191 și Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 83. I. Kruglikova, *art. cit.*, p. 219, găsește un protectorat al lui Domițian asupra regatului dac. Asupra stipendiilor furnizate lui Decebal, vezi Dio Cassius, LXVIII, 6.

⁴Dio Cassius, LXVIII, 9. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 209, vede pe acești fugari ca spioni la sud de Dunăre, unde după mărturia lui Dio Cassius, LXVIII, 11, ar fi pus la cale asasinarea lui Traian. După Patsch, *op. cit.*, p. 88 și 105, un atare fugar roman, legat în cătușe, ar apărea în mijlocul unei cete de captivi daci aduși în fața lui Traian, pe scena LXXV de pe columna lui Traian, cf. C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896—1900, II, p. 353 și 357, și E. Petersen, *Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, Leipzig, 1899—1903, I, n. 82.

se putea folosi în timpul febrilelor sale pregătiri militare, din ajunul conflictelor grave ce se anunțau cu Roma.

Din noianul atît de variat al cauzelor ce s-au propus relativ la problema anexiunii Daciei (economice, politice, strategice, morale etc.), se desprinde însă clar acea politică de acaparare a unui stat mai puțin dezvoltat, de către un alt stat sclavagist dezvoltat, cu un aparat militar mai puternic și cu o structură social-economică mult avansată. Prin cucerirea Daciei, Roma, care se găsea în plină criză a sclavagismului, obținea în afară de pradă și sclavi¹. Dorința de a captura robi se vede prin deportarea din Dacia în imperiu a numeroși bărbați, fapt care va fi arătat într-un capitol de mai jos.

Despre primul război al lui Traian cu Decebal (101—102 e.n.), Dio Cassius ne dă cîteva informații prețioase referitoare la tema de față: „Traian ocupă atunci munții fortificați, unde află armele și mașinile de război, captivii și insignele militare luate mai înainte de la Fuscus. De aceea Decebal și mai ales datorită faptului că Maximus prinsese pe sora sa și ocupase un loc întărit, se arată dispus să trateze în orice condiții, nu cu intenția de a le respecta, ci pentru că voia să mai cîștige răgaz. I se pretinse să înapoieze armele, mașinile de război, pe tehnicieni, să predea pe dezertori, să dărîme fortificațiile, să evacueze teritoriile cucerite și pe lângă acestea să considere de amici și de dușmani pe cei ai romanilor, să nu mai primească nici un dezertor, să nu mai ia în serviciul său pe nici un soldat din imperiul roman, căci el atrăgea la sine un mare număr din cei mai viteji... Încheind acest tratat, Traian lăasă o garnizoană în Sarmizegetusa și în alte locuri din restul țării...”².

În afară de acea „misiune militară și de tehnicieni”, acordată lui Decebal prin tratat, pe teritoriul regatului său își găsesc adăpost diferite categorii de fugari romani, între care și mulți soldați. Mulțimea acestora face ca în tratat să li se rezerve un loc special. Dacă numărul celor liberi apare însemnat și primit cu interes de către Decebal, desigur că mult mai mare ar fi fost acela al sclavilor romani, elementul cel mai oropsit, ce se scurgea la nord de Dunăre³.

Monedele romane emise în legătură cu primul război de agresiune împotriva Daciei, reflectă și ele atmosfera grea și crudă a acestuia⁴. Dar mult mai viu apar în această privință, scenele de luptă de pe columna traiană. Prizonierii romani căzuți în mîinile dacilor, în timpul înaintării spre Sarmizegetusa, sînt arși de viu cu facle de către femeile dace⁵, iar

¹ Petronius, *Satyricon*, CXIX, 4—7, arată rapacitatea romană: „Dacă se găsește pe undeva vreun golf tainic sau vreun pămînt necunoscut, unde se află aur, se spunea imediat că acolo se află un dușman, germina sămînța unor războaie sîngeroase și se pregătea cucerirea de noi avuții”.

² Dio Cassius LXVIII, 9. Cf. Davies, *art. cit.*, p. 93; Christescu, *Ist. milit.*, p. 11 urm.; Patsch, *Der Kampf*, p. 81 și 94 și N. Iorga. *Istoria romnilor*, București, 1936, vol. II, 1, p. 141.

³ Cichorius, *op. cit.*, II, p. 152 urm. și Petersen, *op. cit.*, I, p. 36, găsesc în S. XXXII pe unii fugari romani, în costume nedacice și luptînd alături de oamenii lui Decebal la asediul unui castel roman.

⁴ C. Moisil, *Monedele Impăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii, în Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul*, 1918—1928, p. 1497.

⁵ Scena XLV, cf. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 217 urm.; Petersen, *op. cit.*, I, p. 48; Patsch, *op. cit.*, p. 71 și Eugenia Strong, *La scultura romana da Augusto a Costantino*, Florența, 1923—1926, vol. II, p. 164.

craniile captivilor lui Fuscus sînt expuse înfipte în pari, pe lângă cetățile dacice, *ad terrorem hostium*¹. Dar nici cruzinele cuceritorilor nu sînt mai prejos. Capetele dacilor căzuți în luptă sînt aduse spre vedere în față împăratului sau expuse înfipte în pari lângă porțile cetăților romane².

Scenele columnei de la Roma devin adesea documente prețioase în ceea ce privește grija romanilor de a captura sclavi daci³. Tablourile rezervă mai mult loc captivilor din aristocrația dacă, dar nu mic era și numărul comaților duși în robie. În aceste capturări de sclavi, un rol important l-a îndeplinit cavaleria maură din armata romană, comandată de conducătorul ei Lusius Quietus. Pe baza scenei LXIV, Cichorius⁴ stabilește înaintarea armatei pe două coloane, una fiind condusă de șeful maur, alta de însuși Traian. Dio Cassius arată că Lusius Quietus obținuse o victorie în altă parte (ἐτέρωθι) față de direcția înaintării coloanei împăratului⁵. Cavaleria maură, obișnuită să opereze rapid în regiuni accidentate și păduroase, unde se refugia populația dacică speriată de urgia războiului, a prins pe cei mai mulți captivi, care au fost duși apoi în sclavie peste hotarele Daciei, după încheierea operațiilor primei campanii.

În primul război al lui Traian cu Decebal sînt antrenate și alte neamuri barbare vecine Daciei. Burrii trimit lui Traian o scrisoare amenințătoare în ajunul bătăliei de la Tapae și apără cauza regelui dac⁶. Atițați de către Decebal, sarmații roxolani, împreună cu alte triburi „barbare” din părțile Moldovei (bastarnii?), în unire cu cavaleria dacă, jefuiesc Moesia inferioară în iarna anilor 101-102 e.n., fac și ei captivi, dar sînt înfrinți în mai multe bătălii, principala fiind aceea de la Adamclisi⁷.

¹ Scena XXV, cf. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 122; Petersen, *op. cit.*, I, p. 251 și Patsch, *op. cit.*, p. 118, n. 5.

² Scenele LVI; LXXII; CXIII etc. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 257 și 335 urm.; Petersen, *op. cit.*, I, p. 63 și 78 și Patsch, *op. cit.*, p. 118, n. 5. Incendieri de sate dacice în scenele LVII, LIX, cf. Cichorius, *op. cit.*, p. 261 și 268 și Petersen, *op. cit.*, p. 64. În scena LXI, Cichorius, *op. cit.*, p. 274 și Petersen, *op. cit.*, p. 65, identifică pe un ambasador dac, dar de fapt este vorba de un *pileatus* șef de trib, care se supune lui Traian, în fața căruia a ingenunchiat, depunînd scutul la picioarele împăratului. Atari trădări sînt frecvente, ca în scena LXVI (cf. Cichorius, *op. cit.*, p. 309 și Petersen, *op. cit.*, p. 56) unde doi nobili daci sărută mîna lui Traian și-i oferă daruri. Patsch, *op. cit.*, p. 76, găsește aici pe *pileați* din Oltenia, care se supun după ocuparea regiunii. În scena XLVII—XLVIII, Paribeni, *loc. cit.*, află și *pileați* luptînd în armata romană după ce părăsiseră pe Decebal. În scena XLVI, alți *pileați* care se supun, cf. Cichorius, *op. cit.*, p. 219 și Petersen, *op. cit.*, p. 48. Pentru atrocitățile și distrugerile din cele două războaie cf. și A. D. Dmitrev, *Падение Дакия*. în VDI, 1949, nr. 1, p. 78.

³ Scenele XVIII; LXVIII; etc. Cf. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 87 și 197; Petersen, *op. cit.*, I, p. 22, 47 și 76; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 253, și Patsch, *op. cit.*, p. 71 și 76.

⁴ Cichorius, *op. cit.*, II, p. 292 urm. și Petersen, *op. cit.*, I, p. 69 urm.

⁵ Dio Cassius, LXVIII, 8. Atacul generalului maur este localizat de Patsch, *op. cit.*, p. 71, prin Muntenia peste Carpați, ca să cadă în spatele armatei lui Decebal. Lusius Quietus conduce atare lovituri prin surprindere și în războaiele partice ale lui Traian, v. Guey, *op. cit.*, p. 57 urm., 132 și 140.

⁶ Dio Cassius, LXVIII, 8. Mesagerul burrilor identificat cu călărețul barbar apare în scena IX, unde poartă o ciupercă pe care fusese scrisă amenințarea, cf. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 50; Părvan, *Dacia*, p. 151 și D. Berciu, *Burri, Burridava — Burebista*, Craiova, 1931, p. 9.

⁷ Vezi capitolul de mai jos: *Sclavul Callidromus*. Dio Cassius, LXVIII, 8, arată că iazygii sînt de partea romanilor, cf. și C. Daicoviciu, *Banatul și iazygii*, în „Apulum”, I, 1939—1942, p. 102.

Invadatorii au lăsat mulți captivi în mâinile romanilor, pe care-i găsim pe metopele și crenelele trofeului de la Adamclisi¹. Fixați în lanțuri, cu mâinile la spate și escortați de soldați romani, captivii din sculpturile monumentului triumfal de la Adamclisi sînt cruțați, ca să poată fi vînduți ca sclavi în tîrgurile de robi ale imperiului (fig. 4).

Cu toate avantajele obținute de romani la încheierea păcii, primul război de agresiune al lui Traian n-a avut un rezultat precis, deși sacrificiile militare ale romanilor au fost mari. Monedele bătute după terminarea lui în anul 103 e.n. arată Dacia ca *victa* și nu *capta* ca în 106². După cum s-a văzut mai sus, Dio Cassius rezumă clar condițiile păcii și vorbește despre cedarea unor teritorii către romani, desigur Banatul și Oltenia³. Cichorius⁴ a încercat să lămurească scena LXXVII de la finele războiului, ca fiind legată de o emigrare în masă a populației dacice din teritoriile cedate romanilor. Sensul scenei nu poate fi acesta, ci acela al revenirii la vetre a populației retrase în locurile ferite de lupte (fig. 1). Nu era în interesul cuceritorilor să alunge populația de care aveau nevoie pentru marile lucrări militare (podul lui Traian, castre etc.) și asigurarea în continuare a lucrării pămîntului, iar despre o colonizare romană în Banat și Oltenia nu poate fi vorba între cele două războaie. Stăpînirea și pacificarea romană în aceste teritorii proaspăt ocupate nu erau sigure.

Războiul al doilea dintre Traian și Decebal a izbucnit oficial la 4 iulie 105 e.n., dată la care Frații Arvali sacrificau *pro itu et reditu imperatoris*⁵ în războiul cu dacii. Deși operațiile s-au încheiat cu succes în vara anului 106 e.n., Traian mai zăbovește aproape un an în Dacia, reținut de organizarea cuceririi sale⁶. Ostilitățile au fost redeschise de daci. Călcarea păcii

¹ Gr. Tocilescu, O. Bendorf și G. Niemann, *Monumentul de la Adamclisi — Tropaeum Traiani*, Viena, 1895, metopele nr. 9, 45—49, iar pentru crenele p. 115 urm., cu fig. 114—122. I. Andrieșescu, *De la preistorie la evul mediu*, București, 1924. p. 87 urm. și *Artele în timpurile preistorice la noi*, în „Arta și Tehnica grafică”, 1938, nr. 4—5, p. 49, identifică în metopele și crenelele trofeului pe modeștii indigeni și barbari nenorociți, din afară. Pârvan, *Getica*, p. 123, vede pe aceste sculpturi celți, germani, sarmați și daci — dar trebuie să reținem că un studiu serios în această privință încă nu s-a scris.

² Moisl, *op. cit.*, p. 1488 urm., subliniază inexistența unei monede comemorative și speciale, legată de încheierea războiului, considerat deci neterminat. Cf. și Christescu, *Istoria militară*, p. 21. Provizoriul păcii și intenția continuării operațiilor romane sînt arătate de construirea podului lui Traian în 103—105 e.n. La acest pod au lucrat captivii daci, alături de populația cucerită de la sud de Carpați. D. Tudor, *Podul lui Traian de la Drobeta*, Craiova, 1930; Moisl, *op. cit.*, p. 1490 urm.; Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine : Drubeta*, București, 1938, p. 17; A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapesta, 1940, p. 15.

³ Condițiile păcii la Dio Cassius, LXVIII, 9; Zonaras XI, 21, și Petrus Patricius ed. Boor, p. 391, 5=IV, 185. Ambasada lui Decebal, introdusă în senat, depune armele și-și împreună mâinile în felul captivilor; cf. Dio Cassius LXVIII, 10. Pentru discuțiile în jurul acestui tratat din 102 e.n. și a teritoriului cedat de către Decebal Μέχρι τοῦ Ἰστρου (Dio Cassius, LXVIII, 12), vezi: Davies, *art. cit.*, p. 85 urm.; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 208 și 263; Daicovicu, *La Transylvanie*, p. 86; idem, *Dacia*, VII—VIII, p. 350; idem, în SCIV, V, 1—2, 1954, p. 150; Pârvan, *Getica*, p. 117; idem, *Dacia*, p. 181, postulează o desemnare a triburilor dace supuse în Oltenia și Banat; Patsch, *op. cit.*, p. 85; Em. Panaitescu, *Il ritratto din Decebal*, în „Eph. Dacoromana”, I, 1923, p. 393; D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 30 urm., și A. Alföldi, *Roxolanen in Walachei*, p. 534.

⁴ *Op. cit.*, II, p. 265 urm.; și Petersen, *op. cit.*, p. 82 urm. Interpretare contrară și justă la Patsch, *op. cit.*, p. 88. Vezi și părerile în legătură cu scenele CLIV—CLV, mai jos.

⁵ *CIL*, V, 2075.

⁶ A. Degrassi, *I fasti ostiensi e le guerre daciche di Traiano*; în *Rend. Pontif. Accad.*

i-a făcut pe romani să considere noul conflict ca un *bellum sanctum, iustum ac necessarium*¹. De aceea, al doilea război se va caracteriza printr-o duritate și mai mare. Tablourile cronicii războiului, de pe columna din Forul lui Traian, abundă în scene de atrocități din ambele părți : incendieri², capturări de prizonieri daci³, jafuri etc.

Fig. 1.—Populația dacă se scoboară din munți după pacea din anul 102 e.n. (Columna traiană).

În basoreliefurile columnei de la Roma întâlnim și multe dovezi de trădarea cauzei lui Decebal din partea unor șefi de triburi trecuți în tabăra romană, unde duc daruri și ingenunche în fața împăratului, a

di Arch. ser. III, vol. XII (1936—1937), p. 179 urm.; Christescu, *Ist. milit.*, p. 22 urm.; Daicoviciu, *Dacia VII—VIII*, p. 330 urm.; Stein, *Reichsbeam, Dazien*, p. 6. Cucerirea întregului regat al lui Decebal arătată într-o inscripție din Corint, cf. *An. épigr.*, 1934, nr. 2, Daicoviciu, *Probl. contin.*, p. 21 și Stein, *ibid.*, p. 8.

¹ Paribeni, *op. cit.*, I, p. 281.

² Scenele CXIX, CLIII etc., și cf. Cichorius, *op. cit.*, III, p. 254, 390; Petersen, *op. cit.*, II, p. 99, 123. Atrocitățile sînt comise de trupele auxiliare romane. Multe scene în care dacii se sinucid : CXX, CXL, CXLV etc., cf. Cichorius, *op. cit.*, III, p. 259, 338; Petersen, *op. cit.*, II, p. 100, 112; Paribeni, *op. cit.*, I, 303 și 306 și Dmitrev, *art. cit.*, p. 78. Despre omorirea prizonierilor romani, cu care se îngropaseră tezaurele lui Decebal, vorbesc Dio Cassius LXVIII, 14 și Zonaras XI, 21. Cf. Cichorius *op. cit.*, III, p. 399 urm. și Patsch, *op. cit.*, p. 111. Alföldi, *Daci e Romani*, p. 15 și 23 dă un aspect de masă sinuciderilor printre daci, spre a-și argumenta teza sa favorită asupra distrugerii totale a lor. Altfel văd însă lucrurile E Strong, *op. cit.*, II, p. 179; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 300; Patsch, *op. cit.*, p. 109 și K. Lehmann-Hartleben, *Die Traianssäule*, Berlin-Leipzig, 1924, p. 115.

³ Scenele CXLVIII, CL, CLII etc., cf. Cichorius, *op. cit.*, III, p. 372, 378, 389; Petersen, *op. cit.*, p. 119 urm. și 123; Patsch, *op. cit.*, p. 121 și Dmitrev, *loc. cit.* Sînt capturați pileați și comați, legați cu mîinile la spate. Vinătoarea de daci are loc în regiuni muntoase.

cărui mână o sărută¹. Detașarea populației dace din lagărul regelui cuprinde și masa comaiilor. Ei depun la picioarele împăratului nu daruri ci armele lor². Indicațiile coloanei concordă aici cu spusele lui Dio Cassius³ : „Fiindcă mai mulți daci trecuseră la Traian și pentru alte motive, Decebal se rugă din nou pentru pace”. Dar concomitent cu atare încercări de pace, regele dăc căuta ajutor și alianțe în lumea altor neamuri barbare⁴.

Cronica sculpturală se termină pe columnă cu scenele CLIV — CLV. Prima ne oferă o coloană de bărbați romani în marș pe lângă un munte pe văile căruia apar daci stînd pe loc și liniștiți, identificați de Cichorius⁵ cu triburi dace marginale și nesupuse. S-a propus a se identifica aici civili romani în calitate de coloniști, care vin să ia locul populației dace alungată peste hotare din țara sa⁶. Într-adevăr, scena succesivă ne prezintă numeroși comați, bărbați, femei și copii, cu bagaje (un dac duce și un scut), mînînd turme de vite. Cu acest șir se încheie cronica evenimentelor⁷. C. Patsch a combătut teoria emigrației forțate a populației Daciei după victoria lui Traian și a căutat să dovedească, că ne găsim în fața aceleiași situații întîlnite la încheierea primului război, cînd băștinașii refugiați în munți se coboară la vetrele lor⁸.

O alungare a celor învinși, din țara lor de unde să poată pleca cu întreg avutul, nu era o măsură cunoscută în istoria Romei. Brațele de muncă și turmele populației învinse interesau pe cuceritori, în exploatarea provinciei. Dar nici coborîrea de la munte, pe vechile vetre, nu apare ca o explicație convenabilă. Unii daci emigrează și merg paralel cu acest munte, alții rămîn încă în văile lui. Compoziția scenei apare cu totul deosebită față de aceea de la finele primului război, unde în adevăr dacii revin din ascunzișuri, în satele lor. (fig. 1). Coloana de romani în marș, care precede scena emigrării dacilor, arată numai bărbați (militari), fără copii și femei, prin care să se lase a se înțelege că sînt coloniști. De aceea, în cele două tablouri finale ale cronicii de încheiere a războiului, în locul emigrării peste hotare sau coborîrii populației la vetre, se poate da o altă explicație. Este știut că romanii, după încheierea ostilităților, au mutat parte din populația dacă din regiunile strategice (exemplu Munții Orăștiei) sau fertile, ca să facă loc coloniștilor. Acesta trebuie să fie sensul ulti-

¹ Scenele CXVIII, CXXX, CXL I etc., Cichorius, *op. cit.*, III, p. 250, 296 și 342, și Petersen, *op. cit.*, II, p. 98. 105 și 113.

² Scena CXXII, Cichorius, *op. cit.*, III, p. 271; Petersen, *op. cit.*, II, p. 102 și Patsch, *op. cit.*, p. 109 și 117.

³ Dio Cassius, LXVIII, 11; Cichorius, *op. cit.*, II, p. 341; Daicoviciu, *Probl. continuității*, p. 225; Paribeni, *op. cit.*, p. 207 identifică triburi dacice care nu recunoșteau autoritatea lui Decebal.

⁴ Dio Cassius, LXVIII, 11; Cichorius, *op. cit.*, III, p. 142; Petersen, *op. cit.*, II, p. 60. Cf. mai jos și datele din capitoul *Sclavul Callidromus*.

⁵ Cichorius, *op. cit.*, III, p. 394.

⁶ *Ibidem* și Petersen, *op. cit.*, II, p. 123.

⁷ Descrierea și interpretarea scenei la Cichorius, *op. cit.*, III, p. 396 și Petersen, *op. cit.*, II, p. 124. Atare înțelegere a fost admisă de numeroși cercetători romîni și străini, ca Paribeni, *op. cit.*, I, p. 308, L. Homo, *Le Haut Empire*, Paris, 1933, p. 461 etc.

⁸ Patsch, *op. cit.*, p. 88 și 127, admis și de Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 124 și ambii combătuți Inverșunat și repetat de Alföldi, *Daci e Romani*, p. 27. J. Jung, *Die röm. Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881, p. 328.

melor două scene ale columnei de la Roma, care se desfășoară astfel tot între granițele provinciei Dacia¹.

În comparație cu primul război, emisiunile monetare romane popularizează mult victoria lui Traian. Succesul roman este simbolizat frecvent printr-un „barbar” în atitudine întristată, cu mâinile legate la spate, stînd pe o grămadă de arme dacice sau lângă un trofeu². Împăratul apare în diferite tipuri monetare, călare, lovind cu lancea și trecînd peste trupurile învinșilor³. Actul simbolic al supunerii Daciei este indicat prin chipul provinciei îngenunchiată în fața lui Traian, printr-un soldat roman care aduce un captiv la picioarele împăratului, prin *Dacia capta* (provincia personificată în chip de femeie cu mâinile legate și aruncată pe o grămadă de arme dacice) etc.⁴. Cercetătorul problemei numismatice legată de cucerirea Daciei ajunge la concluzia că: „Există în numismatica romană imperială alegorii privitoare și la înfrîngerea altor popoare, dar nici una nu exprimă atît de bine satisfacția brutală a biruitorului și rezistența îndîrjită a celor învinși”⁵.

În acțiunile de represalii și capturări de sclavi, un rol însemnat, ca și în primul război, îl are cavaleria auxiliară romană. Misiunea ei de a incendia așezările dacice și de a captura prăzi și sclavi este clară în scena XXIX⁶, legată de primul război. Se realizează aici o totală surprindere a unui grup din populația dacă, care, în disperarea ei, își omoară vitele spre a nu cădea nici acestea în mîna cuceritorilor. Expedițiile corpurilor de cavalerie romană sînt mai numeroase în scenele ce urmează după moartea lui Decebal. Statul și armata dacică se descompuneau, panica cuprinsese întreaga populație refugiată în locuri ferite. Dar cavaleria romană se infiltrează peste tot și adună mari pîlcuri de prizonieri în anumite locuri de concentrare, de unde urmau a fi trimiși în afara Daciei (fig. 2).

În ambele războaie, Traian s-a folosit de generali îndrăzneți, specialiști în atacuri date fulgerător și prin surprindere. Laberius Maximus

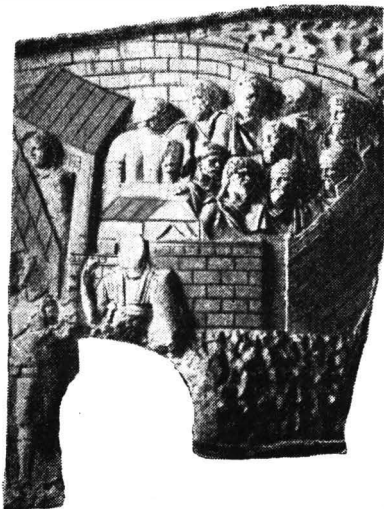

Fig. 2. — Captivi daci închiși într-o cetate (Columna traiană).

¹ O explicație apropiată încearcă și Petersen, *op. cit.*, II, p. 123.

² Moisi, *op. cit.*, p. 1483, subliniază tendința glorificării faptului, a împăratului, greutatea și duritatea războiului (v. și p. 1503).

³ Moisi, *op. cit.*, p. 1491.

⁴ *Ibidem*, p. 1492.

⁵ *Ibidem*, p. 1486.

⁶ Cichorius, *op. cit.*, II, p. 140; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 307; Christescu, *Ist. militară*, p. 31 și Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt a. M., 1939, p. 161 și urm.

atacă un loc întărit unde capturează pe sora lui Decebal împreună cu alți robi¹. Cel mai îndrăzneț „condotier” rămâne însă căpetenia maură, Lusius Quietus, despre care Dio Cassius² spune că în timpul primului război ..., „atacă (pe daci) prin altă parte, făcu un mare măcel și *un mare număr de prizonieri*”. În ambele războaie, cu cavaleria sa de *Mauri gentiles*, obișnuită în operații militare din regiuni muntoase, Lusius Quietus atacase Sarmizegetusa și toate cetățile dacice din munții Orăștiei dinspre est și sud, prin regiuni cu păduri seculare, nefortificate de Decebal, pe unde se refugiase însă multă populație civilă. Se pare că acest atac al generalului maur determinase căderea Sarmizegetusei³.

Capturări de populație dacă, de rind sau nobilime, s-au făcut pe o scară largă. Un document prețios în acest sens îl constituie scena XLIII⁴ de pe columna din Roma. Aici apare o cetate dacică în care sînt îngheșuiți bărbați daci dezarmați, prinși din armata lui Decebal. Se văd laolaltă *pileati* și *comati*, păziți de sentinele romane rinduite pe lângă zidurile cetății. Prizonierii sînt dintre aceia ce urmau să fie deportați în imperiul roman, spre a fi vînduți ca sclavi (fig. 2).

O mare atenție a dat Traian urmăririi și capturării rudelor lui Decebal și a nobilimii dace. Capturarea surorii lui Decebal, povestită de către Dio Cassius⁵, apare și pe columnă în scena XXX. Prizoniera și multe alte captive cu copiii lor, care o însoțesc, sînt imbarcate pe o corabie dintr-un port dunărean. La această scenă asistă însuși Traian, pentru a avea siguranța că sînt trimise departe, în imperiu⁶. Comentatorii sculpturilor de pe coloana traiană au găsit în scena CXLVI⁷ episodul capturării a doi copii sau nepoți ai lui Decebal (fig. 3). Copiii fugari, în vîrstă de vreo 15 ani, sînt ajunși de soldații romani într-o regiune păduroasă; este omorîtă garda de *pileati* și *comati* ce-i însoțea, iar principii sînt făcuți prizonieri. Rudele lui Decebal și virfurile aristocrației dace, prinse în cele două războaie, erau destinate să împodobească triumful lui Traian din Roma, pe cînd modeștii comati luau drumul tîrgurilor de sclavi sau erau dăruși generalilor romani.

O succintă statistică a prăzii în materiale și oameni, făcută de Traian în Dacia, ni s-a păstrat într-un pasaj al scriitorului Ioannes Lydus, demnitar public în secolul al VI-lea la Bizanț și autor al unei lucrări despre magistratii Romei. El scria următoarele:

¹ Dio Cassius, LXVIII, 9. Davies, *art. cit.*, p. 9 și Patsch, *op. cit.*, p. 82.

² Dio Cassius, LXVIII, 8. Davies, *Topography and the Trajan Column*, în JRS. X, 1920, p. 19 și R. P. Longden, *Notes of the Parthian Campaigns of Trajan*, în JRS. XXI, 1931, p. 10, urm. Asupra lui Lusius Quietus vezi excelenta monografie a lui A. Iordănescu, *Lusius Quietus*, București, 1941, în special p. 24 urm.

³ Daicovicu, *Piatra Roșie*, p. 20 urm.: „Măsurile de represalii se îndreaptă cu cruzime împotriva locuitorilor. Nicăieri pe cuprinsul acestui teritoriu fortificat (Munții Orăștiei) nu s-a putut constata o continuare a vieții băștinașilor, ci numai a celei civile și militare romane. Pustiindu-li-se vetrele, dacii au fost uciși sau înrobiți și vînduți ca sclavi”.

⁴ Cichorius, *op. cit.*, II, p. 211 și Petersen, *op. cit.*, I, p. 48.

⁵ Dio Cassius, LXVIII, 9. Cf. și Patsch, *op. cit.*, p. 66.

⁶ Toată discuția la Cichorius, *op. cit.*, II, p. 143; Petersen, *op. cit.*, I, p. 34; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 253 și Degrossi, *art. cit.*, p. 184.

⁷ Cichorius, *op. cit.*, III, p. 364; Petersen, *op. cit.*, II, p. 118; Panaitescu, *op. cit.*, p. 404; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 306 și Patsch, *op. cit.*, p. 120.

„(Dacia)... țară pe care mai întâi a cucerit-o Traian, învingînd pe Decebal, regele geților, și aducînd la Roma, după cum spune Criton, care a luat parte la război: cinci milioane de livre de aur (= 1 650 000 kg) și de două ori pe atîtea de argint (= 3 300 000 kg), afară de cupe și de vase de un mare preț și turme și arme și mai mult de 500 de mii de bărbați

Fig. 3. — Armata romană capturează copiii lui Decebal (Columna traiană).

războinici, cu arme cu tot... (...καὶ ἀνδρῶν μαχιμωτάτων ὑπὲρ πεντήκοντα μυριάδας σὺν τοῖς ἔπλοις...¹).

Cifrele lui Lydus constituie o exagerare sau o copie greșită a manuscrisului său, de aceea, Carcopino² le-a redus la 500 mii livre aur (= 165 000 kg), un milion livre de argint (= 331 000 kg) și 50 mii prizonieri, cifre acceptabile pentru bogățiile și populația dacă din acea vreme. Dacă ținem seama de vînătoarea de daci, arătată pe scenele columnei lui Traian,

¹ J. Lydus, *De Magistratibus populi Romani*, II, 28, ed. Wuensch, Leipzig, 1903, p. 83.

² J. Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire romain sous Trajan*, în „Dacia”, I, 1924, p. 33 urm. El observă (*ibidem*, p. 53) că cei 500 000 captivi în atare număr ar fi pus Roma în pericol. Numai Alföldi, *Daci e Romani*, p. 24 și în alte studii ale sale, teoretician al nimicirii totale a dacilor, acceptă fără rezerve cifrele date de către Lydus.

cifra de cincizeci de mii apare explicabilă. Duși la Roma, ei aveau să împodobească triumful lui Traian, ca apoi să fie siliți să lupte în amfiteatre sau să fie vinduți ca sclavi¹.

Poporul roman aprecia valoarea unei glorii militare după prizonieri și cantitatea de aur sau argint pe care generalul victorios le purta în triumful său². Dio Cassius³ a lăsat și o poveste suspectă, referitoare la fabuloasele tezaure ce le-ar fi ascuns regele dac prin peșteri și în albia râului Sargetias, abătut pentru aceasta cu ajutorul prizonierilor romani⁴, mai apoi omorâți. Secretul ar fi fost destăinuit romanilor de către Bicilis, secretarul lui Decebal, căzut prizonier. S-a încercat identificarea transportului acestor bogății în scena CXXXVIII, unde ele sînt încărcate pe catiri conduși de soldați romani⁵.

Prada dacică a dat posibilitatea lui Traian să organizeze, cu o prodigalitate puțin obișnuită, fastuoase spectacole pentru populația Romei. În proporții mai mici, aceste serbări au avut loc și după primul război cu Decebal. După prima sa victorie împotriva dacilor, Traian sărbătorea un triumf, care fu urmat de acordarea titlului de *Dacicus* din partea senatului. În acest triumf, conform obiceiului roman, vor fi figurat și prizonieri daci. Sărbătorirea împăratului se încheie prin obișnuitele lupte de gladiatori în amfiteatru⁶. Mulți dintre luptătorii trimiși pe arenele Romei, după victoria din 102 e.n., erau captivi de război, aduși de la Dunăre în stare de robie.

Referitor la sărbătorirea la Roma a victoriei definitive asupra dacilor, știrile noastre sînt mai bogate. Deoarece împăratul avea să mai zăbovească în Dacia pînă în anul 107 e.n., el trimite mai înainte la Roma pe Hadrian, pe atunci mare comandant militar, în posesia a două milioane de sesterti, din care să dea primele jocuri pentru popor⁷. La înapoierea

¹ Degrassi, *art. cit.*, p. 182 urm.; Dmitrev, *art. cit.*, p. 78 și Homo, *op. cit.*, p. 459. Marelă număr de prizonieri daci vinduți ca sclavi ar fi dus la ieftinirea robilor, fenomen obișnuit în asemenea situații, cf. Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 205 urm. Cifrele lui Lydus sînt considerate ca exagerate și de Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, p. 655; Daicovicu, *La Transilvanie*, p. 90; V. Stanciu, *Aurul Daciei și imperiul roman*, Timișoara, 1942, p. 92; D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 210 etc.

² Salvioli, *op. cit.*, p. 17, unde se dau și alte exemple de asemenea triumfuri.

³ Dio Cassius, LXVIII, 14 și Tzetzes, *Chilades*, II. v. 61.

⁴ Dio Cassius, *ibidem*: . . . δὴ γὰρ ἀρχιμαλωτῶν τιμῶν τὸν τε ποταμὸν ἐξέτρεψε. . .

⁵ Cichorius, *op. cit.*, III, p. 330; Petersen, *op. cit.*, II, p. 110; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 303; Syme, *art. cit.*, p. 55 urm.; Patsch, *op. cit.*, p. 111 și Xenopol, *op. cit.*, vol. I, p. 52. Pînă unde merge adevărul în povestea îngropării tezaurelor în albia râului ardelean, o arată S. Lambrino, *Rtul Sargetias și tezaurele lui Decebal*, în *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 ani*, Cluj, 1931, p. 223 urm.

⁶ Dio Cassius, LXVIII, 10. Singur Paribeni, *op. cit.*, I, p. 269, insistă asupra acestor spectacole date în Colosseum, cu cîteva mii de luptători, între care mulți captivi daci, de unde și apariția unui ludus *Dacicus*.

⁷ Degrassi, *art. cit.*, p. 184. În 103 e.n., împăratul acordă un *congiarium* a 650 denari de cap de familie de plebeu, ceea ce arată că și prada dacică a primului război a fost însemnată; cf. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 268. După victoria din 106 e.n., acest *congiarium* este de 500 denari pentru fiecare plebeu; cf. Degrassi, *art. cit.*, p. 182. Vezi încă: R. Syme, *The Imperial Finances under Domitian and Trajan*, în „JRS”, XX, 1930, p. 58, și Carcopino, *art. cit.*, p. 30. Mulți dintre generalii lui Traian se îmbogățesc din prada dacică, cum este cazul lui L. Licinius Sura; cf. Dio Cassius, LXVIII, 15 și Groag, în *RE*, XIII, col. 478. Patsch, *op. cit.*, p. 136, admite că mulți dintre aceștia, în afară de daruri, au primit și robi daci din partea mărinimosului împărat.

împăratului, sînt organizate festivități pe o durată de 123 de zile; zece mii de fiare au fost sacrificate pe arene, la care iau parte tot atîția gladiatori¹. Numărul mare al gladiatorilor constituie o dovadă că pe arenă au fost folosiți, în afară de luptători de profesie, și captivi daci instruiți

Fig. 4.—Captivi barbari duși în sclavie de un soldat roman (Adamclissi).

pentru aceasta. Aruncarea prizonierilor de război, în luptele de amfiteatru, era un lucru obișnuit la romani.

După cucerirea Daciei, prodigalitatea lui Traian se arată prin somptuoase construcții, scăderi de impozite și daruri. Bugetul statului cunoaște o redresare. Prin prada de război dacică, se acoperă toate aceste cheltuieli.

¹ Dio Cassius, LXVIII, 15. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 310 și Patsch, *op. cit.*, p. 134. Xenopol, *op. cit.*, I, p. 121, scrie: „(Dio Cassius) uită însă să ne spună și cîți din acești nenorociți își lăsară oasele în amfiteatrele romane; uită sau mai curînd, ca om cu cugetul mai înalt, îi este rușine să o mărturisească”. Folosirea captivilor daci în luptele de amfiteatru este cunoscută de același Dio Cassius, LI, 22, în epoca lui Augustus (anul 29 î.e.n.).

Dar aceasta se va termina repede ¹. În ultimii ani ai domniei lui Traian, situația financiară a statului cunoaște o înrăutățire, de unde și dorința împăratului de a face cuceriri în Orient, spre a realiza alte prăzi.

Prezența a numeroși sclavi daci duși la Roma de către Traian, lasă urme însemnate în sculpturile care împodobeau noul său for. Descriindu-ne acest for, Aulus Gellius² spune :

„Pe frontonul forului lui Traian sînt așezate statui de cai și insigne militare de jur împrejur, acoperite în întregime cu aur și dedesubt cu inscripția *ex manubiis*. Astfel, această inscripție pe care o vedeți, adică din prada de mîină, nu arată însuși lucrul prădat, căci nimic de acest gen nu a fost luat de Traian de la dușmani, ci arată că acestea au fost făcute sau cumpărate din prada de mîină, adică din banii rezultați din vînzarea prăzii”.

Fig. 5.—Statuia unui sclav dac (Muzeul Lateran), (Roma).

Ein Beitrag zur römischen Geldgeschichte anter Trojan, in „Klio”, XXV, 1932, p. 129.

² *Noctes Atticae* XIII, 25. Tocilescu, *op. cit.*, p. 655; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 309; Patsch, *op. cit.*, p. 135 și Xenopol, *op. cit.*, I, p. 59 care deduce că bogăția acestei prăzi indică o clasă luxoasă la daci.

¹ Carcopino, *art. cit.*, p. 28 și Rostovzev, *op. cit.*, p. 407, n. 1. Prada dacică îl ajută pe Traian să înființeze două legiuni (legiunea II Traiana și XXX Ulpia), precum și numeroase corpuri auxiliare, înct în războiul parthic, el duce 100 000 de soldați, în majoritate danubieni. Relativ la construcțiile ridicate de el din prada dacică și cu munca sclavilor aduși de la Dunăre, vezi Dio Cassius LXVIII, 15 și 16; Panaitescu, *art. cit.*, p. 408; Paribeni, *op. cit.*, II, p. 23—150; Rostovzev, *op. cit.*, p. 408; Syme, *art. cit.*, p. 56; Homo, *op. cit.*, p. 422 și G. Lugli, *I monumenti antichi di Roma e suburbio*, Roma, 1931, vol. I, p. 58 urm. În problema scăderii valorii aurului și înșănătoșirii monedei romane după 106 e.n., ca o consecință a capturării tezaururilor lui Decebal și a intensificării exploatării minelor de aur dacice, vezi Fritz Heichelheim, *Zu Pap. Band 37*.

Basilica Ulpia și întregul portic perimetral din forul său erau împodobite cu statui ale unor personaje ilustre, așezate de Traian și de succe-

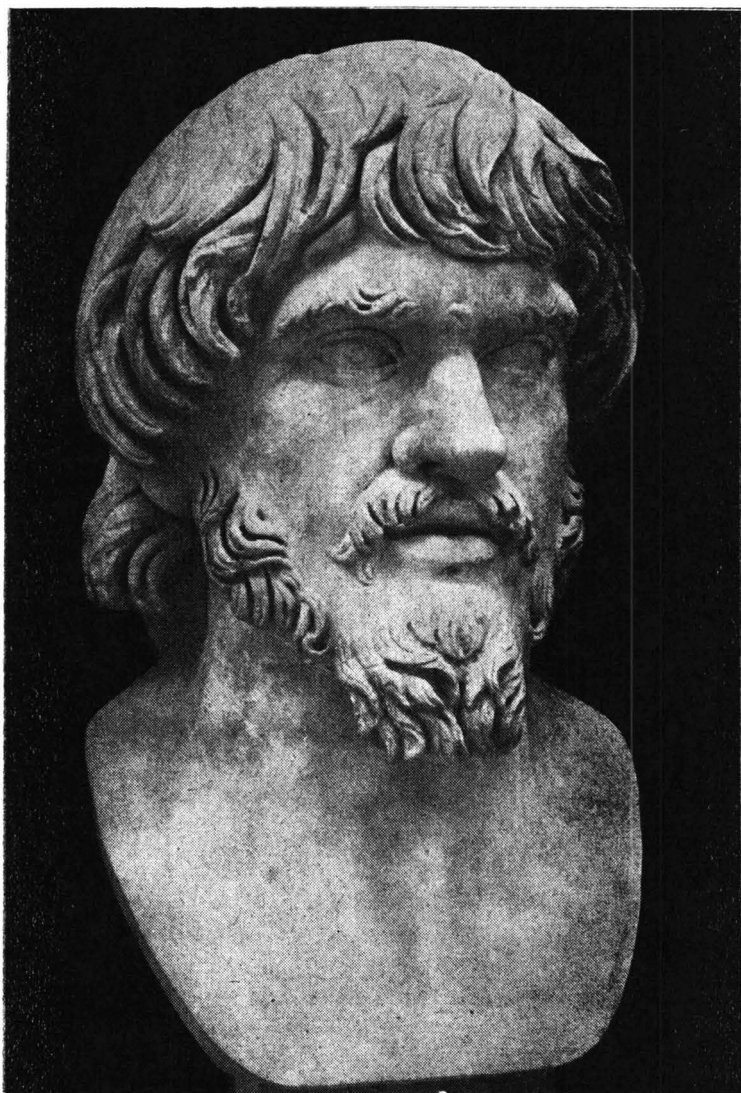

Fig. 6.—Dac de rind (*comalus*) dus în sclavie la Roma (*Muzeul Vatican*).

sorii săi¹. Se mai zăreau apoi numeroase trofee de război, busturi și statui de daci, între care și statuia învinsului Decebal, toate plătite din

¹ Tacitus, *Hist.* IX, 2; Vita Alex. Severi, XXVI, 4 și Lugli, *op. cit.*, I, p. 68 urm.

venitul prăzii mărunte. O serie de sculpturi în relief au fost transportate mai târziu de aici, pentru a împodobi arcul de triumf al lui Constantin cel Mare. Între acestea, ne reține atenția un basorelief reprezentând o luptă între daci și romani¹, apoi un al doilea, în care apare

Fig. 7.—Nobili daci duși în robie în Italia (Muzeul din Neapole).

Traian călare, urmat de un convoi format din captivi daci². Ultimul constituie un prețios document asupra deportării în sclavie a prizonierilor daci.

Mare este de asemenea numărul busturilor și statuilor reprezentând daci, *comati* sau *pileati*, răspândite azi în diferite muzee din Italia sau din alte țări (fig. 5—7). Ele provin de pe coronamentul porticilor din forul lui Traian, bazilica Ulpia, arcul său de triumf etc., toate sculptate în marmură albă sau violetă. Muzeul Vaticanului păstrează mai multe asemenea busturi de daci captivi³ (fig. 6). De la arcul de triumf al lui

¹ Paribeni, *op. cit.*, II, p. 94.

² E. Strong, *op. cit.*, II, p. 142 urm. și Paribeni, *op. cit.*, I, p. 220.

³ W. Amelung, *Die Skulpturen des Vaticanischen Museums*, Berlin, 1903, vol. I, p. 15

Traian provin două statui de pileați în atitudine de captivi, trecute din colecția Farnese la Muzeul Național din Neapoli (fig. 7). Ele arată similitudine cu statuile de aceeași proveniență, care ornează azi arcul de triumf al lui Constantin cel Mare și redau o atitudine și expresie demne de admirație¹. Sculptorii care au tăiat în marmură busturi, statui, reliefulurile columnei lui Traian sau alte monumente similare, cu reprezentări de daci, au avut ca model pe captivii înșiși, nobili sau oameni de rînd, aduși ca sclavi la Roma, după înngenunchierea Daciei².

Războaiele de cucerire a Daciei au un caracter de acaparare, legat de specificul orînduirii sclavagiste. Scopul lor a fost dorința de pradă, acapararea de metale prețioase și capturarea de sclavi. Ele au loc între două state sclavagiste, diferențiate mult ca dezvoltare. Documentele arată apărarea dirză a dacilor, ceea ce determină îndirjirea romanilor. Formele aspre ale luptei se soldează prin incendieri de așezări, distrugerii de bunuri, atrocități etc. Toate informațiile ce ne stau azi la îndemînă arată grija ce o depun cuceritorii ca să captureze cît mai mulți bărbați daci, spre a-i transforma în sclavi. Dacii caută să răspundă și ei cu aceleași forme dure de purtare a războiului, cum este episodul arderii de vii a prizonierilor romani de către femeile dace.

Izvoarele literare și arheologice arată că Decebal a fost părăsit și trădat în timpul celor două războaie de mulți dintre nobilii daci, care au atras după ei și o parte din populația de jos. Aceștia aleargă cu daruri și se umilesc în fața împăratului, pentru a li se cruța viața și averea. În lagărul roman, ei sînt bine primiți, fiindcă diplomația romană aplica constant politica ei de *parcere subiectis*, cu scopul de a lărgi defectiunile în rîndurile dușmanilor. Dezertările din tabăra lui Decebal sînt mai frecvente în timpul celui de-al doilea război al său cu Traian, cînd înverșunarea celor doi beligeranți devine mai acută. Luptele devenind din ce în ce mai sîngeroase, înrobirile captivilor de război se făceau pe o scară mai largă.

Un loc însemnat în declanșarea și întetșirea războaielor l-au avut captivii romani, luați de daci, de la Domițian, apoi dezertorii din imperiu, între care mulți sclavi, al căror exod la nord de Dunăre continuă pînă în 105 e.n. Cei fugiți la Decebal erau oameni de condiție liberă, certați cu legile romane, și sclavi care căutau să înlocuiască exploatarea, cu libertatea în lumea barbară.

Traian era o fire de cuceritor, dornic de a da imperiului noi teritorii și avid după aurul dacic. Pe lîngă redresarea financiară a vistieriei romane,

cu pl. I (cap de dac descoperit la 1837 în forul lui Traian); p. 145, nr. 118 (idem, descoperit în 1822); p. 151, nr. 127 și pl. 21 (idem, restaurat); p. 544, nr. 356 și pl. 57; cf. și Strong *op. cit.*, II, p. 202, arată că și azi în ruinele forului lui Traian se pot vedea fragmente din statui reprezentînd pe daci. Asupra portretului lui Decebal, vezi Panaitescu, *op. cit.*, p. 406 urm. (= Amelung, nr. 127).

¹ Strong, *op. cit.*, II, p. 202 urm. și Paribeni, *op. cit.*, II, p. 78 și fig. 9. Același (p. 206) identifică pe *provincia capta* (Dacia) într-o sculptură din Palazzo dei Conservatori din Roma, adusă tot din forul lui Traian.

² K. Lehmann-Hartleben, în „Die Antike”, I, 1925, p. 321 și Patsch, *op. cit.*, p. 137.

el știa că aurul dacic îi va da posibilitatea satisfacerii altor ambiții, cum sînt eternizarea domniei sale prin grandioase construcții, mărirea efectivelor militare și deschiderea drumului unor noi cuceriri spre fabulosul Orient. În jurul său, ca și în al lui Alexandru Macedon, se formase un stat-major de generali ambițioși și îndrăzneți, dornici de a se îmbogăți prin războaie. Ambiția acestor generali se dezvăluie foarte bine, cînd se pune problema succesiunii lui Traian și a înscăunării lui Hadrian.

Orînduirea sclavagistă romană se extinde pe actualele teritorii ale Olteniei și Banatului, în urma păcii din 102 e.n., iar în restul fostului regat al lui Decebal, după anii 106 e.n. După primul război, Traian face primul lot de sclavi daci, duși în parte la Roma, dar mulți folosiți chiar pe teritoriul recent anexat, unde romanii deschid o serie de lucrări strategice, în vederea continuării războiului. Intenția lui Traian de a cuceri definitiv întregul regat al lui Decebal este anunțată oficial cel mai tîrziu în primăvara anului 103 e.n. o dată cu începerea lucrărilor podului lui Apollodor. De aceea, dacii vor fi aceia care vor deschide cel de-al doilea război. Romanii au depus o deosebită grijă în a captura bărbați și femei dace, ca sclavi apți pentru muncă. Columna traiană eternizează această acțiune, mai mult în ce privește rudele regelui și aristocrația dacică. Aceste elemente erau necesare pentru împodobirea triumfului, dar trebuiau să fie și lichidate spre a nu pregăti o nouă ridicare cu armele a populației băștinașe. Sinuciderea în masă a dacilor rămîne o exagerare sau patimă politică a unor istorici burghezi. S-au sinucis numai unele dintre virfurile conducătoare sau elemente prea compromise prin atașamentul lor față de rege, pentru care nu era posibilă o iertare romană.

Capturări masive de sclavi au mai făcut romanii și la sudul Dunării, cu ocazia înfrîngerii invadatorilor din iarna anilor 101—102 e.n. Metopele și crenelele monumentului triumfal al lui Traian, de la Adamclisi, ne oferă o galerie de neamuri barbare. Prinșii de război sînt legați pentru a fi trimiși ca sclavi înspre interiorul imperiului.

Cavaleria romană, între care cea maură condusă de Lusius Quietus, primise ordinul de a face razii rapide, cu scopul de a captura sclavi pe distanțe mari și în regiuni acoperite sau sălbatice, acolo pe unde se refugiase populația dacă, îngrozită de război. Aceste razii sînt mai frecvente după sinuciderea lui Decebal. Pentru acești captivi se organizează lagăre speciale, în fostele cetăți dacice, unde ei sînt strînși în vederea expedierii spre inima imperiului. În atare locuri de concentrare au fost îngrămădiți mulți bărbați daci, prinși cu armele în mîini sau suspecți de a pregăti viitoare răzvrătiri împotriva ștăpînitorilor.

Numărul de 500 de mii de sclavi deportați de către Traian, numai dintre luptătorii daci, cifră transmisă de I. Lydus, trebuie coborît la a zecea parte. În afară de slavii deportați, alții vor fi fost reținuți pe loc în exploatare (mine, saline etc.), în care puteau fi păziți de armata romană. Dintre slavii daci, cei voinici au fost duși la Roma și în Italia și aruncați în luptele de arenă, în care mulți au pierit. Un însemnat număr a fost întrebuințat ca salahari pentru construcțiile din forul lui Traian și alte exploatare productive din capitala imperiului și din Italia. Slavii daci mai aspectuoși puteau fi dăruiți unor generali care se distinseseră în război. În

sfârșit, un însemnat contingent putea fi vîndut în tîrguri, de unde erau cumpărați de către proprietarii de sclavi particulari și răspîndiți în muncile agricole, minere, de ateliere etc.

O emigrare totală a populației dace după victoria lui Traian, ca un act benevol sau ordonat de romani, trebuie socotită ca un basm. Pretutindeni, interesul cuceritorilor romani a fost acela de a menține pe loc populația și de a o exploata. Elemente rătăcite și grupuri de daci din apropierea frontierelor au putut scăpa peste graniță, mai înainte de a se constitui cordonul militar roman, dar acestea reprezentau un număr neînsemnat. În interiorul provinciei constituite, noii stăpînitori au făcut însă deplasări de populație băștinașă dintr-o regiune în alta, spre a o îndepărta din zona anumitor puncte strategice și a lăsa pămîntul cel mai productiv în seama coloniștilor romani. Cercetările arheologice recente, din regiunile munților Orăștiei, confirmă acest fapt. Dar nici aceste deplasări ale băștinașilor nu trebuie exagerate.

CAPITOLUL IV

SCLAVII DACI DEPORTAȚI ÎN AFARA PROVINCIEI

Persistența populației dace în vechea ei patrie, după cucerirea romană, constituie o problemă dezbătută cu înverșunare de către istoriografia contemporană. Discuția a fost dusă în jurul pretensei absențe a elementului getic din inscripțiile romane ale Daciei, a unor informații din izvoarele antice, care ar arăta o totală nimicire a neamului dac de către Traian și în jurul unor știri epigrafice din afara provinciei nord-dunărene, în care s-ar menționa această populație deportată în stare de sclavie.

Eutropius¹ afirmă că, după un război îndelungat cu Decebal, Dacia fusese secătuită de bărbați, iar Iulian Apostatul², mai categoric, știa că Traian îndrăznise să lupte dincolo de Dunăre și că extirpase neamul geților.

O largă crezare și folosire cu scopuri neștiințifice au găsit aceste două informații antice în lucrările lui A. Alföldi. Acesta s-a silit să dovedească că romanii au procedat în Dacia la nimicirea totală a populației învinse, spre a realiza o *pax Romana* în noua provincie³. Cercetătorul

¹ VIII, 6. Inexactitatea și naivitatea acestei afirmații eutropiene sint combătute de C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 116. El admite pentru Dacia în această perioadă o populație de 500 mii locuitori (*ibidem*, p. 71).

² *Caes.* 327, D (ed. Hertlein, p. 420, 23) : (Τραιανός) μόνος ὑπὲρ τὸν Ἰστρὸν ἐτόλμησα πρόσλαβεῖν ἔθνη, καὶ τὸ Γετῶν ἔθνος ἔξεῖλον. A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 67, leagă informațiile lui Eutropius și ale lui Iulian Apostatul de știrea din Aurelius Victor, *Caes.* XIII, 3: „*Quippe primus aut solus etiam vires Romanos trans Istrum propagavit domitis in provinciam Dacorum... nationibus*”. Lactantius, *De mortib. persec.*, XXIII afirmă și el: „...*Traianus Daciis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit*”. Cf. și Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapesta, 1940, p. 31; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, p. 176; Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 116, n. 1; idem, *Problemele continuității*, în AISC. III, 1936—1940, p. 223, precum și părerile mai vechi ale lui Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, București, 1925, ed. III, vol. I, p. 136.

³ Alföldi, *Daci e Romani*, p. 21, unde citează și *Res gestae divi Augusti*, I, 14—15: *Externas gentes, quibus tuto ignosci potuit, conservare quam excidere malui*. O interpretare completă a cita-

maghiar nu ține seamă că afirmațiile puse de Iulian Apostatul în gura lui Traian, cu ocazia unui banchet imaginar, organizat în Olymp de ziua Saturnalelor, sînt exagerări voite de autor, prin care împăratul roman trebuia să biruie în fapte pe Alexandru Macedon. Alföldi crede că după 106 e.n. : „Pe *pileati* (frunțași ai dacilor), Traian i-a extirpat, pe ceilalți bărbați, care nu au fugit la rudele lor de dincolo de granița provinciei, i-a îndepărtat din Dacia, fie înrolîndu-i în trupe auxiliare, fie aruncîndu-i în sclavie”¹.

Părerile extremiste ale lui Alföldi au fost combătute printr-o serie de contraargumente. În Dacia se înregistrează, după lichidarea regatului lui Decebal, multe inscripții cu nume tracogete și mulți indigeni se ascund sub haina unor nume romane, atît aici cît și în alte provincii². Provincia Dacia furniza armatei imperiului șapte unități militare auxiliare și ocupa astfel locul al patrulea sau chiar al treilea în ordinea numerică față de alte popoare „barbare” din imperiu, care recrutau soldați dintre indigeni³.

Dacia a fost ultima dintre importantele cuceriri romane. Situația ei economică atît de înfloritoare i-a adus o colonizare intensă și cu elemente etnice foarte împestritate. Războaiele lui Traian, purtate în mod dur și devastator, au dus la distrugerea unei părți a elementelor indigene, socotite nesigure ordinii romane, dar au cruțat cea mai mare parte din populația băștinașă pe care se va întemeia exploatarea romană. Au fost cruțați mai ales aceia care nu puteau ridica armele, apoi triburile dacice

---

tului lui Iulian Apostatul o face același, în capitolul II : *Die Ausrottung der Daker in den Caesare des Julians Apostata* din cartea sa *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, p. 60—68. Cf. idem în *CAH*, vol. XI, p. 553 urm. ; M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Florența, 1933, p. 407 și 412, recunoaște caracterul dezastruos al războiului lui Traian, dar nu și exterminarea dacilor de către cuceritori.

¹ Alföldi în „Magyar Szemle”, XXXV, 1939, nr. 1 (137), p. 29 (citat după Daicoviciu, *Probl. continuității*, p. 223), unde invoacă ca argument și lipsa urmelor de religie dacă în epoca romană a provinciei ; cf. idem, *Daci e Romani*, p. 20. Între savanții sovietici, singur A. D. Dmitrev, *art. cit.*, p. 77, se rialiază păreri privitoare la nimicirea dacilor, dar este combătut de către I. K. Kolosovskaia, *art. cit.*

² I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, în AISC. IV, 1941—1943 și V, 1944—1948, p. 283, n. 2, culege din inscripții 67 de nume thraco-gete (în loc de 40 cît găsea Kerényi). Vezi încă Patsch, *op. cit.*, p. 175 ; Daicoviciu, *Probl. continuității*, p. 24, și idem, *La Transylvanie*, p. 125. Asupra persistenței toponimiei dacice și existența unor urme arheologice dacice în Dacia romană, cf. Daicoviciu, *Probl. continuității*, p. 120. Alföldi le atribuie dacilor liberi, colonizați în Dacia în sec. II—III (cf. *Daci e Romani*, p. 35). Patsch, *op. cit.*, p. 179 și Alföldi, *op. cit.*, p. 32, nu găsesc un argument în toponimia getă păstrată în epoca romană a Daciei, pentru problema continuității populației dace. Dacii apar și în sculptura romană a provinciei ; cf. D. Tudor, *Jupiter Zbel-surdos à Drobeta*, în RIR. XVI, nr. 1—2, 1947, p. 70 urm. Asupra elementelor de cultură dacică în mediul roman al provinciei, vezi G. I. Brătianu, *Les origines du peuple roumain : les données archéologiques*, București, 1939, p. 37 urm. și D. Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, în SCIV. II, 2, 1951, p. 90.

³ Daicoviciu, *Problema continuității*, p. 224 ; idem, *La Transylvanie*, p. 117 și Patsch, *op. cit.*, p. 180. Problema trupelor romane recrutate dintre daci, la Daicoviciu, *La Transylvanie*, *loc. cit.*, și M. Macrea, *Cumidava*, în AISC. IV, 1941—1943, p. 260. Asupra unor miliții locale dace, în legătură cu *CIL. III. 7633* (= 827) și 8060, vezi Patsch, *op. cit.*, p. 140 și 179 ; Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 117 și părerea contrară a lui Alföldi, *op. cit.*, p. 29. Același caută să dovedească că numele traco-dace din inscripțiile Daciei reprezintă pe coloniștii de același neam, aduși aci după 106 e.n. ; cf. și *Zu den Schicks. Siebenbürgens im Altertum*, p. 57.

care se desfăcuseră de cauza lui Decebal înainte de 106 e.n.¹. Un mare gol a fost creat în regiunea strategică getică din Munții Orăștiei, în cea auriferă și în zonele fertile, de unde populația a fost mutată în alte regiuni. „Istoriografia burgheză — pradă — în cazul cel mai bun, a unei concepții idealiste asupra istoriei, dar servind de fapt, conștient, în toate cazurile, unei teze preconceptuate, șovine sau antiștiințifice, vedea de obicei, în orice cucerire făcută de un popor mai mare și mai „glorios”, o înlocuire totală a vechii populații exterminate pînă la unul, cu noul element etnic, acela al cuceritorului... hiaturi și catastrofe în istoria omenirii”².

S-a căutat să se găsească, la sudul Dunării, o regiune în care s-ar fi evacuat o bună parte din populația de la nord de Dunăre³. Dar în Moesia, dacii erau de secole la ei acasă. Nu poate fi negat faptul că mulți daci au fost deportați în grupuri mai mari în diferite regiuni ale imperiului. Goana după capturări de sclavi era ceva obișnuit la romani, în timpul operațiilor militare. În istoria Romei sînt cunoscute unele cifre impresionante de atare capturări⁴. Înrobirile din perioada celor două războaie de cucerire a Daciei au determinat o creștere a numărului sclavilor în imperiul roman, fapt constatat de epigrafie⁵.

C. Patsch a atras atenția asupra a 25 inscripții latinești, descoperite 23 în Roma și Italia, una la Lugudunum și una la Apamea, toate purtătoare a numelui *Agathysus*, pe care el îl pune în legătură cu tribul Aga-

¹ Dio Cassius LXVIII, 11. Vezi Xenopol, *op. cit.*, I, p. 136; Rostovzev, *op. cit.*, p. 282; Daicovicu, *La Transylvanie*, p. 116; idem, *Probl. continuității*, p. 223; idem, *Poziția antiștiințifică a istoriografiei burgheze romine cu privire la daci*, în *Studii și referate*, I, p. 176; D. Tudor, *Despre sclavaj*, loc. cit. p. 210; cf. și Brandis, RE IV, col. 1967. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 311. admite o serioasă depopulare prin masacrele războiului, exilări și înrobire în afară, dar totuși rămîn mulți daci pe loc. Patsch, *op. cit.*, p. 176 și 181, arată că limba dacă după 106 e.n. trebuie căutată în regiunile muntoase ale Daciei, cf. și Macrea, *Urme romane în regiunea ceturilor dace din Munții Hunedoarei*, în „Sargetia”, II, 1941, p. 144 urm. Alföldi, *Daci e Romani*, p. 16, admite totuși slabe fracțiuni de populație dacă după catastrofa cuceririi, dar care sînt repede înghițite de coloniștii romani. Băștinașii vor fi folosiți la marile lucrări inițiate de romani, ca drumuri (CIL. III. 1627 și 6273), castre, poduri, canale (Plinius, *Epist.*, VIII, 4); cf. și Cichorius, *op. cit.*, III, p. 101 și 106; Petersen, *op. cit.*, II, p. 45; Stein, *Reichsbeamten Dazien*, p. 6 și D. Tudor, *art. cit.*, p. 209.

² Daicovicu, *Așezarea autohtonă de la Apulum (Alba Iulia)*, în SCIV. I, 2, 1950, p. 225.

³ A. Alföldi, *Dacians on the Southern Bank of the Danube*, în JRS. XXIX, 1939, p. 38 și Schicks, *Siebenbürgens*, p. 34 și 38, găsea recruții daci din alte provincii ca originari din Moesia. Patsch, *op. cit.*, p. 97, socotea această populație ca strămutată de Traian din Dacia, după primul război, ca fiind aceea ce-l părăsise pe Decebal.

⁴ A. V. Mișulin, *Spartacus*, București, 1953, p. 22 și 34—38. Vezi și Rostovzev, *op. cit.*, p. 15. Grupele de daci dinafara provinciei Dacia își păstrează cu tenacitate limba; cf. I. I. Russu, *Miscellanea Dacia II. Interpres Dacorum*, în An. Inst. Ist. Naț. XI, 1947, p. 411.

⁵ M. Bang, *Die Herkunft der römischen Sklaven*, în „Mitteilungen des kais. deutschen arch. Inst., Röm. Abteil”, XXV, 1910, p. 248; L. Homo, *Le Haut Empire*, Paris, 1933, p. 461 (în Glotz, *Histoire Ancienne*); S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 20; E. Gren. *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Upsala-Leipzig, 1941, p. 84; A. D. Dmitrev, *loc. cit.*, p. 77, și A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque reperlatae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapesta, 1940, p. 97 urm. stringe 52 inscripții dinafara Daciei cu indivizi originari din Dacia, între care unii sînt sclavi sau liberi.

tirșilor, cunoscut de Herodot în Dacia¹. Savantul vienez a căutat să arate că numele Agathyrsus din inscripțiile menționate trebuie legat de al sclavilor daci deportați de Traian din Dacia. După el, tribul scitic al agatirșilor se menținea încă în vremea lui Decebal pe Oltul superior. El luptă împotriva romanilor (scena CLI) și de aceea luptătorii agatirși sînt vînduți ca sclavi. Aceasta ar dovedi-o și faptul că 9 din cele 23 de inscripții menționează sclavi sau liberiți cu numele Agathyrsus².

Din lista lui Patsch pot intra în discuție următoarele texte epigrafice :

1. Roma (*CIL. VI*, 29192) : *M. Ulpus Felix Agathyrsus libertus*, desigur un libert al împăratului Traian³.

2. Roma (*CIL. VI*, 10637) : *P. Aelius Aug. lib. Agathyrsus*, ca libert al lui Hadrian.

3. Roma (*CIL. VI*, 8178 = Dessau *ILS.* 5740, a) : *Agathyrsus Aug. n. ser. arkarius*, restaurator al unei fîntîni.

4. Roma (*CIL. XV*, 461—470) : *Agathyrsus Augusti libertus*, ca șeful unei cărămidării împărătești.

5. Ostia (*CIL. XIV*, 304) : *L. Aurelius Agathyrsus Augusti libert. tabular.*

6. Castel Gandolfo, lângă Roma (*CIL. XIV*, 2261) : *L. Aurelius Aug. lib. Agathyrsus tab.*, același ca cel precedent⁴.

7. Aricia (*CIL. XIV*, 2161) : *Agathyrsus Aug. lib.* face o dedicație Plotinei, soția lui Traian, și este identic cu cel de la nr. 4 de mai sus⁵.

8. Regium Lepidum, între Parma și Modena (*CIL. XI*, 976) : *Agathyrsus Reg(iensium)*⁶.

Alte 17 inscripții, puse în discuție de Patsch, arată oameni de condiție liberă și purtători ai numelui *Agathyrsus*. Ei ar putea fi urmași liberi ai unor foști sclavi și liberați, dintre cei deportați de către Traian.

Este de reținut, în primul rînd, faptul că numele de Agathyrsus apare aproape exclusiv în Roma și împrejurimile ei, în multe cazuri arătînd sclavi sau liberiți.

În al doilea rînd, situația ne permite să constatăm că trei inscripții conțin sigur liberiți ai lui Traian (nr. 1, 4, 7), iar o a patra inscripție se referă la un libert al lui Hadrian (nr. 2).

Toate aceste fapte ne îngăduie să ne gîndim la o legătură între numele Agathyrsus și numeroșii sclavi duși la Roma și în împrejurimile ei,

¹ Patsch, *op. cit.*, p. 123 urm. Concluziile lui Patsch găsesc deplină acceptare la Alföldi, *Daci e Romani*. p. 24 și Schicks. *Siebenbürgens*, p. 38, nu însă și la Daicovicu, *La Transylvanie*, p. 38, n. 2, căci acest popor scitic dispăruse de mult în masa dacică. cf. St. Borzsak, *Die Kenntnisse des Allertums über das Karpathenbecken*, Budapesta 1936, p. 44, unde se găsesc toate izvoarele asupra lor, de la Herodot pînă în epoca bizantină.

² Patsch, *op. cit.*, p. 123, și 126.

³ *Ibidem*, p. 125 urm.

⁴ *Ibidem*, p. 126.

⁵ H. Dressel, *CIL. XV*, p. 131 urm. și Patsch, *op. cit.*, p. 125, îl vîd proprietarul bogat al unor cărămidării ce aparținuseră lui Traian și Plotinei. Pentru aceste cărămidării care aprovizionau Roma, vezi O. Hirschfeld, *Die kais. Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin, 1905, ed. II, p. 26, n. 1.

⁶ Patsch, *loc. cit.*, îl identifică cu un *servus publicus* al orașului respectiv.

de către cuceritorul Daciei. Greșeala lui Patsch constă în aceea că el descoperă aici agatirși curați, trăind în regatul lui Decebal, cu obiceiurile și vechea lor limbă scitică, după cel puțin cinci-șase secole de la așezarea lor în Transilvania. Acest trib scitic nu mai putea lupta alături de Decebal, fiindcă el se topise cu timpul în masa getică¹. În schimb, etniconul se putea păstra în onomastica dacică până în epoca romană. El putea fi și reînviat prin cunoscutul obicei al stăpînilor de sclavi romani, de a da robilor lor nume cu caracter arhaizant, legat de regiunea lor de origine. În pătura cultă romană, numele agatirșilor era binecunoscut din fabuloasele povestiri ale lui Herodot și ale altor autori, referitoare la bogăția în aur și felul de trai al acestui trib scitic din regiunea munților Apuseni.

Astfel sîntem îndreptățiți să identificăm în textele epigrafice italice, prin etniconul Agathysus, sclavi, liberi sau urmași ai acestora, ridicați din Dacia cu ocazia războaielor de cucerire a provinciei. Unii ocupă mici funcții administrative sau lucrează în ateliere aparținînd tot împăratului², situație care le permite să strîngă avere. E de presupus că mulți dintre ei, ca *pileati* sau urmași imediați ai lor, fuseseră oameni cu oarecare cultură, astfel că au putut să ocupe mici slujbe și să se elibereze mai ușor din sclavie.

Față de numărul mare de sclavi ridicați din populația dacă de către Traian, informațiile din inscripțiile capitalei impeiului apar destul de sărace și nesigure ca datare³. Un *Dacus insularius*, adică administrator al unor case de închiriat, are ca stăpîn pe un *C. Annius Pollio*⁴. El este sigur un sclav dac, dar cînd a trăit nu se poate stabili cu precizie. *Aurelius Primus libertus, nat(ione) Dacus*, avînd ca *patronus* pe *Aur(elius) Tato eques singularis* a fost tot un sclav adus din Dacia, într-o vreme ce nu se poate preciza⁵.

G. G. Mateescu, studiind elementul trac în inscripțiile din Roma, constată că marea majoritate a populației civile trace este formată din sclavi sau liberi cu funcții de intendenți, artiști, gladiatori, *servi domestici*, *pueri delicati*, *agitatores* etc., dar în număr mult mai modest decît

¹ V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (trad. R. Vulpe), București, 1957, p. 71.

² Gummerus, *Industrie und Handel*, în *RE*. IX, col. 1485, identifică personalul cărămîdăriilor aparținînd la *gens Domitia* (din Roma): 55 sclavi, 22 liberi și 22 muncitori salariați.

³ Adunate de G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma* în „*Eph. Dacoromana*” I, 1923, p. 207 urm. Westermann, s. v. *Sklaverei* în *RE.*, Suppl. VI, col. 1006 subliniază existența a numai 22 mențiuni epigrafice în Roma asupra sclavilor de la nord de Balcani și Alpii Lepontini.

⁴ *CIL*. VI, 7407 = Dobó, *op. cit.*, nr. 55 = Mateescu, *art. cit.*, p. 211. Bang, *art. cit.*, p. 230 vede inscripția din epoca lui Augustus, dar Alföldi, *Schicks. Siebenbürgens*, p. 33, opinează pentru un sclav adus de Traian din Dacia (ca și un *Aptasa*, tatăl unui libert al familiei *Vibia*, cf. p. 31). Mateescu, *art. cit.*, p. 218, atrage atenția că onomasticile *Davus* — *Davos* — *Daus* din inscripțiile romane se referă la traco-frigieni și nu la daci. Alföldi, *op. cit.*, p. 5 și 22, susține că cognomenul *Dacianus* indică originea din Dacia și nu un etnicon, ceea ce Russu, *art. cit.*, p. 210, respinge.

⁵ *CIL*. VI, 3227 = Dobó, *op. cit.*, nr. 23 și Bang, *art. cit.*, p. 237. *CIL*. VI, 16903, menționează pe un *Diuppaneus qui Euprepes f. Dacus*, pare-se un sclav preferat al lui *P. Attilius Philetus*, cf. Mateescu, *art. cit.*, p. 225. Alföldi, *art. cit.*, p. 35 și 37 rămîne în dubiu asupra locului său de origine.

clementul militar trac¹. Capitala imperiului ne-a furnizat multe texte epigrafice cu nume trace, dar la cele mai multe lipsesc preciziuni cronologice, sociale și topografice, încît nu putem identifica în ele sclavi din Dacia.

Italia și unele provincii ale imperiului ne pun la îndemînă cîteva inscripții care, prin conținutul lor, pot intra în discuția problemei privitoare la sclavii de proveniență dacică nord-dunăreană.

1. Nola (*CIL. X*, 1316 = Dobó, *op. cit.*, nr. 73): *Nonia Dacia* ca libertă a unui *M. Nonius Quartinus* poate indica o fostă sclavă de origină tracă nord-dunăreană.

2. Tibur (*CIL. XIV*, 3564 = Dessau *ILS.* 3821 = Dobó, nr. 54): un *P. Aquilius P. Libertus Dacus*, probabil venit tot ca sclav din Dacia².

3. Capua (*CIL. X*, 4030 = Dobó, nr. 64): *C. Aulus, C. C... Libertus Dacus*, se pare, în aceeași situație ca cel precedent.

4. Sitifis în Mauretania (*CIL. VIII*, 8562 = Dobó, nr. 63): *Fortunatus qui et Dacus*, după nume și etnicon se pare tot un sclav originar din Dacia, dar cînd a ajuns în Africa, este greu de precizat³.

5. Scarabantia în Pannonia superior (*CIL. III*, 14355, 15 = Dobó, nr. 75): un *Alianus (libertus)... nat(ione) Dalmata*, are *coniux et conliberta* pe o *Sassa nat(ione) Dacia*, ambii liberti ai unor frați Sempronii⁴. Întîlnim aici doi foști sclavi, diferiți ca neam și loc de naștere, care după eliberare din robie, își legalizează *contubernium* în *conubium*.

6. Carnuntum în Pannonia superior (*An. épigr.* 1929, nr. 217 = Dobó, nr. 60): un *Peregrinus Q(uinti) Asini ser(vus) sutor caligarius natione Dacus* este probabil sclav originar din Dacia, ajuns lucrător într-un atelier de încălțăminte.

7. Aquincum (*CIL. III*, 13379 și p. 2328, 21 = Dobó, nr. 58): *Scorilo Ressati libertus, domo Dacus*⁵.

8. Epetium în Dalmatia (*CIL. III*, 14644 = Dessau, *ILS.* 5111 = Dobó, nr. 59): *Amabilis secutor nat(ione) Dacus*, deci un sclav gladiator, se pare, din Dacia Traiană⁶.

¹ Mateescu, *art. cit.*, p. 207.

² Russu în AISC. IV, p. 219, arată că *Dacus* sau *Dacia* indică daci originari din Dacia Traiană, romanizați, dar păstrîndu-și distinctivul obrșiei lor prin etnicon sau ca supranume — deci ca și cazul cu *Agathyrsus*; cf. și Alföldi, *op. cit.*, p. 33.

³ Alföldi, *op. cit.*, p. 33, cu obișnuitul său sistem de a vedea în dacii din afara Daciei Traiane numai sclavi deportați de Traian, ne dă aceeași soluție și în cazul de față.

⁴ Russu AISC. IV, p. 221. Bang, *art. cit.*, p. 237 și Alföldi, *art. cit.*, p. 37 și 42 consideră pe *Sassa* sclavă luată din Dacia în epoca lui Traian.

⁵ Russu, AISC. IV, p. 221: „*Scorilo* e un libert de neam dac, din Dacia, un autentic nume dacic”. La fel Bang, *loc. cit.*, și Alföldi, *loc. cit.* Din Aquincum este și inscripția pe sarcofagul lui *M. Ulp. Celerinus interpres Dacorum* (epoca 211—222 e.n.) în care Russu, *Miscellanea Dacica* II, p. 411, identifică pe un coborîtor dintr-un sclav sau libert al lui Traian.

⁶ Părerea lui Bang, *loc. cit.* Preocupat a găsi cît mai mulți daci duși de Traian în sclavie, ca să-și susțină teza sa preferată dar antiștiințifică asupra nimicirii totale a neamului dacic în 106 e.n., Alföldi, *op. cit.*, p. 33—43, fără să aibă argumente concludente, propune ca sclavi sau liberti pe următorii: *Roma* (Dobó, nr. 59); *L. Avilius Dacus*; *Roma* (Dobó, nr. 72); *Vibia Dacia*, *L. Vibius Zurozis* și *Aptasia*; *Roma* (*CIL. VI*, 25572); *Sez. Rufius Decibalus*; *Verona* (Dobó, nr. 74); *Iulia Dacia*; *Italia* și *Delos* (Dobó, nr. 66—68); *Dacus* ca olar sclav; *Savaria* (*CIL. III*, 4150, 19); *Iulius Decibalus*; Pannonia („*Jahres, österr. arch. Inst.*”, XII — 1909, p. 238). *Dacipora*, libert; etc.

Relativ la răspîndirea în afara granițelor Daciei a unor sclavi din populația băștinașă, căutați pe bază de texte epigrafice, se pot fixa totuși unele concluzii.

Desființarea poporului dac printr-o măcelărire la el acasă și împrăștierea supraviețuitorilor ca sclavi în diferite provincii ale imperiului roman, este o teorie istorică neștiințifică. Epigrafia și alte urme arheologice îi arată pe daci la ei acasă și după 106 e.n. Dintre cei rămași neclintiți în Dacia, contingentul cel mai numeros îl formau triburile care se desfăcuseră de cauza lui Decebal mai înainte de prăbușirea statului dac.

Nu poate fi tăgăduită deportarea unui mare număr de bărbați daci luptători și a nobilimii rămasă fidelă lui Decebal pînă în 106 e.n. Acțiunea era necesară pentru securitatea romană în Dacia. Împrăștierea acestor captivi s-a făcut mai ales în Roma și Italia. Numele de Agathyrus sau Dacus arată aceasta. Față de cifra dată de Lydus, ne-am fi așteptat ca monumentele scrise italice să vorbească mult mai mult despre ei. Modestia informațiilor epigrafice se explică prin neputința acestor sclavi de a se manifesta astfel. Triumful lui Traian din 107, spectacolele de amfiteatru și lucrările din forul său au îngrămadit la Roma mulți sclavi daci, dintre care puțini au fost vînduți după aceea în Italia și în provinciile occidentale ale imperiului. Inscricțiunile arată puțini urmași ai lor ca liberi. Robilor daci li se va fi aplicat un regim aspru, din pricina dîrzeniei acestui popor, ceea ce a dus la nimicirea multora în jocurile de amfiteatru și din pricina mizeriei. Cei documentați epigrafic sînt probabil din aristocrația dacică deportată, singura care putea să-și asigure totuși o mai bună situație (în cazul cînd îi găsim în oficii publice).

Documentele epigrafice cu nume de sclavi sau liberi apar, de asemenea, sporadic în Pannonia și Moesia. În cazul acestora, se cere o deosebită precauție, deoarece aceste ținuturi conțineau regiuni întregi ocupate de triburi getice, cu multe veacuri înainte de acțiunile militare ale lui Traian. Sclavii sau liberi din această situație pot fi sau localnici, sau și dintre cei înrobiți la nord de Dunăre și mutați la sud de fluviu.

CAPITOLUL V

SCLAVUL CALLIDROMUS ¹

Din postul său de guvernator al Bithyniei, Pliniu cel Tânăr raporta, printr-o scrisoare trimisă împăratului Traian, următoarea întâmplare petrecută în vara anului 112 e.n. :

„Stăpîne, soldatul Appuleius din garnizoana Nicomediei mi-a scris că un oarecare, cu numele Callidromus, fiind reținut (cu sila) de către brutarii Maximus și Dionysos, căiora le închuiase forța sa de muncă, a fugit lângă statuia ta. Adus înaintea autorităților, a arătat că a fost cîndva sclavul lui Laberius Maximus, că a fost capturat în Moesia de Susagus, apoi trimis în dar, de către Decebal, la Pacorus, regele Parthiei ; a rămas mai mulți ani în slujba aceluia, de unde a fugit mai apoi și astfel a ajuns în Nicomedia.

El a fost adus în fața mea și mi-a povestit aceleași fapte, de aceea am găsit potrivit a-l trimite la tine, ceea ce am îndeplinit cu puțină întârziere, deoarece am căutat (a descoperi) — piatra gravată cu portretul lui Pacorus, pe care acesta o avea drept podoabă și declară că-i fusese sustrasă (în timpul anchetei).

Dacă aș fi putut-o descoperi, eu doream să ți-o trimit și pe aceasta, așa cum ți-am trimis bucata de minereu despre care el spunea că a adus-o dintr-o mină partică. Aceasta s-a sigilat cu inelul meu, care are gravată o cvadrigă” ².

¹ Rezumat după studiul publicat în vol. *Studii și articole de istorie*, p. 19 — 30 (editat de Societatea de științe istorice și filologice din R.P.R., București, 1956).

² Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae* (ad Traianum), 74, ed. Hardy, p. 182. Asupra datării scrisorii, din primăvara sau vara anului 112 e.n., vezi A. Stein s. v. *Callidromus*, în *RE. X*, col. 1634 ; O. Cuntz, *Zum Briefwechsel des Plinius mit Trajan*, în „Hermes”, LXI, 1926, p. 192 și urm. ; R. P. Longden, *Notes of the Parthian Campaigns of Trajan*, în *JRS. XXI*, 1931, p. 20 urm. ; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* („Beiträge z. Völkerk. von Südosteuropa”, V, 2), Viena-Leipzig, 1937, p. 67 ; J. Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114—117)*, București, 1937, p. 29 și R. Paribeni, *Optimus Princeps*, 2 vol., Messina, 1927, vol. II, p. 280, la care Callidromus e înțeles greșit a fi soldat roman dus captiv în Dacia. Lucrarea lui F. A. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford, 1948, ne este inaccesibilă. Guvernatorul lui Pliniu, în Bithynia, ține de la 17 septembrie 111 pînă la finele lui ianuarie 113 e.n.

Faptele expuse în scrisoarea lui Pliniu se încadrează cronologic între anii 101—112 e.n. La această precizare ne va ajuta menționarea unor evenimente și persoane bine cunoscute în perioada de cotropire a Daciei și în aceea de pregătire a agresiunii romane împotriva statului partic.

Callidromus, eioul acestor îndelungate peregrinări, apare mai întâi ca rob al guvernatorului roman M. Laberius Maximus, numit de către Traian în fruntea Moesiei inferioare în anul 100 e.n.¹

Robul poartă un nume grecesc², dar acesta nu ne poate da o indicație asupra neamului din care făcea parte sau locului său de naștere. În mod frecvent, sclavii aveau mai multe nume, date după bunul plac al stăpînilor, și se folosea adesea o onomastică greacă alegorică, cum este cazul lui Callidromus³.

În raportul său către împărat, redactat în urma sezișării șefului militar din Nicomedia și pe baza celor declarate în fața sa de către Callidromus, Pliniu arată clar că sclavul fusese capturat de daci în Moesia, în perioada cînd primul său stăpîn guverna provincia de la gurile Dunării, deci între anii 100—102 e.n.⁴ În acel moment el se găsea, fără îndoială, la reședința stăpînului său (plecat pe frontul din Dacia), sau ascuns în vecinătate, de teama cetelor daco-sarmate care invadaseră Moesia inferioară, după ce trecuseră Dunărea prin surprindere.

Din indicațiile oferite de scrisoarea lui Pliniu, Callidromus nu apare drept *servus publicus* întrebuințat într-un oficiu administrativ al guvernatorului, ci făcea parte din *familia domestica*, era deci un sclav întrebuințat la gospodăria personală a stăpînului. Mai observăm că, atunci cînd se autodenunță la Nicomedia, Callidromus lucra într-o brutărie. Este de presupus că și în casa primului său stăpîn va fi fost folosit tot pentru această îndeletnicire. În gospodăria proprietarilor de sclavi romani, sclavii brutari erau folosiți concomitent ca bucătari și cofetari⁵.

Informațiile lui Plinius asupra împrejurărilor militare, în care a fost prins Callidromus la sudul Dunării, sînt prezentate foarte pe scurt, fiindcă amănunțele acestor evenimente erau bine cunoscute lui Traian. Sclavul

¹ A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 61 („Diss. Pann.", I, 11); Groag, s. v. *M. Laberius Maximus*, în *RE*. XII, p. 250 urm. și *PIR*, II², p. 45, nr. 2278. La 19 ianuarie 103, el se găsea la Roma ca consul II ordinarius, împreună cu Traian, deci părăsise Moesia și Dacia.

² Καλλιδρόμος adică „drum bun” sau „bun alergător”, cf. W. Pape — G. Benseler, *Wörterbuch griechischer Eigennamen*, ed. a III-a, Braunschweig, 1884.

³ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris 1914, p. 80 urm.; M. L. Gordon, *The Nationality of Slaves under the Early Roman Empire*, în *JRS*. XIV, 1924, p. 102 urm.; V. Chapot, s. v. *servus*, în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, IV, 2, p. 1274; Westermann, s. v. *Sklaverei*, în *RE* Suppl. VI, col. 1003, și J. Marquardt, *La vie privée des Romains*, Paris 1892, vol. I, p. 198. În lista lui Kerényi, p. 294 (statistică incompletă). În *CIL*. V, 3177 (Vicentia): *M. Laberius, M. I(ibertus) Graecus* nu e sigur a fi libertul marelui comandant; cf. și Groag, *loc. cit.*

⁴ Longden, *art. cit.*, p. 12 și Stein, *Legaten*, p. 61.

⁵ M. Besnier, s. v. *pistor*, în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, IV, 1, p. 489 urm., unde se arată larga folosire a robilor în brutăriile care vindeau pîinea. Ei trebuiau să macine pe loc cerealele cu ajutorul unor mori adesea acționate cu forța brațelor lor; cf. A. Neubürger, *Die Technik des Allertums*, Leipzig, 1921, p. 91 urm., și A. Maiuri, *Pompei*, Roma, 1932, p. 52 cu pl. XXX, 56—57.

lui Laberius Maximus a fost capturat de *Susagus*, conducătorul unei expediții de jaf organizată de mai multe neamuri barbare în dreapta Dunării și de care Decebal nu era străin, deoarece regele dac beneficiază de prada luată, în care intra și captivul Callidromus.

Alături de scenele columnei de la Roma, informațiile literare arată și ele că regii daci dispuneau de numeroși captivi de război din provinciile romane, întrebuițați la ridicări de fortificații sau la alte munci grele¹. Unii se găseau în Dacia încă din timpul războaielor lui Domițian cu Decebal. Reduși la situația de sclavi, ei erau adesea întrebuițați de regele dac în diferite combinații diplomatice și militare.

La povestirea nenorocirii lui Longinus, importantul comandant militar roman capturat prin viclenie de către Decebal, Dio Cassius² menționează și un anonim libert cu o misiune diplomatică pe lângă Traian. Dio Cassius uită să ne comunice numele acestui libert, iar din textul său nu rezultă în ce situație se găsea acela la Sarmizegetusa. Este greu de presupus că în statul dac exista pe alocurea atare categorie socială. Putem bănui că anonimul libert fusese de asemenea capturat sau venise benevol în Dacia, unde găsisese o întrebuițare specială în cancelaria lui Decebal³. După ce narează împrejurările în care Longinus căzuse în cursa lui Decebal, Dio Cassius spune :

„Între timp Longinus, procurându-și otravă cu ajutorul unui libert (διά τοῦ ἀπελευθέρου) și ca să nu fie bănuț cumva ce intenționează a face, făgăduiește lui Decebal că-l va împăca cu Traian și, ca nici să-i facă paza mai severă, compuse o scrisoare cu cele cerute și o dădu liber-tului (τῷ ἐξελευθέρῳ) ca să o ducă lui Traian, pentru a fi în siguranță. O dată acesta plecat, bău noaptea otrava și muri. După această întâmplare, Decebal a cerut la Traian pe libert, promițându-i că-i va da în schimb cadavrul lui Longinus și zece captivi. Și îndată (Decebal) trimise pe centurionul prins o dată cu Longinus, în speranță că acela îi va obține cele cerute. Traian află de la centurion toate cele întâmplate. Totuși, el nu mai trimise înapoi pe acesta (centurionul) și nici pe libert nu-l mai restitui, găsind mai de preț salvarea sa pentru imperiu, decît înmormântarea lui Longinus”⁴.

¹ Dio Cassius, LXVIII, 14, 3—5 (cf. Zonaras, XI, 21 și Tzetzes, *Chiliad*, II, v. 61) dă povestea ascunderii tezaurelor lui Decebal, cu ajutorul acestor captivi, uciși apoi, spre a nu divulga secretul; cf. Patsch, *art. cit.*, p. 111 și S. Lambrino, *Rtut Sargelias și tezaurele lui Decebal*, în *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 ani*, Cluj, 1931, p. 223 urm. Unii captivi sînt omorîți (s. XXV și Cichorius II, p. 122; Petersen, I, p. 29 urm. și Paribeni, I, p. 251) sau torturați (s. XLV, Cichorius, II, p. 217 urm.; Petersen I, p. 48 și Patsch, p. 71).

² Dio Cassius, LXVIII, 12, 3—5, cf. și Paribeni, *op. cit.*, I, p. 279 și Patsch, *Der Kampf*, p. 100. N. Iorga, *Istoria romînilor*, București, 1936, vol. I, 2, p. 149, consideră drama lui Longinus ca material anecdotic, dar confundă aci pe libert cu centurion. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 279 pune capturarea lui Longinus la începutul anului 105.

³ Dio Cassius, LXVIII, 9, 6 menționează dibăcia cu care știa Decebal să atragă la curtea sa fugari și oameni capabili din imperiul roman; cf. și Paribeni, *op. cit.*, I, p. 209. N. Iorga, *op. cit.*, p. 142, aduce chiar la o exagerare în exodul ce-l vede din imperiu, în Dacia, a unui mare număr de nemulțumiți. Același (p. 142) atribuie exodul fugarilor în regatul lui Decebal, ca o consecință a fiscalității romane.

⁴ Dio Cassius, LXVIII, 12, 3—5.

Rezultă de aici că libertul a fost folosit în tratative dintre cele mai spinoase între cei doi monarhi. Aceasta presupune că ar fi fost un om cu știință de carte, considerat om de încredere la Sarmizegetusa. În același timp, anonimul libert se poate mișca liber în capitala regelui dac și astfel reușește să procure otravă lui Longinus. Se poate presupune că libertul anonim era un greco-oriental, care în cele din urmă trădează pe Decebal, dându-și seama de apropierea pericolului roman, în fața căruia se gîndea la siguranța personală. Împrejurarea că Decebal îl folosește în tratative diplomatice și apoi se crede îndreptățit a-l reclama de la Traian, în schimbul unei importante oferte, pledează de asemenea în favoarea tezei că respectivul libert nu era un captiv roman de război sau fugar la Sarmizegetusa, ci venise acolo în chip normal, atras ca și alții, oferindu-și serviciile sale lui Decebal. Regele dac este decis să aplice o aspră pedeapsă necredinciosului libert, nu numai din cauza trădării în misiunea ce i se încredințase, dar și fiindcă o dată trecut la romani, el putea destăinui o serie de secrete politice și militare ale dacilor. Poate că la atare servicii face aluzie afirmația lui Dio Cassius cum că Traian a preferat salvarea libertului pentru binele imperiului, decît să aibă corpul lui Longinus pentru a-i face o înmormîntare onorabilă.

Capturat în iarna anului 101—102 e.n. și dus la Sarmizegetusa, Callidromus nu a stat mult timp în regatul lui Decebal. Cînd, după primul război, se încheie pacea în anul 102 e.n.¹, el nu se mai găsea pe pămîntul dac. Condițiile de pace impuse de romani cereau lui Decebal și restituirea captivilor romani². Cu toate că Decebal nu a îndeplinit *ad litteram* condițiile tratatului³, este greu să se presupună că el mai putea reține în captivitate pe Callidromus, sclavul de casă al unuia dintre cei mai de seamă comandanți romani și guvernator al provinciei vecine. Tratatul impunea un serios control în regatul dacilor; Sarmizegetusa și probabil alte centre dacice importante primeau garnizoane romane⁴, iar mulți dintre nobilii daci, care se desfăcuseră de rege cu ocazia primului conflict, îi erau dușmani, putîndu-l denunța.

Toate aceste considerații ne pot duce la concluzia că cel mai tîrziu în primăvara anului 102 e.n., Callidromus luase drumul Parthiei, dăruiat acolo regelui Pacorus al II-lea (77—110 e.n.)⁵.

Legătura cu Pacorus se face printr-o ambasadă care îi aducea și multe daruri. Darurile lui Decebal puteau conține vase sau diferite alte obiecte de aur, cu care tezaurul regelui erau pline⁶, și vedem din scrisoarea lui Pliniu că la acestea se mai adaugă și sclavi. Sclavii oferți

¹ Pacea se încheie la finele anului 102 e.n.; cf. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 85.

² Dio Cassius, LXVIII, 9, 5; Zonaras, XI, 21 și Petrus Patricius *Excerpta*, în FHG, IV, p. 184. Cf. încă Patsch, *op. cit.*, p. 85.

³ Dio Cassius, LXVIII, 10, 3, ne informează că primea fugari romani, încerca alianțe cu dușmanii Romei etc.

⁴ Dio Cassius, LXVIII, 9, 7 și Petrus Patricius, *loc. cit.*

⁵ I. Miller, s. v. *Pakoros*, în *RE* XVIII, 2, col. 2438, nr. 3.

⁶ Dio Cassius, LXVIII, 14, 4—57; Cichorius, s. CXXXVIII și III, p. 330 urm.; Petersen, *op. cit.*, vol. II, p. 110; Paribeni, *op. cit.*, vol. I, p. 303 și mai ales J. Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire Romain*, în „Dacia”, I, 1924, p. 28 urm.

erau desigur mai numeroși și dintre cei de preț, necesari pentru serviciul palatului¹. Ei nu puteau fi selecționați dintre modeștii *comati* daci, ci dintre cei capturați în orașele romane de la sudul Dunării. Prin oferirea unor captivi de război regelui partic, Decebal își făcea cunoscute succesele sale militare împotriva romanilor², ca să determine o mai rapidă și ușoară alianță militară cu partii.

Callidromus avea să rămână mai mulți ani în serviciul de palat al regelui partilor. Evadarea lui din Parthia are loc probabil în urma decesului lui Pacorus al II-lea (109/110), urmat de obișnuitele lupte pentru tron³, care vor fi adus confuzie în țară.

După ce stătuse mai mulți ani în slujba regelui parthic (*pluribusque annis in ministerio eius fuisse*)⁴, Callidromus revine pe teritoriul roman, după o absență de aproape 10 ani și se ascunde la Nicomedia, important oraș din provincia Bithynia. Este sigur că, reintrat pe teritoriul roman, el a căutat să-și ascundă starea sa socială de sclav, spre a deveni om liber.

În Nicomedia el caută să practice meseria de brutar la patronii asociați, Maximus și Dionysos, unde se angajează ca salariat liber (*quibus operae suas locaverat*)⁵. Condițiile grele de muncă ce existau în brutăriile romane, atât pentru sclavi, cât și pentru salariați⁶, la care putem adăuga și ipoteza descoperirii trecutului lui Callidromus de către cei doi patroni, duc la fuga sclavului din acest loc de muncă. El se autodenunță autorităților romane locale. Până acum acesta își ascunsese adevărata stare socială, fiindcă o dată revenit pe solul roman, legile îl obligau să se reîntoarcă la vechiul stăpîn. Dar față de condițiile grele de muncă și pericolul de a fi denunțat de cei doi patroni nemiloși, găsește că e mai bună reîntoarcerea în robie la primul stăpîn.

El se autodenunță și cere protecția magistratului roman, după obiceiul și dreptul legal pentru cei lipsiți de libertate sau pentru oamenii

¹ A. P. Kajdan, *Despre probleme discutabile în istoria formării relațiilor feudale în imperiul roman*, în „Anal. Rom. Sov.” ser. Ist., nr. 1, 1954, p. 22, caracterizează pe acești sclavi de lux, înțlniți mai ales în inscripții, ca o pătură subțire de privilegiați ce nu pot răspunde la problema rolului și locului muncii marii mase a sclavilor. Pentru acești sclavi exogeni, vezi și D. V. Kuzovkov, *Despre deosebiriile care au dat naștere în dezvoltarea sclavagismului în antichitate*, în „Anal. Rom. Sov.”, ser. Ist., nr. 3 din 1954, p. 15; Plinius, *Epist.*, VIII, arată că serbi publici constituiau deja o aristocrație servilă; cf. încă J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, p. 138 urm. și Ettore Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 383.

² Patsch, *Der Kampf*, p. 67.

³ Guey, *op. cit.*, p. 27—32.

⁴ *Ibidem*, p. 29.

⁵ *CIL*.III, p. 948 urm., *tab. cer.* nr. IX—XI, unde se folosește expresia *locare operas suas*, pentru contractele de muncă ale lucrătorilor minieri; cf. J. Carcopino, *Note sur la tabelle de Cluj*, *CIL* III, p. 948, în „Revue de Philologie de littérature et d'histoire ancienne”, XI, 1937, p. 97 urm. și Gummerus, *RE* IX, col. 1507 urm.

⁶ M. Besnier, *loc. cit.* Există chiar o pedeapsă *ad pistrinum*. La ce fel de munci erau supuși cei ce lucrau în brutării, ne arată reliefulurile mausoleului lui M. Vergilius Euryzaces din Roma, cf. R. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, Leipzig, 1875, vol. I, p. 1 urm. și Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, 1933, pl. IV. Pentru sclavi sau liberti ca *pistores*, cf. *CIL*. VI, 8998—8999; O. Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin 1905, ed. a II-a, p. 243, n. 2. și A. V. Mișulin, *Spartacus*, București, 1953, p. 46.

liberi năpăstuiți de cei puternici. Aceasta se face prin refugiarea la picioarele statuii împăratului sau a unui zeu, așezată într-un templu sau într-un loc public ¹. De aici, el nu putea fi ridicat decât de autoritățile romane spre a fi cercetat prin anchetare. Dar cercetarea aducea adesea folosirea unor mijloace abuzive, între care și jefuirea tacită a anchetaților, cum i se întâmplă și lui Callidromus. Cu această ocazie îi este sustrasă gema pe care sclavul o purta drept podoabă ², probabil de către oamenii lui Appuleius care, deși este numit soldat în scrisoarea lui Plinius (*miles qui est in statione Nicomedensi*), va fi fost un gradat al unei *statio militaris* ³.

La Roma nu mai știm ce soartă a avut acest sclav. Fiind un prețios martor ocular al stării de lucruri din Parthia, este probabil că a fost reținut la palatul imperial, ca apoi, peste doi ani, să însoțească pe Traian în războaiele partice, informațiile lui fiind mereu cerute prin locuri pe unde stătuse mulți ani ca rob al regelui partic. Pare mai puțin posibilă o retrocedare a lui Callidromus vechiului său stăpîn Laberius Maximus, de sub a cărei *dominica potestas*, cu toată absența celor zece ani, el încă nu ieșise. Din timpul domniei lui Traian, Laberius Maximus, ca *suspectus imperio*, fusese condamnat cu o *relegatio in insulam*. O dată cu urcarea pe tron a lui Hadrian, chiar *sub primis imperii diebus*, a fost probabil și executat ⁴.

Pe baza celor expuse mai sus, se poate ajunge la o fixare cronologică a peregrinărilor lui Callidromus. În anii 100—101 e.n., se găsea în Moesia inferioară, ca sclav la curtea guvernatorului și stăpînului său M. Laberius Maximus. În iarna dintre anii 101—102 este capturat de invazia lui Susagus și dus captiv la Sarmizegetusa. În primăvara anului 102 a fost trimis ca dar lui Decebal, cu o ambasadă, la curtea regelui Pacorus al II-lea, unde rămîne pînă în 110—112, cînd fuge pe teritoriul roman, la Nicomedia, și se angajează brutar. El se autodenunță în vara anului 112 și, socotit bun informator despre Parthia, este trimis la Roma. Din lipsă de știri nu cunoaștem peregrinările ulterioare ale lui Callidromus.

¹ Gaius, *Instil.*, I, 53 : . . . *de his servis qui ad fana deorum vel ad statuas principum congiunt, praecipuit, ut si intolerabitis videatur dominorum saevitia* . . . (cf. P. F. Girard, *Textes de droit romain*, ed. a 5-a, Paris 1923, p. 232). Alt material cu citate din papiri, la Westermann, *RE. Sup.* VI, col. 1053, care amintește și cazul specific cu Callidromus (*Ibidem*, col. 1057).

² Hirschfeld, *op. cit.*, p. 597, nr. 30, presupune gema ca montată la un inel, ceea ce nu este sigur, fiindcă Pliniu ar fi pomenit de aceasta. Gemele se purtau ca obiecte de podoabă pe haine sau alte lucruri de găteală. Gema montată la inel servea și ca sigiliu la care aveau drept oamenii liberi.

³ Hirschfeld, *loc. cit.* Este vorba de un post de jandarmerie romană (*stationarii*). Afirmăția lui Hirschfeld că acest Callidromus lucra ca rob la cei doi brutari nu este justă; cf. mai sus, p. 64.

⁴ *Vita Hadriani*, V, 5. Cf. W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig, 1908, p. 43 urm. și Groag, *RE.* XII, col. 253.

PARTEA A II-a

CAPITOLUL I

NUMELE SCLAVILOR DUPĂ INSCRIPȚII

Dacă nu există o indicație specială asupra stării sociale, identificarea sclavilor în inscripții mai poate fi făcută și prin studii onomastice ¹. În regiunile Daciei, sclavii poartă un singur nume, adesea succedat de al stăpînului (împăratul sau un particular), pus la genitiv.

Nu întîlnim în provincia noastră nici sclavi al căror nume să fie terminat în *-por* (de la *puer* = sclav), ca *Marcipor*, *Gaipor* etc. ². „Naționalitatea” sclavului îi determina în unele cazuri numele celui se dădea de un stăpîn sau altul. Un rol similar îl avea și munca la care era pus sclavul, deoarece fiecare *natio* posedea anumite aptitudini de acasă, în diferite ramuri de producție. De aceea, în actele de vânzare-cumpărare privitoare la ei se cerea trecerea „naționalității” sclavului ³.

Onomastica din inscripții ne arată în rîndul sclavilor numeroase popoare. Este știut însă că numele cel poartă sclavul nu constituie totdeauna o indicație sigură asupra poporului din care el făcea parte ⁴. Înrobirea multor popoare prin cuceriri și comerțul activ cu sclavii din-afara hotarelor au determinat varietatea de neamuri din corpul sclavilor romani. Este de reținut obișnuința proprietarilor de sclavi romani de a da concomitent mai multe nume unui sclav. Acestea se schimbau prin trecerea sclavului de la un stăpîn la altul, sau prin trimiterea lui în alt

---

¹ Bibliografie generală : R. Cagnat, *Cours d'épigr. latine*, Paris, 1914, p. 80 urm. ; J. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry), Paris, 1892, p. 198 ; M. Bang, *Die Herkunft der römischen Sklaven*, în „Mitt. kais. deut. arch. Inst., Röm. Abt.”, XXV, 1910, p. 223 urm. și XXVII, 1912, p. 189 urm. ; Ev. Fraenkel, s. v. *Namenwesen*, în *RE*, XVI, col. 1665 urm. (modest) ; Mary L. Gordon, *The Nationality of Slaves under the early Roman Empire*, în *JRS*, XIV, 1924, p. 93 urm. (cu multe greșeli) ; I. Baumgart, *Die römischen Sklavennamen*, Breslau, 1936 ; Kerényi, p. 251 și 278 urm. și I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 186 urm. și V, 1944—1948, p. 186 urm.

² Westermann, s. v. *Sklaverei*, în *RE Suppl.* VI, col. 947.

³ *Dig.* XXI, 1, 31, 21 și Marquardt, *loc. cit.*

⁴ Tacitus, *Ann.* III, 53, subliniază faptul că în corpul sclavilor romani exista un mozaic de popoare.

loc de muncă. Această nestabilitate a numelui este indicată în tăblițele cerate (SE. 118—120) prin formula: „sau orice alt nume ar avea (sclavul)” (*sive is, quo alio nomine est*), tocmai spre a feri pe cumpărătorii de sclavi de unele nepotriviri, în caz de vicii aduse în fața instanțelor de judecată.

Lista cu nume de sclavi culese din inscripțiile Daciei ne oferă forme latinești, greco-orientale, traco-dacice, orientale, celto-ilire și unele discutabile¹. După cum s-a arătat însă mai sus, forma numelui nu angajează și pe a neamului din care făcea parte sclavul.

A. NUME LATINEȘTI²

1. *Allianus* este numele unui copil de șase ani, ca *Augusti servus verna*, îngropat la Sarmizegetusa de tatăl său *Constantianus*, libert al împăratului (SE. 50). Acest nume poate fi pus în legătură cu râul *Allia* din țara Sabinilor (*Tit. Liv. V, 37*) sau *regio Alliana* dintre fluviile Padus și Ticinus (Plin., *Nat. hist.*, XIX, 9).

2. *Ampliatius* („Măritul”, „Crescutul”), ca *Aug. n. disp.*, stăpîn și el de sclavi, poartă un nume rar între sclavi (SE. 22)³.

3. *Augustalis* (de la numele colegiului sau al împăratului), *impp. nn. (servus)* este căsătorit cu sclava *Hygia* (SE. 15).

4. *Bellinus* („Frumușelul”), *ser. contra scriptor* din serviciul unui *conductor* al portoriului iliric (SE. 108) poartă un nume italiceo-roman, deși robul putea veni din lumea celtică⁴.

5. *Bona* („Buna”), *Caes. n. ser.* este mătușa robului *Timocles*, pe care-l îngroapă la Potaissa (SE. 102).

6. *Candida* („Alba”) se pare sclavă, împreună cu soțul său *Eucharistus* (SE. 140).

7. *Carus* („Dragul”), *Caes. n. v(erna)* este copilul libertului *Herculanus, adiut. tab.*, îngropat la Sarmizegetusa (SE. 34).

8. *Cornelia*, nume roman prea obișnuit, este soția unui *Callistus Aug. nostri verna dispensator*, la Apulum (SE. 60)⁵.

9. *Crispina*, tot un nume roman, frecvent la oamenii de condiție liberă, apare în Dacia purtat de o sclavă dintr-o *familia privata* (SE.112)⁶

¹ Singurul care a încercat să strângă numele sclavilor din Dacia romană a fost Kerényi, p. 25 urm. și 278 urm. Lista lui este însă cu totul incompletă și adesea greșită. De altfel, deficiențele întregii culegeri de nume pe baze epigrafice făcută de acesta au fost subliniate în diferite lucrări ale lui I. I. Russu și A. Alföldi.

² Bibliografie generală; W. Schulze, *Zur Geschichte lat. Eigennamen (Abhand. Königl. Geselchaft d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. N. F., Bd. V, 5, Berlin, 1904)*; Forcellini, *Lexicon totius latinitatis etc.*, t. I—II, Patavia, 1913—1920; A. Kerényi, *op. cit.* și I. I. Russu, *art. citate*.

³ Forcellini, *op. cit.*, I, 109 și Kerényi, *op. cit.* nr. 219.

⁴ I. I. Russu, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 788, amintește și variantele din lumea celtică: *Bellienus, Billienus*, zeul *Bellenus* — cu bibliografia detaliată a problemei.

⁵ În *CIL. III*, index, p. 2348 nu e trecută ca *serva*.

⁶ Forcellini, *op. cit.*, I, 435. Editorii *CIL. III*, p. 7893, index, o omit din lista sclavilor

10. *Felix* („Fericitul”) era robul unor *conductores portorii* (SE. 123) cu un nume curat roman care a găsit o largă răspîndire și în lumea sclavilor ¹.

11. *Felix, servus vilicus* avansat de la Micia la Pons Augusti (SE. 106).

12. *Felix, Aug. n. vil.* la Porolissum (SE. 114).

13. *Fortunatus* („Norocosul”) era *servus privatus* al unui stăpîn de sclavi Theupropus (SE.133). Numele acesta e unul dintre cele mai răspîndite la sclavii și libertii romani, avînd corespondentul grec Euthyches ².

14. *Fuscianus* („Negriciosul”), *servus villicus*, probabil din familia *Caesaris*, este frate cu un *Scaurianus* (SE. 134) ³.

15. *Fuscinus, verna ab instr. tab.*, căsătorit la Ampelum cu *Sossia Sabina*, femeie de condiție liberă (SE. 94). Ca și la cel precedent, numele său este un diminutiv de la *Fuscus*.

16. *Herculanus* (de la numele zeului Hercule) *Augg. nn. vern. adiut. tabul.*, căsătorit cu o femeie liberă, la Sarmizegetusa (SE.16), poartă un nume cu o largă răspîndire în lumea sclavilor și libertilor ⁴.

17. *Ianuarius* (de la numele lunii), *Aug. (n. ver. sau ser.) exarcar.*, fusese căsătorit cu o Vitia Threpte (SE. 20).

18. *Iustinus* (nume comun roman), *Caesaris, verna subsequens librariorum*, copil-sclav de 15 ani, este îngropat de un alt sclav cu numele Tertius (SE. 95). Numele este specific oamenilor de condiție liberă și a pătruns mai puțin în onomastica sclavilor ⁵.

19. *Libella* (numele unei monede de argint), *superiumentarius* al grajdurilor guvernatorului Daciei, apare sporadic în onomastica sclavilor (SE. 76).

20. *Liberalis* („Liberul”, „Generosul”), *Aug. n. verna adiut. tabul.*, la Sarmizegetusa (SE. 17), este un nume des folosit de către sclavi ⁶.

21. *Lupula* („Lupoaică”) se pare o sclavă, după nume ⁷, are ca frate pe un *Ursulus* (SE. 143).

22. *Maxima* („Cea mai mare”) este un nume caracteristic și răspîndit la femeile libere, dar apare și la sclave, cum este în cazul de față, unde s-a dat unei *serva privata* dintr-o *familia rustica* (SE. 112) ⁸.

¹ Cf. *CIL. III.* p. 1568 și 2391. Forcellini, *op. cit.*, I. p. 606 urm. Omis din lista sclavilor la Kerényi, *op. cit.*, p. 251.

² Forcellini, *op. cit.*, I. p. 639 și Schulze, *op. cit.*, p. 483, 525. O. Floca, *Inscripții inedite din Dacia*, în AISC. I, 1. 1928–1932, p. 105 urm., nu s-a gîndit a identifica un sclav în această inscripție.

³ La index, în *CIL. III.* p. 2393, este omisă indicația sa ca sclav, dar pentru fratele său (*ibidem*, p. 2410) se face această mențiune. Frații nu apar aici cu nume de semnificație apropiată, așa cum se obișnuia la sclavi, cf. Baumgart, *op. cit.*, p. 8.

⁴ *CIL. III.* p. 2394. Pentru răspîndirea acestui cognomen în Dacia și Moesia cf. V. Christescu, *Citeva observațiuni asupra unei inscripții romane din Drobeta, Pitești.* 1929, p. 5. Asupra numelui, în general, cf. Schultze, *op. cit.*, p. 358.

⁵ *CIL. III.* p. 2396 și Forcellini, *op. cit.*, II, 67.

⁶ *CIL. III.* p. 2397 și Forcellini, *op. cit.*, II, 112.

⁷ În *CIL. III.* p. 2398 (index) nu-i trecut că sclavă sau liberă. Apuleius, *Metam.* V, 11, cunoaște acest nume la o curtezană sclavă. Aici găsim obiceiul de a da sclavilor frați nume apropiate din regnul animal, cf. Baumgart, *op. cit.*, p. 7. Asupra diminutivului, idem p. 66 urm.

⁸ La index, în *CIL. III.* p. 2400, nu e considerată sclavă.

23. *Mercator* („Negustorul”) *villicus* al unui *conductor* este un nume întilnit la robi (*SE.* 131)¹.

24. *Mercurius* (de la numele zeului) ca sclav al Cezarului la Apulum (*SE.* 98)², se pare că se dă robilor cu funcție de curieri, după cum *Mercator* se folosea la cei întrebuințați în afacerile negustorești ale stăpînilor.

25. *Nemesianus* (de la numele zeiței Nemesis, divinitatea răzunătoare a nedreptăților). *Caes. n. servos librarius*, apare ca nume la Sarmizegetusa (*SE.* 24).

26. *Peregrinus* („Străinul”), nume cunoscut la sclavii romani, iar cel de față este un rob care are și el sclavi ai săi (*SE.* 115)³.

27. *Peregrinus* apare ca nume în teritoriul orașului Drobeta, probabil *servus rusticus* (*SE.* 11).

— *Pontinianus*, vezi *Valentinus*.

28. *Primus* („Întiiul”) *Aug. disp. vik.*, are ca soție sau rudă pe o *Isidora* născută în Asia Mică (*SE.* 62)⁴. Corespondentul său grecesc era *Protus* sau *Protas*, tot așa de răspîdit ca nume de sclavi ca și *Primus*⁵.

29. *Romanus* („Romanul”), *Aug. n. (servus)*, căsătorit cu o *Aurelia Creste* (*SE.* 92), are ca nume un etnicon mult difuzat în onomastica privitoare la sclavi și liberi⁶.

30. *Romanus*, *Aug. n. ver. vil.*, cunoscut tot la Ampelum, se pare a fi identic cu cel precedent (*SE.* 93).

31. *Rufinus* („Roșiaticul”) este un nume purtat rar de robi⁷ și în cazul de față respectivul apare legat de persoana unui important arendaș al pășunilor, salinelor și taxelor de comerț din Dacia (*SE.* 57)⁸.

32. *Rufina* („Roșiatică”) apare în lista unor *menesterii* din Potaissa (*SE.* 104).

33. *Salvianus* („Sănătosul”) *ser. vil.* la Sucidava (*SE.* 9), poartă un nume specific oamenilor liberi⁹.

34. *Scaurianus* („Picior strîmb), *Caes. n. srv. vil.* (*SE.* 134)¹⁰ ne arată un străvechi nume roman, purtat și de primul guvernator al Daciei, transmis și în onomastica sclavilor.

35. *Scaurianus*, se pare tot un sclav din Apulum (*SE.* 142) și identic cu cel precedent.

36. *Secundus* („Al doilea”) *servus actor* al unui „bancher”, este un nume specific oamenilor de condiție liberă, nume ce a trecut și la sclavi (*SE.* 121).

¹ *CIL.* III, p. 2401.

² *CIL.* III, p. 2401, numele este dat ca nesigur.

³ *CIL.* III, p. 2401. Un *Peregrinus Cl. Asini ser(vus) natione Dacus sutor caligarius*, cunoscut în Pannonia, cf. „Ann. épigr.”, 1929, nr. 217 și mai sus p. 58.

⁴ La index, *CIL.* III, p. 2406, se omite menționarea lui ca *servus*.

⁵ *CIL.* III, p. 2406 și Gordon, *art. cit.*, p. 106. *CIL.* VI, p. 3227: un *Aurel. Primus nat. Dacus, libertus*, apare în Roma; vezi și mai sus, p. 57.

⁶ *CIL.* III, p. 2408.

⁷ Editorii *CIL.* III (index), p. 2409, se îndoiesc de calitatea lui ca rob.

⁸ Cf. mai jos, p. 90 urm.

⁹ G. G. Tocilescu, *Monumentele epigr. și sculpt. ale Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1902, p. 157 urm. și 165.

¹⁰ I. I. Russu, în *SCIV.* IV, 3—4, 1953, p. 792 și VI, 3—4, 1955, p. 883 urm. Russu, în *SCIV.* VI, 3—4, 1955, p. 886 îl crede născut în afara Daciei.

37. *Secundina* (? („A doua”), *verna* la un decurion al oraşului Apulum (SE. 129)¹.

38. *Securus* („Liniştitul”, „Fără frică” etc.) *servus privatus* (SE. 147) este un nume neobişnuit între sclavi. Cele mai autentice nume romane au fost trecute şi în onomastica sclavilor².

39. *Septimius* („Al şaptelea) ca sclav al unui decurion al oraşului Drobeta, din *familia rustica*, are un nume destul de rar întâlnit între robi (SE. 11).

40. *Tenax* („Dirzul”), ca nume puţin frecvent la sclavi, era sclavul unui proprietar din Apulum (SE. 59)³.

41. *Tertius* („Al treilea”) *Caesaris verna* la Ampelum (SE. 95).

42. *Ursulus* („Ursuleţul”), vezi cele spuse mai sus la nr. 21.

43. *Valentinus* („Cel tare, puternic, sănătos” etc.), *Aug. n. vern. libr. ab instrum. censualib.* îşi mai zice şi Pontinianus („Podarul”) (SE. 23). În ambele cazuri sînt două nume romane rar uzitate în onomastica sclavilor⁴.

44. *Valentina Aug. n. verna*, este fiica lui Valentinus din inscripţia precedentă, îngropată la Sarmizegetusa (SE. 23). Aici întâlnim un caz obişnuit în *familia Caesaris*, cînd numele copilului sclav este dat după al tatălui sau al unui membru apropiat al familiei⁵.

45. *Verus* („Adevărul”). *Aug. n. vern. vil.*, are un nume de asemenea vechi roman, rar dat şi sclavilor (SE. 93)⁶.

46. *Veti[illa?]* („Bătrînica”), sclavă dintr-o *familia rustica*, cu nume specific servil şi prin terminaţia cuvîntului⁷.

47. *Victorinus* („Victoriosul”) *servus* al unui particular din Apulum (SE. 79), poartă de asemenea un nume din lumea oamenilor liberi, rar dat şi sclavilor⁸.

48. *Vitalis* („Plin de viaţă”) ca *servus privatus* are un nume rar întâlnit la sclavi⁹.

B. NUME GRECEŞTI¹⁰

1. *Adamas* (’Αδάμας. („Oţelul”) apare ca *servus privatus* la Apulum (SE. 77)¹¹.

¹ CIL. III, p. 2410, lectură nesigură.

² CIL. III, p. 2411, nu-i indicat ca rob.

³ CIL. III, p. 2414, nu-i însemnat ca *servus*. omisiuni destul de frecvente la indexul corpusului.

⁴ CIL. III, p. 2416.

⁵ Baumgart, *op. cit.*, p. 5; Kerényi, *op. cit.*, p. 250, identifică pe *Cassia Rogata* din această inscripţie ca fiind o libertă şi mama fetei slave, *Valentina*, deci şi soţia lui *Valentinus*, sclav născut în casa împăratului. Dacă mama era de condiţie liberă, la fel trebuia să se nască şi fetea, şi nu *verna*. *Cassia Rogata* este a doua soţie a sclavului *Valentinus* şi mama vitregă a *Valentinei*.

⁶ CIL. III, p. 2417.

⁷ CIL. III, p. 2417, nu o dă sclavă, la index.

⁸ CIL. III, p. 2418.

⁹ CIL. III, p. 2418 şi Kerényi, *op. cit.*, p. 134.

¹⁰ Bibliografie generală: W. Pape-G. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, ed. a III-a, Braunschweig 1884; Kerényi, *op. cit.*, p. 155 urm. şi I. I. Russu, *art. cit.*, p. 197 urm.

¹¹ Pape. p. 16, cf. şi RE. I., col. 344. În CIL. III, p. 2378 nu e pus sclav.

2. *Antrocius* (Ἀνθραξ (?), „Cărbunele”), *Aug. verna ex disp.* la Apulum (SE. 61)¹.

3. *Apalaustus* (Ἀπόλαυστος, „Înveselitorul”), copil *natione Graecus* și vîndut printr-o tăbliță cerată semnată la Apulum (SE. 118)².

4. *Atticus* (Ἀττικός, „Atticul”) ca *servus actor* al unui *conductor*, este originar din răsărit³ (SE. 150).

5. *Callistos* (Κάλλιστος, „Prea frumosul”) este un nume foarte răspîndit la sclavi și apare ca *servus privatus* la Apulum (SE. 58)⁴.

6–7. *Callistus*, *Augusti nostri verna dispensator* este căsătorit cu o sclavă, Cornelia, la Apulum (SE. 60). În aceeași funcție, el este cunoscut la Ampelum (SE. 96), unde închină zeilor un altar împreună cu familia sa⁵. Ar putea fi același cu cel precedent.

8. *Diogene* (Διογένης, „Născut din Zeus”), *servus vikarius*, al unui Eutyches din Sarmizegetusa (SE. 21), are un nume mult răspîndit la sclavi⁶.

9. *Dioscorus* (Δῖσκορος, amintește numele zeilor Dioscuri) ca *servus privatus*, are un nume ce se întîlnește frecvent la sclavi, în diferite variante (SE. 78)⁷.

10. *Epipodius* (Ἐπιπέδιος, „Legat de picioare”), *Aug. n. verna vilicus*, la Sarmizegetusa (SE. 25), este ca nume des întîlnit la sclavi⁸.

11. *Erastus* (Ἐραστός, „Iubitul”), *servus vikarius* al unui *Peregrinus* din Porolissum, menționat cu un *conservus* numit Eufemus (SE. 115). De obicei, la *conservi* se dau nume apropiate ca conținut⁹.

12. *Eucharistus* (Εὐχάριστος, „Plăcutul”), nume specific sclavilor, este căsătorit la Sarmizegetusa cu o Candida (SE. 140)¹⁰.

13. *Eufemus* (Εὐφημος, „de bun augur”, „Favorabilul” etc.), nume cunoscut la sclavi¹¹, și pentru care vezi mai sus, nr. 11.

14. *Euchticus* (variantă a numelui următor), cunoscut în sudul Daciei (SE. 13).

15. *Eutyches* (Εὐτυχής = Fortunatus) apare ca *actor* al unui important stăpîn de sclavi din Apulum (SE. 124). Numele este dintre cele mai răspîndite în onomastica sclavilor¹².

16. *Eutyches*, *ser. vil.* la Drobeta (SE. 1).

17. *Eutyches Auggg. nnn. disp.*, el însuși proprietar al unui sclav în Sarmizegetusa (SE. 21).

— *Filetus*, *vez. Philetus*.

¹ Pape, p. 91 și *CIL. III*, p. 2380.

² Pape, p. 107; Bang, *art. cit.* 1910, p. 236, nr. 1, îl consideră grec din Hellada, iar Alföldi-Schicks. *Siebenb.*, p. 13, îl aduce din Asia Mică.

³ Pape, p. 172 și Russu, *Sclavul Atticus*, în „Studii și cercetări științifice”, Filiala Acad. R.P.R., Cluj VII, nr. 1–4, 1956, p. 7 urm.

⁴ Pape, p. 605. Editorii *CIL. III*, p. 2384 nu-l consideră sclav!

⁵ *CIL. III*, 14203, 31 (Paramythia Epirului) un omonim ridică un templu Dianei.

⁶ Pape, p. 301 și Kerényi, p. 165.

⁷ Pape, p. 312. În *CIL. III*, p. 2389, nu-i indicat *servus* sau *libertus*.

⁸ Pape, p. 369.

⁹ Pape, p. 373 și Baumgart, *op. cit.*, p. 8 urm.

¹⁰ Pape, p. 431. În *CIL. III*, index, nu sint indicați a fi sclavi sau liberti.

¹¹ Pape, p. 429.

¹² *CIL. III*, p. 2391; Pape, p. 427 și D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 206.

18. *Hermadio* (Ἑρμαδίων, „Micul Hermes”), actor al unui stăpîn de sclavi particular la Tibiscum (*SE.* 110), poartă un nume cunoscut la sclavi¹.

19. *Hermadio*, sclav sau libert (?), adorator al lui Mithras în Sarmizegetusa (*SE.* 141)².

20–21. *Hermias* (Ἑρμίας, de la numele zeului Hermes), cunoscut pe două inscripții din Potaissa (*SE.* 144–145), are un nume des întîlnit printre sclavi³.

22. *Hygia* (Ἵγία, de la numele zeiței sănătății) este o sclavă căsătorită cu sclavul *Augustalis*, ambii din casa împărătească (*SE.* 15)⁴.

23. *Hylas* (Ἵλας, „Pădurosul” ?) la Romula ca *vicesimarius* (*SE.* 8), pare a fi apoi libertul de la Doștat (cf. mai jos, p. 181)⁵.

24. *Ioncut(us)* ?, *servus* ? împreună cu *Iono* dedică un altar lui *Iupiter optimus maximus* la Romula (*SE.* 138). Lectura numelui este nesigură ca și încadrarea lui în cele grecești.

25. *Iono* (Ἴων, „Ionianul”), vezi nr. precedent.

26. *Isidora* (Ἰσιδώρα, „Dar al zeiței Isis”), e îngropată la Apulum de soțul (?) său *Primus Aug. disp. vik.* Era născută în Asia Mică (*domo Asiae*) și poartă un nume răspîndit între sclavi (*SE.* 62)⁶.

27. *Myro* (Μύρων, „Podoabă”), probabil *servus rusticus* cu funcție de *villicus*, al lui Claudius Rufinus (*SE.* 132)⁷.

28. *Onesimus* (Ὀνίστιμος, „Folositorul”), ca actor al familiei Antipater din Apulum (*SE.* 54), are un nume frecvent în onomastica sclavilor⁸.

29. *Passia* (Πασσία, Πασία), *puella* de șase ani, vîndută pîntr-un contract păstrat pe o tăbliță cerată (*SE.* 119)⁹.

30–31. *Filetus* (Φιλητός, „Iubitul”), actor al bogatului Antipater din Apulum, menționat în două inscripții cu alt sclav, *Dades* (*SE.* 55, 56).

32. *Philetus*, *servus privatus* al unui proprietar din Drobeta (*SE.* 2). Numele este frecvent la sclavi și are o largă răspîndire în onomastica creștinismului primitiv¹⁰ (fig. 8).

33. [*Philo*]musus (Φιλόμυσος, „Iubitul muzelor”), *Augus[ti n. ad]instr. tabul.*, este cunoscut în capitala Daciei. Poartă un nume specific sclavilor¹¹.

¹ Pape, p. 380, *CIL.* III, p. 2394 nu-l trece în lista sclavilor.

² În *CIL.* III, p. 2394, nu figurează ca sclav.

³ Pape, p. 384 și Müntzer s.v. *Hermias*, în *RE.* VIII, col. 832.

⁴ *CIL.* III, p. 2395 și Pape, p. 1574.

⁵ *CIL.* III, p. 2395, index propune această identitate, cf. și D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 208.

⁶ Pape, p. 571. Alföldi, *Schicks. Siebenb.*, păstrează rezerve asupra indentificării ei cu o sclavă; cf. și *CIL.* III, p. 2396.

⁷ Pape, p. 964 și Kerényi, *op. cit.*, p. 174. În *CIL.* III, p. 2402, nu e menționat ca sclav. Kruglikova, *art. cit.*, p. 229, n. 1. se îndoiește de lectura corectă a numelui. Un Μύρων, miner sau intendent în administrație, adoră la Ampelum pe zeul bithynic Zeus Kmistenos; cf. Daicovicu, în „Dacia”, VII–VIII, p. 301.

⁸ Pape, p. 1062 și Kerényi, *op. cit.*, p. 174.

⁹ Numele ei nu figurează în repertoriul lui Kerényi.

¹⁰ Pape, p. 1619; *CIL.* III, 2404 și Stein-Enslin. s.v. în *RE.* XIX, nr. 2. Kerényi, nr. 2050 îl consideră nesigur ca sclav.

¹¹ Pape, p. 2404; *CIL.* III, p. 2404 și Kerényi, nr. 2055.

34. *Protas* (Πρωτας = *Primus*), *servus vikarius* al unui *Ampliatius* din Sarmizegetusa (SE. 2?). Frecvent în onomastica privitoare la sclavi¹.

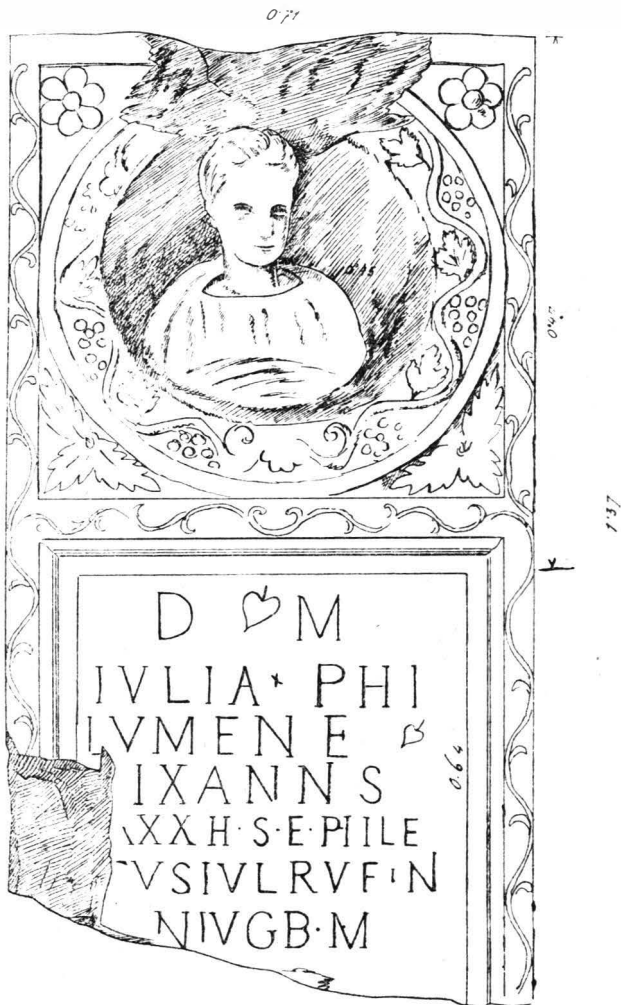

Fig. 8. — Piatră de mormint pusă de sclavul *Philetus* soției sale *Iulia Philumene* (SE. 2). (Drobeta).

35. *Synethus* (Σύνεθος, „Deșteptul”), *adiut. tabul.* și adorator al lui Mithras la Sarmizegetusa (SE. 19)².

¹ Pape, p. 1267; *CIL. III*, p. 2407 și Kerényi, *op. cit.*, p. 177. Gordon, *art. cit.*, p. 107, subliniază obiceiul traducerii dintr-o limbă în alta a acestor nume legate de numerale.

² Pape, p. 1459 și *CIL. III*, 2413.

36. *Syntrophus* (Σύντροφος, „Hrănit împreună”), *villicus* al unui procurator Augusti, pe care-l însoțește la băi (SE. 122)¹.

37. *Theudote* (Θεοδότη, „Dar al zeului”), sclavă — *mulier*, este indicată într-o tăbliță cerată ca fiind *n(atione) Creticam*, deci greacă².

38. *Timocle[s]* (Τιμοκλής, „De faimă bună”, „Valorosul” [*Caes. n.*] *ab. instrum[entis]*) e îngropat la Potaissa, de o mătușă a sa, tot sclavă (SE. 102). Numele apare specific persoanelor de condiție liberă, dar s-a răspândit și la sclavi³.

39. *Zoticus* (Ζωτικός, „Plin de viață”), *servus villicus* al portoriului în punctul vamal de la Sucidava (SE. 9), apare ca nume și printre sclavi⁴.

C. NUME TRACO-GETE

1. *Apulensis* este *servus villicus* împreună cu *Eutyches* la Drobeta, în epoca lui Septimiu Sever (SE. 1). Acest rob poate fi un dac sau aparținând altui neam, însă născut sau cumpărat din regiunea orașului Apulum⁵.

2. *Butes* face parte dintr-o *familia privata (rustica)* și a fost socotit de toți cercetătorii ca purtătorul unui nume traco-dacic⁶.

3—4. *Dades, actor*, apare în două inscripții din Apulum, legate de importanta familie Antipater (SE. 55—56) și trebuie înscris tot în lista numelor traco-dacice⁷.

D. NUME D'FERITE

1. *Beucus*, corect *B(r)euclus*, *servus* din Alburnus Maior, une apare căsătorit cu o *Arria Mama* (SE. 117), poartă un nume iliric⁸.

2. *Ciodi* (?), sclav particular al unui decurion al coloniei Drobeta, apare asociat într-o inscripție cu alți doi robi, al căror nume este latin (SE. 11). Lectura acestui nume, așa cum ni s-a păstrat, nu este corectă, ca să ne putem da seama de neamul căruia îi aparține⁹.

¹ Pape, *loc. cit.*, *CIL. III*, p. 2413 și Baumgart *op. cit.*, p. 6, care menționează frecvența numelui la sclavii din Roma.

² Pape, p. 489; Bang, *art. cit.*, 1910, p. 231 și Alföldi, *op. cit.*, p. 13 (o consideră asiatică).

³ Pape, p. 1529 și Kerényi, nr. 2099.

⁴ Pape, p. 450 și Kerényi, nr. 2123.

⁵ A. Stein, *Reichsbeamten Dazien*, p. 80, îl vede originar din această parte, dar considerațiile sale despre o extindere a Daciei *Apulensis* pînă la Dunăre, bazate numai pe prezența acestui nume la Drobeta, nu pot fi acceptabile. Mulți sclavi purtau nume după locul de naștere sau al vânzării; cf. Chapot, s.v. *servi* în Daremberg-Saglio, *Dict.*, IV, 2, p. 1270; Gordon, *art. cit.*, p. 103, n. 4 și Westermann, *art. cit.*, col. 1004.

⁶ *CIL. III*, p. 2384, index, nu figurează ca *servus*. Russu, *art. cit.*, p. 210. Alföldi, *op. cit.*, p. 28, nu-l găsește ca localnic, ci venit din sudul Dunării.

⁷ În *CIL. III*, p. 2388, nu e indicat ca sclav. Kerényi, nr. 1633, îl înscrie greșit ca iliro-celtic, Russu, *art. cit.*, p. 210, arată clar originea sa traco-geată. Alföldi, *op. cit.*, p. 22, ca să-l ferească de *dacism*, îl consideră nume tracic din Asia Mică, răspândit în Balcani și sudul Rusiei.

⁸ *CIL. III*, p. 2383 și Russu, *art. cit.* p. 201, și AISC. V, p. 285.

⁹ Tudor, *Despre sclavaj*, p. 206.

3. *Iarse C(a)es(aris servus)*, căsătorit cu o femeie născută liberă, în orașul Tibiscum, are un nume punic-sirian, specific Feniciei și nordului Africei¹ (*SE.* 109).

4. *Syrillio, aedituus*, deci sclav al unui templu din Ampelum, purta un nume oriental² (*SE.* 100).

5. *Synda [scri]ba (?) t[abul]ar*, într-un birou din Sarmizegetusa (*SE.* 52) avea un nume celtic sau iliric³.

6. ... *nusa, [August. n. [ser]va* (*SE.* 99) păstrează prea puțin din numele ei, ca să încercăm a stabili neamul căruia îi aparține.

După cum s-a arătat mai sus, listele pentru sclavii din Dacia și gruparea lor pe *nationes*, făcută de către Kerényi, suferă multe corectări și întregiri, semnalate deja de către Russu și Alföldi. El a cules din inscripțiile Daciei romane 40 de sclavi cu nume latine⁴. Prima greșală, pe care o comite, este înscrierea printre sclave a unor femei romane, ale căror nume le arată a fi făcut parte din categoria oamenilor liberi, ca : *Aurelia Respecta* (*SE.* 16), *Cassia Rogata* (*SE.* 23), *Antonia Rufa* (*SE.* 79) și *Sossia Sabina* (*SE.* 94)⁵. Din lipsa unei bune documentări bibliografice, în listele lui Kerényi nu apar multe nume de sclavi sau liberti din repertoriul nostru (*SE.* 4, 6, 7, 14, 20, 22, 24, 25, 28, 34, 41, 43, 46, 37 etc.). Cu nume grecești date sclavilor, Kerényi realizează o listă de 33 persoane⁶. Din lista lui se exclude Vitia Threpte (*SE.* 20), fiind o femeie liberă, Aphrodisius și Apollodorus, al căror nume apare dubios în inscripțiile respective⁷ și traco-getul Dades. În această listă mai sînt de cuprins multe alte nume omise de el (*SE.* 12, 17, 23—25, 27, 28, 31, 34, 40, 41, 44 etc.). În rest, Kerényi mai admite două nume de sclavi illiro-celți (*SE.* 37), unul african (*SE.* 109) și două iliro-trace (*SE.* 112 și 55—56)⁸.

Cifrele privitoare la onomastica acestorsclavi, din tabelele întocmite mai sus, cu o serie de corecturi la datele cercetătorului maghiar și cu

¹ *CIL. III*, p. 2395 și Kerényi, nr. 2157. Mateescu, *art. cit.*, nu-l crede sclav, fiind căsătorit cu o cetățeană romană. Alföldi, *op. cit.*, p. 28, admite originea din Siria sau nordul Africei, regiuni ce furnizau mulți sclavi Daciei. Russu, *AISC. V*, p. 290 înclină spre originea nordafricană a sclavului, de unde citează nume apropiate, ca *Iarseja* și *Iarsachenus* (*CIL. VIII*, 5095 și 17111). Lectura *Tarsa* (nume tracic) pentru inscripția din Dacia, propusă de Mateescu în *BCMI. VIII*, 1916, fasc. 33, p. 37 și „*Ep. h. Dacoromana*”, p. 119, este respinsă de Alföldi (*loc. cit.*) și de Russu (*loc. cit.*).

² *CIL. III*, p. 2413, nu-i indicat sclav. cf. Russu, *AISC. IV*, p. 227 și *V*, p. 291 și Alföldi, *op. cit.*, p. 18.

³ *CIL. III*, p. 2413, nu figurează ca rob. Cf. Kerényi, nr. 1726 și Russu, *AISC. V*, p. 292.

⁴ Kerényi, *op. cit.*, p. 251 urm. și 294.

⁵ Antonia Rufa este stăpîna sclavului Victorinus și nu soția sa, cum afirmă Kerényi. Despre Iulia Sissi (Kerényi, *op. cit.*, nr. 2328) și Atrius Maximi (*CIL. III*, 1261) ne lipsesc dovezi, ca să-i socotim a fi sclavi. Pe Fortunatus din inscripția stăpînului de sclavi Esbenus, Kerényi îl vede sclav, deși pe piatra funerară se spune clar că a fost un *libertus* (*SE.* 10).

⁶ Kerényi, *op. cit.*, p. 278. Din statistica lui am eliminat și pe *Demetrius Antoni...* (*CIL. III*, 964), fiind o inscripție fragmentară, apoi pe *Epagathus* (*SE.* 31), care are un *patronus*, deci nu poate fi sclav, ci libert.

⁷ *CIL. III*, 1137 și 1237.

⁸ Kerényi, p. 294.

materialul epigrafic ce-i era necunoscut, se modifică simțitor. Astfel avem 48 nume latine, 37 grecești, 3 traco-gete, 2 celto-ilire, 1 oriental și 1 punic-sirian.

Numele latinești se repartizează la 25 de sclavi din familia *Caesaris*, 14 *servi privati*, 4 *servi* din serviciul unor *conductores* și 8 pentru care categoria unor *domini* nu ne este indicată.

Cît despre cele grecești, ele conțin 18 nume de sclavi din familia *privata*, 11 din familia *Caesaris* și 8 fără o indicație precisă.

Din aceste modeste cifre se poate vedea, totuși, că numele latinești au găsit o mai mare răspîndire la sclavii care aparțineau casei împăratului, pe cînd cele grecești apar în număr mai mare la proprietarii de sclavi particulari. O indicație matematică asupra neamului din care făceau parte sclavii, bazată pe numele ce-l poartă, nu are o bază temeinică. Există apoi și obiceiul de a se traduce în latinește sau invers, în grecește, unele nume prea comune date sclavilor¹. Numărul important al numelor elenice se explică pentru întreg imperiul roman și ca o reminiscență din epoca cînd funcționau marile tîrguri de sclavi, ca cel de la Delos, fiindcă nu toți sclavii cu nume grecesc din Dacia pot fi originari din Orientul Apropiat. La acele tîrguri de sclavi, ca limbă de tranzații se folosea greaca, de unde și obișnuința de a se întrebuița onomastica corespunzătoare, care a lăsat multe urme în *cognomina* claselor de jos de origine libertină².

Analiza conținutului onomasticii robilor din Dacia romană ne mai indică și alte particularități.

Întîlnim nume geografice, care de multe ori constituie o prețioasă indicație asupra locului sau a regiunii nașterii sau cumpărării sclavilor (Allianus, Atticus, Iono, Syillo, Apulensis)³. Cele legate de religie sau mitologie⁴ sînt de asemenea numeroase (Herculanus, Mercurius, Nemesianus, Diogenes, Dioscorus, Hermadio, Hermias, Hygia, Isidora, Philomusus, Theudote etc.). Predomină în această direcție numele grecești⁵. Lupula și Ursulus au nume luate din regnul animal, Hylas amintește lumea plantelor, iar Ianuarius luna de început a anului. Lipsesc cele legate de mineralogie și astrologie.

Repertoriul numelor de sclavi din Dacia arată că mai mult de jumătate dintre acestea sînt formate sau derivate din substantive ori adjective care indică bogăție, fericire, iubire și sentimente înalte. Atare fapt e

¹ Baumgart, *op. cit.*, p. 83. Studiul onomasticii, făcut pe baza de papiri conținînd vinzări de sclavi, arată că de multe ori, între numele dat robului și indicația locului de baștină al lui, nu există concordanță. Westermann, *art. cit.*, col. 1003, prezintă o serie de atare situații, din papiri databili în jurul anului 150 e.n. (deci contemporani cu tăblițele cerate de la Alburnus Maior): o Φλα indicată ca sarmată, o Ἀριστω dată ca bastarnă etc. au totuși nume grecești. Papirii folosesc expresia: ὀνόματι θεῖνα ἢ καὶ τινὲ ἐτέρω ὀνόματι καλεῖται ... spre a desemna locul de origine al sclavului și pe negustor. Cf. Westermann, *loc. cit.* Vezi și Mișulin, *Spartacus*, p. 41.

² Gordon, *art. cit.*, p. 101 urm. Păreră autoarei cum că toți sclavii purtători de nume elenice sînt greci este dezmințită de inscripții. În privința unei deosebiri de tratament mai dur aplicat sclavilor din Occident de către stăpîni, față de cei din Orient, ea ajunge la concluzii exagerate.

³ Baumgart, *art. cit.*, p. 60 urm.

⁴ *Ibidem*, p. 44 urm. Multe amintesc pe zeul Hermes-Mercurius, *ibidem*, p. 47.

⁵ *Ibidem*, p. 41 urm.

cunoscut și în alte provincii ale statului roman¹. Numele de sclavi formate din adjective² sînt cele mai numeroase și arată particularitățile fizice, psihice, mintale sau o urare de noroc. S-a admis că cele legate de însușirile corporale sau spirituale ale sclavilor au fost date de către stăpînii lor, pe cînd cele ce privesc urarea de noroc în viață, provin de la părinții robilor³. Onomastica adjectivală cunoaște în majoritate cuvinte tot grecești.

Din domeniul particularităților corporale fac parte nume ca : Bellinus, Crispina, Candida, Fuscianus, Fuscinus, Rufinus, Rufina, Scaurianus, Valentinus, Vettilla, Adamas, Antrocius, Epipodius etc.

Nume legate de virtuți corporale și spirituale : Ampliatus, Bona, Cornelia, Carus, Iustinus, Liberalis, Securus, Tenax, Verus, Callistus, Eucharistus, Erastus, Eufemus, Myro, Onesimus, Philetus etc , întîlnim adeseori.

Numeralele⁴ sînt prezente în această onomastică, prin Primus, Protas, Secundus, Secundina, Tertius, Septimius. Cele mai des întrebuintate nume legate de o urare⁵ sînt : Felix, Fortunatus, Eutyches și altele.

Fără să facă o analiză mai atentă a numărului și aspectelor onomastice din inscripțiile Daciei privitoare la sclavi, Alföldi a afirmat greșit că marea majoritate a acestora sînt orientale, mai ales din Asia Mică⁶. Listele de mai sus infirmă părerea savantului maghiar. Orientul și în special regiunile siriene au furnizat în ultimele două secole ale republicii romane mulți sclavi pentru negustorii romani⁷. Dar în timpul imperiului, această

¹ Baumgart, *op. cit.*, p. 83.

² *Ibidem*, p. 16, urm. Unele sînt superlativ (Măxima, Callistus, Eucharistus etc.), altele în gradul pozitiv (Bona, Felix, Carus, Verus etc.). Lipsesc cele în comparativ; Foarte multe reprezintă abstracțiuni. Sînt de asemenea absente cele formate din participii prezent, dar sînt frecvente cele legate de participiul perfect (Ampliatus, Fortunatus etc.). Cf. și Baumgart, *op. cit.*, p. 28—33.

³ *Ibidem* p. 16.

⁴ *Ibidem*, p. 27.

⁵ *Ibidem*, p. 34.

⁶ Alföldi, *Schicks. Siebenb.*, p. 13 și 19. Pentru el, elementul latin din Dacia, format din funcționari și militari, este nestabil și nu se putea amesteca cu băștinașii. Romanismul ar veni în Dacia prin coloniști puțin romanizați, purtători de predilecție ai gentilicilor imperiale — deci romanizarea provinciei a fost „un produs schematic al maselor” (*ibidem*, p. 7 urm). Din calculele problemei romanismului din Dacia, Alföldi (*ibidem*, p. 58) elimină cu totul numele de sclavi, ca să stabilească statistici arbitrare, în care figurează 350 nume grecești din totalul celor 2565 pentru întreaga provincie.

O bună interpretare și bibliografie asupra felului cum trebuie să fie privită onomastica sclavilor, legată de locul lor de origine, la E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Upsala-Leipzig, 1941, p. 83 și p. 98.

⁷ Bang, *art. cit.*, 1910, p. 247, unde sînt strînse alături de mărturii epigrafice, bogate informații culese din Cicero, Titus Livius, Plutarch etc., referitoare la Siria ca o *natio nata servituti*. Vezi și Gren, *op. cit.*, p. 84. Rostovzev, *Storia ec. e soc. dell'impero romano*, p. 121, n. 32, face remarcă că în secolul I. e.n., marea majoritate a populației orașelor italice o constituiau urmașii foștilor sclavi orientali. Asupra superiorității sclavilor de origine orientală în aparatul de stat roman și în tehnică, vezi Ettore Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 400. În diferitele sale lucrări (cf. mai ales *La grande crise du monde romain au IIIe siècle*, în „*L'Antiquité Classique*”, VI, 1938, p. 14). Alföldi exagerează orientalismul Daciei romane. Contrar acestuia, C. Daicoviciu, *Daker und Rumänen*, în vol. *Siebenbürgen*, 1943, p. 182 și *La Transylvanie*, p. 158, face observația că din cele circa 2000 de inscripții descoperite în Dacia, doar 15—20 sînt scrise în limba greacă. În statistica lui Russu, AISC. V, p. 289, urm., apar 57 nume orientale, față de 100 ilirice, 58 traco-gete și 50 celtice.

sursă încetează a mai fi una dintre cele mai însemnate. Sclavii pe care-i dă acum, în număr mic, sînt știutori de carte, folosiți în aparatul de stat, grecizați și cu predilecția ca numele lor să sune a *graeculi*. Provincia Dacia a cunoscut mulți dintre aceștia.

Alföldi a mai încercat să elimine cu totul prezența unor nume de sclavi daci locali, iar dacă într-un caz sau altul este silit să-i admită, atunci îi găsește veniți dinafara hotarelor Daciei, nelegați ca origine de ea și sosiți prin comerț¹. Aceasta constituie binecunoscuta sa teză referitoare la exterminarea și deportarea totală a poporului dac, prin Traian. În schimb, el caută cu asiduitate pe sclavii deportați din Dacia, la Roma și în provinciile imperiului, alături de oamenii liberi alungați de la nordul Dunării². Deși puține, totuși nume traco-dacice, date sclavilor din Dacia, există. Multe se ascund în onomastica latină și greacă (vezi observațiile din capitolul privitor la comerțul cu sclavi). Alföldi³ nu s-a gîndit la faptul că aceștia nu se puteau manifesta epigrafic, fiind dintre sclavii cei mai asupriți, folosiți în grele munci fizice și lăsați într-o totală stare de sărăcie și incultură.

Analizele epigrafice în privința onomasticii sclavilor din Dacia arată în locul întii nume latine, apoi grecești. Predilecția pentru nume sunătoare romane apare la *servi publici*⁴. Numele ce se dau sclavilor (latinești sau grecești) fac parte dintr-un lot onomastic obișnuit în toate provinciile imperiului roman. Majoritatea numelor grecești apare tot la sclavii din casa împăratului. Nu putem fixa, după numele sclavului, cea *natio* din care el se trăgea, atunci cînd avem nume grecești sau latinești. În schimb, numele trace, gete, celtice, ilirice și orientale negrecești, corespund cu locul de origine al sclavului. Fluctuațiile înregistrate în onomastica sclavilor se explică prin faptul că aceasta era la discreția gustului stăpînilor de sclavi. La *servi publici* din *familia Augusti*, numele dat copiilor de către părinții lor sclavi este de preferință latinesc.

Conținutul onomasticii la sclavi este foarte variat. Această masă de neamuri diferite era prea puțin capabilă a participa la acțiuni și forme de viață comune⁵. Recrutarea sclavilor din neamuri diferite era o recoman-

¹ Alföldi, *Daci e Romani*, p. 17 urm., unde caută să arate că numele traco-dacice din Dacia sînt ale unor soldați aduși din enclavale gete de la sudul Dunării. Asupra sclavilor traci și daci, vezi și Bang, *art. cit.*, 1910, p. 226 și 237.

² Alföldi, *Daci e Romani*, p. 17. Nu este de mirare că la el (*ibidem*, p. 25), *natione Dacus* din inscripții nu indică neamul din care se trăgea respectivul, ci regiunea în care s-a născut, putînd fi un roman, grec, celt etc., născut în Dacia.

³ Alföldi, *op. cit.*, p. 18, ajunge să afirme că dacii nu puteau învăța limba latină, fiindcă erau analfabeți ! Curioasă apare concluzia sa privitoare la faptul că în inscripțiile Daciei, locul cel mai larg îl ocupă clasele de jos, ca libertii și sclavii, și că oamenii liberi de condiție „bună” sînt prea puțini.

⁴ Russu, *art. cit.*, p. 295, arată că schimbarea numelor strămoșești cu nume italice de tip roman este cel mai evident și grăitor simptom al puternicului curent de romanizare a provinciilor.

⁵ D. V. Kuzovkov, *Despre condițiile care au dat naștere deosebirilor în dezvoltarea sclavagimului și dezvoltarea sa maximă în antichitate*, în „Anal. rom.-sov.”, ser. Ist., 1954, nr. 3, p. 13 urm., precizează importanța originii străine a sclavilor în sistemul de constrîngere extra-economică.

dație făcută stăpînilor de robi, de către teoreticienii sclavagismului grec și roman din antichitate. Varietatea de nume poate găsi și aici o explicație.

Numele de sclavi, legate de particularități fizice, însușiri, psihice, virtuți, aptitudini în muncă etc., formate din adjective, sînt numeroase. Nu trebuie să ne închipuim că, în mod sistematic, ele corespund cu felul de a fi al robului. O atare onomastică se formase de veacuri și se moștenea treptat.

Numele sclavului din *familia Caesaris* folosit în aparatul de stat avea mai multă stabilitate decît al unui *servus privatus* sau *servus mediastinus*.

Examenul onomasticii legate de sclavii și libertii din Dacia ne arată că se pot trage unele concluzii însemnate, cu caracter istoric, formulate însă cu prudență.

CAPITOLUL II

„FAMILIILE” ȘI RUDELE SCLAVILOR

De la început, e necesar să precizăm că sclavii nu puteau încheia o căsătorie legală în condițiile oamenilor liberi, deci nici nu puteau avea o familie recunoscută oficial.

Un număr de 23 de inscripții din Dacia fac totuși mențiuni asupra familiilor sau rudelor apropiate. Dintre ele, cinci se pot referi la *familia privata* (SE. 2, 111, 117, 140, 143), iar restul — și cele mai numeroase — la *familia publica* (SE. 15, 16, 20, 22, 23, 60, 62, 94—96, 99, 102, 109, 134, 148 etc). Asupra primei grupe, inscripțiile ne dau o serie de știri care pot fi reținute.

Philetus, sclavul lui Iulius Rufinus din Drobeta, ridică o frumoasă piatră funerară soției sale (*coniux*), numită *Iulia Philumene* și decedată la 30 ani (SE. 2). Stilul în care s-a sculptat portretul defunctei, în bust, deasupra inscripției, și unele caracteristici ale scrisului indică un monument din secolul al II-lea e.n. Sclavul era probabil un *vilicus* sau *actor* al unui bogat proprietar de sclavi local sau „om de afaceri”, iar soția sa, prin cele două nume ce le poartă, o femeie din clasa oamenilor liberi. Această situație i-a permis să-și aleagă o *vilica* și să posede un *peculium* pentru susținerea unei familii.

La Alburnus Maior, un *B(r)euclus ser(vus)* pune o piatră de mormânt soției sale (*coniux*) *Arria Mama*, moartă la 25 ani (SE. 117). Decedata este tot o femeie de condiție liberă.

O atenție mai mare cere altarul votiv ridicat la Tibiscum lui Iupiter din Doliche de către Iulius Valentinus, flamen al municipiului și bogat proprietar de sclavi local (SE. 111). Motivarea închinării, formulată *pro salutem suam suorumque omnium contubern(al)ium*, arată că se referă la familia sa și la întregul său *contubernium*. Termenul *contubernium* (respectiv *contubernales*) indică pe sclavii și sclavele proprietarului, care conviețuiesc sub forma căsătoriei nelegitime sub acoperământul casei sale¹. Numeroase

¹ F. Baudry s.v. *contubernales-contubernium*, în *Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant., I*, 2 p. 1488 urm. și Fiebiger s.v. *contubernium*, în *RE. IV*, col. 1164 urm. Pentru *contubernium militare* cf. Fiebiger. art. cit., p. 1165.

inscripții din provinciile dunărene și orientale ale imperiului roman aduc dovezi suficiente că prin expresia *contubernales* sînt indicați sclavii sau liberiții care nu puteau încheia un *matrimonium* rezervat numai oamenilor liberi și viețuiau în concubinaj (*contubernium*), ca să constituie prășile de robi¹. Pentru aceste motive, *contubernales* din inscripția din Tibiscum se referă la robii din casa proprietarului de sclavi Iulius Valentinus, care se înmulțeau ca *vernae* și-i măreau numărul brațelor de muncă.

În inscripția funerară de la Densuș (SE. 140), *Candida*, răposată la 25 de ani, este *coniux* a lui Eucharistus, ambii sclavi după nume. Aici, ca și în inscripția următoare, lipsește indicația de *familia publica* sau *privata*. Sclavii publici se fereau de atare omisiune, încît cele două inscripții fac parte din lotul celor legate de robi ai particularilor.

Inscripția sclavului *Ursulus* din Apulum, mort la 24 de ani și îngropat de sora sa *Lupula*, arată doi frați (SE. 143), care după nume fac parte din *familia privata*. Concludente și mai bogate în detalii sînt știrile pe care le culegem din inscripțiile sclavilor publici, veniți în aparatul de stat al provinciei sau repartizați la exploatarea diferitelor bogății locale. Aceștia au mai multă libertate a-și înjgheba un *peculium* și astfel pot ridica monumente epigrafice în mod independent. Apoi au din ce să-și întrețină soția și copiii. Viața lor de familie neoficială caută însă să aibă aparența aceleia pe care o aveau oamenii liberi.

Un *Iarse C(a)es(aris) (servus)*, îngropat la 50 de ani în orașul Tibiscum, are de *coniux* o femeie de condiție liberă, cu *tria nomina* : *P. Iulia Successa* (SE. 109)².

La Sarmizegetusa, Fl. Bellicus, se pare liber, onorează cu o inscripție pe *Ianuarus Aug. (servus) ex arcar(io)* și pe soția aceluia cu numele *Vitia Threpte* (SE. 20). Cel cinstit era deci un *servus publicus*, iar soția sa, după cele două nume, o femeie de condiție liberă. Totuși ea este o fostă sclavă, fapt trădat prin onomasticul *Threpte* (Θρεπτη), adică servitoare sau roabă.

Metropola provinciei cunoaște monumentul funerar pus pentru fetița *Valentina, Aug. [n.] ver[na]* de către [*Va*]lentinus qui [*et*] Pontinianus [*Au*]g. n. vern(a) libr. [*ab*] in[s]trum. sensualibus, împreună cu o *Cassia Rogata* (SE. 23). Pontinianus este tatăl Valentinei, iar *Cassia Rogata*, femeie de condiție liberă, ar trebui să fie soția sa și mama defunctei. Din această inscripție lipsește începutul ultimului rînd completat de editorii : [*filiae*]. Cum *Cassia Rogata* este o persoană liberă, ar fi trebuit ca și *Valentina* să aibă aceeași situație socială. Este știut că cei născuți dintr-o femeie de condiție liberă și un sclav, urmau starea socială a mamei. În cazul de față, *Cassia Rogata* este a doua soție a lui Valentinus (zis Pontinianus), iar fetița *Valentina* se născuse dintr-un *contubernium* anterior, cu o sclavă.

¹ *CIL. III*, 2336, 2390, 7047, 9442, 9488, 11806, 12131, 12712, 14063, 14284 etc. În același sens și Lécrivain, s.v. *libertus* în Daramberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, III, 2, p. 1212. Închinarea de la Tibiscum se face de către *dominus* (sclavii nu puteau aduce sacrificii zeilor). Cf. J. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry.), Paris, 1892, vol. I, p. 210, n. 7. În inscripțiile din Dacia puse de *servi publici*, acest lucru nu mai apare respectat și ei îndeplineau obligații de cult ca adevărații *domini*.

² Asupra lecturii din inscripția aceasta, privind *tria nomina* ale femeii, nu avem certitudine, piatra fiind publicată în condiții nesatisfăcătoare, iar azi, dispărută.

Tot în Sarmizegetusa, un *Ampliatu Aug. n. disp.* adoră pe zeul Mithra *pro sal. sua suorumq. omnium* și de această cinstire se îngrijește sclavul său (*servus vikarius*) *Protas (SE. 22)*. În cazul de față, întâlnim un *servus publicus* îmbogățit, avînd el însuși sclavi personali, situație materială ce-i permitea să susțină o familie numeroasă. Din teritoriul Sarmizegetusei, cunoaștem două familii de sclavi. Un *Herculanus, Augg. nn. vern. adiut. tabul. are de coniu* și *rarissima femina* pe o *Aurelia Rogata*, deci tot o femeie nesclavă (*SE. 16*). O *Hygia, impp. nn. (serva)* fusese *coniux* a lui *Augustalis*, tot *servus publicus* și el (*SE. 15*), probabil mic slujbaș într-un oficiu de stat local.

În Apulum, alți doi *dispensatores* sclavi își au familiile lor. Unul este *Callistus Aug. nostri verna dispensator*, care împreună cu soția sa *Cornelia* fac o închinare lui Iupiter *pro se et suis*, deci avea și copii (*SE. 60*). Soția dispensatorului este și ea roabă. Al doilea cunoscut este *Primus, Aug. disp. vik.*, care ridică o piatră de mormînt pentru *Isidora*, născută în Asia Mică (*domo Asiae*), și ea tot sclavă și probabil soția lui (*SE. 62*).

La Ampelum, avem cinci texte epigrafice cu informații despre familiile sclavilor. Se pare că același *Callistus* de mai sus ridică în orașul mine-rilor romani, în calitatea lui de *Aug. n. disp.*, un altar lui Iupiter pentru sănătatea sa și a familiei sale (*SE. 96*). Într-o inscripție votivă pentru *Liber* și *Iibera, Romanus Aug. n. (servus)* asociază la ofrandă și pe *Aurelia Creste*, o femeie liberă, probabil soția sa (*SE. 92*). Alte trei inscripții sînt funerare. Astfel, *Fuscinus, ver. ab. instr. tab.*, pe piatra de mormînt a soției sale (*coniux*), *Sossia Sabina*, menționează că a fost căsătorit (*efecit in matrimonio*) cu ea, 11 ani și zece luni, în care timp au trăit în deplină armonie (*sine ulla querella*) (*SE. 94*). După nume, defuncta este o femeie liberă, ceea ce-l încurajează pe acest sclav din casa împăratului, ca în mod abuziv, să numească legătura dintre ei cu termenul *matrimonium*, în loc de *contubernium*. O piatră funerară păstrează finalul unui nume. . .

. . . *nusa* și calitatea persoanei ca [*Aug*]ust(i) n. [*ser*?]va, fiind pusă de o altă femeie . . . *ia Vitalis*, al cărei grad de rudenie cu defuncta nu poate fi stabilit (*SE. 99*). Aceeași incertitudine există asupra legăturilor de sînge între *Tertius (Caesaris) verna* și sclavul copil *Iustinus subseque(n)s librariorum* în casa împăratului, îngropat de primul (*SE. 95*).

La Potaissa, *Bona, Caes. n. ser(va)* își îngroapă nepotul, pe *Timocles*, slujbaș *ab instrume[ntis]*, sclav și el al împăratului și mort la 35 de ani (*SE. 102*).

Doi frați, *Caesaris nostri servi*, între care defunctul *Scaurianus*, mort la 23 de ani, era *servus vilicus*, se întîlnesc pe un epitaf de proveniență necunoscută din Dacia superioară, pus de *Fuscinus*, cel rămas în viață (*SE. 134*). Neclară rămîne piatra funerară fragmentară din Ilisua, pusă, se pare, pe mormîntul unei *verna* din casa împăratului, prin grija soțului său, *Aur(eliu)s* (*SE. 148*).

Indicațiile epigrafice enumerate mai sus arată că în ceea ce privește căsătoriile sclavilor, în șapte cazuri soțiile lor sînt persoane de condiție liberă, fapt documentat prin numele dublu ce-l poartă și numai în cinci cazuri, roabe ca și ei. Uniunile se făceau cu femei peregrine, adesea liber-

tine. *Servi publici* preferă atare căsătorii, pe care niciodată nu le numesc *contubernalia*, adică așa cum erau văzute prin lege. În aceste legături, juridicește considerate concubinaje¹, ei folosesc terminologia rezervată numai celor ce se bucurau, ca oameni liberi, de un *status familiae* și puteau încheia legal un *matrimonium*. Nelegitimitatea acestor uniuni conjugale era acceptată de multe femei de condiție liberă, atrase de buna situație materială ce le-o ofereau astfel de sclavi îmbogățiți și puternici în aparatul de stat al provinciei.

Încă din timpul republicii, scriitorii agronomi romani recomandau stăpînilor de sclavi prășilele de robi, realizate prin *contubernium*, ca să aibă mînă de lucru pe ogoare și în ateliere. Pe măsura micșorării numărului sclavilor cumpărați pe piață, se simțea nevoia încurajării prășilelor de sclavi². Cu domnia lui Marcu Aureliu, sclavii au frecvent o familie a lor, considerată juridic tot *contubernium*. De-acum, soții sclavi nu mai pot fi trimiși în locuri diferite și ei introduc în inscripții termenul *coniux* în loc de *contubernalis*³. Multe dintre inscripțiile dacice cu astfel de elemente datează după domnia împăratului filozof.

Au fost încă mulți stăpîni de sclavi care s-au căsătorit cu foste roabe ale lor, după ce le-au trecut mai întîi în rîndul libertelo.

Căsătoria dintre sclavii publici și femeile persoane libere din Dacia nu trebuie înțeleasă ca un fenomen de masă. Ea a fost practică numai de acea pojghită servilă, îmbogățită prin jaf și corupție datorită funcțiilor ce le deținea în aparatul de stat. Marea masă a robilor, despre care textele epigrafice nu vorbesc decît o dată la Tibiscum, a trăit în *contubernium* asemănător prășilelor de animale. Căsătoriile neoficiale dintre persoanele de condiție liberă și sclavi nu au putut face o apropiere a celor două clase antagonice ale societății antice. Baza materială a acestor uniuni o constituia numai existența unui *peculium*, deoarece întreținerea unei soții de condiție liberă, care nu putea intra sub *dominica potestas* a stăpînului sclavului, îl privea pe rob. După cum s-a mai spus, la această situație ajungeau numai o parte din *servi publici*, în care Pliniu cel Tânăr distinge o aristocrație servilă ce începuse a-și testa jumătate din bunurile peculului, mai înainte de a i se fi acordat acest drept⁴.

Predilecția sclavilor din sînul acestei minorități privilegiate, de a se căsători cu femei libere, apoi acceptarea acestora din urmă de a se întovărăși cu oameni neliberi, în afară de calcule materiale și sociale, mai găsesc și o altă explicație. Juriștii romani arată că situația indivizilor în

¹ H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité*, Paris, 1879, II, p. 180; P. Fr. Girard, *Man. élém. de droit romain*, ed. VII, Paris, 1924, p. 97 și 105, n. 1; Westermann s.v. *Sklaverei*, în *RE. Suppl.* VI, col. 1040; St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, în *Mél. Glotz*, Paris, 1932, I, p. 402, n. 7 și Ettore Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 374.

² Wallon, *op. cit.*, II, p. 206; Marquardt, *op. cit.*, I, p. 206 urm. și Gsell, *art. cit.*, p. 407. Westermann, *art. cit.*, col. 1060 urm., arată că în columbaria din Roma, *contubernium* la sclavi este trădat prin termenii *contubernalis* sau *coniux* din textele gravate pe urnele lor. Neputînd fi un *matrimonium* la ei, juriștii romani arată că *cognatio servilis nulla est*; cf. Beauchet, s.v. *servi* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, IV, 2, p. 1265.

³ Ciccotti, *op. cit.*, p. 382 urm. Sub imperiu, sclavii deveniți liberi își puteau legaliza un *contubernium*, constituit în vremea cînd se găseau în robie; cf. Beauchet, *art. cit.*, p. 1266.

⁴ Plinius, *Epist.*, VIII, 16. Vezi și Ciccotti, *op. cit.*, p. 383.

societate și stat era juridicește determinată prin condiția socială a mamei. *Gaius* (*Inst.* I, 82) scrie clar : „Potrivit dreptului popoarelor, dintr-o sclavă și un om liber se naște un sclav, dimpotrivă, dintr-o femeie liberă și un sclav se naște un om liber”¹.

În asemenea situații, copiii născuți din atare legături neoficiale nu erau *servi nati*, ci oameni liberi, datorită poziției sociale a mamei și nu a tatălui. Făcînd astfel de uniuni, *servi publici* din Dacia puteau apărea în societate întovărășiți de o femeie, persoană de condiție liberă, iar copiii lor păseau în viață alături de oamenii liberi.

---

¹ În același sens *Justiniani instit.*, I, 3—4 și *Dig.* I, 5, 5 (Marcian). Vezi considerațiile făcute de M. Bang, *Die Herkunft der römischen Sklaven*, în „Mitt. kais. deut. arch. Inst. Röm. Abt.”, XXVII, 1912, p. 190 urm. și 191, n. 2.

CAPITOLUL III

STĂPÎNII DE SCLAVI DIN DACIA

După cucerirea Daciei, clasa stăpînitoare a provinciei o formează coloniștii romani, cu autoritățile civile și militare ale provinciei, asociați, în parte, cu aristocrația dacică. Cei exploatați sînt sclavii locali și cei aduși din afară, alături de unele elemente ale populației băștinașe, deposedată prin cucerire, dar rămasă liberă. Această pătură liberă ocupă o poziție mijlocie între stăpînii de sclavi și robii lor; se întîlnește atît la țară cît și la oraș, fiind continuu alimentată cu unele elemente libertine¹.

Principalul stăpîn de sclavi, întîlnit în inscripțiile provinciei, este împăratul. Un număr de aproximativ 41 de inscripții menționează sclavi ai săi. Apartenența lor de casa imperială se arată în textele epigrafice prin expresiile: *Augusti nostri servus* (sau *verna*); *Caesaris nostri servus* (sau *verna*) și *imperatoris nostri servus* (sau *verna*), bineînțeles cu unele variante în formularea lor, atunci cînd este indicată și slujba sclavului respectiv². Mulți sclavi ai împăratului țin să arate în inscripțiile lor că sînt *vernae*, adică născuți și crescuți în casa sa (*SE.* 16, 17, 23, 25, 34, 60—61, 93—95, 148 etc.³). Pentru ei atare indicația constituia o dovadă de prestigiu și atașament, de care nu se puteau bucura simplii *servi*, adică cei cumpărați din țîrg. Robii achiziționați de împărat, prin războaie sau cumpărare, arată rar în inscripțiile lor acest lucru, prin termenul *servus*. Cînd nu folosea acest termen este de înțeles că făceau parte din atare categorie (*SE.* 15, 18, 20—22, 24, 50, 62, 92, 98, 99, 102, 106, 109, 134). În *familia Caesaris*

¹ VI. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, București 1955, vol. I, p. 99. Cf. și Kruglikova, *Dacia*, p. 72 urm.

² Analiza acestor expresii este făcută de M. Bang, *Caesaris servus*, în „Hermes”, LIV, 2, 1919, p. 175 urm. El arată că începînd cu Hadrian apare un *Caesar*, ca titlu dat moștenitorului tronului; dar expresia *Caesaris servus* nu înseamnă că sclavul aparține acestuia, ci el este tot *Augusti servus* (*ibidem*, p. 184 urm.). Bang, p. 180, mai arată că în secolul al III-lea e.n., formula *Caesaris servus* aproape că dispare din textele epigrafice.

³ Columella I, 8. Aceștia primeau o pregătire specială, spre a fi trimiși în aparatul de stat al provinciilor; cf. E. Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 405 urm.

puteau intra și unii sclavi atașați în serviciul public al unui procurator al provinciei (SE. 1, 9, 122).

Tot *servi publici* din familia *Caesaris* sînt și cei înglobați în expresia *genius libertorum et servorum* din monumentul onorific pus împărătesei *Lucilla*, la Ampelum, în anul 167 e.n. (SE. 86). Cinci inscripții fragmentare din Dacia (SE. 8, 19, 52, 97, 115) indică sclavi din casa împăratului, numai prin specificarea slujbelor pe care aceștia le îndeplineau în provincie și care, prin natura lor, le erau rezervate. Un *servus publicus* putea fi și *Libella super[i]umentarius* pe lângă persoana guvernatorului *Castinus*, din epoca lui Septimius Severus¹.

Două fragmente epigrafice privitoare la *servi vilici* (SE. 26, 105) ar putea fi și ele din epoca de după Marcu Aureliu, cînd exploatarea portoriului public se face direct de stat, cu personal al său. La Sarmizegetusa *servi et liberti publici* deveniseră atît de numeroși, încît constituiau un fel de grupare, cu solidaritate de corp, în scop religios și de apărare a unor interese (SE. 14)².

Servi publici din inscripțiile Daciei sînt întrebuițați de împărat în funcții mărunte ca rang, dar bănoase ca venituri, unele administrative, altele economice. Pentru ei constituie o mîndrie și un interes de autoritate în slujbă, de a se face cunoscuți epigrafic că sînt sclavi ai împăratului³. Ei alcătuiesc un corp de funcționari de rang inferior, pe care statul (respectiv împăratul, ca stăpîn direct al lor) îi poate trimite dintr-o provincie în alta. Puterea ca *dominus* al împăratului se simte foarte slabă asupra acestor sclavi răspîndiți în provincii și această libertate favorizează creșterea puterii lor birocratice și materiale. Șeful și stăpînul adevărat al lor este conducătorul oficiului în care ei activează, de obicei un procurator, cu care se înțeleg printr-o solidaritate comună de interese materiale.

În trei cazuri documentele epigrafice cunosc în Dacia stăpîni de sclavi ca arendași ai portoriului iliric înainte de etatizarea acestuia (SE. 108, 123, 131). Respectivii *conductores*, T. Iul. Saturninus, C. Antonius Rufus și Ant. Fabianus dispuneau de un aparat special și propriu de funcționari dintre sclavi, specializați în operațiile de încasări vamale și alte venituri arendate de ei de la stat.

Templul, respectiv zeul, ca proprietar de sclavi, se întîlnește o singură dată (SE. 100), deși asemenea cazuri erau numeroase mai ales pe lângă marile sanctuare de la orașe. Sclavii erau folosiți ca îngrijitori și ajutoare pentru pregătirea ceremonialului de cult.

¹ Un *B(r)ecus ser(vus)* din Alburnus Maior, unde este căsătorit cu o femeie persoană liberă. *Arria Mama* și se pare că posedă un *peculium*, este de identificat cu un *servus publicus* din administrația minelor de aur (SE. 117).

² Dessau, *ILS. 7138* și I. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, Louvain, 1895—1900, vol. I, p. 92. Orașul era un important centru de afaceri, cu cele două grupări de negustori palmirieni (sanctuarele lor!), officii de stat, mari proprietari etc., ceea ce a adus o îngrămădire de sclavi și liberti; v. și M. Rostovzev, *Storia econ. e sociale dell'imp. romano*. Florența, 1933, p. 282, n. 78.

³ I. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry), Paris, 1892, I p. 195 urm.

Un număr însemnat de texte epigrafice ne pun în fața unor proprietari de sclavi particulari cu putere economică și funcții variate¹.

Ca centru de seamă, economic și administrativ, orașul Apulum era locuit de mulți proprietari de sclavi. Zeul Hercule este adorat aici de către Callistus, probabil un sclav *actor*, care aparțineva familiei *Iuliiilor* (SE. 58). Acești Iulii vor fi fost negustori sau proprietari de ateliere, în care lucrau mulți robi, iar Callistus, ca om de încredere al acestor frați, supraveghea munca lor².

A. *Tapetius Antoninus*, stăpînul sclavului Tenax și adorator al zeiței Diana, este după nume un cetățean roman, iar după divinitatea venerată, probabil proprietar de pămînt la țară, dar locuind la oraș (SE. 59).

Pe proprietarul de sclavi apulens C. *Iul. Metrobianus* (SE. 77), stăpînul lui Adamas, căsătorit cu o Aelia Bona, cetățean roman, dar după cognomen peregrin la origine, îl cunoaștem mai bine din alte două documente epigrafice locale³. Textul acestora îl arată ca adorator al zeilor Esculap și Serapis și că a îndeplinit importante sarcini orășenești și sacerdotale. El a fost pe rînd, *II vir*, adică unul din cei doi primari ai coloniei Apulum și Sarmizegetusa, apoi într-unul dintre aceste orașe și *quinquennialis*, un fel de cenzor ales o dată la cinci ani, cu largi atribuții de a verifica listele cetățenilor și întreaga gospodărie a orașului. Dintre funcțiile religioase urbane, el a îndeplinit pe acelea de *pontifex* și *sacerdos* la altarul zeului Aesculapius. Metrobianus ocupă toate aceste slujbe după domnia lui Septimius Severus, într-o epocă cînd deveniseră o grea povară, ceea ce făcea ca ele să cadă în grija proprietarilor de sclavi foarte bogați, care răspundeau cu propria lor avere de stringerea birurilor și de suportarea unor cheltuieli publice. Prin faptul că acest proprietar de sclavi ocupă slujbe în două orașe diferite, apare ca un om de afaceri (neguțător? proprietar de ateliere?) sau stăpîn de pămînt în teritoriile lor. El făcea parte din aristocrația urbană locală, ocupată în provincii cu treburi administrative și sarcini de cult, lăsînd grija conducerii treburilor averii personale unor sclavi destoinici⁴.

Despre proprietarul de sclavi *Marcus*, stăpînul sclavului *Dioscorus* (SE. 78), nu putem ști nimic precis (fig. 12).

Un important om de afaceri în Dacia a fost cavalerul roman *P. Ael. Strenuus*, onorat de sclavul său *Rufinus* cu o inscripție pusă în orașul Apulum (SE. 57). După nume, Strenuus este la origine libert sau peregrin încetățenit prin strămoșii săi, în epoca domniei lui Hadrian sau Antonin

¹ Se exclud SE. 13, 138, 140—145, inscripții prea fragmentare sau fără menționarea stăpînilor. Pentru *domini servorum* din provincia Dacia, vezi și I. K. Kolosovskaia, *art. cit.*

² Nu este exclus ca *Iulii* din această inscripție să fie identici cu cei trei frați *T. Iul. Capito*, *Iul. Ianuarius* și *Iul. Epaphroditus*, cunoscuții arendași ai vămilor iliriene în epoca lui Antoninus Pius (CIL. III, 5121, 6124, 7434, în care se vorbește *pro salute Iuliorum...*); numiți de M. Rostowzew, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1902, p. 395: „un sindicat familial de arendași”.

³ CIL. III, 972 și 973.

⁴ G. Salvioi, *Il capitalismo antico (Storia dell'economia romana)*, Bari, 1929, p. 161. Apare curioasă situația Sarmizegetusei, care deși cunoaște numeroase documente epigrafice privitoare la *servi publici*, nu ne-a oferit pînă acum nici o inscripție cu specificarea unui *dominus* particular. Aceasta este numai o întîmplare, fiindcă inexistența acestora în capitala Daciei nu poate fi susținută.

Piul. În Dacia, luase în arendă de la stat pășunatul public, ocele de sare și patentele de comerț (*conductor pascui, salinarum et commerciorum*), la a căror exploatare Rufinus era unul dintre oamenii săi de acțiune și încredere¹. Pentru a-i câștiga favoarea în vederea unor înlesniri fiscale, o serie de orașe și instituții economice particulare se grăbesc să-l cinstească onorific cu demnități municipale. Astfel, la Sarmizegetusa a primit sacerdotiul altarului împărătesc, preot-augur și *II vir* al coloniei, augur la Apulum și membru (*decurio*) în senatul comunal al coloniei Drobeta. Pe lângă acestea, asociațiile de meseriași (*collegium fabrum*)² ale țesătorilor de postav (*collegium centonariorum*) și a plutașilor pe Mureș (*collegium nautarum*), îl declaraseră ca *patronus* al lor, un fel de președinte onorific. Interesul acestor colegii în cinstirea și lingușirea puternicului arendaș era obținerea unor înlesniri sau scutiri de taxe de comerț asupra mărfurilor pe care le produceau sau transportau. Unele bogății de stat ale provinciei, ca minele de aur, vămile, impozitele directe și indirecte etc. erau exploatare direct de către stat, din timpul domniei lui Marcu Aureliu. În epoca domniei lui Septimius Severus, când activa în Dacia acest *conductor*, pășunile, ocele de sare și taxele de comerț se arendau încă unor particulari³. Puterea acestor arendași ai exploatării salinelor, pășunile și comerțului, toate la un loc sau în parte, este cunoscută în Dacia și din alte inscripții⁴.

Majoritatea acestor *conductores* sînt străini de provincie, în care vin numai pe timpul cît durează contractul de arendă. Ei vin însoțiți de o armată de sclavi personali, specializați în astfel de afaceri lucrative și pe care îi răspîndesc în diferite puncte economice, unde creează birouri pentru perceperea taxelor.

Cea mai puternică familie de proprietari de sclavi din Apulum era *Antipater-Marcellus*. În serviciul ei se cunosc epigrafic, pînă acum, patru sclavi *actores* și un libert (*SE. 54—56, 64, 70, 124*)⁵. Neamul acestor

¹ Ele constituiau domenii imperiale (*res privata*), vezi O. Hirschfeld, *Die kaiser, Verwaltungsbefehle bis auf Diokletian*, Berlin, 1905, p. 21 urm. și Al. Bocănețu, *Contribuții epigr. relative la chestiunea financiară din Illyricum*, în „Codrul Cosminului”, I, 1924, p. 11 urm. Dacă despre pășuni, saline și mine, ca bogății publice, se vorbește în inscripțiile din Dacia, în schimb nu avem documente referitoare la carierele de piatră și la păduri; vezi relativ la acestea, M. Rostovzev, *Storia economica e. soc. dell'impero romano*, p. 388 urm. Sarea constituia o mare bogăție a Daciei, se exporta încă din epoca preromană a provinciei, la sud de Dunăre, unde se plătea și cu sclavi traci; cf. G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Saraievo, 1916, p. 53, și E. Gren, *Kleinasiens und der Ostbalkan in der wirtsch. Entwicklung der röm. Kaiserzeit*, Upsala-Leipzig, 1941, p. 79.

² *Fabri* sînt cei ce lucrează ca meseriași cu materiale dure. Între ei se întîlnesc și sclavi, ca în *collegia domesticorum* din columbaria romana; cf. Kornemann, s.v. *fabri*, în *RE. VI* col. 1891. Colegii de *fabri* apar în multe orașe ale Daciei (Apulum, Drobeta, Sarmizegetusa, Tibiscum etc.), Kornemann, *art. cit.*, col. 1911. Existau ateliere care foloseau ca *fabri*, liberiți și salariați, alături de sclavii personali puși sub supravegherea unui sclav destoinic (*instilor*), vezi Gummerus, *Industria und Handel in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian*, p. 414 urm. și V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 52.

³ *CIL. III*, 1363, 7853; *SE. 107, 128, 150*. Brandis s.v. *Dacia* în *RE. VI*, col. 1873 urm. și Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, p. 282, n. 78. Relativ la folosirea sclavilor în atare posturi cheie în afacerile acestor proprietari de sclavi, vezi Mommsen, *CIL. V*, 83 și Liebenam, s.v. *dispensator* în *RE. V*, col. 1191.

⁵ Rostovzev, *op. cit.*, p. 282 n. 78 și E. Zeflean, *Familia P. Ael. Antipater din Apulum*, în „Apulum”, II, 1943 — 1945, p. 95 urm.

proprietari de sclavi apare în 12 texte epigrafice, descoperite în Dacia și Italia¹. Cel mai important membru al familiei, *P. Ael. Antipater*, cavaler roman (*a militiis*)², se căsătorise cu Antonia Iulia, care-i dăduse trei copii : *P. Ael. Antipater*, *P. Ael. Antipater Iulianus Genialis* și pe *Iulia*³. Capul

Fig. 9. Altar închinat de sclavul *Victorinus* pentru sănătatea stăpînei sale *Antonia Rufa (Am-pelum)*.

familiei ocupase funcții publice de seamă, ca aceea de preot al altarului împăratului (*sacerdos arae Augusti*)⁴ și *II vir* al coloniei Apulum⁵. Bătrînul fiind suferind, face o cură de băi la izvoarele termale de la Băile Herculane, unde este însoțit de un sclav al său (*SE. 124*). Fiii săi au ocupat, de asemenea, demnități însemnate în orașul Apulum, în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Frate cu el se pare a fi fost ofițerul *P. Ael. Marcellus*, ajuns comandant al legiunilor VII Claudia și I adjunctiv⁶. Acest militar, neavînd copii, dar mare proprietar, cu multe bunuri imobiliare în regiunea Apulum, adoptă pe un fiu și o nepoată ai fratelui său. Este adoptat în primul rînd fiul mai mare al bătrînului Antipater, care primește după aceasta numele de *P. Ael. Antipater Marcellus*. Este și el cavaler roman și ajunge decurion al coloniei Apulum (*SE. 55*). A doua adopțiune se face în persoana fiicei lui *P. Ael. Antipater Iulianus Genialis*, cu noul său nume : *Publia Aelia Iuliana Marcella* (*SE. 56*). Tatăl Iulianei ocupase și el unele dregătorii la Apulum, ca decurion, *II vir*, flamen și augur⁷. Din această complicată genealogie, oferită de in-

scriptiile onorifice ale familiei respective, surprindem unele aspecte interesante privitoare la aristocrația urbană a provinciei. Avem de-a face cu oameni foarte bogați în bunuri imobiliare și sclavi, cu prăvălii, ateliere și pămînt în ținutul orașului Apulum. Pentru complicata administrație a acestor variate bunuri, respectivii proprietari de sclavi dispun de mulți sclavi *actores*, ce-i însoțesc în diferite afaceri lucrative sau îi suplinesc în lipsa lor. Membrii familiei Antipater-Marcellus ocupă din tată în fiu diferite demnități

¹ *CIL. III. 974, 1001, 1104, 1181 (= SE. 55), 1182 (= SE. 56), 1208 (= SE. 70) 1180, 1573, a (= SE. 124), 7795; XI, 5215 și C. Daicoviciu în ACMITr, II, 1929, p. 305 (= SE. 54), fig. 3 și 4.*

² Deci, de la începutul secolului al III-lea e.n., cînd își face apariția termenul *a militiis*, cf. Hirschfeld, *op. cit.*, p. 422 și 482 și R. Cagnat, *Cours d'épigr. lat.*, Paris, 1914, p. 119.

³ *CIL. III, 874, 1001, 1104, SE. 54–56, 70, 124 și C. Daicoviciu art. cit. Al doilea fiu poartă două cognomina (Iulianus și Genialis) fiind și el adoptat.*

⁴ *SE. 54.*

⁵ *SE. 55.*

⁶ *CIL. III, 1180, 7795 și XI, 5215. Rostovzev, op. cit., p. 282, n. 78 îl crede la origine italic (umbric).*

⁷ *SE. 56; CIL. III, 974, 1001, 1004 și C. Daicoviciu, în ACMITr. II (1929), p. 305.*

municipale în orașul lor de reședință. Dar cum aceasta se produce într-o vreme când finanțele orașelor înregistrau mari deficite bugetare, golurile se umpleau adesea prin contribuțiile forțate din averea acestor demnitari, prinși cu arcanul. Constituirea unui aparat de *actores* sclavi sau liberiți, cu sarcina de a le administra bunurile, era necesară pentru aceștia, din momentul în care demnitățile respective le ocupau mult timp, și-i făceau să-și neglijeze propriile lor interese. Marile averi agonisite de atare elemente aristocratice locale trebuiau să rămână tot în familie, în cazul lipsei unor moștenitori direcți, ceea ce explică adopțiunile alese dintre rudele cele mai apropiate.

La *Tibiscum*, se cunosc de asemenea unii proprietari de sclavi. Între ei sînt *P. Ael. Marsus* și *Marcus Turranius Dil.* (*SE.* 110), cu numeroase rude¹, toți veniți la *Tibiscum* și, după cît se pare, de origine libertină². O dedicație pusă pentru zeul *Mithras* de către servul actor *Hermadio* arată că el se roagă zeului pentru sănătatea lui *P. Ael. Marsus*, dar în realitate, sclavul aparține lui *M. Turranius Dil.* (*SE.* 110). Cei doi nu par după nume a fi frați sau rude apropiate pentru ca să-și administreze în comun averea imobiliară, ci mai degrabă este de crezut că *Hermadio* era omul de încredere al unor oameni de afaceri negustorești.

Iulius Valentinus, flamen al municipiului *Tibiscum*, adorator al lui *Iupiter* din *Doliche*, cu tot numele său roman, este un pelerin, probabil venit din Orient. Zeul este invocat de el pentru sănătatea casei sale, împreună cu întregul său *contubernium*, adică familia de sclavi. *Valentinus* poate fi rînduit între proprietarii de pămînt locali care dispuneau de mulți *servi rustici* (*SE.* 111).

Stăpîni de pămînt și de sclavi, cu o situație de proprietari mijlocii ce trăiesc la țară, se pot identifica în trei inscripții. Toate aceste trei texte epigrafice s-au găsit în regiuni rurale și invocă pe *Silvanus*, zeul cîmpurilor și ogoarelor, elemente care ne ajută a-i eticheta pe respectivii stăpîni. Ei sînt: *Theupropius*, stăpînul sclavului *Fortunatus* la actualul sat Măcișul de Sus (*SE.* 133); *Aelius Iulianus*, stăpînul robului *Securus*, la *Dezmir* (*SE.* 146), și *Claudius Rufinus*, stăpînul lui *Myro*, la *Sic* (*SE.* 132).

Tot dintr-o regiune de *vici*, provine o piatră funerară comună, găsită la *Aquae* și pusă prin grija unei *familia rustica*, compusă din *Crispina*, *Vetilla Maxima* și *Butes* pentru stăpînii lor decedați (*SE.* 112). Lista acestor stăpîni este compusă din: *C. A. Dedalo*, *Valeria Cara*, *A. Tetula*, *A. Augus*, *C. A. Carus* și *C. A. Valerianus*, acest ultim fiind un *veteranus*. Ei sînt înrudiți între ei, fiind familii de veterani, de origine orientală, împrumutate la țară, unde își lucrau pămîntul cu ajutorul sclavilor. Cei patru sclavi menționați aparțin unuia sau altuia, fiind robii lor de încredere în gospodăria de țară.

¹ *CIL.* III, 1548: dedicație pusă pentru *Liber Pater* tot la *Tibiscum*, prin grija lui *M. Turranius Dil.* *Flavia Nices* (soție?) și *M. Turranius Patroclus* (frate sau fiu).

² *Russu*, *AISC.* IV, p. 211, propune pentru numele *Dil.* o întregire ca: *Dil(iporis)*, *Dil(ienius)*, *Dil(les)* etc., nume bitinice sau frigiene, dar de neam trac. *Alföldi*, *Schicks*. *Siebenbürgens*, p. 23, sprijinit pe o singură analogie (*CIL.* V, 7695), se gîndește la întregirea *Dil(ectus)*, nume de sclav în sensul de *puer delicatus* și caută să întărească această ipoteză prin numele de origine libertină, *Nices* și *Patroclus* din *CIL.* III, 1548.

Un alt veteran, la Potaissa, *Ael. Bolhas Bannaei*, după nume și corpul de trupă în care servise (*numerus Palmyrenorum*), era de origine palmirian (*SE.* 104). Împreună cu soția sa, *Aelia Domestica*, înalță o piatră de mormînt comună, în memoria fiicei lor *Aelia Tiiadmes*, a liber-tului *Surillio*, a sclavei *Rufina* și a mai multor robi (*menesteri*), rămași neînserși pe piatră. Documentul ne face cunoscut tot un proprietar mijlociu, ca mulți veterani stabiliți în Dacia, căsătorit cu o femeie de condiție libertină (?). În gospodăria lor, sclavii erau mai apropiați de stăpîni, ceea ce se explică prin denumirea dulceagă de *menesteri* dată robilor, precum și prin cinstea ce li se acordă de a fi înscris în textul funerar, alături de fiica stăpînilor, și un libert.

Diferența dintre stăpîni și sclavi se micșora adesea, datorită originii modeste a primilor¹.

Aelius Marius, flamen al unei colonii și arendaș al pășunilor și salinelor din Dacia, avea ca actor în afacerile sale pe sclavul *Atticus*, după cum rezultă dintr-o închinare pusă la Domnești pentru mai mulți zei de către acesta (*SE.* 150) (fig. 10). Acest proprietar de sclavi este cunoscut ca *patronus* al unui libert al său, într-o inscripție aflată la Micia, tot în calitate de *conductor pascui et salinarum* (*SE.* 107). Întocmai ca *P. Ael. Strenuus*, el își avea un personal format pentru operațiile legate de stringerea veniturilor din saline și pășuni publice.

Fig. 10. — Altarul închinat de sclavul Atticus (*SE.* 150) (Domnești).

Din teritoriul coloniei Drobeta, cunoaștem piatra de mormînt a unui decurion orașenesc și proprietar de pămînt prin regiunea Gorjului, retras acolo la bătrînețe². Acest *Septimius*, fără moștenitori direcți, este îngropat prin grija a trei dintre sclavii săi (*SE.* 11). Un alt decurion municipal, *P. Ael. Victor Plautianus*, din teritoriului orașului Potaissa, este de asemenea și proprietar de țară, unde este și înmormîntat prin grija soției sale *Salvia*, ajutată de *Secundina*, sclavă născută în casa lor, și de alți robi, ca *Iunia* și *Frontina* (*SE.* 129)³. *Plautianus* era și el un proprietar de sclavi care își împărțea ocupațiile între demnitățile ce le avea de îndeplinit la oraș și administrarea, cu ajutorul robilor, a bunurilor sale de la țară.

Orașul *Ampelum*, deși nu a cunoscut dezvoltarea urbanistică a altor centre orașenești din Dacia, a cunoscut totuși, ca important centru minier, o aglomerație de proprietari de sclavi, în majoritate cu o stare materială mijlocie. Numărul cel mare al acestora îl formau *leguli*, adică micii arendași de puțuri sau galerii de mine aurifere. Din categoria acestora, inscripțiile pe piatră ne pot furniza numele lui *C. Aponius*, al cărui sclav *Vitalis*

¹ Chapot s.v. *servi* în *Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant.*, IV, 2, p. 1271; St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, în *Mél. Glot.*, Paris, 1932, t. I, p. 403. înregistrează și el marea diferență de tratament între *familia urbana* și *familia rustica*.

² D. Tudor, *Despre sclavaș*, p. 206.

³ În cazul că lectura inscripției este sigură.

adoră pe zeița Nemesis Augusta (*SE.* 80) și pe al Antoniei Rufa, probabil soția unui *legulus*, pentru a cărei sănătate sclavul Victorinus invocă pe zeița Diana (*SE.* 79)¹.

Tăblițele cerate, descoperite la *Alburnus Maior*, constituie importante documente pentru cunoașterea unor categorii de proprietari de sclavi ale căror operații sînt legate de exploatarea aurifere.

Aici se încheie la 28 martie 167 contractul unei *societas danistaria*, compusă din două părți interesate : *Cassius Frontinus* și *Iulius Alexander* (*SE.* 121). Scopul asocierii celor doi *argentari* era acela de a da bani cu dobîndă. Dată fiind modestia sumelor pe care le depune fiecare, împrumuturile se acordau pentru *leguli*². Fără a fi cetățeni romani, cei doi întovărășiți poartă nume romane. Prin faptul că în contractul lor înlocuiesc termenul latin *argentarius* cu cel grecesc *δανειστής* (de la *δανείζω*, a împrumuta bani cu scop uzurier), ei pot fi identificați cu elemente peregrine greco-orientale. Operațiile băncii lor sînt limitate între 23 decembrie 166 — 12 aprilie 167 e.n. Respectivii cămătări stipulează precis în contractul de asociere, criteriile de împărțire a cîștigului și suportarea pierderilor, repartizate părților în mod egal ; precum și aplicarea penalităților pecuniare pentru partea care va produce, eventual, pagube sau fraude. Este prevăzută și achitarea unor datorii mai vechi față de persoane din afară. Capitalul investit constă din bani lichizi sau fructe. Astfel, Iulius Alexander aduce 500 de denari și fructe, iar Cassius Frontinus depune 267 denari³, prin grija unui sclav *actor* cu numele *Secundus*. Este interesant de reținut faptul că acest sclav aparține unui alt stăpîn de sclavi, *Cassius Palumbus*, probabil frate cu Frontinus și fusese închiriat celor doi proprietari de sclavi ca unul ce se specializase în operații de cămătărie⁴. Actul scris în două exemplare, în satul Deusara, fusese întărit cu jurămîntul și semnătura celor două părți contractante.

Proprietarii de sclavi pomeniți în această tăbliță cerată sînt mici „bancheri” locali, care prin împrumuturi cu dobînzî ridicate, exploatează micile venituri ale arendașilor mărunți. Ei dau bani cu împrumut și muncitorilor liberi, angajați în munca de mină, așa cum probează patru tăblițe cerate de aceeași proveniență⁵. Pentru reușita operațiilor, ei au în serviciul

¹ Proprietarul de sclavi este *Aemilia Pudentilla*, soția lui Apuleius, din nordul Africii ; vezi Gsell, *art. cit.*, p. 399 și p. 405 (cu toată bibliografia respectivă). Tot în aceeași regiune, prin secolul al II-lea e.n., pe proprietățile altei femei, sclavii (*mancipia*) cu familiile lor se ocupă intens de munca cîmpului (*rustica officia*). cf. Scaevola în *Dig.* XXXIII, 7, 27, 1 și interpretarea lui Gsell, *art. cit.*, p. 401.

² V. Christescu, *Viața economică a Daciei Romane*. Pitești, 1929, p. 28, n. 3. Date privitoare la argentinii, în Rostovzev, *op. cit.*, p. 214, și Girard, *Textes de droit romain*, ed. V, Paris 1923, p. 862. Adesea, *fiscus* era cel mai mare „bancher”. cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 218.

³ Desigur și fructe ; aici, textul tăbliței este rupt.

⁴ Închirieri de atare *servi* sînt cunoscute la Ulpianus, *Dig.* XXXII, 1, 73, 3. Vezi și Gummerus, *art. cit.*, col. 1506.

⁵ Tăblițele cerate nr. III—V și XII. Ei dădeau cu împrumut numai legulilor, deoarece alți exploatare mai mari ai minelor nu existau, acestea fiind proprietatea împăratului ; vezi : Liebenam, *art. cit.*, col. 1195 ; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 75 și 85 ; Rostowzew, *Staatspacht*, p. 449 urm. și Orth, s.v. *Bergbau*, în *RE. Suppl.* IV, col. 153. Arendarea minelor unor *conductores* și o rearendare pentru *leguli* postulată de Bocănețu, *art. cit.*, p. 16, n. 1, pe baza tăbliței cerate. nr. X, nu este dovedită. Contractele din tăblițele cerate nr. IX—XI (cf. *CIL.* III, p. 498 urm.), în care se vorbește de *opus aurarium* sau *opus auri* se încheie între *leguli*

lor sclavi instruiți în manoperele bancare. Cu ajutorul acestora, se caută clienți și cum robii lucrează *nomine domini*, ei au posibilitatea de a împrumuta direct banii, a încasa dobânzile și capitalul. Desigur, întreaga contabilitate de împrumuturi și încasări o ține acest actor sclav, care dă socoteala stăpînilor asociați.

La Alburnus Maior erau numeroși *leguli* ca mici arendași ai exploataților aurifere, care de asemenea posedau sclavi. Ei sînt toți oameni liberi¹, unii muncitori direcți care nu foloseau mină de lucru servilă, iar alții, mai înstăriți, arendau galerii și puțuri aurifere mai importante, unde întrebunțau sclavi în procesul extracției minereului². Însuși cuvîntul *legulus* (de la *legere* = a alege, a căuta aurul) îi arată căutători de aur în nisipul pîraielor și rîurilor locale, pentru care încheiau de asemenea contracte de arendare. Legulii apar în inscripții³ și se puteau organiza în *collegia aurariorum*, fără ca acestea să constituie o *societas* cu scop economic⁴. Minele de aur aparțineau împăratului și nu se dădeau global în arendă obișnuiților *conductores*. Fiecare mic sector cu extragere la suprafață, din nisip sau pietriș (*locus*), ori *puteus* cu extragere în adîncime se arenda separat micilor exploataitori (*leguli*), care pe lângă sclavi personali angajează și lucrători salariați. Pentru operațiile de contractare a arendării, controlul extracției și predării unei cote din metal, exista un numeros personal funcționăresc al împăratului, cu sediul principal la Brucla, apoi la Ampelum. Pentru această treabă se recrutau numai agenți dintre *servi publici* sau liberiți ai împăratului, care lucrau în birouri sau pe teren⁵.

Tăblițele cerate (SE. 118, 119) și multe inscripții pe piatră arată că acești leguli sînt în mare parte iliro-dalmați și peregrini. În epoca lui Traian, s-a transplatat din ținutul Dalmației în regiunea munților Apuseni tribul piruștilor⁶. Măsura nu a fost determinată în Dacia de *penuria hominum*, ca rezultat al războaielor de cucerire, ci acești dalmați fiind specializați în minerit, puteau veni cu metode noi de extracție.

Stăpîn de sclavi și *legulus*, poate fi considerat *Dasius Breucus*, cumpărătorul lui *Apalaustus, puer*, sclav, de la *Bellicus Alexander*, printr-un contract încheiat pe o tăbliță cerată, la 16 mai 142 e.n. (SE. 118). *Dasius Breucus* este peregrin și, după nume, un iliro-dalmat. El va fi aparținut

ca muncitori salariați și *leguli* ca mici arendași (numiți în actele respective și *conductores*), ceea ce nu-i identifică însă cu marii arendași de genul celor ce luau în arendă vămile, salinile pășunile etc. Cf. Rostowzew, *Staatspacht*, p. 459 urm. și Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155.

¹ La Cato, *De re rust.*, 64 și 146, 3, sînt și sclavi cu acest nume, folosiți în *familia rustica*.

² Rostowzew, *Staatspacht*, p. 445 și 450; I. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains etc.*, Louvain, 1895—1900, II, p. 225; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155; Bocănețu, *art. cit.*, p. 16 și Christescu, *op. cit.*, p. 21. Bazat pe *CIL. III*, 1260, 1307 și tăblițele cerate IX—XI, Rostowzew, *op. cit.*, p. 450, demonstrează că marii *conductores* sînt înlocuiți aici de *leguli*, arendași mărunți de puțuri.

³ SE. 86 și *CIL. III*, 1260: un *M. Aurelius Maximus legulus*, identificat de Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155, cu un libert împărătesc. *Leguli* sînt de văzut și pe unele pietre funerare (*CIL. III*, 1264 și 1269) purtătoare a unor sculpturi cu instrumente de minerit, cf. Mommsen în *CIL. III*, p. 214 și C. Patsch, în „*Wiss. Mitt. Bosn. Herzeg.*”, VI, 1899, p. 265.

⁴ *CIL. III*, 941; Waltzing, *op. cit.*, II, p. 225 și Rostowzew, *op. cit.*, p. 450.

⁵ Rostowzew, *op. cit.*, p. 445 urm.

⁶ Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. rom.* p. 199 și Westermann, *art. cit.*, col. 1033. Pârvan, *Dacia*, p. 168, crede că colonizarea lor în Dacia s-a făcut forțat.

tribului de piruști. Ca legulus, arenda sectoare aurifere și le exploata prin muncă forțată sau salariată.

Al doilea act de vânzare-cumpărare a sclavei copile de șase ani, cu numele *Passia*, încheiat la 17 martie 139 e.n., tot pe o tăbliță cerată, în satul Kartum, conține date mai concludente asupra acestor arendași mineri, ca stăpîni de sclavi (*SE.* 119). Vînzătorul, *Dasius Verzonis* din satul Kavieretium, este, după cum el însuși spune și chiar numele îl trădează, un *Pirusta*. Cumpărătorul, *Maximus Batonis*, era și el din același neam cu primul și tot un pelerin. Vînzarea-cumpărarea are loc între doi leguli dalmați, iar martorii sînt la fel : *Maximus Veneti*, *Masurius Messi*, *Annesis Andunocnetis*, *Planus Verzonis Sclaietis*, *Liccius Epicadi Marciniesus*, *Epicadus Plarentis* zis și *Micus*. Întocmai ca și în cazul lui *Dasius Breucus* din Kartum, și aici contractanții împreună cu martorii garanți ai actului domiciliază în sate de mineri (Kavieretium, Sclaietis, Marcinaensis), fiind piruști colonizați de Traian.

Destul de suspect este aici, însă, soldatul *Claudius Iulianus*, cumpărător, cu act din 4 mai 139 e.n., a unei sclave mature (*mulier*) cu numele Theudote, plătită cu 420 denari lui *Claudius Filetus*, cu profesia nedecarată (*SE.* 120). Fără să intrăm aici în prea multe amănunte (expuse mai jos, p. 167 urm.), îl considerăm pe acest ostaș ca pe unul din numeroșii soldați romani care pe lângă meseria armelor se ocupa și cu comerțul¹. Ca *miles* într-o legiune romană, el nu putea fi legulus în regiunea auriferă și nici deține aci o proprietate funciară pe care să o exploateze cu sclavi. El trebuie considerat aici ca unul dintre acei *mercatores* ocazionali, dispunînd de un mic capital economisit din soldă, cu ajutorul căruia vinde și cumpără pentru a realiza cîștiguri.

Materialul epigrafic analizat în acest capitol privitor la stăpînii de sclavi din Dacia romană, deși este modest ca informație și adesea *expressis verbis* prea lacunar, ne oferă totuși cîteva concluzii interesante.

Primul mare proprietar de sclavi apare împăratul, dar acesta nu presupune că majoritatea robilor o formau în provincie oamenii săi. Frecvența în inscripții a acestor *servi* sau *vernae* din *familia Caesaris*, față de *servi privati*, se explică prin funcțiile favorabile ocupate de ei în aparatul de stat și ca știutori de carte. Existau însă și destui *servi ordinari* din Dacia, aflați pe domeniile împăratului, care nu s-au putut manifesta epigrafic, din cauza condițiilor sociale, economice și culturale în care trăiau². Aceștia erau adevărații sclavi, numeroși în *familia publica* și *privata*, asupra cărora apăseau legile orînduirii sclavagiste. Erau muritori de foame, supuși la munci grele, vînduți, omorîți etc. Împăratul își exercita *dominica potestas* asupra sclavilor din provincii prin intermediul șefilor de oficii. Ea este destul de slabă, fiindcă interesele comune de cîștig leagă pe micul funcționar slav de acest șef.

¹ Exemple la Salvioli, *op. cit.*, p. 133 urm.

² Marquardt, *op. cit.*, I, p. 209; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 462 și Chapot, *art. cit.*, analizează deosebirile de tratament între diferite categorii de *servi publici*.

Proprietarii de sclavi în Dacia sînt și acei *conductores*, arendași importanți ai ocnelor de sare, ale întinselor regiuni de pășuni și ai taxelor de comerț. Activitatea lor se desfășoară în regiunile salinelor, ale dealurilor și munților bogăți în pășunat și în locurile de mare activitate comercială. De aceea, știrile epigrafice ce le avem asupra lor au fost descoperite tocmai în aceste ținuturi. O dată arendate aceste bogății, ei vin în provincie cu sclavii și libertii lor și stau aici atît timp cît durează contractul încheiat cu statul. Deci, aceștia constituie un element fluctuant și singura lor grijă constă în a se îmbogăți în scurt timp. Importanța fiscală a acestor *conductores* și implicit a personalului servil și libertin cu care operează în diferite *stationes*, se constată din onorurile acordate lor de orașele provinciei, de către asociațiile de negustori și meseriași. Prin aceste atenții se caută înlesniri de plăți sau ajutoare directe.

Apropiati ca activitate de aceștia, sînt acei mici „bancheri”, care se plasează în localități unde pot împrumuta bani unor producători liberi. Atare *argentarii* dispun de un personal mărunț, de agenți (*actores*) care sînt sclavi pricepuți în a specula un capital și a storcea venituri din profitul stăpînilor. Ei mișunau în ținutul aurifer al Daciei.

Deși documentele epigrafice nu ne vorbesc direct, orașele Daciei erau și ele stăpîne de sclavi. Sclavii lor intrau tot în categoria de *servi publici* (δημόσιοι), ca salahori, îngrijitori ai edilității publice și chiar ca mici funcționari. Toți erau întreținuți cu hrană, îmbrăcăminte, locuință etc. din bugetul comunal, din care se alocau sume însemnate pentru ei¹.

Existau sclavi ai orașelor, cunoscători a multor meserii, legate de dezvoltarea construcțiilor publice, ca: *marmorarii*, *lapidarii*, *structores*, *fabri*, *architecti*, *tegularii* etc., care începînd cu domnia lui Hadrian sînt organizați *ad spectem legionum militarium*². Atare categorii nu apar epigrafic în Dacia, dar existența lor o putem deduce din marile construcții ridicate în orașele provinciei. Situația lor umilă nu le permitea să ridice monumente scrise. Prezența lor în orașele Daciei se stabilește indirect prin indicațiile date de activitatea unor cărămidării și cariere de piatră, proprietatea municipală, cum este cazul Drobetei și Diernei. Cît privește numărul lor și felul de organizare a muncii: *ignoramus*. Mai sînt apoi unele orașe ca Sarmizegetusa, Porolissum (poate și Apulum), unde constatăm existența unor amfiteatre pentru spectacole sîngeroase, datecu gladiatori. După cum se știe, gladiatorii se recrutau dintre sclavi, ceea ce presupune existența unor *scholae* pentru pregătirea lor, întreținute de orașul respectiv.

¹ Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. rom.*, p. 166. Sclavii orașelor se organizau mai ușor în colegii funerare. cf. Waltzing, *op. cit.*, I, p. 264 urm. Cu domnia lui Hadrian și M. Aureliu se acordă orașelor dreptul de a-și elibera sclavii municipali; vezi Waltzing, *op. cit.*, II, p. 455.

² Plinius, *Epist.*, XL și XLI; *CIL*. V, 2886 și *Cod. Just.*, I, 5: *mancipia diversis artibus praedita, quae ad respublicam pertinent, in iisdem civitatibus placet permanere*; cf. și *Dig.* IV, 6, 10. Date epigrafice la Waltzing, *op. cit.*, II, p. 217. Hadrian este însoțit în călătoriile sale îndelungate prin imperiu, de cohorte de sclavi meșteșugari; vezi pentru aceasta, Gummerus, *art. cit.*, col. 1461. Despre *redemptores*, antreprenori particulari de lucrări publice, care dispuneau de echipe formate din sclavi meșteșugari și salahori (vezi Wallon, *op. cit.*, II, p. 85 urm.), nu avem dovezi în Dacia.

Nu avem știri nici despre colegii ca proprietare de sclavi, fapt cunoscut însă în alte regiuni ale statului roman¹.

Templele din Dacia stăpîneau și ele robi, pe care îi și puteau elibera. Dar cum în această provincie nu se găseau sanctuare posesoare de importante bunuri mobiliare și imobiliare, numărul sclavilor lor era destul de modest. Ele stăpîneau mai mult robi necesari custodiei inventarului și organizării ceremonialului religios.

Orașul Apulum devenise un imporant centru urban locuit de puternice familii sclavagiste, cum au fost Iulii, Antipater, Marcellus și altele. Pe acești stăpîni de sclavi trebuie să-i identificăm ca oameni de afaceri angajați în diferite ramuri lucrative: proprietari de ateliere, negustori, *argentari*, arendași ai veniturilor statului, posesorii unor pămînturi însemnate de la țară etc. Caracterul și varietatea activității de exploatare a depins foarte mult de structura economică a orașului și teritoriului său, precum și de funcția sa administrativă. Spre deosebire de Roma, Alexandria, Delos, Cartagina etc., în care economia monetară avea o mare importanță, în orașele din provinciile limitrofe s-a păstrat caracterul semirural al economiei lor². Este de presupus că mulți dintre stăpîinii de sclavi ai orașelor din Dacia foloseau aceiași robi, în munci sezoniere de la țară sau în orașul în care domiciliau. Vara sclavii erau trimiși la munca cîmpului, iar în timpul iernii, în muncă de atelier din oraș³.

Diversitatea exploatărilor angajate de către stăpîinii de sclavi din orașul Apulum este arătată de inscripțiile familiei Antipater. Ea întrebunțează pentru conducerea acestora numeroși *actores*, sclavi sau liberi, folosiți la oraș și la țară. Pe măsura bogăției lor, creșteau și sarcinile municipale atribuite obligatoriu și onorific acestor proprietari de sclavi. De aci, necesitatea folosirii pe o scară largă a sclavilor *actores* sau *vilici*, ei fiind reținuți de treburile publice. În familia Antipater-Marcellus, atare dregătorii municipale devin ereditare și în același timp dădeau naștere la abuzuri în bunurile publice și la cîștiguri suspecte. Ca să poată realiza cît mai multe profituri, ei își contopesc averile și sclavii, apoi cei fără moștenitori direcți adoptă copiii rudelor apropiate. Forța lor economică le permite să creeze o ierarhie în rîndurile robilor lor și să-și caute sănătatea în stațiuni balneare, însoțiți de unii sclavi. Ar fi greșit însă să-i comparăm pe acești stăpîni de sclavi din Dacia cu latifundiaarii italici, de tipul libertului din *cena Trimalchionis* a lui Petronius. Ca proveniență, ei sînt adesea de origine peregrină sau liberi, veniți în Dacia pentru îmbogățire.

Inscripțiile arată în Dacia și pe proprietarul înstărit de țară, așezat acolo ca veteran, colonist sau cumpărător de pămînt. El este stăpînul *usus proprius* al unuia sau mai multor sclavi, adesea prezenți în textele funerare ale familiei, iar în viața cotidiană, mai apropiați de *dominus*. Tratatamentul acestor sclavi este superior față de cel aplicat pentru *servi ordinarii* din serviciul marilor proprietari de pămînt. *Familia rustica*

¹ *Servi și liberti collegiorum* folosesc gentilicii ca *Centonius*, *Fabricius*, *Navicularius* etc.; pentru care vezi exemple la Waltzing, *op. cit.*, I, p. 445. Asupra sclavilor stăpîniți de colegii și felul cum se liberau. vezi *Dig.*, XXIX, 2, 25, și Waltzing, *op. cit.*, I, p. 55, n. 2.

² Salvioi, *op. cit.*, p. 197.

³ *Dig. L. 16, 16*: „urbana familia et rustica non loco sed genere distinguitur”.

nu s-a putut dezvolta prea mult pe aceste proprietăți mici și mijlocii, din pricina suprafeței de pământ prea reduse și a simplificării muncilor.

În schimb, *familia urbana* s-a dezvoltat mai mult, nu numai datorită faptului că adesea era mixtă (*urbana et rustica*), dar la orașe creșterea luxului și a confortului atrăgea întrebuintărea de sclavi specializați în variate întrebuintări¹. Micul proprietar de pământ lucra alături de sclavii săi, dacă-i avea.

O categorie specială de proprietari de sclavi sînt micii arendași (*leguli*), răspîndiți în regiunea auriferă a munților Apuseni. În majoritatea cazurilor, ei sînt peregrini și necetățeni romani, iar economiceste nu se situează departe de micul proprietar rural. Aceștia se luptă cu venalitatea sclavilor și libeților din oficiile de stat ale administrației auifere, pentru a obține arendarea celor mai bune locuri de extras metalul și a se putea sustrage de la predarea unor cote obligatorii din aurul extras. Cea mai gravă problemă pentru ei, în procesul extracției aurului, o constituie mîna de lucru. Tăblițele ceate ne arată că pentru aceasta cumpără sclavi mai puțin apti pentru minerit, copii sau femei, dar de cele mai multe ori angajează muncitori salariați. Se înțelege că în asemenea condiții ei nu puteau fi dintre cei mai înstăriți, activitatea lor rezumîndu-se de multe ori la spălarea nisipului aurifer.

Acești mici proprietari de sclavi sînt dintre aceia „care aveau posibilitatea să prelungească la maximum gradul de exploatare a forței de muncă, fără să se preocupe de istovirea sclavului și reduceau cheltuielile sub nivelul minim de întreținere a robului”².

În concluzie, materialul epigrafic din Dacia dovedește că proprietarii de sclavi de aici sînt oameni cu felurite îndeletnicii în exploatarea bogățiilor locale, de condiții materiale și sociale foarte diferite, situații de care este necesar a se ține seama, atunci cînd se cercetează aspectul și structura sclavajului provinciei romane.

¹ Wallon, *op. cit.*, II, p. 104. Regimul proprietății agrare din Dacia, în mare măsură domenii cu suprafețe reduse, face ca să nu întlnim aici specializări și ierarhizări în *familia rustica*, așa cum găsim pentru latifundiile italice în tratatele agronomice ale lui Cato, Varro, Columella și în unele inscripții din nordul Africii, pentru care vezi Marquardt, *op. cit.*, I, p. 163 urm. Micul proprietar de pământ din Africa romană își lucrează pămîntul ajutat de membrii familiei și de 1—2 sclavi, cf. Gsell, *op. cit.*, p. 400 urm.

² D. V. Kuzovkov, *Despre condițiile care au dat naștere deosebirilor în dezvoltarea sclavagismului și dezvoltarea sa maximă în antichitate*, în „Anal. Rom.-Sov.”, ser. Istorie, 1954, nr. 3, p. 9.

CAPITOLUL IV

SCLAVI AI SCLAVILOR ÎN DACIA ROMANĂ

În seria textelor epigrafice din Dacia superioară, întâlnim și trei documente în care ni se vorbește despre sclavi ce sînt în posesia altor sclavi (*servi vicarii*). O atare situație se cunoaște destul de sporadic în alte provincii ale imperiului roman, dar pentru Dacia, pînă acum ea nu a fost sezisată de către cercetătorii romîni sau străini.

Cele trei documente au următorul conținut :

La *Porolissum*, un *Eufemus vik(arius)* al lui *Peregrinus* moare la 35 de ani și este îngropat prin grija unui *conservus* al său, numit *Erastus* (*SE.* 115).

La *Sarmizegetusa*, zeul *Nabarzes* primește o închinare pe un altar, pentru sănătatea lui *Ampliatius*, *Aug. n. disp.* și a familiei lui, prin grija lui *Protas, vikar(ius) eius* (*SE.* 22).

Tot în *Sarmizegetusa*, se pune o inscripție votivă pentru prosperitatea genului Daciei fericite și a casei împărătești. Închinătorul este sclavul *Diogenes vik(arius)* [*servus*] al altui *dispensator*, din ultimii ani ai domniei lui *Septimus Severus*, cu numele atît de frecvent la sclavi : *Eutyches* (*SE.* 21).

În afară de acestea, desigur că și alte inscripții ascund *servi vikarii*, dar textul lor este prea laconic ca să-i putem identifica.

Inscripția funerară din *Porolissum* (*SE.* 11) vorbește despre înmormîntarea unui sclav cu nume grecesc-oriental, *Eufemus*, care are calitatea de *vikarius* al unui *Peregrinus*, un nume iarăși specific robilor. Grija îngropării lui *Eufemus* cade în sarcina unui *conservus*¹ al său, *Erastos*, deci și acest ultim este un *servus vikarius* al lui *Peregrinus*. Din păcate, textul inscripției este prea sărac, ca să putem vedea dacă *Peregrinus* făcea parte din *familia publica* sau *familia privata* și ce funcție îndeplinea. S-a propus, cu rezervele cuvenite, că am avea aici personal inferi. . .

---

¹ Saglio, în *Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant.* III, p. 1207, s.v.

portoriului¹. Este mai probabil că Peregrinus, posesorul sclavilor Eufemus și Erastus, făcea parte din *familia publica*, fiind *Caesaris servus*, și ocupa o funcție importantă ca venituri, în aparatul fiscal sau vama al provinciei Dacia Apulensis. Numeroase alte inscripții din Dacia arată că numai sclavii din această ramură aveau posibilitatea să strângă avere, sub formă de *peculium*, în care intrau și *servi vikarii*, pe cînd la robii din *familia privata*, o atare situație nu ne este documentată în aceeași provincie.

În cele două texte epigrafice din Sarmizegetusa (*SE.* 22 și 21) situația este mai clară. Ampliatus și Eutyches sînt *Augusti servi*, deci fac parte din *familia publica* și amîndoi îndeplinesc una din cele mai „mănoase” funcții rezervate sclavilor de stat, aceea ca *dispensator*. Este de reținut faptul că Ampliatus își avea familie (*prosal(ute) sua suorum(que) omnium*), desigur în condițiile juridico-civile rezervate sclavilor de către legile romane. Natura oficiului de stat, în care cei doi serveau ca *dispensatores*, iarăși ne scapă. *Dispensatores* aveau întrebuințări foarte variate în oficiile de stat (casieri, contabili, trezoreri, incasatori pe teren, calculatori, făceau plăți etc), dar indiferent de natura funcției, toți mînuiau bani publici². Sarmizegetusa, în calitatea ei de capitală a întregii Dacii, conținea o variată și bogată rețea de birouri ale administrației de stat. În toate inscripțiile ce menționează *dispensatores* în Dacia, sclavii respectivi aparțin împăratului, au o bună stare materială și sînt legați de administrația exploataților aurifere sau de oficiile de stat din cele două principale capitale ale provinciei: Sarmizegetusa și Apulum³. Deși în această slujbă întîlnim și oameni de condiție liberă, la origine numele îi arată tot sclavi. Prin furt și fraude acești *dispensatores* din Dacia, ca și din alte provincii, au reușit să-și agonisească importante bunuri, ceea ce le-a înlesnit răscumpărarea din robie⁴.

Textele juridice, dar mai ales monumentele epigrafice ne ajută să cunoaștem în imperiul roman o serie de cazuri în care un sclav este bunul altui sclav⁵.

¹ N. Gostar, *Vămile Daciei*, în SCIV, II, (1951). nr. 2, p. 179, n. 63. C. Daicoviciu, în „Dacia”, VII—VIII, p. 325, nu comentează această inscripție. Pentru numele și slujbele sclavilor din aceste trei inscripții, se dau date mult mai ample în capitolele speciale ale monografiiei.

² Bloch, în Darenberg-Saglio, *Dict. d. Ant.* IV, p. 280; Liebenam, în *RE.* V, col. 1189 urm; Chapot, în Darenberg-Saglio, *Dict. d. Ant.* IV, 2, p. 1275; O. Hirschfeld, *Die kais. Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin, 1905, p. 461 urm; Orth s.v. *Bergbau*, în *RE.* Suppl. IV, col. 153; St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, în *Mél. G. Glotz*, Paris 1932, t. I, p. 403; W. L. Westermann, s.v. *Sklaverei*, în *RE.* Suppl. VI, col. 1093 și S.Y. de Laet, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Bruges, 1949, p. 380 și 392, n. 2.

³ *SE.* 60 (Apulum) și *SE.* 96 (Ampelum): un *Callistus Aug. n. verna* și *dispensator* are soție și copii; *SE.* 61 (Apulum): un *Antrocius Aug. n. verna ex. disp.* adoră pe Esculap și Hygia; și *SE.* 62 (Apulum): un *Primus Aug. disp. vik.*, deci aici, locțiitorul postului vacant. Cf. Bloch, *art. cit.*, p. 282 și Liebenam, *art. cit.*, col. 1195.

⁴ *Dig. XLVII*, 10, 15, 44... *multum interest, qualis servus sit, bonae frugi ordinarius, dispensator, an vero vulgaris vel mediastinus*. Pe Eutyches din Sarmizegetusa (*SE.* 21), Daicoviciu (*Sarmizegetusa*, p. 59) îl vede slujitor al moșiiilor împărătești.

⁵ *Dig. XV*, 1, 5 și *XLI*, 2, 1. H. Erman, *Servus vicarius. L'esclave de l'esclave romain*. Lausanne, 1896 (*Extr. du Recueil publié par la Faculté de Droit de l' Univ. de Lausanne, à l'occasion de l'Exposition nationale Suisse, Geneva, 1896*), p. 391—537; Lécrivain, s.v. *servus*

Vicarius (sau *vikarius*) apare în inscripțiile latine în două situații : ca sclav al unui *dominus* de condiție liberă, destinat temporar de acesta pentru a suplini o funcție care nu are titular ; sau ca sclav al unui alt sclav, ultimul depinzând și el de un stăpîn, persoană de condiție liberă¹.

Din prima categorie avem în Dacia, la Apulum, pe un *Primus disp. vik.*², iar la Pons Augusti, pe un *Felix Caes. n. ser. vil. promotus ex st(atione) Mic(ia) ex vi[k(ario)]*³. Cei doi sclavi au funcționat temporar în posturi vacante, pînă ce s-a numit un titular sau au fost avansați ca titulari în aceeași slujbă. În această situație, numele lor nu apare niciodată legat de un alt nume, al unui *servus ordinarius* ca stăpîn imediat. Dar de cele mai multe ori, *servi vicarii* apar în inscripții ca sclavi peculiari ai unui *servus ordinarius* care-i folosea în diferite servicii personale, ei fiind bunuri ale acestuia⁴. În inscripțiile din afara Romei, ca și în textele juridice, se întrebunțează rar expresia *servus servi*, fiind înlocuită cu predilecție prin termenul *servus vikarius*, sau simplu *vikarius*, legat de forma genitivală a numelui sclavului stăpîn, tocmai spre a se face deosebire de un *ordinarius*⁵.

Apariția în inscripțiile din Dacia a unor sclavi ai sclavilor, depinzînd de *servi ordinarii*, presupune neapărat existența pentru acești ultimi, a unui *peculium*. După Ulpian (Dig. XV, 1), acesta era... *quod servus domini permissu separatam a rationibus dominicis habet, deducto inde si quid domino debetur*⁶. Columella⁷ arată că lui *villicus*, acel sclav administrator al unei proprietăți sau întreprinderi a stăpînului, i se interzicea întrebunțarea în serviciu personal a sclavilor stăpînului, din care situație a rezultat nevoia ca în cadrul aceluia *peculium* acordat lui de *dominus*, să poată avea și el sclavi cumpărați din banii săi și ținuți în serviciul său direct.

Legile romane au negat totdeauna sclavului recunoașterea juridică a dreptului de proprietate, în sensul acordat oamenilor liberi (*patrimonium*),

vicarius în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.* IV, 2, p. 823 urm.; Lübker, *Reallex*, p. 1109 urm.; P. Fr. Girard, *Man. élém. de droit romain*, ed. VII, Paris 1924, p. 103; Westermann, *art. cit.*, col. 1039 și Kruglikova, *Dacia*, p. 69.

¹ *Vicarius = viceagens* indică înlocuitorul, cf. Erman, *op. cit.*, p. 403 și 410 și H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, ed. II, Paris 1879, vol. II, p. 169.

² SE. 62.

³ SE. 106. Cf. încă Erman, *op. cit.*, p. 412, n. 2; Laet, *op. cit.*, p. 205, n. 4; Gostar, *art. cit.*, p. 169 și I. I. Russu, *Un sclav în serviciul vama din Dacia*, în SCIV. IV, 1955, nr. 3-4, p. 792, n. 6.

⁴ Erman, *op. cit.*, p. 405 și 425 urm.

⁵ *Ibidem*, p. 399. Pentru *conservus*, ca *servus vicarius*, în inscripția de la Porolissum (SE. 11), cf. idem, *loc. cit.* La o suplinire a slujbei face aluzie și prepoziția *ex* legată de funcție : *ex stipendiatore, ex arcario* etc., cf. SE. 20.

⁶ Vezi pentru *peculium*: Wallon, *op. cit.* II, p. 181; J. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry), Paris 1892, t. I, p. 191; Beauchet, *art. cit.*, p. 1266; Lübker, *Reallex*, p. 775; Girard, *op. cit.*, p. 103; Uxküll, s.v., în RE. XIX, col. 13 urm.; Westermann, *art. cit.*, col. 1018; M. S. Siuziumov, *Contribuții la problema procesului de feudalizare a imperiului roman*, în „Anal. Rom.-Sov.”, ser. *Istorie*, nr. 3 din 1955, p. 91 urm. și A. Erhardt, *Rechtsvergleichende Studien zum antiken Saklvenrecht*, în „Zeitschrift Savigny-Stift. Romanist. Abteil.”, 1951, p. 85 (inaccessibilă).

⁷ *De re rustica*, I, 8; cf. și Erman, *op. cit.*, p. 406, care observă în altă parte (p. 408) că sclavii stăpîni de sclavi nu-și arată nicăieri, în inscripții, această calitate, ci aceasta o fac numai *servi vicarii* ai lor.

încheierea unei căsătorii oficiale (*matrimonium*), de a fi stăpîn absolut al sclavului său (*dominus servi*) etc.

Pe măsura împuținării sclavilor cumpărați din tîrg și a îndulcirii legislației referitoare la situația juridică a sclavului, era în interesul stăpînului să încurajeze prăsilile de sclavi (*contubernium*) și să le acorde strîngerea unor bunuri personale, asupra cărora niciodată robii nu au avut proprietate deplină, deoarece, ca și ei înșiși, aceste bunuri erau ale stăpînului¹.

Peculium reprezenta diferitele bunuri pe care, *permissu domini*, și le putea strînge un *servus ordinarius*. *Concessio peculi*, pe care stăpînul o putea acorda și copiilor sclavului, se caracterizează prin aceea că *dominus* al bunurilor este tot proprietarul de sclavi². Sclavul nu putea înstrăina nimic din *peculium*, fără voia stăpînului, lucra în sînul lui tot în profitul stăpînului.

În caz de călcare a dispozițiilor stăpînului și în situația cînd bunurile îi fuseseră puse la dispoziție de însuși *dominus*, i se putea retrage favoarea de a poseda un *peculium*, care revenea imediat stăpînului său³. Într-un *peculium* intrau bunuri variate, ca : o bucată de pămînt pe care o lucra sclavul, vite de muncă, turme, unelte, *servi vicarii* etc. Dar tendința celor mai mulți robi era de a strînge bani, care se puteau tăinui ușor de ochii stăpînului și serveau la răscumpărarea din slavie.

Servi publici aveau dreptul a testa jumătate din *peculium* realizat numai prin mijloace personale, iar restul revenea stăpînului⁴. Se pare că pentru *servi privati* acest drept se reducea la o treime⁵.

Instituția *peculium* nu a introdus relații noi de proprietate și nici relații noi de producție, din pricină că sclavul nu avea depline drepturi de proprietate asupra produsului muncii și a uneltelor. Nici situația sa juridică nu cunoaște o modificare, deoarece el și mijloacele sale de muncă aparțin tot stăpînului⁶. În epoca destrămării sclavagismului, *peculium* a fost o nouă formă de cîștig pentru stăpîn, prin exploatarea muncii sclavului,

¹ Erman, *op. cit.*, p. 400 urm. Femeia sclavului este o *contubernalis servi*, recunoscută numai de stăpîn, fără un act sau o declarație oficială. Dar din ultimul secol al republicii se tindea la unele concesiuni în sfera patrimoniului, individualității, acțiunilor sclavului etc, Girard, *op. cit.*, p. 102.

² *Gaius, Inst. I, 52...* „Tot ce este dobîndit printr-un sclav, este dobîndit în folosul stăpînului”. Beauchet, *art. cit.*, p. 1265 și Westermann, *art. cit.*, col. 1018, care subliniază unele particularități locale din Egipt.

³ Wallon, *op. cit.*, II, p. 181 urm.; Lübker, *Reallex.*, p. 775; Uxkull, *art. cit.*, p. 14 și Siuziumov, *art. cit.*, p. 92. Într-un *peculium* trebuie făcută deosebirea între bunurile puse la îndemîna sclavului de însuși stăpînul său, ca să le fructifice tot pentru același (cum este cazul cu *servi casarii*) și ceea ce-și agonisea sclavul însuși, mai ales bunuri mobiliare, asupra cărora controlul era mai greu.

⁴ Ulpianus, fragm. XX, 16; Wallon, *op. cit.*, III, p. 155; Lübker, *Reallex.*, p. 775 și Girard, *op. cit.*, p. 105 n. 1.

⁵ *Dig. XV, 1, de pec. 3, 5, 6, 9*. Cu permisiunea stăpînului, ei mai puteau primi prin testament, jumătate din averea unui sclav decedat. Plinius, *Epist. VIII, 16*, cf. și Wallon, *op. cit.*, III, p. 55. Ceea ce revenea sclavului din *peculium*, i se lăsa ca proprietate personală la eliberare, Uxkull, *art. cit.*, col. 16.

⁶ Siuziumov, *art. cit.*, p. 91. Cu anumite limite, sclavul cu *peculium* putea încheia unele contracte sau tranzacții cu persoane străine. Cf. *Dig. XV, 1, 29, 1*.

dar în același timp și o posibilitate pentru rob de a se elibera și a-și asigura o bază materială ca *libertus*.

În cazul celor trei inscripții din Dacia, care menționează *servi vicarii*, vedem că posesorii lor direcți sînt sclavi din *familia publica*, folosiți în oficiile financiare și vamale ale provinciei, loc ce le oferea posibilitatea, fără permisiunea împăratului, să se îmbogățească pe căi necinstite. Sclavii acestor sclavi puteau fi folosiți nu numai în cadrul unui *peculium*, dar și ca ajutoare ale lor în oficiile de stat, pentru lucrări de birou, încasări de impozite, taxe etc.

Asupra existenței și frecvenței acestui *peculium* la sclavii publici din Dacia, se pot găsi și alte indicații indirecte, oferite de textul inscripțiilor rămase de la ei. Astfel, la Sarmizegetusa, un *Nemesianus Caes. n. servus librarius*, cu bani proprii (*pecunia sua*), spune într-o dedicație că a ridicat *a solo* un templu pentru *Caelestis Virgo Augusta*¹.

De la ei avem, apoi, o serie de monumente votive sau onorifice, în care sînt menționați împreună cu soția și copiii. Atunci cînd ridică inscripții onorifice, în cazuri foarte rare, le închină și pentru sănătatea împăratului, mulțumindu-se frecvent a implora zeii pentru sănătatea lor și a familiei. În text, își arată însă calitatea lor de *Augusti servi* sau *Caesaris servi*, nu ca un atașament față de persoana împăratului, ci ca un titlu necesar pentru creșterea prestigiului în funcția pe care o ocupau în administrația de stat a Daciei. În schimb, sclavii și libertii din *familia privata* păstrează mai multă legătură epigrafică cu stăpînii sau patronii. Inscripțiile lor votive menționează regulat și pe stăpîni. Dar pînă acum, nu posedăm în Dacia nici o știre precisă în legătură cu un *peculium* legat de un *servus privatus*. Pentru această categorie, era mai greu să-și agonisească bunuri personale, deoarece controlul stăpînului se exercita din apropiere.

Sclavi și *peculium* au reușit a avea în Dacia numai *servi publici* din *familia Caesaris*. Ei reprezentau în provincie o funcționărimă mărunță, ca *arcarii*, *dispensatores*, *tabularii*, *librarii*, *villici* etc. Plasați în oficii de stat sau în administrarea unor bunuri imperiale, unde se mînuiau bani publici sau alte valori, reușeau prin sustrageri și mită să strîngă avere. Această venalitate, practică în dauna populației băștinase și a visteriei statului, găsea cîrdășia autorităților provinciei². Împăratul fiind departe, asupra lor nu se exercita direct controlul și autoritatea unui *dominus*. Ei și libertii împăratului, prin funcțiile de stat și averea ce o strîng prin furt, sînt stăpîni puternici, care comandă la rîndul lor altor sclavi personali și formează cozile de topor ale exploatării sclavagiste³. În Sarmizegetusa ajunseseră a forma un *corpus libertorum et servorum publicorum*⁴. Li se dedică monumente de către oameni de condiție liberă⁵, iar la Ampelum își înscriu numele înaintea arendașilor de mine⁶. Tot inscripțiile arată că acești *servi publici* își aleg de predilecție soții de condiție liberă (*peregrinae*),

¹ SE. 24.

² Kruglikova, *Dacia*, p. 71.

³ Ettore Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 371.

⁴ SE. 14.

⁵ SE. 20.

⁶ SE. 86.

pentru ca cei născuți din atare uniuni să fie considerate persoane libere. Ei reprezentau însă o slabă pojghiță și cu totul diferențiată, ca poziție materială, față de masa robilor întrebuințați în muncile fizice din cadrul exploatărilor minere, agricole etc. Rolul și metodele ce le folosesc în viața economică și socială a provinciei, îi situează în sinul elementului exploata-tor, desigur urîți de populația din clasele de jos¹. Repartizați în birourile vamale, în diferitele oficii ale fiscoiului, la supravegherea extracției minere, în administrația domeniilor imperiale etc., ei veneau în directă legătură cu contribuabilii, le fixau și încasau cotele de impozite, ratele de arendări și altele. Cînd se făcea *census*, și stabileau *tributum soli* și *tributum capitis*, atare *servi publici* comiteau abuzuri în dauna băștinașilor neștiutori de carte. Ca funcționari permanenți în oficii, de aceștia depinde scăderea unor impozite și păsurile ratelor datorate, fiscoiului. Toate aceste situații făceau din ei oameni puternici și venali, le dădeau ocazia a primi mită și a comite nereguli în registrele de socoteli pe care le țineau. Din asemenea venituri ilicite strîngeau avere personală, își cumpărau și ei la rîndul lor sclavi cu prețuri destul de ridicate și își întemeiau o familie. Astfel se explică apariția unor *servi vicarii* din peculiiul lor.

---

¹ Wallon, *op. cit.*, III, p. 55 și Westermann, *art. cit.*, col. 1040.

CAPITOLUL V

FUNCȚII ATRIBUITE UNOR SCLAVI

Sclavii erau excluși de la *munera* și *honores* rezervate numai persoanelor de condiție liberă. În armată erau chemați numai în situații cu totul excepționale și temporar¹. Marea majoritate erau folosiți la muncile fizice productive, ca luptători la spectacolele publice, apoi ca ajutoare pentru oficierea cultului. Un loc însemnat se rezerva sclavilor ca supraveghetori în diverse ramuri ale gospodăriei sclavagiste. Posturile cele mai înalte unde îi întâlnim sînt acelea de mici slujbași în aparatul de stat.

Din cercetarea a 40 inscripții descoperite pe teritoriul Daciei romane se pot culege informații mai sigure, privitoare la întrebuintărea lor de către stăpîni, în diferite funcții mărunte ca ierarhie, dar adesea foarte importante ca rol. În textele epigrafice, mulți sclavi își inscriu cu mîndrie aceste funcții. Ele îi arătau în ochii provincialilor ca oameni de încredere ai împăratului sau ai proprietarului de sclavi particular². Acești mici slujbași din aparatul de stat sau vechili ai unor proprietari de seamă, se diferențiaseră mult de masa obișnuiților *servi ordinari* și constituiau în provincii un fel de „*aristocrație*” în sinul clasei robilor.

1. *Actores*. Sînt cunocuți în inscripțiile dacice ca folosiți exclusiv în serviciul proprietarilor de sclavi particulari (*SE.* 48—50, 110, 121, 124, 150). Ei existau și în rîndul sclavilor publici, dar aici sînt indicați prin termenul *vilicus*³.

¹ Plinius *Epist.*, X, 30; Westermann, s.v. *Sklaverei*, în *RE.* Suppl. VI, col. 1014 și Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, Florența' 1933, p. 149, *Dig. XLIX, 16, 11: ab omni militia servi prohibentur, alio quin puniuntur*. O chemare temporară a sclavilor sub arme are loc în timpul războaielor marcomanice ale lui Marcu Aureliu, cînd situația imperiului devenise gravă. Vezi și Chapot, s.v. *servi* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, IV, 2, p. 1274.

² Westermann, *art. cit.*, col. 1039.

³ Bibliografie generală: Chapot, *art. cit.*, p. 1275; Habel s.v. *actores*, în *RE.* I, col. 326 urm.; J. Marquardt, *op. cit.*, I, p. 163 și 190 urm.; E. Ciccotti, *Il tramonto della schavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 418; St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, în *Mél. Glotz*, Paris, 1932, p. 409 și I. I. Russu, *Sclavul Atticus*, în „Studii Cerc. de Istorie”. Acad. R.P.R.-Fil. Cluj, 1957, p. 7 urm. și Kruglikova, *Dacia*, p. 69.

Un actor (-is qui agit, de la verbul *ago, agere*, = a duce, a face, a aranja etc.) găsea întrebuintări multe și largi în funcția sa, când era vorba de *servi privati*¹. Stăpînul îl selecționa dintre sclavii destoinici, inteligenți și cu *bona fides* față de el. Acestui *servus fidelissimus*, stăpînul îi încredința conducerea unor treburi-cheie din gospodăria lui, în care trebuia să-l suplinească, așa cum sînt : administrarea unei moșii, supravegherea muncii în ateliere sau prăvălii, mînuirea de bani în diferite operații pecuniare și altele².

Orașul Apulum, binecunoscut prin numărul mare de proprietari de sclavi bogați, care locuiau aci ca proprietari de pămînt, de ateliere și prăvălii, ne pune la îndemînă cele mai multe știri despre acești *actores*. Familiile Antipater și Marcellus stau în fruntea acestor stăpîni de sclavi.

În două inscripții onorifice pentru cinstirea celor două familii proprietare de sclavi, sînt menționați ca *actores* : sclavii *Dades* și *Filetus* (*SE.* 55, 56). Respectivii *servi* sînt agenții de încredere ai stăpînilor în treburile lor de la țară și oraș. Știrile pe care le avem din Africa romană, relative la *actores*, ca vechili pentru supravegherea muncilor cu sclavii de pe anumite domenii agricole, pot servi ca material comparativ și pentru Dacia. Acolo ei sînt plini de inițiativă și, în numele stăpînului absent, fac lucrări ca fîntîni, vile fortificate, turnuri de apărare etc³. Un alt actor al familiei Antipater din Apulum a fost *Onesimus*. El își cinsteste stăpînul cu o închinare pentru zei (*SE.* 54). Acest ultim apare ca un actor personal al lui P. Ael. Antipater. Primii doi, Dades și Filetus, sînt *actores* comuni ai celor două familii, reprezentînd fiecare interesele stăpînului său în administrație, unificată prin adopțiuni a averilor Antipater și Marcellus. Al patrulea actor al respectivei familii apulense apare într-o închinare pentru Hercule, ridicată la Băile Herculane, unde P. Ael. Antipater își căuta sănătatea (*SE.* 124). *Eutyches actor* din textul acestei inscripții este un slav de mare încredere pentru stăpîn, ca un fel de „secretar particular” al său⁴.

La Tibiscum, *Hermadio, act(or) Turran(i) Dil...* (*SE.* 110) dedică un altar pentru sănătatea unui alt stăpîn de sclavi, P. Ael. Marsus, rudă sau asociat în afaceri cu primii⁵.

Contractul asociației bancare, încheiat la Alburnus Maior în 28 martie 167 e.n. pe o tăbliță cerată, menționează pe un *servus actor*, Secundinus, ca delegat al asociatului Cassius Palumbus a depune capitalul de 267 dinari și a-l reprezenta în această afacere (*SE.* 121). Avem aici o dovadă despre încrederea ce se acordă unui slav, de către un proprietar de sclavi,

¹ La început se făcea deosebire între actor și *vilicus*, cf. Marquardt, *op. cit.*, I, p. 163 și Gsell, *art. cit.*, p. 409. Contopirea celor doi termeni și a funcțiilor apare la Columella.

² Chapot, *loc. cit.*; Habel, *art. cit.*, col. 330; Gsell, *art. cit.*, p. 410 și S. J. de Laet, *Portorium* etc., Bruges, 1949, p. 394, n. 2. *Actores* din familia publica, folosiți ca subalterni în serviciul de birouri, erau dirijați de un libert sau persoane de condiții libere.

³ Gsell, *art. cit.*, p. 409.

⁴ Rostovzev, *op. cit.*, p. 282, n. 78, îi identifică cu un „agent de afaceri” al lui Antipater din vicus-ul Ad Mediam.

⁵ Cf. și *CIL.* III, 1548.

cămătar, ca să-l reprezinte în operațiile unei *mensa argentaria*¹. „Banca” realiza cîștiguri fructuoase, din împrumuturi de bani date minerilor din regiunea munților Apuseni. Dreptul privat roman acorda pentru sclav facultatea de a-l înlocui pe stăpîn în anumite acte juridice, unde îl reprezenta împrumutînd *ex persona domini*. În asemenea situație, sclavul este considerat ca un instrument de acțiune juridică și activează numai în limitele ce i-au fost fixate de interesele stăpînului².

2. *Aedituus*, adică gardian de templu, a fost sclavul *Syrillio*, decedat la 78 ani, în Ampelum, unde a fost îngropat prin grija fiului său *Liberalis Aug. lib.* și a nuroii sale, *Ael(ia) Victoria (SE. 100)*³. Cum fiul său este libert imperial și *librorius a com(mentariis)*, putem deduce că bătrînul făcea parte din *familia publica* și avea custodia unui templu legat de cultul împăratului.

3. *Arcarius* (de la *arca*, cutie, casă de bani) era un funcționar inferior cu atribuții de casier într-un oficiu public⁴. Pentru Dacia, se poate cita o singură mențiune legată de atare slujbă. Este vorba de inscripția votivă pusă la Sarmizegetusa de către Fl. Bellicus, pentru sănătatea lui *Ianuaris Aug. n. (servus) ex arcar(io)* și a soției sale *Vitia Threpte (SE. 20)*. Care fusese natura oficiului în care Ianuaris suplinise această funcție, nu putem ști. Faptul că Ianuaris este un sclav al împăratului, că este căsătorit cu o femeie nesclavă și că este cinstit cu altarul de piatră de către un om de condiție liberă și cel puțin libert, ar arăta că el slujise temporar într-un important oficiu de stat (fisc? vamă? administrația provinciei? etc.).

Știrile puține ce le avem, privitoare la această funcție din Dacia, ar putea fi motivate prin aceea că, față de *contrascriptores, tabularii* și *scrutatores*, slujba se considera dintre cele mai mărunte ca ierarhie pentru sclavii din oficiile publice⁵. Se pare că aici, atribuțiile de *arcarius* se cumulau cu alte funcții mărunte de către diferite categorii de *tabularii*.

¹ *Dig. II, 13, 4. Beauchet, s.v. servus, în Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant., IV, 2, p. 1266; Wallon, Hist. de l'esclavage dans l'antiquité, Paris, 1879, II, p. 187 urm.; Marquardt, op. cit., I, p. 191; A. D. Xenopol, Istoria Romnilor, București 1925, ed. III-a, p. 192; și I. Peretz, Cours de istoria dreptului romîn, București, 1926, ed. II-a, vol. I, p. 271.*

² Girard, *Man. élém. de droit romain, Paris, 1924, ed. VII-a, p. 101; I. Baumgart, Die röm. Sklavennamen, Breslau, 1936, p. 84, și Westermann, art. cit., col. 1017 urm., unde se citează exemple de atare actores, trimiși în porturile Mării Roșii, ca agenți ai stăpînilor, în locuri prin care ei nu se puteau aventura prea ușor.*

³ Rostovzev, *op. cit.*, p. 302 și 342.

⁴ Bibliografie generală: Humbert, *s.v. arcarius, în Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant., I, p. 367; Habell, s.v. arcarius, în RE. II, col. 429; Wallon, op. cit., II, p. 88; O. Hirschfeld, Die kais. Verwallungsbeamten bis auf Diocletian, Berlin, 1905, ed. II-a, p. 461, n. 3; R. Cagnat, s.v. vicesima hereditarium, în Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant., p. 827; Orth s.v. Bergbau, în RE. Suppl. IV, col. 153; Al. Bocănețu, *Contrib. relative la cheștiunea financiară din Illyricum, în „Codrul Cosminului”, I, 1924, p. 10; V. Christescu, Viața econ. a Daciei romane, Pitești, 1929, p. 119; Westermann, art. cit., col. 1039; Gsell, art. cit., p. 404; Dobó, *Publicum portorium Illyrici, în Arch. Ert., 1940, p. 193; Laet, op. cit., p. 380 și 393 și N. Gostar, Vămile Daciei, în SCIV. II, 2, 1951, p. 181, n. 77. Augustus, prin îmbinarea făcută între *fiscus* și *arca*, introduce în finanțele portoriului pe *servi domestici* din casa împăratului; cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 64.***

⁵ Dobó, *loc. cit.*, și Gostar, *loc. cit.*

Pe acești *servi arcar*i îi găsim în birourile difeitelor întreprinderi productive, pe latifundiile proprietarilor de sclavi ca administratori ai veniturilor bănești ale stăpînului¹, în oficiile de administrare a minelor². Tot ca subalterni sînt menționați în diverse oficii financiare de stat din provincii (*stationes vamale, salinae*, strîngători de *XX libertatum et hereditatum* etc.). Îi mai întilnim apoi ca păzitori ai tezaurelor templelor, în birourile arendașilor portoriului, chiar și în armată³.

4. *Contrascriptor* (*contra scriba*, verificator de acte) apare tot într-un singur document epigrafic, la *Dierna*. În această localitate, se închină un altar de către *Bellinus ser(vus) c(ontra) scr(iptor)* al lui Titus Iulius Saturninus, *conductor publici portorii* (*SE.* 108)⁴. Din conținutul inscripției și cu ajutorul știrilor date de alte documente epigrafice, se deduce că Bellinus făcea parte din serviciul vamal al provinciei, arendat stăpînului său prin anii 146—158 e.n.⁵. Misiunea de *contrascriptor*, slujbă dată numai sclavilor, consta în a verifica exactitatea calculelor din registrele oficiului de vamă (*statio portorii*), făcute de alți funcționari sclavi, ierarhic superiori lui⁶.

5. *Dispensatores* (de la *dispensio* = a distriibui, împărți banii), cu înțelesul larg de socotitori și casieri, se întilnesc în șase inscripții, toți sclavi din *familia publica*⁷. Un atare *dispensator* este Callistus *Aug. n. verna*, cunoscut la Apulum și Ampelum, căsătorit cu sclava *Cornelia* și avînd copii (*SE.* 60 și 96). Prezența lui la Apulum și Ampelum ar pleda pentru un *dispensator* din administrația minelor de aur, venit cu treburi în capitala provinciei. La Sarmizegetusa întilnim doi *dispensatores*: *Ampliatius* (*SE.* 22) și *Diogenes* (*SE.* 21), și ei proprietari de sclavi. Ultimul e prezent în această funcție la începutul secolului al III-lea e.n.

Un fost *dispensator* (*ex dispensatore*), cu numele *Antrocius Augg. verna*, este cunoscut la Apulum, ca adorator al zeilor sănătății.

Dispensator vik(arius), adică suplinitor în această funcție⁸, este întilnit în Dacia numai Primus, tot la Apulum (*SE.* 62).

O privire generală asupra textelor epigrafice privitoare la acești *dispensatores*, îi arată cu o bună stare materială, legați de exploatarea aurifere⁹ sau de marile oficii administrative din orașele capitale (Sarmizegetusa și Apulum), căsătoriți, singurii sclavi care, la rîndul lor, au sclavi și probabil toți *Augusti vernae*.

¹ *Dig. XL*, 5, 41. Habel, *art. cit.*, col. 429 și Gsell *loc. cit.*

² Orth, *loc. cit.*

³ Habel, *loc. cit.* și Hirschfeld, *loc. cit.*

⁴ I. I. Russu, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în SCIV IV, 3—4, 1953, p. 785 urm.

⁵ N. Gostar, *art. cit.*, p. 166, cu n. 17 și Russu, *art. cit.*, p. 787.

⁶ Hirschfeld, *op. cit.*, p. 462, n. 2; Christescu, *op. cit.*, p. 119; Dobó, *op. cit.*, p. 193 și „Arch. Ért.”, 1940, p. 154, Laet, *op. cit.* p. 381 și Russu, *art. cit.*, p. 787.

⁷ Bibliografie generală: Bloch s.v. *dispensator* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, p. 280 urm.; Liebenam s.v. *dispensator*, în RE. V., col. 1189 urm.; Chapot, *art. cit.*, p. 1275; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 461 urm.; Orth, *art. cit.*, col. 153; Gsell, *art. cit.*, p. 403; Westermann, *art. cit.*, col. 1039 și Laet, *op. cit.*, p. 380 și 394, n. 2.

⁸ Liebenam, *art. cit.*, col. 1192.

⁹ Bloch, *art. cit.*, p. 282, și Liebenam, *art. cit.*, col. 1195.

Dispensatores, ca sclavi, aveau o funcție cu multiple sarcini: de contabili, casieri, trezoreriei, încasatori, plătitori etc., sarcini care-i făceau să fie adesea confundați cu funcțiile de *arcarius*, *actor* și *vilicus*¹. Ei erau selecționați ca robi mai răsați dintre *servi ordinarii*, din *familia urbana*² sau *rustica*³. Puterea lor în slujbă depindea de bogăția stăpînului și de importanța economică a oficiului de stat (administrativ, financiar, vamal etc.) în care lucrau. Cert este că erau dintre cei mai favorizați în a se îmbogăți pe căi ocolite, dar aveau și destulă răspundere în slujbă⁴. Oamenii liberi care ocupau această funcție sînt la origine tot foști sclavi⁵. Se exercita un strict control asupra lor, dar ei știau să folosească furtul și fraudă pentru a strînge avere⁶.

Mare întrebuintare găseau *servi publici* în lucrările de cancelarie ale oficiilor de stat care constituiau *tabularia* (de la *tabula* = tăbliță de scris)⁷. *Tabularium* constituia un birou situat într-un oraș sau punct economic de seamă, în care se păstrau registrele privitoare la fisc, tribut, vamă, cadastru, actele de administrație, de recensămînt (*a censibus*) și, în general, orice fel de arhivă. Fiecare provincie avea în capitala ei un *tabularium* central, care culegea toate datele printr-o rețea de alte oficii cu același nume, dar mai mici, răspîndite între hotarele ei (*ratio provinciae*). Existau tabularii speciale pentru diversele tipuri de taxe și impozite, strînse nu prin organele administrative ale provinciei, ci prin organe speciale (*portorium*, *vicesima* etc.). Un mare rol îl avea *tabularia Caesaris* (sau *principis, publica*) din capitalele provinciilor, unde se țineau socotelile generale pentru fisc, domeniile imperiale, impozitele directe și indirecte, datele privitoare la *census* etc.⁸.

Personalul din aceste oficii se compunea dintr-un șef (*praepositus tabulariorum* sau *princeps tabularii*)⁹, niciodată sclav, ci libert sau persoană ingenuă, ajutat de diferite specii de *tabularii* sclavi sau liberi și de *adiutores tabularii*, ultimii fiind în mod constant sclavi, adesea organizați în birouri pe *collegia*.

Tabularii erau în primul rînd contabili¹⁰, care lucrau situații, rapoarte etc., în registre alcătuite din tăblițe cerate, suluri de papir și pergament

¹ Bloch, *art. cit.*, p. 281; Liebenam, *art. cit.*, col. 1189; Bocănețu, *art. cit.*, p. 11, și Laet, *op. cit.*, p. 380.

² Cicero, *ad. Att.*, XI, 1.

³ *Dig. L.* 16, 166.

⁴ *Dig. XLVII*, 10, 15, 44, Vezi și mai sus, p. 102.

⁵ Liebenam, *art. cit.*, col. 1191 și 1194.

⁶ *Ibidem*, col. 1192 și mai sus, p. 102 urm.

⁷ Bibliografie generală pentru *tabularium* și *tabularii*: Lafaye, în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, V, 1, p. 14, urm.; Sachers, în *RE*, II, 4, col. 1962 urm.; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 59 urm. și p. 460 urm.; Cagnat s.v. *vicesima hereditatum* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, V, 2, p. 826 urm.; Dobó, *op. cit.*, p. 193; Christescu, *op. cit.*, p. 119; Westermann, *art. cit.*, col. 1039; Gsell, *art. cit.*, p. 403; Laet, *op. cit.*, p. 389 urm. și Gostar, *art. cit.*, p. 171. Existau și *tabularia privata* pentru care vezi Sachers, *loc. cit.*

⁸ Știri în Dacia, despre un ațare *tabularium provinciae*, avem de la Apulum și Sarmizegetusa (*SE*. 65 și 45).

⁹ Hirschfeld, *op. cit.*, p. 460. Locul libertilor era mai ales în *rationes* ale fiscului și *patrimonium Caesaris*; cf. Sachers, *art. cit.*, col. 1978.

¹⁰ *Cod. Iust.*, 10, 1, *de jure fisci*, 2; 10, 2, *de conv. fisci*, 2. Cf. Hirschfeld, *op. cit.*, p. 59 urm. și Sachers, în *RE*, IV, A, col. 1975.

(*acta, instrumenta* etc.). Ei formau o categorie de mici funcționari subalterni, în majoritate *servi publici* sau *liberti*, care în inscripții apar cu variatele funcții ramificate : *adiutores tabularii, adiutores a commentariensis, librarii, notarii, scribae, apparitores, adiutores ab instrumentis, dispensatores, arcarii, librarii ab instrumentis censualibus, a rationibus, calculatores* etc., dintre ele foarte multe cunoscute și în Dacia. Cu secolul al III-lea e.n., numărul sclavilor publici în aceste slujbe mărunte descrește simțitor, ca să facă loc persoanelor de condiție liberă¹. Aceștia le revenea un rol de seamă în vastul aparat fiscal-financiar al provinciei, ceea ce a dus la îmbogățirea multora².

6. *Librarius*³ (fără a i se indica ramura specializării în această funcție) a fost *Nemesianus, Caes. n. servus*, care *pecunia sua* ridică în Sarmizegetusa un templu pentru *Virgo Caelestis Augusta* (SE. 24). *Nemesianus* nu putea fi un simplu *servus litteratus*, adică modest copist sau calculator, ci probabil agent de impuneri și încasări pe teren, prin care atribuții putea strânge cîștiguri necinstite, ca apoi să ridice un templu.

7. Ca *lib(rarius) [ab] in[s]trum(entis) censualibus*, apare la Sarmizegetusa un [*Va*]lentinus qui [et] Pontinianus [*Au*]g.n. vern(a), căsătorit cu o *ingenua*, Cassia Rogata, și avînd un fiu (SE. 23).

*Instrumenta*⁴ este termenul prin care se indică documentele publice sau private și diferite înscrisuri privitoare la cens (*instrumenta censualia*), cu care se constituia o arhivă, dată în custodia unor sclavi sau liberti, numiți astfel *ab instrumentis* și *adiutores ad instrumentum*⁵.

Census era o importantă operație de cadastrare a bunurilor și veniturilor impozabile dintr-o provincie, după care se stabileau dările către stat și alte sarcini. Ea se făcea periodic, sub supravegherea guvernatorului provinciei. Un contract de vânzare-cumpărare a unei case din Alburnus Maior, păstrat pe o tăbliță cerată din 6 mai 159 e.n., îndatora pe cumpărători : . . . [*uti pro ea*] *domo tributa usque ad recensum dep[e]n[dat]*, de unde rezultă că operații de *census* se făcuseră în Dacia și urmau altele⁶.

8. *Ver(na) ab instr(umentis) tabularii* se cunoaște, la Ampelum, un Fuscinus, cel ce a conviețuit cu soția sa Sossia Sabina în condiții de *ulla querella* (SE. 94). Respectivul a fost identificat cu un fel de arhivar și înregistrator de acte la un birou miner⁷, unde putea totuși cîștiga. Cu

¹ Sachers, în RE. II, 4, col. 1970.

² *Ibidem*, col. 1976 urm.

³ Bibliografie generală : Lafaye, în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, s.v., p. 1232 ; Bilabel s.v. în RE. XIII, col. 137 urm. ; Vulić, s.v. Sarmizegetusa, în RE. II. 2, col. 36 ; Xenopol, *op. cit.*, I, p. 163. După etatizarea vămilor, apare și aici funcția, fiind rezervată libertilor, dar în Dacia lipsesc exemple ; cf. Laet, *op. cit.*, p. 413.

⁴ Steinwenter, s.v. *instrumentum*, în RE. IX, col. 1587 urm. ; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 64 și 155 n. 2 ; Sachers, *art. cit.*, col. 1976 și Bocănețu, *art. cit.*, p. 409.

⁵ Steinwenter, *art. cit.*, col. 1588 și Sachers, *loc. cit.*

⁶ Kubitscheck, s.v. *census*, în RE. III, col. 1914 urm. și Hirschfeld, *op. cit.*, p. 56. Tăbliță cerată în CIL. III, p. 945.

⁷ Sachers, *art. cit.*, col. 1976 urm. și Hirschfeld, *op. cit.*, p. 63 urm.

aceeași funcție este și *Timocle[s Caes. n.] ab instrumen[tis]*,¹ decedat încă tânăr la Potaissa și îngropat de mătușa sa *Bona Caes. n. ser. (SE. 102)*. Natura oficiului public în care activa acesta ne rămîne necunoscută.

9. [*Scr*] *iba t[abul]a[r(ii)]* este cunoscut la Sarmizegetusa un *Synda (SE. 52)*. *Scriba* sau *scriptor* este o funcție frecventă în administrația civilă de stat, armată, oficii municipale etc.; mai mică decât a unui *librarius*, fiind vorba de un simplu copist și modest socotitor în registre ¹.

10. *Subseque(n)s librariorum*, este una dintre cele mai modeste slujbe dintr-un *tabularium*. La Ampelum apare în această funcție un *Iustinus Caesa[r](is) verna*, copil de 15 ani (*SE. 95*).

11. *Adiutores tabulariorum* sînt o categorie de sclavi slujbași, folosiți pe lingă librari și numeroși în Dacia. Un *adiutor* este totdeauna atașat ca subaltern pe lingă un funcționar de grad mai mare din oficiile administrative de stat ².

Din Sarmizegetusa cunoaștem patru documente epigrafice asupra lor: *Herculanus Augg. nn. vern.* pune o piatră la mormîntul soției sale *Aurelia Respecta (SE. 16)*. *Dea Caelestis* este venerată cu un altar de către *Liberalis Aug. n. verna*, pe vremea lui Septimius Severus (*SE. 17*). Trei mari zei sînt adorați de un [*Philo*] *musus Augus[ti n. ad]iut(or) tabul. (SE. 18)*. Mitreul cel mare din capitala Daciei, pe un relief închinat lui *Cautopates*, arată pe *Synethus* ca dedicant (*SE. 19*).

Din Ampelum, posedăm o singură mărturie epigrafică și fragmentară, relativ la această slujbă (*SE. 97*).

12. *Superi[u]mentarius*, adică mai mare peste grajduri, este cunoscut la Apulum sclavul *Libella*, adorator al Eponei și atașat serviciului guvernatorului provinciei, C. Iulius Septimius Castinus, prin anii 214—217 e.n. (*SE. 76*) ³. Prin *iumentum*, se înțelegeau cabalinele necesare transportului de greutate pe spatele lor sau atașate la vehiculele necesare armatei. *Superiumentarius* (sau *a iumentis*) era șeful grajdurilor în care se adăposteau aceste animale ale statului sau ale particularilor. De regulă, el era un sclav sau un libert ⁴. *Libella* de la Apulum îndeplinea această funcție ca *servus privatus* al guvernatorului, sau ca *servus publicus*. El ținea evidența scriptică asupra cabalinelor din grajdurile guvernatorului, deci nu putea fi un simplu rîndaș.

13. *Vicesimarius*, adică agentul încasator al unor impozite de 5% asupra unor venituri, este cunoscut o singură dată la Romula, în persoana

¹ Kornemann s.v. *scriba*, in *RE. II, 2*, col. 848 urm.

² Laet, *op. cit.*, p. 216, bazîndu-se pe o inscripție din Ampelum (*SE. 93*), găsește aci un oficiu pentru *portorium* atașat fîscului minier. Cf. și Habel, in *RE. I*, col. 364 urm.

³ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 65, și Keune s.v. *Epona*, in *RE. VI*, col. 232.

⁴ Suetonius, *Claud. II, 2*; Wallon, *op. cit.*, II, p. 95; R. Cagnat s.v. *iumentum* in *Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant.*, III, 1, p. 668. Cf. și *CIL. VI*, 8863, 8864; *VIII*, 7987, 9486 și 12640.

sclavului *Hylas*, adorator al Nymfelor (*SE.* 8). Atare dări strînse de sclavi și liberti erau variate, de aceea nu putem ghici pe cele adunate de *Hylas*: *hereditatium* (?)¹, adică dări pe moșteniri, și *libertatis* sau *manumissionum* (?)², adică pentru eliberări din sclavie etc. S-a propus încadrarea lui *Hylas* într-o *statio portorii* ce ar fi funcționat la Romula³, dar s-a arătat că, în organizația vamală, *vicesimarius* este necunoscut⁴. Se pare că respectivul s-a eliberat din robie pe vremea lui Commodus⁵, ajunge *vicesimae libertus* și își formează o familie (*SE.* 125).

14. *Vilici* sau *servi vilici* au o funcție întilnită în 12 documente epigrafice din Dacia. Dintre acestea, două rămân dubioase, fiind prea fragmentare, unul descoperit la Sarmizegetusa (*SE.* 26)⁶, altul la Potaissa (*SE.* 105)⁷.

În istoria sclavagismului roman, *vilicus* (sau *villicus*) a avut un sens și o întrebuintare foarte largă, determinată de atribuțiile funcției și de locul de muncă⁸. Din epoca republicii, el apare ca un sclav conducător și gestionar al exploatării de pe un domeniu rural, ales de stăpîn ca om destoinic și de încredere. Puterea și atribuțiile lui sînt în funcție de mărimea domeniului rural și de numărul sclavilor pe care îi are sub ordinele sale. Ca intermediar între *dominus* și *familia rustica*, el execută ordinele stăpînului și răspunde în fața acestuia. În toate tratatele de agronomie (Cato, Varro, Columella) i se rezervă un capitol special⁹. Pe domeniile mai mici, atribuțiile lui se contopesc cu ale unui *actor* sau *dispensator*. Ca știutor de carte, are și grija scriptelor de administrație ale domeniului. Rolul său apare mai clar din informațiile epigrafice relative la Africa romană. Aci

¹ R. Cagnat s.v. în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, V, 2, p. 826 urm.; M. Rostowzew, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1902, p. 383 urm.; Bocănețu, *art. cit.*, p. 16 urm. (cu multe greșeli) și N. A. Mașkin, *Principatul lui Augustus*, București, 1952, p. 366. Caracalla dublează acest impozit, dar Macrinus îl readuce la vechea cifră (Dio Cassius, LXXVII, 9 și LXXVIII, 12); cf. Hirschfeld, *op. cit.*, p. 96 urm. și Westermann, *art. cit.*, col. 1034.

² Brandis s.v. *Dacia* în *RE.* IV, col. 1973; Rostowzew, *op. cit.*, p. 380 și 389 urm.; Laet, *op. cit.*, p. 242 și D. Tudor, *OR.*, București, 1942, p. 154. Și această *vicesima* cunoaște aceleași urcări și reveniri, sub Caracalla și Macrinus (vezi nota precedentă).

³ Rostowzew, *Staatspacht*, p. 394, n. 126. Laet, *op. cit.*, p. 198, n. 5, așază la Romula o *statio portorii* în epoca concesiunii vămilor, bazindu-se pe *CIL.* III, 7492 = Dessau *ILS.* 1465. Asupra acestei inscripții, vezi recent și D. Tudor, „*Colonia Romula într-o nouă inscripție*”, în *Rev. Univ.* „A. I. Cuza” și a *Inst. Pol. Iași*, t. I. (1954), fasc. 1-2, p. 301.

⁴ Laet, *op. cit.*, p. 243; Gostar, *art. cit.*, p. 177 și 179 și Russu, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în *SCIV.* IV, 3-4, 1955, p. 792.

⁵ *CIL.* III, p. 2395; Kerényi, p. 171 urm.; D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 208 și Russu, *art. cit.*, p. 784, nr. 2.

⁶ Russu, *Epitajul sclavului Scaurianus*, în *SCIV.* VI, 1955, nr. 3-4, p. 886 urm.

⁷ I. I. Russu, *Un sclav*, p. 792, n. 2.

⁸ Bibliografie generală: Wallon, *op. cit.*, II, p. 93 și p. 214 urm. Marquardt, *op. cit.*, I, p. 210; Chapot, *art. cit.*, p. 1275; Lafaye s.v. *vilicus*, în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, V, 2, p. 892 urm.; Ciccotti, *op. cit.*, p. 419; Rostovzev, *Storia ec. soc. impero romano* p. 70; Gsell, *art. cit.*, p. 407 urm. și I. I. Russu, *Scaurianus, loc. cit.*, îl vede la început vechilul unui domeniu rural, ca apoi să fie și conducătorul unei întreprinderi.

⁹ Mai ales Columella I, 8 și XI, 1. *Lex Manciana*, ale cărei dispoziții se aplicau pe domeniile împăratului și ale particularilor, vorbește și ea de vilici, *CIL.* VIII, 25902 și Gsell, *art. cit.*, p. 407.

lucrează direct cu stăpînul latifundiar, cu arendaşul (*conductor*) sau cu un *procurator*. Registrele lui de socoteli privitoare la administrația agricolă sînt verificate de stăpîn. El repartizează corvezi pentru coloni, le încasează cotele, supraveghează culturile, recolta etc.¹ În nordul Africii, fiind vorba de mari domenii la dispoziția acestui *villicus*, întîlnim o armată de sclavi funcționari, ca *tabularii*, *arcarii*, *dispensatores*, *tabellarii* etc.² Pentru a fi mai legat de atribuțiile sale, i se da o soție, *villica*. Prestigiul lui creștea prin dreptul ce-l avea de a pedepsi pe *servi mediastini*, sclavii care făceau tot felul de munci. Cele mai mari suferințe le îndurau acești robi de la un atare *villicus*, ales dintre sclavii duri și cozi de topor. Supravegherea capătă un caracter milităresc, atunci cînd sclavii erau organizați în echipe de muncă (*decuriae*) conduse de *monitores*³.

Pe *villici* îi întîlnim și în *familia urbana*, ca administratori de imobile, conducători de agenții publice sau particulare etc.⁴.

Un loc mare s-a făcut pentru *servi villici* în administrația portoriului. *Portorium* (de la *portus* = trecere) nu are numai sensul de vamă, el fiind tot un impozit (*vectigal*)⁵; prin *portorium* trebuie să înțelegem ceva mai mult decît o vamă obișnuită. Prin el se încasau taxele vamale pentru mărfuri și călători la frontierele imperiului, taxe de bariere (*accize*) la intrarea în unele orașe (mărfuri sau călători), taxe de circulație pe drumurile principale și la trecere pe poduri etc.⁶ În *portorium* se include și tributul plătit de provinciali (*vectigal*), ceea ce face ca acești doi termeni să fie sinonimi⁷.

Întregul imperiu era împărțit în circumscripții ale portoriului, de la Tiberius la Traian fiind arendate unor *societas publicanorum*, iar de la Traian la Marcu Aureliu, reorganizate și arendate unor asociați (*conductores*, 2—3 persoane). Cu domniile lui Marcu Aureliu și Commodus, se trece treptat la perceperea directă a acestor venituri, prin funcționari de stat sub conducerea unor *procuratores Augusti*⁸.

Circumscripțiile vamale cuprindeau mai multe provincii administrative sau părți din ele⁹. Dacia împreună cu alte provincii vecine făceau parte din *publicum portorium Illyrici*¹⁰. Cum ea intră în compunerea imperiului sub Traian, nu va apuca sistemul de concesionare prin *societates publicanorum*, dar va cunoaște arendarea portoriului unor *soci* (*conductores*),

¹ Gsell, *art. cit.*, p. 408.

² *Ibidem*, p. 403 urm.

³ Columella I, 8—9, vorbește despre împărțirea lor în *classes* sau *decuriae* (de cite zece oameni) dirijați de *monitores*, *magistri operum* sau *magistri singulorum*. Așa își organiza robii săi și Trimalchio (Petr., *Satyr.*, 47). Vezi: Wallon, *op. cit.*, II, p. 96; Marquardt, *op. cit.*, I, p. 181; H. Gummerus, *Der römische Gutsbetrieb*, etc. („Klio”, 5, Beiheft — 1906), p. 78 și Gsell, *art. cit.*, p. 406.

⁴ Lafaye, *art. cit.*, p. 893.

⁵ Gostar, *art. cit.*, p. 172, n. 9.

⁶ Laet, *op. cit.*, p. 16 urm. Pentru portoriul iliric taxele vamale variaua dela 2—5% și se acordau unele scutiri. *Ibidem*, p. 245 și p. 425 urm.

⁷ *Ibidem*, p. 18 urm.

⁸ Hirschfeld, *op. cit.*, p. 77 și Laet, *op. cit.*, p. 369 urm.

⁹ Laet, *op. cit.*, p. 119.

¹⁰ *Ibidem*, p. 241, n. 2; p. 367 urm.; 398 și 403 urm. Istoricul la același, p. 175—247. Cf. și Tocilescu, *Mon. epigr. sculpt. Muz. Naț. de Antichități*, București, 1902—1908, p. 185 urm. și Christescu, *op. cit.*, p. 110 urm.

apoi de la Marcu Aureliu pînă la evacuarea lui Aurelian, perceperea directă. Cînd, în epoca lui Marcu Aureliu — Commodus, se trece la etatizarea vămilor, spre a nu se produce o perturbare în aceste operații, se mențin vechii *conductores*, transformați în funcționari de stat ca *procuratores* și li se cumpără *familia vectigalis*. Aceste operații sînt realizate treptat. Sistemul acesta de a vinde sclavii din serviciul portoriului se practicasese și mai înainte, cînd un *conductor* ceda arenda noului *conductor*.

O *statio portorii* era condusă de unul sau doi *servi villici*, după importanța ei. Acești șefi de stațiuni vamale apar în inscripții cu titulatura de *servi villici* sau simplu *villici*, în ultimul caz putîndu-se ușor confunda cu alte categorii de villici. Ca șef al biroului de vamă, villicus răspunde de întreaga activitate legată de perceperea taxelor, contabilizarea lor, munca subalternilor săi: arcarius, dispensator, contrascriptor, scrutator etc.¹. Postul vacant se conducea de un *vicarius villici*.

Servi villici care au funcționat ca șefi în stațiunile portoriului, se bucurau de marea încredere a stăpînului și se puteau îmbogăți. Aveau mult mai multă libertate în acțiunile lor decît restul sclavilor. Cu mijloace materiale proprii, au ridicat monumente epigrafice, sanctuare, aveau familie și se eliberau ușor. Erau și ei dintre acei sclavi care comiteau abuzuri. Buna lor stare materială, ca rezultat al venalității și fraudelor în slujbă, se constată și în Dacia².

Într-o *statio* exista un oficiu numit *tabularium*, în care activa *familia vectigalis*. După etatizarea portoriului, sclavii aceștia au ca *dominus* pe împărat, care-și exercită puterea asupra lor prin *procurator Augusti* (finanțiar). În inscripții, ei se numesc *servi Augusti nostri* (sau *vernae*), cu adăugarea mențiunii *villicus*³.

Statio, în sens fiscal, era considerat locul unde exista un birou de încasarea anumitor impozite pentru fisc (*stationes fisci*), pentru moșteniri și eliberări de sclavi (*stationes hereditatum et libertatum*), pentru taxe vamale (*stationes portorii*) etc.⁴. În privința poziției topografice a acestor stațiuni de vamă există două păreri. Unii le plasează numai la frontierele provinciei, alții și în interior, la puncte obligatorii de trecere și la încrucișări de mari drumuri⁵.

¹ Pentru atare subalterni, vezi: Rostowzew, *Staatspacht*, p. 388 urm.; Dobó, *op. cit.*, p. 193 urm. și Laet, *op. cit.*, p. 390 urm. Personalul din aceste *stationes* nu era stabil și se putea muta ușor în alte părți; cf. Dobó, *loc. cit.* și Laet, *op. cit.*, p. 380. *Vicarius* al villicului este necunoscut în Dacia, pînă la Marcu Aureliu: Christescu, *op. cit.*, p. 119; Dobó, *op. cit.*, p. 193; Laet, *op. cit.*, p. 393, n. 1 și Gostar, *art. cit.*, p. 181, n. 77.

² Gostar, *art. cit.*, p. 171 și 181, n. 77.

³ Rostowzew, *op. cit.*, p. 399; Dobó, *loc. cit.*; Laet, *op. cit.*, p. 396 și 407 și Gostar, *art. cit.*, p. 171, n. 76.

⁴ F. Lammert și E. Weiss s.v. *statio*, în *RE.* II, 3, col. 2210 urm.; Laet, *op. cit.*, p. 219 urm.; 229 și 368 urm., încearcă cele mai multe documentări despre existența și în interiorul provinciilor a unor *stationes portorii*, dar mai numeroase la granițele lor, determinate acolo de munți, fluvii, poduri mari, căi rutiere etc. În Illyricum, numărul lor fu mărit de Commodus, cînd portoriul acestei regiuni cunoscuse o nouă împărțire (*ibidem*, p. 122 și 242). Considerații asupra acestei probleme se găsesc și la M. Fluss, în *RE.* XV, col. 2410. Laet respinge părerea lui Hirschfeld, *AEM.* III, p. 411, cu n. 2, după care reorganizarea dată de Commodus ar sta în legătură cu războaiele duse în Dacia de împărat.

⁵ Toată discuția și bibliografia la Domaszewski, în *AEM.* 1890, p. 129 urm.; Laet, *op. cit.*, p. 211 urm.; Gostar, *art. cit.*, p. 166 urm. cu n. 29—30 și Russu, *Un sclav*, p. 793.

Informațiile pentru cele din Dacia sînt foarte puține, dar știm că după etatizarea portoriului, ele depind de un *tabularium provinciae* central¹. Aceeași discuție exista și asupra proporției taxelor plătite².

Despre provincia Dacia, știm că a fost inclusă în *publicum portorium Illyrici*, o dată cu anexarea ei, alături de alte 8—10 provincii, formînd și ea un *publicum*. Primele informații datează din epoca lui Antonin Piul. Ne este cunoscută acum o *societas* formată din *conductores*, cu aparat propriu de percepere, compus din sclavi și liberti³. Trecerea de laarendare la încasarea directă a portoriului apare pentru Illyricum cu anii 169—170 e.n.⁴.

Descoperirile epigrafice de pînă acum ne fac cunoscute pentru Dacia numai două *societates conductorum*. Prima fusese formată din asociații T. Iul. Saturninus, C. Antonius Rufus și M. Antonius Fabianus, a căror arendă în Dacia are loc între anii 146—158 e.n.⁵ A doua societate de arendași formată din frații Iul. Ianuarius, T. Iul. Capito și Iul. Epaphroditus, la origine liberti, activează între anii 158—159 e.n.⁶ Toți aceștia și-au adus sclavii lor instruiți în operațiile vamale și inscripțiile îi fac cunoscuți la Seghedin (*SE.* 131) și Dierna (*SE.* 123). Pentru perioada ce urmează etatizării vămilor, textele epigrafice ne menționează sclavi ai portoriului la Pons Augusti, Micia și probabil Drobeta, Sucidava și Porolissum (*SE.* 106, 1, 9 și 114).

Există de asemenea discuții, încă neterminate, relativ la numărul și localizarea stațiilor vamale ale Daciei, în perioada concensionării și în aceea a exploatării directe de către stat⁷. Este de presupus că numărul lor s-a mărit mereu, pe măsura creșterii importanței economice a unor centre urbane și a dezvoltării rețelei rutiere. Mărirea numărului acestor *stationes* putea fi de asemenea accelerat prin înăsprirea fiscalității romane din secolul al III-lea e.n.

¹ Laet, *op. cit.*, p. 411.

² Rostowzew, *op. cit.*, p. 394, n. 126; Laet, *op. cit.*, p. 242 urm. și Russu, *art. cit.*, p. 793.

³ *Dig. L.*, 16; 195, 3; cf. și Leonhard s.v. *familia* în *RE.* VI, col. 1892.

⁴ În afară de cele arătate mai sus, vezi încă: Laet, *op. cit.*, p. 392 urm.; Gostar, *art. cit.*, p. 165 și 173 urm. și Russu, *art. cit.*, p. 789 urm.

⁵ Rostowzew, *Staatspacht*, p. 394 urm.; Dobó, *op. cit.*, p. 155; Laet, *op. cit.*, p. 217 și 389 urm., Gostar, *art. cit.*, p. 166 și Russu, *Un sclav*, p. 791, care arată că la Alburnus Maior (contrar afirmației lui Dobó, *op. cit.*, p. 169), numai pe simpla menționare a doi atare *conductores* în tăblițele cerate XXIII și XXV, nu se poate localiza aici o stațiune vamală.

⁶ Christescu, *op. cit.*, p. 119 și Gostar, *art. cit.*, p. 166 cu n. 17. Pentru originea liberțină a celor trei frați Iulii, vezi Laet, *op. cit.*, p. 398.

⁷ Bocănețu, *art. cit.*, p. 18 urm., găsește șase stațiuni vamale; Dobó, *op. cit.*, p. 169 le ridică la nouă; Gostar, *art. cit.*, p. 168 și 170 le reduce la șapte, între care trei sigure (Dierna, Micia și Pons Augusti) și patru ipotetice (Drobeta, Sucidava, Porolissum și Seghedin); la Laet, *op. cit.*, p. 214 urm., se ajunge la 12 l, iar Russu, *Un sclav*, p. 792, arată că numai trei pot fi sigure (Dierna, Micia și Pons Augusti), pentru rest fiind totul ipotetic. Torma în *Arch. Ért.*, XIV, 1880, p. 114, găsea tot trei. Russu, *loc. cit.*, elimină documentat: Alburnus Maior, Cioroiul (Dolj) și chiar Romula, la care ținea așa de mult A. v. Domaszewski AEM, XIII—1890, p. 137), bazat pe *CIL. III*, 7429 = Dessau *ILS.* 1465, apoi Dobó, *art. cit.*, p. 169 și Laet, *op. cit.*, p. 198 și 219 (care localizează greșit acest oraș). Sarmizegetusa era socotită ca o *statio portorii* (cf. Laet, *op. cit.*, p. 216) pentru faptul că aci apare o cărămidă cu ștampila *Ant. Rufus (CIL. III, 8075, 4)* și orașul onorase pe un alt *conductor (CIL. III, 7492 = Dessau, loc. cit.)*. Rusu, *loc. cit.*, elimină toate aceste argumente și inscrie capitala Daciei printre stațiunile vamale dubioase.

Despre *villici*, în textele epigrafice din Dacia, ne stau la îndemână următoarele știri :

La Porolissum, un [*Fe*]lix Aug. n. vil(licus) este adorator al zeiței *Fortuna Augusta* (SE. 114). Gostar¹ îl identifică cu un *servus villicus* dintr-o *statio portorii* locală, pe cînd Laet² și Russu³, păstrînd destulă rezervă, se gîndesc că Felix ar putea fi mai degrabă un vechil pe un domeniu al împăratului. Singurul argument, destul de slab, pentru plasarea acestui sclav în serviciul de vamă local, ar fi caracterul divinității adorate de el, legată mai mult de comerț și de operații bănești, pe cînd pentru propășirea vieții agricole, în Dacia, se invocă de obicei Silvanus. Ca oraș important, situat pe granița nordică a provinciei, la capătul unui mare drum economic și strategic, este greu de închipuit ca aici să nu fi funcționat o stațiune vamală. În afară de încasarea obișnuitelor taxe pe mărfurile destinate importului și exportului, oficiile lor împiedicau ieșirea clandestină a aurului și argintului, adesea sprijinită de armată⁴.

În Sarmizegetusa se face o dedicație pe o coloană de marmură pentru zeul Malagbel, de către un *Epipodius Aug. n. verna vilicus* (SE. 25), bănuît a fi fost un *servus vilicus* dintr-o *statio portorii*, ca Pons Augusti, din vecinătate⁵. Nu putem avea siguranța identificării locului de muncă al acestui rob.

Doi Aug. n. vern(ae) [v]il(ici), Ver[us] și Romanus, se roagă zeiței Isis (?), la Ampelum, pentru sănătatea lui *M. Iul. Apo[ll]inaris* (SE. 93). Cei doi sclavi se găseau deci, sub ordinele celui onorat epigrafic de ei, probabil șeful lor direct, un *procurator Augusti*. Cercetătorii acestui text epigrafic sînt cu toții de acord că aici nu sînt de găsit indicații asupra unui birou al portoriului, ci un birou legat de administrația auriferă. În asemenea interpretare, Apollinaris este un *procurator aurariarum* din epoca lui Marcu Aureliu, iar sclavii Verus și Romanus, ca subalternii săi, ocupau funcția de *vilici aurariarum*⁶.

Un altar (pare-se descoperit la Băile Herculane și nu în Mehadia sat) este pus în cinstea zeului Hercule, pentru a onora pe Caracalla și mama sa, grijă pe care o arată *Iul. Paternus procurator*, ajutat de *Synthrophus vilicus* (SE. 122). Paternus a fost procurator al Daciei Apulensis pe timpul lui Caracalla⁷ și de aci venise însoțit de sclav, ca să-și caute sănătatea la băi. Deci, în locul descoperirii monumentului este exclusă o stațiune vamală, fiindcă respectivii sînt vilegiaturiști, la băi⁸. Natura funcției ca

¹ Gostar, *art. cit.*, p. 170.

² Laet, *op. cit.*, p. 217.

³ Russu, *art. cit.*, p. 792.

⁴ Laet, *op. cit.*, p. 366 urm. Certat cu geografia, acest autor confundă Banatul cu Oltenia.

⁵ Gostar, *art. cit.*, p. 179, n. 65. *Servus vilicus* și *verna vilicus* poate fi găsit la fel, ca șeful unui oficiu vamal sau vechil pe un domeniu al împăratului, din provincie.

⁶ Brandis, în RE. IV, col. 1970; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155, n. 2; A. Stein, *Reichsbeamten Dazien*, p. 89; Gostar, *art. cit.*, p. 179 și Russu, *art. cit.*, p. 791. Laet, *op. cit.*, p. 217, n. 1, p. 214 urm. și 412, n. 1, susține existența unei *statio portorii* la Ad Mediam ca să încaseze taxele de trecere peste rîul Belareca, apoi comite obișnuitele inexactități geografice!

⁷ Stein, *op. cit.*, p. 80; Laet *op. cit.*, p. 405 urm. și 412 n. 1. Paternus apare în 223 e.n. ca *praef. vigil.*; cf. CIL. VI, 30960 = Dessau, ILS. 3261.

⁸ Gostar, *art. cit.*, p. 175, n. 27, și Russu, *art. cit.*, p. 790 urm. (contrar cu opiniile lui Domaszewski, Dobó, Laet etc.).

villicus a lui Synthrophus (din pricina laconismului textului epigrafic) ne scapă. El este atașat pe lângă persoana unui procurator (administrativ ? fiscal ?), deci lucrea în cancelaria acestui important personaj.

Fragmentul de inscripție, descoperit la Seghedin, cunoaște pe un *Mercato[r] vil[ic(us)]*, al unui *conductor publici portorii et praefectus vehiculorum*, al cărui nume textul nu l-a păstrat (SE. 131).

Deși asupra naturii așezării romane de la Seghedin există unele controverse ¹, un birou vamal în acest loc sau în imediată apropiere nu este contestat. Laet ², apoi cu argumente mai multe și Gostar ³, au demonstrat că Mercator tot ca *villicus* și sclav se găsește sub ordinele lui Iul. Saturninus ⁴, apoi ca libert depinzând de Ant. Fabianus ⁵, ambii *conductores* cunoscuți ca arendași ai vămile ilirice. Aceste informații dovedesc că Mercator era *servus villicus* în *statio portorii* de la Seghedin și aparținea acelei *societas conductorum* din epoca lui Antonin Piul, formată din asociații Saturninus, Rufus și Fabianus.

Într-o foarte obscură copie a unei inscripții votive pusă zeului Hercule, la Băile Herculane (deci tot un document al unor vilegiaturişti), apare în anul 157 e.n. un sclav, Felix, din serviciul conductorilor C. Ant. Rufus și T. Iul. Saturninus, într-o funcție neprecizată din *statio Tsiernensis* (SE. 123). Acest Felix pare a fi fost un *servus villicus* la Dierna, în serviciul primei *societas conductorum*, cunoscută pînă acum în Dacia ⁶.

Servi villici cu indicarea precisă în inscripție a funcției prin această formulă, mai apar în Dacia.

La Micia ne este cunoscut textul epigrafic dedicat *I.o.m. terrae Dac. et genio p.R. et commercii*, de către *Felix Caes. n. ser. vil.*, ca o recunoștință pentru avansarea sa (*promotus*) ⁷ din *statio Micia*, unde stătea ca locțiitor (*vikarius*), în postul plin de *servus villicus*, din *statio Pons Augusti* (SE. 106). Felix își manifestă recunoștința înainte de plecarea sa ca șef al vămii de la *Pons Augusti*. Zeul suprem al pantheonului roman și cele trei alegorii invocate de el sînt acelea care-i aduc protecție și unele venituri personale ⁸. Inscripția nu lasă nici o îndoială asupra prezenței a două stațiuni vamale în două încrucișări de drumuri, Micia și Pons Augusti, într-o vreme poste-

¹ Vezi bibliografia controverselor la Gostar, *art. cit.*, p. 178, n. 61, și Russu, *art. cit.*, p. 793, n. 3.

² Laet, *op. cit.*, p. 214 și 386.

³ Gostar, *op. cit.*, p. 169. Dobó, *op. cit.*, p. 177, este însă contrar. Mai vezi Laet, *op. cit.*, p. 214 și Russu, *art. cit.*, p. 793.

⁴ *CIL. III*, 4720 (Loncinum).

⁵ IOAI, VIII, 1905, Beibl. col. 3. Cf. și Gostar, *art. cit.*, p. 170.

⁶ Tocilescu, *Mon. epigr.*, p. 201; Rostowzew, *Staatspacht*, p. 398 și urm.; Gostar, *art. cit.*, p. 168 și 178, n. 58; Russu, *Un sclav*, p. 788 și urm. și Laet, *op. cit.*, p. 214 și 238 (cu toată bibliografia mai veche). Acest ultim (*ibidem*, p. 394 urm., și 397) explică expresia *ex pr(ivalis)* din inscripție ca o indicație asupra închirierii lui Felix, de la un conductor anterior, pentru *soci* din 157 e.n.

⁷ Pentru atare avansări, vezi Laet, *op. cit.*, p. 155.

⁸ *Dig. XXXIX, 4 de publ.* 1,5 (Ulpien) vorbește de frecvența fraudelor comise de către sclavii din serviciul portoriului și de răspunderea ce o aveau *conductores* și *procuratores*, pentru împiedicarea lor. Vezi și Laet, *op. cit.*, p. 444, urm.

rioară anului 170 e.n., cînd vămile erau etatizate ¹. Stațiunea vamală de la Micia stătea pe un important punct strategic și economic din valea Mureșului. De acolo, râul devenea navigabil pentru încărcături mari spre vărsare și putea expedia spre Tisa și Dunăre, transporturi de mărfuri, ca lemn sau sare. Dintre cele două puncte vamale, Micia și Pons Augusti, pentru venirile portoriului, mai importantă este prima ². În noua sa stațiune vamală, deși titular al postului, Felix nu putea găsi avantaje de cîștig peste mîna mai favorabile ca la Micia, unde traficul era intens. Laet³ încearcă să facă din Pons Augusti o *statio portorii* cu greutate, legată de vadul peste Bistra, în realitate un modest afluent al Timișului.

O placă de marmură, descoperită în castrul Drobeta ⁴, vorbește despre ridicarea din temelii (*a solo*) a unui oficiu (*tabularium*) prin străduința lui *Eutyches* și *Apulensis*, puși sub ordinele lui *Aurelius Heraclitus*, procurator în anii 198—209 e.n., al lui Septimius Seveus și al fiilor săi (*SE.1*). Inscripția gravată pe o placă subțire, ruptă în mai multe fragmente, s-a păstrat toată, ceea ce dovedește că era căzută pe locul (sau nu departe de acesta), unde se și construiseră biroul respectiv (fig. 16). Față de locul descoperirii ei în săpături, tabulariul ridicat prin grija celor doi *servi villici*, se înălța lîngă latura vestică a castrului roman, adică alături de portalul podului lui Traian. O atare precizare topografică face ca respectivul *tabularium* să poată fi legat ca funcție de trecerea peste podul imperial și portul dunărean al Drobetei. Rolul acestui oraș ca punct de frontieră a două provincii, port și loc de trecere pe un pod, impune prezența unei stațiuni vamale de seamă. La aceasta se referă inscripția amintită, în care, atestarea a doi *servi villici* puși în fruntea tabulariului, arată dubla ei importanță ca post de vamă terestru și fluvial ⁵.

A. Stein păstrează rezerva asupra identificării, pe baza acestei inscripții, a unei stațiuni vamale la Drobeta. Pentru el, Aur. Heraclitus, nu ar fi un procurator al portoriului, ci mai de grabă un *procurator Daciae Apulensis*, fiindcă unul dintre sclavi se numește *Apulensis* ⁶! Cu un astfel de argument nu se poate dovedi că Dacia Apulensis atingea malurile Dunării. Un atare *tabularium* al provinciei avea apoi ca șef un libert. În schimb, perechile de *servi villici* apar frecvent în fruntea oficiilor importante de vamă. Aurelius Heraclitus nu poate fi un procurator al provinciei care trebuia menționat în inscripție, ci un procurator financiar, în seama căruia intrau veniturile portoriului. Un omonim cunoscut la Tyras într-un impor-

¹ Gostar, *art. cit.*, p. 169. Încercarea sa de a fixa granița dintre Dacia Apulensis și Dacia Malvensis pe linia acestor două stațiuni vamale, nu se sprijină pe argumente valabile (*ibidem*, p. 170 urm.).

² C. Daicoviciu, *Micia I*, în ACMITr. 1929—1930, p. 1 urm.; M. Fluss s.v. *Micia* în RE XV, col. 1518; Dobó, *op. cit.*, p. 168; Gostar, *art. cit.*, p. 170 urm. și Lact, *op. cit.*, p. 205, 216 și 412, n. 1.

³ Lact, *op. cit.*, p. 215.

⁴ Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine. Drubeta*, București, 1938, p. 37, cu pl. XXV, 52.

⁵ ●pinia lui Laet, *op. cit.*, p. 218, n. 1 și 412, n. 1; Gostar, *art. cit.*, p. 170 și 171, n. 21 și D. Tudor, *OR*, p. 154 urm.

⁶ Stein, *Reichsbeamten Dazien*, p. 79 urm. Aceeași rezervă o păstrează și Russu, *Un sclav*, p. 792.

tant document epigrafic din 201 e.n.¹ poate fi identic cu cel din Drobeta².

În portul Sucidavei a fost descoperită o bază de statuie (sau altar onorific) pus în cinstea lui Commodus prin anii 180—183 e.n., de alți doi *servi villici*, *Zoticus* și *Salvianus*, care se găseau sub ordinele lui *Cl. Xenophon*, *proc. Aug. (SE. 9)*. Inscripția sucidavensă a provocat și ea aceeași discuții ca aceea din Drobeta, relativ la natura procuratorului. Pentru unii, el este procurator din serviciul vamal al Daciei sau Moesiei inferioare, deci cei doi sclavi sînt șefii oficiului vamal local³; pentru alții însă, respectivul fusese *procurator Daciae Apulensis*⁴.

Ca și în cazul cunoscut la Drobeta, Gostar arată că *servi villici* nu lucrau niciodată *sub cura* unui procurator al provinciei, ci sub ordinele procuratorului portoriului⁵. Sucidava oferea și ea aceeași situație topografică, portuară, economică și vamală, ca Drobeta, ceea ce justifică existența unei *statio portorii*, condusă de doi *villici* sclavi⁶. Salvianus, unul dintre cei doi *servi villici* din inscripția sucidavensă, este cunoscut mai tîrziu ca *Aug. n. vern. dispensator rationis extraord. provinc. Asiae*, post în care fusese avansat sub ordinele aceluiași procurator, T. Cl. Xenophon, în epoca lui Septimiu Sever⁷.

Dintr-un loc necunoscut al Daciei superioare s-a publicat piatra de mormînt a unui *Scaurianus ser(vus) villicus*, din *familia Caesaris*, mort la 23 ani și îngropat prin grija fratelui său *Fuscianus (SE. 134)*. Este foarte greu a se stabili ce sarcini îndeplinea Scaurianus ca *servus villicus* (vameș? intendent al unui domeniu împărătesc? funcționar în administrația minelor? etc.). Impreciziunea se mărește și prin faptul că nu cunoaștem exact locul descoperirii pietrei funerare. Față de vîrsta și funcția ce i se atribuie, Scaurianus făcea parte dintre sclavii destoinici și împreună cu fratele său se putuseră înstări⁸.

În afară de textele epigrafice examinate mai sus, mai rămîn încă 38 documente, la care lipsește indicarea funcției îndeplinite de sclavi. Din lotul lor, 10 țin de *familia publica*, iar restul de 28, de *familia privata*. Dar indiferent de această tăcere asupra funcției sclavilor, este totuși utilă

¹ *CIL. III, 12509 (= 781) = Dessau, ILS 423 = IGR I, 598*. Cf. Stein în *RE VIII*, col. 1007, nr. 2; *PIR¹ II*, p. 165, n. 62.

² Tudor, *op. cit.*, p. 155; idem *Despre sclavaj*, p. 209; Laet, *op. cit.*, p. 218, n. 1, 405, n. 1, și 412 n. 1 și Gostar, *art. cit.*, p. 175, n. 26.

³ Domaszewski, în *AEM, XIII, 1890*, p. 136, Dobó, *op. cit.*, p. 169; Tudor *OR*, p. 154; idem, *Despre sclavaj*, p. 208; Laet, *op. cit.*, p. 405, n. 1 și Gostar, *art. cit.*, p. 174 urm. cu n. 25.

⁴ Stein, *op. cit.*, p. 78 urm. și Russu, *art. cit.*, p. 792.

⁵ Gostar, *art. cit.*, p. 175.

⁶ Laet, *op. cit.*, p. 218, confundă Sucidava olteană, cu Sucidava dobrogeană și localizează pe prima la vărsarea Oltului. Fluss, în *RE XV*, col. 2410 pune și el Celeiul pe malul Oltului și în Muntenia!

⁷ *CIL. III, 7127 (Ephes) = Dessau ILS 1421*. Iulius Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck 1894, p. 43 urm.; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 15; Liebenam s.v. *dispensator*, în *RE V*, col. 1194; Stein, *op. cit.*, p. 79 și Gostar, *art. cit.*, p. 174 urm.

⁸ Russu, *Epitaful sclavului Scaurianus*, p. 883 urm.

o examinare a respectivelor inscripții, fiindcă unele indicații externe, ne pot ajuta să stabilim, cel puțin ipotetic, locul de muncă al robilor.

Pentru *servi publici* ne stau la îndemână următoarele mărturii epigrafice mai concludente :

Hygia și soțul său *Augustalis* ca *impp. nn. (servi)* la Sarmizegetusa sînt de pus în legătură cu multele oficii administrative cunoscute în capitala Daciei (*SE* 15).

Copilul *Allianus*, mort sub șapte ani în același oraș (*SE* 50), este prea mic pentru a i se atribui un loc de muncă.

Carus Caes. n. v[erna] era probabil tot un copil, fiul unui libert din Sarmizegetusa, care încă nu atinsese vîrsta spre a fi plasat în muncă (*SE* 34). El și *Allianus* din inscripția precedentă sînt fiii unor liberti *adiutores tabularii*, deci dintre slujbașii ce se îmbogățeau prin natura slujbei. Copiii lor scăpau de munca grea rezervată altor categorii de sclavi, și în aparatul de stat urmau a îndeplini funcțiile părinților.

Dedicația pusă la Ampelum în anii 161/7 e.n. în onoarea împărătesei *Lucilla* este semnată de *lib(erti) et familia et leguli aurariar.* (*SE* 86). În această inscripție apare întregul personal al minelor aurifere sau al unui sector, care le administrează (*liberti et familia*) și arendează (*leguli*). Prin *liberti et familia* se înțelege deci numai funcționăria servilă minieră, nu și robii care lucrau în mină¹. Aceștia din urmă aparțineau în majoritate, unor particulari și, prin condiția lor de viață, nu se puteau bucura a fi menționați epigrafic. Aici, libertii și sclavii împăratului sînt înseriși înaintea legulilor, ceea ce arată puterea de care dispuneau în aparatul de exploatare a minelor.

Romanus Aug. n. (servus) cu *Aurelia Creste* închină la Ampelum un altar cu dedicația *Libero [p]atri et Li[b]er(a)e Herclia[n]is et Cervabus* (*SE* 92). Faptul că respectivul este căsătorit cu o peregrină și era protectorul a două colegii (?), arată pe un sclav de seamă, cu oarecare stare materială. Romanus era slujbaș într-un oficiu administrativ minier sau vamal din Ampelum (fig. 15).

Alte două texte epigrafice din Ampelum (*SE* 98 și 99) cu lectură păstrată imperfect (ele fiind dispărute azi), par a indica tot *servi publici* din administrația minieră.

Iarse C(a)es(aris) (servus ?), căsătorit la Tibiscum cu o femeie născută liberă este un *servus publicus* folosit într-un oficiu administrativ local sau pe un domeniu al împăratului (*SE* 109).

Peregrinus sclav, proprietarul sclavilor Eufemus și Erastus la Porolissum (*SE* 115), nu poate fi decît un funcționar dintr-un oficiu de seamă vamal sau administrativ, în care făcuse o bună avere².

După cum s-a arătat mai sus, numărul cel mai mare de texte epigrafice lipsite de specificarea funcțiilor pentru sclavi, se referă la *familia privata*. De cele mai multe ori, indicația este redusă la cuvîntul *servus* sau *verna*. Cei mai mulți sclavi aparțineau unor proprietari de sclavi cu o

¹ Rostowzew, *Staatspacht*, p. 459 urm. și Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155. Bocănețu, *art. cit.* p. 15, n. 11 vede greșit în *familia* pe sclavii muncitori în mine.

² Gostar, *art.cit.*, p. 179, nr. 63 păstrează rezerve în privința identificării lui cu un sclav al portorului.

situație materială mijlocie și nu puteau primi însărcinări speciale și importante, ca să se poată bucura de un titlu.

Victorinus ser(vus) are ca *domina* la Ampelum pe o *Antonia Ruf[a]*, pentru a cărei bunăstare invocă pe zeița Diana (*SE* 79). Ca sclav al unei proprietare cu o stare materială mijlocie, *Victorinus* devenea robul de încredere, folosit în toate treburile de conducere ale gospodăriei stăpînei. El era ca și un *servus actor* sau *villicus* folosiți de proprietari de sclavi foarte bogați. Lui *Victorinus* și altora, de care va fi vorba mai jos, nu li se acordă un titlu, ci un fel de întîietate față de restul sclavilor *ordinarii* din aceeași gospodărie¹ (fig. 9).

B(re)ucus menționat tot ca *ser(vus)* pe piatra de mormînt ridicată soției sale de condiție liberă, *Arria Mama*, la Alburnus Maior (*SE* 117) apare fără *dominus*. Prin soție și localitatea unde acționează, poate fi identificat cu un *servus publicus*, mic slujbaș al administrației miniere, deci în situația de a putea agonisi bani, ca să ridice monumentul.

Piatra funerară (destul de nesigură în privința exactității lecturii, transmisă de cei ce au publicat-o în secolul trecut) pusă la Potaissa sau Apulum decurionului municipal. P. Ael. Victor Plautianus conține nume fragmentare în finalul ei, ca *Secund[ina ?] ver(na)... Iunia... Frontina* (*SE* 129). *Secundina* este deci o sclavă născută în casa stăpînului, iar *Iunia... și Frontina conservae* în aceeași gospodărie care folosea munca sclavilor. Cum textul păstrează fragmentar și cuvîntul [*testa*] *menti*, respectivele putuseră fi eliberate după moartea decurionului. Soția lui, *Salvia*, poartă un singur nume și cu rezonanță servilă, ceea ce o face suspectă a fi libertă. Prin aceasta am putea explica și numărul mare de sclave din casa lui Plautianus înscrise pe piatra de mormînt a stăpînului, ele fiind dintre cele preferate în conducerea treburilor gospodărești². Textul pietrei comune de mormînt, pe care-l scriu la *Aquae* doi supraviețuitori, *C. A. Carus* și veteranul *C. A. Valerianus*, pentru rudele și surorile lor destul de numeroase, adaugă la sfîrșit o *fa(m)ilia* (?), formată din patru sclavi : *Crispina, Vet[tilla ?] Maxima și Butes* (*SE* 112). Dacă întregirea cuvîntului *familia* nu este garantată, în schimb posesivul *eoru[m]* legat de numele unic al celor patru, ne asigură calitatea lor de sclavi. Cei patru fac parte din *familia privata* și sînt robii de încredere, fără titlul de *actores* sau *villici* ai unor proprietari de sclavi de țară, proprietari mijlocii. Atare calitate le aduce favoarea înscrierii numelui lor alături de cei ce ridică monumentul.

Un sclav comun mai multor stăpîni din Apulum a fost și *Callistus*. În inscripția înălțată de el zeului *Hercule*, amintește de stăpînii săi *Iulii*, față de care folosește posesivul *eorum* (*SE* 58). Robul devenise un fel de intendent folosit la multe treburi ale stăpînilor (administrarea domeniilor de la țară, conducerea unor prăvălii sau ateliere la oraș etc.).

Rufinus, sclavul lui P. Ael. *Strenuus, conduct. pascui salina. et commercior*, își arată dependența de stăpînul său prin *eius* (*SE* 57). Rolul rezervat acestui sclav în complicatele și mănoasele arendări ale stăpînului, era destul de însemnat, încît *Rufinus* este de fapt un *actor*. El evită a-și

¹ Marquardt, *op. cit.*, I, p. 177.

² Toate aceste considerații sînt valabile numai dacă lectura inscripției este cea bună.

înscris funcția pe piatră, poate ca să-și ascundă starea de rob, înlocuind-o cu un pronume posesiv prin care indica încrederea stăpînului.

Myro, sclavul unui proprietar de țară cu numele *Claudius Rufinus*, se identifică la fel cu un *actor* de fapt, dar neînvestit cu titlul respectiv (*SE* 132). Proprietarii funciari mici și mijlocii nu acordau sclavilor atare ranguri de încredere.

În expresia *omnium contubern(al)ium* din dedicația votivă a lui *Iulius Valentinus* de la *Tibiscum*, intră toate categoriile de sclavi ce-i aparțineau la oraș și la țară (*SE* 111).

Philetus Iul(ii) Rufini (servus) din *Drobeta* este căsătorit cu o peregrină și buna sa stare materială ne este indicată prin monumentalitatea pietrei de mormînt a soției sale (*SE* 2). Lipsindu-ne indicații asupra profesiei stăpînului și despre funcția ce îndeplinea sclavul, ne putem gîndi la un *servus actor*, al unui *conductor* sau mare bogătaş. Stăpînul era mai mult mosafir la *Drobeta*, ceea ce permitea robului a strînge avere.

Vitalis, C. Aponi (servus) la *Ampelum* (*SE* 80) intră tot în categoria acelor *actores* neînvestiți cu acest titlu, dar oameni de încredere și buni la toate treburile de conducere ale unor proprietari de sclavi cu situație materială mijlocie. *Vitalis* putea fi la *Ampelum* intendent al unui *legulus*.

Tenax, sclavul unui *A. Tapetius Antoninus* din *Apulum* și adorator al *Diane*i, este de identificat tot cu un *actor*, fără titlu, conducînd treburile unui stăpîn (proprietar de ateliere? negustor? etc.).

Securus, sclavul lui *Ael. Iulianus*, ridică la țară un altar lui *Silvanus* (*SE* 147). Respectivul rob slujise ca vechil peste *familia rustica* a unui proprietar funciar, mai mult absent de la moșie (fig. 11).

Fortunatus Theupropi (servus) închină în aceleași condiții un altar lui *Silvanus silvester*, deci este și el, ca și *Securus*, tot un *actor* sau *villicus* (*SE* 133).

Dioscorus Marci (servus), adorator al lui *Mithras* la *Apulum*, se identifică tot cu un *actor* al unui negustor sau proprietar de ateliere (*SE* 18).

Adamas, sclavul lui *C. Iul. Metrobianus*, proprietar din *Apulum* (*SE* 77), este și el un *actor*, în genul celor amintiți mai sus (*Vitalis*, *Tenax* etc.). Stăpînul său apare și în alte monumente scrise¹, ocupînd dregătorii municipale la *Apulum* și *Sarmizegetusa*. Era deci un proprietar de sclavi bogat, prins în treburile publice, ceea ce făcea din *Adamas* un *actor* important în conducerea gospodăriei stăpînului.

Fig. 11.—Altarul ridicat de sclavul *Securus* (*SE*. 147) (*Dezmir*).

¹ *CIL*. III, 972, 973.

Ciodi (?), *Septimius* și *Peregrinus* își îngroapă stăpînul la țară prin părțile Tg. Jiului de azi (SE 11). Defunctul stăpîn de sclavi fusese și el decurion al coloniei Drobeta, în prima jumătate a secolului III e.n., deci reținut la oraș de această sarcină. Grijele administrării pămîntului său fuseseră repartizate celor trei sclavi ca *actores*, probabil eliberați mai apoi prin testament.

Eutichus, tatăl unui copilăș mort la un an și cîteva luni, era dintre *servi publici* veniți în Dacia (SE 13, b). Piatra de mormînt a copilului nu a mai fost respectată, fiindcă mai tîrziu, ea s-a refolosit în același scop de către o familie de cetățeni romani (fig. 25).

Pentru o altă grupă de texte epigrafice, posibilitățile noastre de a determina funcțiile atribuite sclavilor sînt și mai reduse. La acestea ne lipsește numele stăpînilor. Calitatea lor de sclavi și locul de muncă rămîn a fi stabilite ipotetic, pe baza altor elemente epigrafice (onomastice, topografice, natura monumentului etc.). În multe din atare situații putem greși, căci unii puteau fi liberti sau peregrini.

Eucharistus și *Candida* din Sarmizegetusa ar fi *servi publici* ai unui oficiu administrativ local (SE 140). În aceeași situație îi vedem la Apulum pe frații *Ursulus* și *Lupula* (SE 143), apoi la Romula pe *Ioncut(us* ?) și *Iono* (SE 138).

Un *Hermias* ridică concomitent la Potaissa două altare pentru Marte și Mercurius (SE 144, 145). Este un sclav sau libert din familia publică, înstărit prin funcția ce îndeplinea într-un oficiu de stat local.

Scaurianus, dedicantul unui altar pentru Iupiter și Zeii penaiți la Sarmizegetusa (SE 142), a fost propus spre identificare ca primul guvernator al provinciei Dacia¹. Modestia monumentului cu formele simpliste ale textului nu se împacă cu importanța unui atare personaj. Scaurianus este însă și un nume cunoscut la sclavi și chiar s-a propus recent identificarea lui cu un homonim din Dacia superioară².

Hermadio, autorul unui altar pus în mitreul de la Sarmizegetusa (SE 141), deci într-un loc unde s-au descoperit multe dedicații puse de sclavi și liberti, era și el *servus publicus* sau *libertus*, folosit la munca de birou.

Servi ordinarii, dintre cei mai nenorociți în privința muncii grele pe care o îndeplineau, se întîlnesc pe trei tăblițe cerate din Alburnus Maior (SE 118, 120, 119).

Acel *puer* cu numele *Apalaustus*, vîndut cu 600 denari, nu mai era un copil, ci un flăcău. Prețul dat arată că putea fi pus la spartul stîncilor sau alte munci grele de minierit. *Theudote* ca *mulier* era o femeie matură, cumpărată numai cu 420 denari, fiindcă prețul sclavelor este mai scăzut ca al bărbaților. Ostașul ce o cumpăra o va fi revîndut unui *legulus*, pentru a fi destinată unor munci mai ușoare, ca spălatul nisipului aurifer și căratul minereului rupt din stîncă. A treia roabă, o fetiță (*puella*) de șase ani, se vinde și cumpără între micii arendași minieri, cu 205 denari. Vîrsta fragedă a fetei arată că în momentul semnării contractului de vînzare-cumpărare,

¹ CIL. III. p. 2410 și Stein, *Reichsbeamten Dazien*, p. 9.

² Russu, *Epitaful sclavului Scaurianus*, p. 887, n. 1.

nu putea fi întrebuițată la o muncă fizică în exploatarea aurifere. Ea a fost cumpărată în vederea folosirii ulterioare în această muncă, pe măsura creșterii ei ¹.

Din interpretarea datelor epigrafice oferite de inscripțiile trecute în revistă pînă aici, rezultă o serie de concluzii generale cu privire la funcțiile rezervate sclavilor din provincia Dacia.

Se observă, în primul rînd, că cei ce-și înscriu cu precădere titlul funcției, sînt sclavii din casa împăratului și ai unor proprietari de sclavi bogați. Aceștia formau așa-zisa *aristocrație servilă* din provincie, neoficială, dar puternică prin posturile ce deținea și cu care se mîndrea în inscripții ².

Pentru *familia privata*, unica funcție documentată epigrafic este aceea de *actor*. Atribuțiile unui *actor* în Dacia nu se reduc numai la acelea de *villicus* al unui domeniu funciar. Un atare sclav de încredere primea din partea stăpînului multiple delegații de conducere în administrarea bunurilor mobile și imobile. *Villicus*, ca vechilul unei proprietăți funciare pe marile domenii din Italia și nordul Africei, nu apare epigrafic în Dacia, fiindcă aici, el este sinonim cu *actor*. De asemenea, spre deosebire de alte provincii ale imperiului, nu se cunosc în Dacia subalterni ai unor *actores* sau *villici* pe domeniile funciare. Absența acestora trebuie să fie legată de slaba dezvoltare a marii proprietăți agricole. *Actores* din *familia privata* sînt în serviciul unei bogate familii de proprietari de sclavi, a unor arendași (*conductores*), proprietari de prăvălii și ateliere și într-un caz folosiți de posesorii unor capitaluri cămătărești. Sînt familii (Antipater-Marcellus) care dispun de mai mulți *actores*, ca un rezultat al diferitelor exploatari ce le posedă (negoț, prăvălii, pămînt etc.).

Proprietarii de sclavi particulari, cu o avere mijlocie, la țară sau la oraș, își aleg un sclav destoinic căruia, fără să-i dea titlul oficial de *actor*, îi încredințează conducerea concomitentă a diferitelor ramuri din gospodăriile lor. Atare robi de încredere își zic *servi* în inscripții, sau ca să-și indice dependența de stăpîn, folosesc pronumele posesiv *eius*, ori numele stăpînului la genitiv succedat de al sclavului la nominativ. Întîietatea lor față de obișnuinții *servi mediastini* constă în scutirea lor de munca fizică și avînd rolul de intermediari între stăpîni și restul sclavilor ³. Dar față de *actores* din *familia publica* ai particularilor, au o situație mult îngrădită, control mai sever, încît posibilitățile lor de a strînge o avere personală erau reduse.

Un deosebit interes prezintă știrile despre sclavii folosiți la munca fizică a minelor. Aici avem de-a face cu cea mai nenorocită categorie de sclavi, pentru care nu există nici o posibilitate de a strînge un ban și de a conduce munca altor robi.

¹ C. Daicovicu, în Dacia I, p. 240 presupune prezența unor sclavi în exploatarea carierelor de marmură de la Bucova (16 km depărtare de Sarmizegetusa romană), ținuți în aceeași situație nenorocită.

² N. A. Mașkin, *Principatul lui Augustus*, București, 1954, p. 368, notează prezența în inscripții numai a acestui element favorizat din *familia urbana* cu acces în cimitir alături de stăpîn, pe cînd *familia rustica* nu se bucură de atare privilegiu.

³ Wallon, *op. cit.*, II, p. 99.

În amfiteatrele de la Sarmizegetusa, Apulum (?) și Prolisum, nefiind gladiatori de meserie și organizarea de spectacole fiind făcută sporadic, luptătorii pe arenă se recrutau dintre sclavii și condamnații la moarte¹. Știrile asupra lor ne lipsesc total. Nu cunoaștem de asemenea nici o informație privitoare la sclavii ciobani din Dacia, o provincie bogată în creșterea cornutelor². Sclavii de rînd, muncitori în casa stăpînului din oraș, la atelier sau prăvălie, apoi cei ce duc greutatea muncilor agricole sînt absenți de pe monumentele scrise. Ei nu ajungeau a realiza strîngerea unor mijloace materiale personale cu care să ridice altare zeilor și să-și asigure o piatră la mormînt. Este situația constatată și în Africa romană, una dintre regiunile cu cele mai multe știri epigrafice despre *familia rustica* :

„De fapt, sclavii pe care-i cunoaștem din inscripțiile de pe ogoarele Africii romane, în general, nu erau umilii muncitori ai pămîntului, fiindcă acești ultimi au dispărut fără a lăsa cea mai mică urmă. Cei cunoscuți sînt indivizi care prin slujbele lor se ridicau deasupra turmei de nenorociți”³.

Am văzut că marea număr de slujbe deținute de robi se referă la *servi publici* din casa Cezarului și la sclavii arendașilor veniturilor publice ale provinciei. Referitor la aceștia există o informație epigrafică bogată, menționîndu-se slujbele atribuite de obicei, sclavilor și libertizilor : *arcarii, dispensatores, tabularii, adiutores tabularii, servi villici, librarii* etc. Deși sînt precizate multe locuri de plasament pentru ei, ca vămi, fisc, administrație publică, domenii imperiale etc., nu reușim totdeauna să le găsim exact locul de muncă⁴. Indiferent de modestia slujbei, rar este cazul cînd un sclav de stat sau al unui puternic arendaș nu și-o înscrie pe piatra votivă sau funerară⁵. Aceste două categorii de sclavi au fost ciupercele birocratice și venale ale provinciei. Sub Traian, ca o consecință a războaielor, a crescut corupția în sînul funcționării publice. Împăratul a luat măsuri severe pentru reprimarea fraudelor fiscale la care se dedau mai ales sclavii folosiți pentru diferite operații de finanțe⁶. Măsurile de reprimare a abuzurilor aparatului de strîngerea impozitelor sînt întărite de Hadrian prin controlul cu *curatores* și inspecțiile pe care le face personal în îndelungatele sale călătorii prin imperiu. Vexațiunile agenților fiscali asupra provincialilor apăsau mai dur decît un război devastator⁷.

¹ C. Daicovicu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938, p. 44. Cf. și Wallon, *op. cit.*, II, p. 124 urm.; Fiebiger, în *RE* II, 2 col. 1004 urm., 2553 și Suppl. III, col. 777 urm.

² Martial. VII 80, 11 cunoaște calitățile de buni păstori ale sclavilor din regiunile dunărene. Vezi și Marquardt, *op. cit.*, I, p. 99. În Africa de nord, știrile despre sclavii păstori sînt însă destul de frecvente, cf. Gsell, *art. cit.*, p. 406, n. 2.

³ Gsell, *art. cit.*, p. 400 și 402.

⁴ Pentru cei mai mulți se găsea locul la strîngerea celor două feluri de impozite: directe (*tributum soli*) și capitația pentru peregrini (*tributum capitis*), apoi în *fiscus, ratito*, etc. Cf. Hirschfeld, *op. cit.*, p. 31 și 54; Bocănețu, *art. cit.*, p. 406 și Libenam, în *RE* I, 1 col. 263 și II, 1, col. 361.

⁵ Westermann, *art. cit.*, col. 1041, urmînd pe Mommsen, subliniază diferențierea la care se ajunge de *facto* între *servi publici* și *servi rustici*. Vezi și Chapot, *art. cit.*, p. 1273 urm.

⁶ *Frag. de jure fisci* 66 : *Edicto divi Traiani cavetur nequi provincialium cum servis fiscalibus contrahant nisi adsignante procuratore*. Vezi comentariile lui Carcopino, în Dacia I, p. 29 și Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, p. 416.

⁷ Rostovzev, *loc. cit.*

În fața provincialilor timorați de ei prin puterea fiscală a slujbei, acești sclavi, juridicește lipsiți de drepturile acordate unor *ingenui*, știu să se facă respectați. De aceea, nu este de mirare că la Ampelum, într-o dedicație oficială pusă împărătesei, *servi publici* își înscriu numele înaintea oamenilor de condiție liberă.

Banii pe care-i adună prin fraudă, permit acestor sclavi publici, mici funcționari, să-și ia soții de condiție liberă, să ridice inscripții și chiar temple *pecunia sua*, apoi să-și grăbească plata răscumpărării din sclavie.

Pe aceeași cale de îmbogățire mergeau și sclavii vameși ai conducătorilor, apoi, după încetarea concesionării portoriului, și cei de stat. În afară de nevoile impuse de greutatea slujbei, este sigur că numirea concomitentă a doi *servi villici* în principalele *stationes portorii* se mai făcea și cu scopul unui control reciproc. Inscripția pusă de Felix cu ocazia titularizării lui în postul de la vama Pons Augusti, arată pe „adevărații zei” în care credeau sclavii din serviciul vamal. Zeii lui Felix sînt trei : Iupiter, stăpînul universului și al statului roman ; pămîntul fericitei Dacii, izvor de bogății, geniul poporului roman, protector și organizator al exploatării provinciale și apoi *commercium* în care intră toate afacerile mănoase ale vămii. Felix putuse strînge pentru sine bani la Micia și cu aceștia plătitese promovarea sa la Pons Augusti. În cazul sclavului Hylas din Romula, sîntem informați, cum un alt rob al fiscului reușește a-și plăti libertatea, a ajunge libert, dar rămîne mai departe în aceeași slujbă dătătoare de venituri pe sub mînă ¹.

Servi publici, ca funcționari mărunți, sînt element permanent în slujbă, știutori de carte și oameni mai culți decît masa provincialilor peregrini sau chiar cetățeni. Unii dintre ei se atașau unor *procuratores* și îi întovărășeau pe acești funcționari superiori în diferite provincii. Așa este cazul lui Salvianus cunoscut la Sucidava, specializat în serviciul portoriului.

Sclavii publici sînt în majoritate *vernae* și intrau în slujbă la o vîrstă fragedă. Documentările epigrafice ce ne stau la îndemînă arată că ei nu rămîn în aceste slujbe pînă la adînci bătrînețe. Este exclusă o moarte prematură a lor, ca în cazul robilor întrebunțați în muncile grele de minierit sau la munca cîmpului. Funcțiile de birou nu duceau la o epuizare fizică, ci la asigurarea unui trai mai bun. De aceea, prin bani agonisiți pe căile arătate, ei se eliberau înainte de a atinge bătrînețea. În orașele mari, centre administrative, ca Apulum și Sarmizegetusa, existau adevărate armate de atare funcționărimă măruntă, formată din sclavi și liberti. Cei îmbogățiți prin slujbă au constituit o „aristocrație servilă a banului” și pepiniere de liberti. Ei erau cu totul ruși de greutate și lupta dusă de către

¹ Pentru atare sclavi diferențiați de masa robilor *mediastini*, vezi considerațiile lui Westermann, *art. cit.*, col. 1035 urm. La atare categorie de *servi publici* face aluzie Wallon, *op. cit.*, II, p. 337 cînd scrie în cuvinte exagerate că sclavia în antichitate a corupt familia, viața publică și a răspîndit turpitudinea. Rostovzev, *op. cit.*, p. 54 și 113, îi vede o slabă pojghiță birocratică, dar cu mare influență în viața provinciilor. Același crede că rolul birocratic al lor începe o dată cu al libertilor, sub Claudius I (*ibidem*, p. 92, 120 urm. și 227). Ciccotti, *op. cit.*, p. 410 urm. atribuie birocrăției servile din administrațiile provinciale și armatei, un rol parazită și nefast în sistemul de exploatare abuzivă.

sclavii de rînd, puși la munci grele agricole, miniere, meșteșugărești etc. Dimpotrivă, *servi publici* din aparatul de conducere sînt uneltele exploatării cu care proprietarii de sclavi loveau în masa sclavilor și a populației civile sărace. Ei au întărit venalitatea și exploatarea în rîndurile populației provinciale. De aceea lupta de clasă a sclavilor folosiți în munci fizice, în unire cu populația băștinașă și săracă, se duce și împotriva sclavilor publici din aparatul de stat. Aceștia reprezentau interesele stăpînilor de sclavi, lîngă care adăugau și pe ale lor.

CAPITOLUL VI

MUNCA SCLAVILOR ȘI A OAMENILOR LIBERI ÎN MINELE DE AUR ALE PROVINCIEI DACIA

Tăblițele cerate sînt pentru noi principalele izvoare ce ne ajută să cunoaștem forța de muncă folosită la extracția aurului din provincia Dacia. Informațiile asupra tehnicii miniere se completează cu material epigrafic, observații topografice și studiul unor unelte folosite la extracția minereului. Analogiile cu știrile culese din alte centre miniere ale imperiului roman completează lacunele pentru Dacia, acolo unde izvoarele locale tac.

O serie de informații scrise și arheologice fac dovadă că minele de aur (*fodinae aurariae*), înainte de cucerirea romană, aparțineau regelui dac¹. Sistemul de exploatare al lor în perioada liberă a Daciei, nu este cunoscut. El ar fi fost destul de primitiv, dar nimeni dintre cercetătorii moderni nu tăgăduiește folosirea sclavilor daci la aceste lucrări anevoioase.

În urma anexării Daciei, minele de aur constituie o însemnată bogăție pentru noul proprietar, care este acum împăratul. Totuși, baza economică a provinciei rămîne agricultura². Una din cauzele cuceririi Daciei de către romani a fost bogăția ei auriferă.

Datorită dreptului de cuceritor, vaste districte miniere din Dacia trec în proprietatea împăratului, respectiv, a statului roman. În ținuturile cucerite, romanii introduceau sisteme variate de exploatare a minelor. Zone mai mari se concesionau prin arendare unor *redemptores*. Galeriile de mine se dădeau în arendă unor mici întreprinzători (*leguli*), iar băști-

---

¹ Brandis, s.v. *Dacia*, în *RE* IV, col. 1954; R. Paribeni, *Optimus Princeps*, Messina, 1926, I, p. 196 și 320; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 23; C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC* III, (1936—1940), p. 213; *idem*, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 130. Singur D. Berciu, *Contrib. elem. economice la explicarea unor evenimente istorice din Dacia* (extr. din *Independența economică*, 1948, nr. 1), p. 8, susține că minele de aur erau proprietatea mai multor șefi daci.

² Rostovzev, *Storia ec. sol. imp. rom.*, p. 395.

nașilor li se lăsau locurile sărace în aur cu nisip de riu ce urmau a-l spăla¹. Controlul extracției și supravegherea predării către stat a unei cote din metalul prețios, cădeau în sarcina unui complicat aparat de mici agenți, format din liberiți și sclavi. În Dacia, nu au fost admiși marii arendași ai minelor de aur. Înlăturându-se aceștia, s-a dat precădere micilor concesionari care, în afară de plata unei arende, predau și un anumit procent din aurul extras². Vor fi existat și unele galerii cu filoane bogate, unde exploatarea se făcea direct de către stat, prin *damnati ad metalla* și sclavi publici.

Față de epoca anterioară cuceririi, romanii vor da o largă dezvoltare exploatărilor miniere în Dacia. Ca o măsură imediată, pentru ridicarea tehnică a extragerii aurului, este transplantat în Dacia tribul piruștilor din ținutul dalmat al Salonei. Piruștii erau specialiști în a căuta acest minereu și a-l extrage din rocă³. În Dacia, ei vor veni ca *ocupatores*, adică fără drepturi depline de proprietari în regiunea auriferă a munților Apuseni. Tăblițele cerate îi arată ca avînd dreptul de *ius commercii*, o dovadă că drepturile lor erau mai mari, decît ale obișnuiților coloniști peregrini. Toate documentele epigrafice vorbesc în acest sens. Deci nu trebuie a fi considerați ca legați de pămîntul și minele dacice (*glebae et metallis adscripti*), greșeală pe care o comite Orth⁴. În regiunea auriferă, piruștii formează sate ale lor⁵ și arendează locuri de extracția metalului, unde lucrează cu sclavi proprii sau cu muncă salariată. Piruștii

Fig. 12. — Altar pus în cinstea zeului Mithras de sclavul Dioscorus (SE. 78) (Apulum).

¹ Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155, n. 2; Paribeni, *op. cit.*, I, p. 320, n. 49; Rostovzev, *op. cit.*, p. 390 urm. (arată că statul era cel mai mare proprietar al minelor); Orth, s.v. *Bergbau*, în *RE Suppl.* IV, col. 152 urm.; Christescu, *op. cit.*, p. 22; C. Daicovicu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 134 urm.; V. Stanciu, *Aurul Daciei și imperiul roman* Timișoara 1942, p. 32 urm., 34 și 50, cu fig. 5—7 (hărți) și I. Kruglikova, *art. cit.* p. 226, urm.

² La Vipsaca în Spania, pe timpul lui Hadrian se preda statului, de către arendași, jumătate din cantitatea de aur extras, cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 292. Această obligație se menține mult timp. Tot Hadrian favorizează sistemul arendării pe parcele mici a minelor publice, unor mici întreprinzători, cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 422. Vezi încă Ardaillon s.v. *Metalla* în *DareMBERG-Saglio, Dict. d. Ant.*, III, p. 1872 și la Gh. Cantacuzino, *Un papyrus latin relațiv à la défense du bas-Danube*, în „Rev. hist. du SE europ.”, V, 1—3, 1928, p. 53.

³ Florus, IV, 12; A. D. Xenopol, *Istoria Rominilor*, București, 1925, ed. III, p. 131; O. Hirschfeld, *Die Kaiser. Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin, 1905, ed. II, p. 154 urm.; V. Christescu, *Viața ec. a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 21 Orth, *art. cit.*, col. 147 și Kolosovskaia, *art. cit.* remarcă situația favorizată a piruștilor.

⁴ *Art. cit.*, col. 148.

⁵ *Tab. cer.* VIII (CIL III, p. 944) menționează despre... *domus... qu(a) est Alb(urno) maioris vico Pirustar [um]*; SE 119:... *de Dasio Verzonis, Pirusta ex Kaviereti[o] (vico)*; SE 119: *Kartum, Deusara* (în *tab. cer.* X111); *Immenosum maius* (în *tab. cer.* X) etc. Lista lor completă la VI. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, București, 1955, p. 142 urm. Daicovicu, *op. cit.*, p. 134, indică și prezența populației dacice în aceste munci miniere.

mai înstăriți locuiesc și în Ampelum sau în Alburnus Maior ca *intramurani*, dar majoritatea acestor *leguli* sînt *incolae*, stînd în așezări rurale care s-au dezvoltat în funcție de importanța auriferă a locului.

Ca și în alte părți ale imperiului ¹, în sistemul de exploatare a minelor de aur dacice, întîlnim două categorii de oameni: patronii și muncitorii. În rîndul patronilor, intră împăratul ca proprietar *de iure* al minelor, aparatul său funcționăresc cu care organizează exploatarea și arendașii particulari. Munca fizică în mină se face cu sclavi de stat sau ai particularilor (uneori închiriați); cu condamnații la muncă silnică (*damnati ad metalla*) transformați și ei în sclavi de stat ² și în sfîrșit cu muncitori salariați, peregrini sau indigeni ³. Dacă pentru muncitorii salariați, lucrul la mină începea cu răsăritul soarelui și se termina la asfințitul lui ⁴, pentru sclavi, munca se întrerupea numai în timpul rezervat somnului și la anumite sărbători. Nu se poate stabili o proporție între brațele de muncă forțată și cele libere, în munca minieră din Dacia. În primii ani ce au urmat după cucerirea Daciei, sclavii erau mai numeroși ca apoi să predomine munca salariată ⁵.

Munca sclavului era impusă de către *dominus*, ca un abuz al forței și interesului său egoist. Sub imperiu, în condițiile tehnice și igienice specifice orînduirii sclavagiste, munca în mină se executa cu oameni de sacrificiu, sclavi și muncitori dintre cei mai săraci ⁶. Lucrul în galeriile miniere, constituia o grea pedeapsă pentru sclavii a căror viață putea fi sacrificată și pentru criminali ⁷, adesea înfierăți pe frunte ⁸. Acolo unde se manifestau nemulțumiri, sclavii și criminalii erau legați, cu lanțuri la picioare și de mijloc, li se fixa locuința în interiorul unor galerii de mine și se întărea paza militară. Se luau de asemenea măsuri pentru a împiedica o fraternizare a sclavilor minieri cu populația săracă și exploatată ⁹. Brutalitatea stăpînilor și a interpușilor acestora față de sclavii minieri este descrisă sugestiv de către Diodor din Sicilia ¹⁰.

Istoricul grec arată că la o mină se găsea de lucru pentru toate virstele. Copilul intra în cavitățile rocilor, bărbatul spărgea stîncă și bolovanii mari, femeia și bătrînul învîrteau piatra de măcinat prundișul, ș.a.m.d.

¹ Gummerus, s.v. *Industrie und Handel*, în *RE IX*, col. 1496 urm. Xenopol, *op. cit.*, p. 182 urm.; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 153; Orth, *art. cit.*, p. 145 urm.; Cantacuzino, *art. cit.*, p. 57 și Kruglikova, *art. cit.*, p. 226, care fixează *ad hoc*, 20 mii muncitori în minele de aur dacice.

² Aceștia sînt *servi poenae*, cf. Beauchet, s.v. *servi*, în *Daremborg-Saglio, Dict. d. Ant.*, IV, 2, p. 1265.

³ Gummerus, *art. cit.*, col. 1497.

⁴ *Dig. XXXIII*, 1, 2. Gummerus, *art. cit.*, col. 1496 și Rostovzev *op. cit.*, p. 389 urm. și 422.

⁵ Gummerus, *art. cit.*, col. 1506, crede că în lucrul de mină, sclavii erau mai numeroși decît muncitorii salariați. Cf. și Wallon, *op. cit.*, II, p. 87.

⁶ A. Neubürger, *Die Technik des Allertums*, Leipzig, 1921, p. 5 și Christescu, *op. cit.*, p. 17.

⁷ *Dig. XLVIII*, 19, 28.

⁸ Suetonius, *Caligula*, 22.

⁹ Orth, *art. cit.*, col. 146. În Dacia, s-au găsit urme de locuințe ale muncitorilor minieri, în vecinătatea galeriilor, cf. Christescu, *op. cit.*, p. 20.

¹⁰ Diodor III, 12—13. (Se referă la situația din Egipt).

Nu se acorda păsuire în muncă, nici infirmilor, nici schilozilor, nici femeilor cu o forță fizică redusă. „Toți, fără excepție stau sub loviturile de bici, constrinși a lucra, pînă ce complet epuizați de oboseală, pier în mizerie”¹.

Munca în mină înregistra cele mai numeroase pierderi în morți și bolnavi, ceea ce necesita continua alimentare cu forță de muncă². Grozăviile la care erau supuși sclavii minieri din minele iberice ne sînt descrise de același Diodor³:

„Cei ce lucrează în mine realizează bogății de necrezut pentru stăpînii lor, dar ei, în mod nenorocit și nemaiauzit, trebuie să lucreze sub pămînt, zi și noapte. Ei nu cunosc odihna și recreația după lucru, dimpotrivă prin lovituri sînt siliți a nu întrerupe obositoarea și anevoioasa muncă. Mulți mor de excesul muncii, mulți se sinucid, căci preferă moartea unei soarte atît de triste. Numai puțin dintre cei tari la corp și minte își pot prelungi acest chin al vieții”.

În situația acestor sclavi folosiți la muncile miniere, cuvintele lui Marx găsesc o strălucită aplicare: „Este deci o maximă a sclavajului, în țările importatoare de sclavi, că economia cea mai eficace constă în a stoarce din aceste vite umane (*human cattle*) o cantitate cît mai mare de muncă într-un timp, cît mai scurt”⁴.

Pentru a înțelege modul primitiv de extragere a aurului dacic în antichitate, în parte folosit pînă tîrziu în epoca medievală, ne folosim tot de indicații date de același Diodor:

„Băieții încă nedezvoltați ca vîrstă sînt siliți să scurme prin băi, în săpăturile făcute în stîncă, să culegă cu stăruință micile bucăți de piatră și să le aducă afară din baie. De la aceștia, bărbații trecuți de 30 de ani iau o anumită cantitate de bucățele, le sfărîmă cu ciocanul de fier, pînă ce piatra e redusă la mărimea boabelor de mazăre. Adusă în starea aceasta, femeile și bătrînii iau piatra și o duc la piau. Trec apoi doi sau trei la fus și învîrtesc pînă ce au măcinat măsura primită și au făcut-o subțire ca făina de grîu. În sfîrșit, oameni pricepuți iau piatra măcinată, spre a o supune ultimei operațiuni; o freacă anume pe o scîndură lată și puțin înclinată, în timp ce varsă pe ea apă. Piatra măcinată se descompune în apă și plutește peste scîndura înclinată, aurul însă, din cauza greutateii sale rămîne pe loc. Făcînd aceasta de repetate ori, ei freacă aurul cu mîinile, apoi apasă încetinel cu bureți, care iau ceea ce este mai moale și țărînos pînă ce, în fine, rămîn numai bucățelele de aur curat”⁵.

¹ Diodor, *loc cit.*; Wallon, *op. cit.*, II, p. 234; Orth, *loc. cit.* și M. L. Gordon, *The nationality of slaves under the early Roman empire*, în JRS XIV, 1924 p. 102, unde se arată cum romanii exterminau repede prin muncă grea sclavii folosiți în mine, arene și galere.

² G. Tég ás, în Arch. Ert., 1883, p. 142 și V. Christescu, *op. cit.*, p. 17 urm. amintesc de scheletele unor minieri romani găsite sub stîncile galeriilor prăbușite la Treștia, lngă Boița (unele cu urme de lanțuri), desigur rămase acolo. în urma unor accidente miniere.

³ Diodor, V, 38.

⁴ K. Marx, *Capitalul*, ed. II, P.M.R., București, 1948, vol. I, p. 258.

⁵ Diodor, III, 12—13. Moara sau piau țărănească de azi pentru măcinatul pietrișului aurifer funcționează după principiile celei antice, fiind compusă din: . . . „stîlpi verticali înarmați cu cite o talpă de cremene, sînt ridicați cu ajutorul unor pene fixate în fusul roții mînată de apă și prin cădere mărunțesc roca auriferă” — cf. V. Stanciu, *op. cit.*, p. 42 cu fig. 7. Aceea descrisă de Diodor este însă o *molla* acționată prin forța sclavilor, similară cu moara de măcinat cereale. Alegerea aurului cu ajutorul scîndurii este cunoscută și azi: „Pe o scîndură înclinată

După această îndelungată și complicată operație, făina de aur obținută se topea în formă de lingouri cu ajutorul unor creuzete din lut alb (*tusconia*)¹.

Din relatările lui Diodor, se vede că în operațiile de minerit privitoare la aur, găseau întrebuințare alături de bărbați, și copii sau femei. Pe aceștia îi întâlneam și în tăblițele cerate dacice (*Passia*, *Apalaustus* și *Theudote*).

Extragerea aurului din minele dacice s-a făcut după trei metode². Metoda cea mai ușoară era aceea de a se culege nisipul aurifer al râurilor sau al pîraielor locale, de a se pisa, măcina și spăla spre a se alege firișoarele de aur. Pentru o astfel de extracție era necesară descoperirea unor depuneri aluvionare ale pietrișului aurifer.

A doua metodă constă în a săpa în stîncă și sub cerul liber gropi de forma unor puțuri (*putei*), cu diametrul gurii de 1—1,30 m și în care se cobora pe scări³. Hrubă era adîncită prin sistemul încălzirii puternice a rocii și stropirea ei cu apă sau oțet, o făcea să crape mai ușor⁴.

Al treilea sistem de extracție, mai anvoios, se realiza prin săparea numai cu ajutorul instrumentelor de minerit a unor galerii (*cuniculi*) prin care se urmărea filonul aurifer. Aceste galerii deveneau foarte strîmte spre a nu se săpa prea multă stîncă. De obicei înălțimea lor era de 1 m și lățimea numai de 0,60 m, încît mișcările celui ce le săpa erau mult stînjinite. Prin atare galerii, romanii au putut pătrunde în stîncile din Dacia pînă la o adîncime de 300 m fără să poată atinge filoanele cele mai puternice care se găseau la 300—500 m adîncime⁵. Aici nu se putea folosi nici sistemul spargerii rocii cu oțet și apă aruncate peste stîncă încălzită. Săparea unei atare galerii se făcea de băiețandri sau sclavi cu o statură mică. Sclavul (*puer*) *Apalaustus* putea găsi aici o bună întrebuințare, pe cînd *Theudote* (*mulier*) era bună la strînsul, căratul și măcinatul pietrișului aurifer. După cîțiva ani și micuța *Passia* (*puella*) era și ea în stare să adune sfărîmături de piatră.

În regiunea minelor romane din munții Apuseni, au ieșit la lumină și unele instrumente de minerit. Sînt de menționat o serie de ciocane-tîrnăcoape bune pentru spartul stîncii, unele preromane din rocă dură⁶,

sub un unghi de 35°—45° și brăzdată de mici șanțuri transversale se pune nisipul aurifer în partea de sus a scindurii. Cu o vadră se toarnă apa. Apa duce cu sine nisipul mai ușor și lasă în brazdele transversale aurul și grăunțele minerale mai grele. Din brazde, conținutul bogat în aur este cernut într-o copoaie de lemn (trochiță, șaitroc) și ales pînă cînd aurul rămîne curat” — cf. Stanciu, *op. cit.*, p. 37.

¹ Plinius, *Nat. hist.*, XXXIII, 19.

² Descrierea lor se găsește la Christescu, *op. cit.*, p. 12 urm. : Orth. *art. cit.*, col. 124, urm. și Stanciu, *op. cit.*, *passim* (cu multe ilustrații).

³ Ca la mina romană de la Ruda-Barza (din munții Apuseni, unde se pare că existau în interiorul lor și unele locuințe pentru sclavi, cf. Stanciu, *op. cit.*, p. 51.

⁴ Imaginea unui atare *puteus* mult lărgit spre fund apare pe niște tăblițe de lut (*πυλωμας*), aflate la Corint, cf. Ardaillon, *art. cit.*, fig. 4987 și Neubürger, *op. cit.*, p. 6. Aici se văd minerii lucrînd dezbrăcați cu tîrnăcoape pentru spart stîncă, copiii adună sfărîmăturile în coșuri și alți bărbați le scot în afară. Iluminarea în hrubă se face cu ajutorul unei lămpi improvizate dintr-o amforă atîrnată de tavan și în care ardeau grăsimi.

⁵ Christescu, *op. cit.*, p. 12, n. 1.

⁶ Ca cel din diorit aflat în mina Căraciu, cf. Stanciu, *op. cit.*, p. 53 urm. cu fig. 12. Altele la G. Tégliás în „Arch. Közlemények”, XIV, 1886, p. 106 urm.. date de el ca dacice, însă iden-

alte romane de metal cu forme diferite ¹. Stelele funerare ale unor mineri salariați au adesea sculptate atare instrumente ². Se mai cunosc apoi un vas descoperit în mina de la Baia de Arieș care servea la spălarea mine-reului măcinat ³ și o strecurătoare pentru nisipul aurifer, de proveniență necunoscută și azi în Muzeul Bruckenthal din Sibiu ⁴. O mare pacoste pentru lucrul în mină îl produceau inundațiile subterane. Pentru evacuarea apei se foloseau *rotae* așezate în serie și mînuite de mulți lucrători, ca să se poată scoate apa de la mari adîncimi. Resturi de atare roți, asemănătoare acelor folosite la udatul grădinilor, au fost descoperite în minele de la Ruda și Momulești ⁵.

Toate instrumentele de minerit, păstrate azi în muzeele din Ardeal (Deva, Sibiu etc.), au un aspect primitiv și grosolan, ceea ce corespunde cu observația generală făcută de Marx asupra uneltelor folosite de sclavi în muncă: „Este deci un principiu economic în acest mod de producție, de a nu utiliza decât instrumentele de muncă cele mai brute și mai grosolane, care tocmai din cauza formeii lor greoaie pot fi distruse cu greu” ⁶.

Indiferent de structura și stadiul de dezvoltare a societății sclavagiste antice, munca liberă nu a dispărut niciodată din sînul ei ⁷. Engels arată în acest sens, că: „Munca salariată, în care există deja în germene întregul mod de producție capitalist, este foarte veche; ca fenomen izolat și sporadic, ea a existat de secole alături de sclavie” ⁸.

Precizarea unui raport numeric între munca forțată și cea liberă — salariată — nu se poate face pentru antichitate. Sub imperiu *ingenui* și *liberti* iau numeric locul înaintea sclavilor în diferite sectoare de muncă. *Mercenarius* sau *operarius* se găsea totdeauna în concurență cu *servus* sau *libertus* ⁹. În multe sectoare de muncă, anticii preferau muncitorii salariați în locul sclavilor. Aceasta se petrecea și în minerit pentru ca stăpînii să poată evita revoltele sclavilor și slabul randament ce-l dădeau în producție ¹⁰.

tificate ca romane de către V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 596. Vezi încă R. Paribeni, *Optimus Princeps* Messina, 1926, I, p. 321 și Kruglikova, *art. cit.*, p. 227.

¹ Tégis, *loc. cit.*, Mai vezi de același în „Az Erdélyi Muzeumegylet”, V. 1, 1888, p. 295 urm., „Ungarische Revue”, 1889, p. 260 urm. și 323 urm. și *Hunyadvármegeye földjének története*, Budapesta, 1902, p. 164 urm. cu fig. 203—209; 215—223. Cf. încă Stanciu, *op. cit.*, p. 72, fig. 23.

² *CIL. III.* 1264 și 1269. Cf. și Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155, n. 5.

³ C. Goos, în „Archiv d. Ver. sieb. Landeskunde”, XIII, 1876, p. 288 și I. Marțian, *Repert. arch. pt. Ardeal*, Bistrița, 1920, p. 28.

⁴ Goos, „Archiv...” XII 1874, p. 153. Pentru alte descoperiri de obiecte legate de minerit vezi: Christescu *op. cit.*, p. 20 urm. și Stanciu, *op. cit.*, p. 51 urm.

⁵ Christescu, *op. cit.*, p. 18 și Stanciu, *op. cit.*, p. 52 cu fig. 10.

⁶ K. Marx, *Capitalul*, ed. II P.M.R., București, 1948, vol. I, p. 201, n. 17. O prezentare a acestor instrumente de minerit cu aspectul lor grosolan o face și Ardaillon, *art. cit.*, p. 1840 urm.

⁷ Wallon, *op. cit.*, II, p. 88 și III, p. 103 urm.; E. Cicciotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 418 urm.; Rostvozev, *op. cit.*, p. 210, n. 41.

⁸ Fr. Engels, *Anti-Dühring*, E.S.P.L.P. 1955, p. 298.

⁹ Gummerus, *art. cit.*, col. 1507 urm. Vezi încă Wallon, *op. cit.*, II, p. 101 urm.; Westermann, *art. cit.*, col. 894 și 1014; I. Peretz, *Curs de ist. drept, romln.*, ed. II, București, 1926, vol. I, p. 268; Stanciu, *op. cit.*, p. 75 urm. și M. I. Siuziumov, *Contrib. la prob. procesului de feudalizare a imp. roman.*, în „Anal. Rom. Sov”, ser. Istorie, nr. 3, 1955, p. 89. Munca liberă intra și în preocupările juriștilor antici, cf. *Dig. XIX*, 2, 38 și *Cod. Just.* IV, 65, 22. În *CIL. III.* 1035 (Apulum) completarea *cum operariis* sig. nu o găsesc sigură.

¹⁰ Rostvozev, *op. cit.*, p. 389; Westermann, *art. cit.*, col. 1033 și Kruglikova, *art. cit.*, p. 227 urm.

Asupra muncitorilor salariați din minele aurifere ale Daciei, care lucrau alături de sclavi, ne stau la îndemână informații din trei tăblițe cerate¹. Dintre acestea mai completă este *tab. cer. X* (*CIL. III*, p. 948) datată din 20 mai 164 e.n. și cu următorul conținut:

„Sub consulatul lui Maerinus și Celsus, la 13 ale kalendelor lui iunie. Scriu eu, Flavius Secundinus rugat de către Memmius al lui Asclepius, care a declarat că nu știe carte. El a afirmat că-și închiriază și și-a închiriat

Fig. 13. — Altar ridicat în cinstea unor zei și colegii de sclavi de Romanus, sclav al împăratului (SE. 92) (*Ampelum*).

munca sa fizică lui Aurelius Adiutor, în întreprinderea extragerii aurului, din această zi, adică 20 mai 164, pînă la 13 noiembrie din acest an, cu prețul de 70 dinari și hrană². El va trebui să accepte plata în rate. Va trebui să furnizeze arendașului mai sus-amintit o muncă consistentă și sănătoasă. În cazul cînd contrar voinței arendașului, el va voi să părăsească sau să întrerupă lucrul, va trebui să dea (despăgubire) arendașului (o sumă calculată) la cîte cinci sesterți pe zi. În cazul cînd o inundație în mină va împiedica lucrul, va trebui ca el să suporte acest decont (oprire), proporțional (cu numărul zilelor întrerupte). Dacă arendașul nu va achita la scadența fixată plata, va suferi aceeași pedeapsă, exceptînd însă numai trei zile întîrziere. Actul s-a făcut la Immenosum Maius (și au semnat ca martori): Titus al lui Beusas zis și Bradua, Socratio al lui Socratio și Memmius al lui Asclepius³”.

Din conținutul acestui contract, rezultă că un muncitor liber, Memmius al lui Asclepius, s-a angajat cu înscris la mină, la arendașul (*conductor* = *legulus*) Aurelius Adiutor, ca să-i lucreze cu nădejde în mină, timp de 5 luni și 24 zile în schimbul mîncării și a 70 de dinari, dați în rate lunare. Dacă împărțim pe zile această *merces*, rezultă că el primea (zilnic), în afară de mîncare, 2,25 sesterți (= 0,40 dinari), ceea ce este foarte puțin³. Singurul său avantaj apare în cazul inundațiilor în mină cînd lucrul devine imposibil. Atunci pierde salariul dar are asigurată hrana. Condițiile contractului de angajare sînt foarte grele pentru salariat și el calcă chiar prevederile legii⁴ prin care se asigura plata sa, în cazuri neprevăzute, cum este inundația în mină. Sa-

¹ *Tab. cer. IX—XI* (*CIL. III*, p. 947 urm.). Prima și ultima nu păstrează cifra salariului dat muncitorilor liberi. Vezi și J. Carcopino, *Note sur la tablette de Cluj CIL. III*, p. 948, nr. X, în „*Rev. de phil., de litt. et d'hist. ancienne*”, XI, 1937, p. 97 urm.; Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 68 și Kruglikova, *Dacia*, p. 71.

² Carcopino, *art. cit.*, p. 103 corectează aici *ciberisque* în loc de *liberisque*.

³ Gummerus, *art. cit.*, col. 1496; Carcopino, *art. cit.*, p. 100; Rostovzev, *op. cit.*, p. 227 și G. Salvioi, *Il capitalismo antico*, Bari, 1929, p. 25 explică salariul scăzut al muncitorului liber, ca o consecință a concurenței făcută de mina de lucru servilă.

⁴ *Dig. XIX*, 2, 38.

lariatul era un lucrător necalificat¹. În *tab. cer.* IX și XI, numele acestor muncitori liberi nu s-a păstrat spre a le putea determina „naționalitatea”. Nici în alte texte epigrafice nu găsim nume de daci minieri, deși toponimia indică persistența elementului băstinaș în regiunea auriferă a Daciei romane².

În secolul II e.n. se observă în întreg imperiul roman o creștere ca număr a muncitorilor salariați față de sclavi³. Cu toate acestea, fapt arătat și de inscripțiile din Dacia: „Sclavia, acolo unde este principala formă de producție, preface munca într-o activitate de slav, deci dezonorantă pentru oamenii liberi”⁴.

Contractul de angajare al lui Memmius al lui Asclepius îi impune, în schimb, muncă serioasă. Felul de muncă și condițiile de trai ale oamenilor salariați îi apropia întru totul de sclavie, ceea ce face ca legislația antică romană să vorbească despre ei cu același dispreț ca și despre sclavi. Muncitorii salariați cu ziua se găseau pe ultima treaptă a oamenilor liberi, erau servi ai atelierelor și contactul zilnic cu sclavii îi înfrățeau în lupta de clasă comună⁵.

Pe dealurile Boteș și Corabia din jurul orașului Ampelum, s-au descoperit mai multe cimitire ale minerilor, cele mai modeste fiind atribuite sclavilor. Se ardeau cadavrele în gropi și cenușa rămânea pe loc, fără să se bucure de o urnă. Tot așa de modest apare inventarul funerar al lor: ulcioare de lut, fibule și câte o monedă⁶.

Kolosovskaia⁷ vede originea muncii salariate din Dacia în caracterul raporturilor funciare, rezultate din creșterea proprietății agrare particulare, care ruinează pe țăranul mic producător și descompune obștile țăărănești.

Tehnica minieră romană, față de cea dacică, apare mai avansată prin numărul mare de brațe, metode perfecționate în extracție și unelte de lucru mai bune. Dar pînă la părăsirea Daciei, ea nu a făcut progrese, din pricina sistemului sclavagist de exploatare⁸.

Pentru prima dată, Mommsen a încercat să demonstreze că războaiele sarmato-marcomane ale lui Marcu Aureliu, de pe urma cărora Dacia a avut mult de suferit, ar fi dus la părăsirea exploatărilor aurifere, reluate apoi, prin secolul III e.n.⁹. El invocă în acest sens, lipsa documentelor epigrafice

¹ Carcopino, *art. cit.*, p. 99.

² Téglá; în „Ung. Rev.”, 1889, p. 333; J. Jung, *Faster der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 159; Pârvan, *Getica*, p. 272 și Christescu, *op. cit.*, p. 22.

³ Westermann, *art. cit.*, col. 1014. Statistica făcută de Salvioli, *op. cit.*, p. 75, pentru Roma, arată pe bază de inscripții: 1854 de muncitori, între care 67 sclavi, 344 liberti și 1432 fără indicație socială, dar socotiți de ei ca oameni liberi.

⁴ F. Engels, *Anti-Dühring*, p. 387 urm. Vezi și considerațiile lui A. B. Ranovici, *Ele-nismul și rolul său istoric*, Ed. de stat pentru literatură științifică, București, 1953, p. 21 urm.

⁵ I. P. Waltzing, *Étude hist. sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain, 1895 — 1900, II, p. 246.

⁶ Christescu, *op. cit.*, p. 20 și *Art. Floca în „Sargetia”*, II, 1941, p. 91 urm.; idem în ATSC. III, (1936 — 1940), p. 160 urm. Pentru cimitirele sclavilor, în general, vezi Rostovzev, *op. cit.*, p. 114, n. 22 și Gsell, *art. cit.*, p. 460, n. 6.

⁷ *Art. cit.*, p. 68.

⁸ Salvioli, *loc. cit.* și Mosso, *Der Bergwerksbetriebe der Alten in Welt der Technik*, 1911. (citat după Christescu, *op. cit.*, p. 14). Westermann, *art. cit.*, col. 1062 (alături de Rostovzev) combate aceasta.

⁹ *CIL. III.* p. 921; la fel Hirschfeld, *op. cit.*, p. 156 și alți cercetători.

după Marcu Aureliu din regiunea auriferă, precum și tăinuirea tăblițelor cerate într-o galerie de mină în care nu s-a mai intrat (ultima tăbliță datează din 167 e.n.). Este greu să admitem părerea lui Mommsen, când este știută marea nevoie de aur pentru monetăriile și orfevrăriile romane. Inscripțiile apar și după aceste evenimente. Stăpînii depozitelor de tăblițe cerate descoperite în galeriile de mine au putut dispărea în timpul acestor invazii și inscripțiile lor au rămas ascunse acolo ca și tezaurele de monede ce se îngroapă în pămînt. Este firesc să admitem continuarea exploatării aurului, dar într-un ritm mai scăzut, poate și din cauza epuizării filoanelor de la suprafață.

Încetineala extracției era agravată prin lipsa mîinii de lucru, sclavii și oamenii liberi pentru minerit (*metallarii*) găsindu-se din ce în ce mai greu. Încă din epoca lui Hadrian, se simte această criză. Se încearcă îmbunătățirea stării micilor arendași și lucrătorilor salariați prin acordarea unor privilegii¹. Dar situația devine și mai gravă în secolul III e.n., ca o consecință a răscoalelor sclavilor și sărăcimii libere, însoțite de incursiunile barbarilor și de anarhia militară. Aceste mișcări din interior și exterior vizau regiunea auriferă pentru a pune mîna pe prețiosul metal, ceea ce a dus la dezorganizarea procesului de extracție normală a aurului.

Munca în mină a sclavilor și muncitorilor salariați din regiunea auriferă apare într-o lumină interesantă, prin studiul documentelor arheologice locale și a analogiilor cu alte regiuni. Imediat după 106 e.n. extracția aurului se face cu o tehnică mai avansată și cu brațe mai multe. Mulți dintre captivii daci sînt transformați în sclavi minieri și lucrează sub paza soldaților romani. Piruștii dalmați vin cu priceperea lor și folosesc la rîndul lor alți sclavi. Robii captivi de război, din cauza mizeriei în care trăiau, nu au putut lăsa urme epigrafice și după zece-douăzeci de ani de muncă grea au dispărut. Munca sclavilor în mină devenea mai dură sub controlul permanent al micilor arendași. *Leguli* îi puteau închiria de la stat dînd în schimb o cotă din metalul extras. Situația nenorocită a sclavilor minieri putea prilejui răscoale ale acestora, de aceea, în afară de întărirea pazei militare, autoritățile romane se vor fi gîndit și la o izolare a lor de muncitorii salariați.

După ce lotul de captivi daci a fost exterminat prin munca grea din mină, a urmat o serioasă lipsă a mîinii de lucru, ceea ce i-a silit pe arendași să angajeze muncitori liberi, de toate sexele și vîrstele și necalificați. Lipsa mîinii de lucru se vede și din comerțul ce se face cu sclavi în regiunea minieră, cu robi adesea neapți acestei munci.

Contractele de angajament ale muncitorilor salariați îi arată pe aceștia prost plătiți, angajați cu hrana arendașului. În schimb, cantitatea de muncă ce li se cere este grea. Tocmai această exploatare a lor va fi contribuit la apropierea între ei și sclavi, în lupta comună ce o duceau împotriva stăpînilor de sclavi arendași de mine.

¹ Rostovzev, *op. cit.*, p. 394, cu nota 86, a. Datele lui se referă mai mult la minele iberice.

Singurul loc în care minerii puteau uita pentru un moment viața grea, erau asociațiile lor numite colegii, unde se adunau la sărbători. Colegiile funcționau greu din pricina sărăciei membrilor asociației și a împrăștierii lor în diferite locuri, după nevoile de lucru în mină ale patronilor.

Raritatea documentelor epigrafice de după Marcu Aureliu privitoare la activitatea minieră poate arăta o încetinire a exploatării, dar nu o părăsire totală a minelor. Arendașii de mine se loveau de lipsa mîinii de lucru, deoarece războaiele nu mai aruncau robi pe piață. Sclavii ce se cumpărau pentru munca minieră costau mult, încît nu mai era rentabil a se lucra cu ei. Cum atacurile barbare din secolul II—III e.n. vizau regiunea auriferă a Daciei, sclavii și sărăcimea liberă găseau în aceste ocazii momente prielnice ca să se răzvrătească sau să fugă de sub controlul stăpînilor și al patronilor.

CAPITOLUL VII

MUNCA SCLAVILOR ÎN AGRICULTURĂ

Sub ocupația romană, economia de bază a Daciei a format-o agricultura, alături de creșterea vitelor și pomicultura. Provincia devenise un grînar, furnizor de produse agricole pentru multe regiuni învecinate ale imperiului roman¹.

Inscripțiile din Dacia nu vorbesc direct despre folosirea sclavilor în muncile agricole. Este un fenomen comun provinciilor romane² și se explică prin starea material-culturală foarte înapoiată a acestor sclavi, similară cu a celor folosiți în munca minieră. Lipsa totală a știrilor directe despre sclavii rurali, lucrători pe ogoare, ne împiedică de asemenea să stabilim o proporție între numărul lor și al muncitorilor de condiție liberă. Nu-i putem însă exclude din atenția noastră, fiindcă apar dovezi indirecte asupra lor. Într-o bună parte din pămîntul Daciei, chiar și în regiunile mai sărace ca productivitate agricolă, forța de muncă a sclavului era folosită. Se pare că proprietarii mijlocii foloseau și ei cîțiva sclavi în atare exploatați.

În inscripțiile de la țară, surprindem *villici* ca dirijori ai muncilor agricole. Există texte epigrafice în regiunile rurale, unde apar sclavi ai unor particulari adorînd în numele stăpînilor, divinități protectoare ale cîmpurilor, ca *Silvanus Silvester* și *Diana* (SE 11; 112; 132, 133, 146). Aceștia sînt vechilii de moșii și *villae rusticae*.

Pentru a înțelege dezvoltarea sclaviei rurale, este necesar a se cunoaște regimul proprietății funciare imediat după cucerirea romană și evoluția

¹ E. Grøn, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der röm. Kaiserzeit*, Upsala-Leipzig, 1941, p. 77 și 138.

² St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, în *Mél. Glotz*, Paris, 1932. I. p. 414 urm. Pe vremea lui Petronius exista o abundență de sclavi rurali (*omnia domi nascuntur...*) cf. G. Salvioli, *Il capitalismo antico*, Bari, 1929, p. 73 și H. Gummerus, *Der röm. Gutsbetrieb*, în „Klio”, 5 Beiheft, 1906, p. 97. Salvioli, *op. cit.*, p. 102 și 171 exagerează cînd scrie că folosirea sclavilor în agricultură a constituit un dezastru pentru aceasta și ar fi transformat ogoarele în pășuni. El înțelege greșit pe Plinius, *Nat. hist.* XVIII, 6, unde se recomandă stăpînilor a cultiva oricum, numai să întrebuințeze pe sclavi în munca cîmpului. Asupra folosirii sclavilor în agricultura organizată vezi și M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Florența, 1933, p. 238.

sa ulterioară. În legătură cu această problemă, contribuții mai precise au fost aduse în ultimul timp de către C. Daicoviciu¹. V. Pârvan vedea astfel problema : „Cu minele sale de aur, cu afacerile sale comerciale, cu marile sale domenii imperiale și particulare, exploatare de către o întreagă armată de sclavi și de liberi, cu nenumărați funcționari ai fiscoșului... Dacia va da un romanism cosmopolit”². Reținem faptul că el admite existența în Dacia a unor mari domenii de stat și particulare lucrate cu mulți sclavi.

Cucerirea Daciei s-a făcut prin grele sacrificii materiale și umane romane. Această împotrivire dîră a băștinașilor a atras pentru ea o exploatare mai aspră ca în alte provincii romane. Întreaga suprafață cucerită s-a confiscat ca pradă a învingătorului transformată apoi în pămînt public al poporului roman (*ager publicus*). Odată ocupat acest pămînt, s-a făcut în Dacia, ca în Pannonia și Africa, o *centuriatio*, adică o repartizare a celui cultivat pe *centuriae*³. Din pămîntul confiscat, partea cea mai importantă de venituri (miniere sau agricole) s-a repartizat împăratului. Tot în stăpînirea statului au intrat și pășunile, importante prin bogăția în cornute a Daciei. Bunurile de stat (sau ale împăratului) au constituit un *patrimonium*, administrat și exploatat prin arendarea lor unor *conductores*, sau fructificat direct de către împărat. În ultimul caz, aceste bunuri se administrau de *procuratores* ajutați de armata de sclavi și liberi⁴. Deseori inscripțiile ne amintesc de personalul acestor bunuri, dar nu vorbesc direct despre sistemul de exploatare al domeniilor funciare.

O însemnată suprafață de pămînt confiscată de la populația indigenă (*ager privatus vectigalisque*) a servit dreptat pentru împroprietărirea veteranilor cu care s-au constituit așezări de tip urban. Locuitorii din provincii nu aveau dreptul de proprietate deplină asupra pămîntului (*dominium*), ci numai o stăpînire limitată (*possessio* și *usufructus*). *Dominium* avea numai împăratul⁵.

De împroprietăriri în Dacia au beneficiat și trupele cantonate în provincie, în primul rînd legiunile (*prata legionum*)⁶, cărora li se punea la dispoziție un larg teritoriu agricol în jurul castrului.

Numeroși coloniști ce se stabileau în Dacia primeau loturi de pămînt în condiții de plată avantajoase sau arendau din *ager publicus*. Proprietatea

¹ C. Daicoviciu, *O nouă diplomă militară din Dacia* în SCIV 1953, nr. 3-4, p. 551 urm. și I. K. Kolosovskaia, *art. cit.* Proprietatea funciară avea o mare însemnătate într-o societate în care bogăția adevărată o constituie pămîntul, deoarece comerțul și meșteșugurile erau incompatibile cu aristocrația sclavagistă, cf. Salvioli, *op. cit.*, p. 51.

² V. Pârvan, *Dacia, Civilizațiile străvechi din regiunea carpato-danubiană*, București, 1957 (trad. R. Vulpe), p. 171.

³ Rostovzev, *op. cit.*, p. 276.

⁴ Administrația domeniilor imperiale a fost reorganizată de Septimius Severus, într-o *ratio privata*, Hirschfeld, *op. cit.*, p. 18 urm. și 40 urm.

⁵ Gaius, *Inst.*, II, 7 : *Scd in provinciali solo... dominium populi Romani est vel Caesaris, nos autem possessionem tantum vel usufructum habere videmur*". Vezi și I. Peretz, *Curs de ist. dreptului romn*, ed. II, București, 1926, I, p. 240 și Salvioli, *op. cit.*, p. 110. Cînd Seneca, *Ep. LXXXVII*, 7, scria că : *... divitem illum putas qui in omnibus arat provinciis*, se gîndea, desigur, la împărat.

⁶ Rostovzev, *op. cit.*, p. 279 urm. (De fapt teritoriul legiunii era întreaga provincie).

funciară particulară cunoaște la început o mai mare dezvoltare în teritoriile din jurul orașelor în care se așează coloniștii. Unele orașe primesc dreptul latin (treptat), avantaje fiscale și oferă piață de afaceri, unde se pot desface și produsele agricole. Veteranii se așează cu precădere la oraș și sînt proprietari în teritoriul vecin. Ei nu sînt obișnuiți cu munca cîmpului, ocupă dregătorii municipale și pămîntul îl lucrează cu sclavi. În primii ani după ocuparea Daciei, nu există marea proprietate particulară. Ea se va forma treptat și marii posesori de pămînt apar în inscripțiile de la Apulum, Sarmizegetusa, Napoca etc. Ei locuiesc de asemenea la oraș, iar treburile sînt conduse la țară de *villici*. Coloniștii romani (cetățeni sau peregrini), ca proprietari mici și mijlocii, în regiuni cu plină viață rurală, apar de asemenea treptat, pe măsura pacificării provinciei și au un mare rol în răspîndirea romanismului la sate ¹. Între ei se găsesc mulți veterani, despre care Appian ² spune că rămîneau bucuroși în provinciile unde serviseră ca ostași.

Către marginile provinciei și în regiunile din interior, mai puțin productive, anumite loturi de pămînt au putut fi lăsate în seama băștinașilor geți, ca *ager stipendiarius*, cu multe sarcini fiscale și alte obligații ³. Micii cultivatori daci își lucrează în aceste regiuni, lotul de pămînt ca și pînă atunci, individual sau în comunități sătești. Vechile obști sătești din epoca regatului dac liber se mențin de asemenea în unele regiuni. Dar pe măsura creșterii marii proprietăți funciare private, se micșora numărul micilor proprietari și al obștiilor, lovite de circulația bănească și fiscalitatea împovărătoare ⁴. Marea majoritate a populației învinse devine *vernaculi* pe propriile ogoare confiscate și trăiește într-o situație apropiată de a colonilor de mai tirziu ⁵.

Din felul cum au fost repartizate pămînturile, s-au stabilit și impozitele. Centrele urbane cu teritoriile lor locuite de coloniști ce beneficiau de *ius Italicum* au avut scutire de impozitul funciar.

Din felul repartizării proprietății funciare, a rezultat și gruparea administrativă a teritoriilor: cele urbane, ale coloniilor și municipiilor avînd în sînul lor *vici* și *pagi* și cele rurale cu centrul într-un *vicus* mai răsărit care aspira spre rangul de *municipium* sau *colonia* ⁶.

Pentru înțelegerea felului cum s-a dezvoltat *familia rustica* și în general raporturile de producție în agricultura Daciei, are mare însemnătate să cunoaștem tipurile de proprietate funciară existente ca întindere:

¹ Părvan, *op. cit.*, p. 173.

² *Bell. civ.*, I, 17, Salvioli, *op. cit.*, p. 104. D. Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, în SCIV, II, 2, 1951, p. 79, afirmă eronat că toți acești coloniști primesc pămînt în Dacia, *iure Italicum*.

³ În epoca anarhiei militare din secolul III e.n. aceste terenuri sărace sînt printre primele părăsite de cultivatori, cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 553.

⁴ Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 69 și urm. 75 și VI. Hanga, *Crestomație pentru ist. statului și dreptului R.P.R.*, București. 1955, p. 15.

⁵ Westermann, s.v. *Sklaverei*, în RE Suppl. VI, col. 1024 admite această stare pentru Dacia și Moesia. D. Berciu, *Contribuția elementelor economice la explicarea unor evenimente istorice din Dacia* (extr. din *Independența economică*, 1948, nr. 1), p. 18, este prea darnic cu situația de *possessores* atribuită populației băștinașe după 106 e.n. În altă lucrare a sa, *Lupta băștinașilor*, p. 80, găsește că mîna de lucru pe ogoare era dată numai de populația băștinașă.

⁶ Dalcoviciu, *art. cit.*, O. 551 urm.

mare, mijlocie, și mică. Relativ la înțelegerea acestei probleme, Engels scrie :

„Marea cât și mica agricultură permit, potrivit condițiilor istorice din care s-au dezvoltat, forme de repartiție foarte variate. Este evident însă că marea agricultură condiționează întotdeauna cu totul altă repartiție decât mica agricultură, că prima presupune sau produce un antagonism de clasă — proprietari de sclavi și sclavi, moșieri și iobagi, capitaliști și muncitori salariați — pe când la mica agricultură nu este nicidecum neapărat necesară o deosebire de clasă între indivizii care participă la producția agricolă, ci, dimpotrivă, simpla existență a acestei deosebiri este un indiciu că economia parcelară a început să se descompună”¹.

Prin urmare, numai în condițiile existenței unei mari proprietăți și a celei mijlocii, se poate vorbi despre o dezvoltare a sclaviei pe ogoare și a unui antagonism accentuat între ea și stăpînii de sclavi. În cazul absenței proprietății funciare dezvoltate, problema sclavajului legat de agricultură nu capătă importanța convenită. A. P. Kajdan prezintă problema astfel pentru regiunile dunărene : „Soarta sclaviei în diferite regiuni ale imperiului roman a fost diferită. În unele provincii sclavia a păstrat ca și înainte un caracter semipatriarhal, latifundiile sclavagiste nu s-au format, iar munca sclavagistă a fost folosită într-o măsură relativ redusă în gospodăriile mici și mijlocii. Astfel stăteau lucrurile în provinciile dunărene”². Împotriva existenței (totale sau în număr prea redus) a marii proprietăți în Dacia, în secolele II—III e.n. s-au mai exprimat și Kruglikova³, Ștaerman⁴, Kolosovskaia⁵ și alții. Pentru prezența marii proprietăți funciare au opinat apoi o serie de autori, ca Pârvan⁶, Daicovicu⁷, Dmitrev⁸, Tudor⁹, Hanga¹⁰ și alții.

Față de alte provincii romane, prin bogățiile sale, Dacia era *plena omnibus bonis*. Dar baza economică a provinciei a rămas tot timpul *magna*

¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, ESPLP, 1955, p. 164 urm.

² A. P. Kajdan, *Despre unele probleme discutabile din istoria formării relațiilor feudale din imperiul roman*, în „Anal. Rom. Sov”, ser. Istorie, 1954, nr. 1, p. 26.

³ I. Kruglikova, *art. cit.*, p. 219 și 229, arată că nu avem dovezi documentare despre ea și că romanii au favorizat în Dacia mica și mijlocia proprietate funciară, în formele vechii orinduirii indigene (dacice). Întinse domenii agricole lucrate cu sclavi au putut apare mult mai tirziu. Kruglikova vede la fel și în Dacia, p. 67. În același sens și Be-ciu, *Iupta băștinasilor*, p. 86.

⁴ E. M. Ștaerman, *Рабство в III-IV вв. в. в. западных провинциях Римской империи*, în V.D.I., 1951, nr. 2, p. 84—105, admite dezvoltarea marii proprietăți în provinciile dunărene numai în sec. IV e.n., deci într-o vreme cînd Dacia fusese evacuată de romani.

⁵ Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 73 urm. presupune în număr nelsemnat prezența marii proprietăți funciare și combate în acest sens părerile mai vechi ale lui Pârvan și D. Tudor. Lipsa senatorilor din provinciile dunărene este și ea o dovadă că aici nu s-au format mari domenii agricole. Dar afirmația autoarei, că ea începe să se formeze totuși în Dacia cu Gallienus, nu se împacă cu situația politică și socială a provinciei din această perioadă (*Ibidem*, p. 81).

⁶ V. Pirvan, *op. cit.*, p. 170 urm.

⁷ C. Daicovicu, *Sarmigetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938, p. 16, admite „mari proprietari cu întinse moșii, formînd o aleasă burghezie orășenească”.

⁸ A. D. Dmitrev, *art. cit.*, p. 77, susține că în virtutea dreptului de cuceritor, Dacia ca *praedia populi Romani* a putut cunoaște rapid marea proprietate funciară.

⁹ D. Tudor, *Despre sclavaj în Dacia inferioară*, în SCIV. 1950, nr. 1, p. 206, se referă numai la Oltenia.

¹⁰ Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 15 și 74, admite și existența latifundiilor, dar găsește că au predominat proprietatea funciară mică și mijlocie.

parens frugum, adică agricultura, ca în multe regiuni ale statului roman¹. Alte bogății, ca cele minerale, rămăneau izolate în mijlocul unor întinse regiuni de culturi agricole. De agricultură se leagă în Dacia, viticultura, grădinăritul și păstoritul, alte bogății de seamă ale provinciei². Desigur că au rămas multe regiuni din Dacia cu o populație rară, unde din lipsa fertilității solului dominau pădurile și pășunile³.

O atare *solitudo* era în ținuturile cu *pasqua* arendate de la stat de către *conductores*.

În privința coexistenței celor trei tipuri de proprietate funciară în Dacia și a locului pe care îl ocupă în economia lor *familia rustica*, situația pare a fi fost aceasta. În Dacia s-au format imediat după ocuparea ei mari domenii agricole de stat din pământul cel mai bun. Acestea nu au fost exploatare direct de către împărat și lucrate cu *familia publica*. Ele s-au arendat în parcele unor mici cultivatori băștinași sau coloniști, unde munca cu sclavii ocupă un loc neînsemnat.

Latifundii particulare pe mari suprafețe, ca cele cunoscute în Italia și nordul Africei, nu au existat în Dacia. Marea proprietate funciară de câteva sute de hectare, nu putea exista în primele timpuri ale ocupației romane în Dacia, dar ea s-a putut forma ulterior și în acest sens vorbesc documentele epigrafice și arheologice. Proprietățile funciare, mijlocie și mică au fost în schimb, dominante ca număr și suprafață. Folosirea sclavilor a fost posibilă numai în muncile agricole de pe proprietatea mare și mijlocie, pe când micul cultivator, de cele mai multe ori își lucra singur pământul.

Pe cale arheologică, marea proprietate funciară în Dacia se poate dovedi prin resturile de *villae rusticae*, care dispuneau de un teritoriu agricol și sclavi. Din puținele cercetări făcute pînă în prezent, rezultă că aceste *villae rusticae* apar mai numeroase în teritoriile orașelor sau castrorilor romane și pe căi principale de comunicații⁴. Cea mai tipică *villa rustica* este aceea săpată la *Hobița*, în teritoriul Sarmizegetusei⁵. Impunătoarele

¹ Salvioli, *op. cit.*, p. 91 urm.

² Rostovzev, *op. cit.*, p. 395. Kruglikova, *art. cit.*, p. 229, consideră Dacia ca o provincie eminentă agricolă care hrănea cu cerealele sale armatele unor provincii vecine, iar orașele sale își păstrează caracterul agrar. Cultura viței de vie este documentată în Dacia prin *CIL. III 14493* (Sucidava), cf. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 368. Rostovzev, *Storia ec. e soc. imp. romano*, p. 238, n. 31 și D. Tudor, *OR*, p. 122 urm.

³ Salvioli, *op. cit.*, p. 54. Știri directe despre sclavii păstori nu avem din Dacia, dar este cunoscut faptul că această provincie, alături de Dalmația, dădea o mare producție de lână, cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 271; Pentru pășunatul din Dacia mai vezi M. Rostowzew, *Geschichte d. Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1902, p. 410 cu n. 164 și V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 53. Acești doi autori cred că arendașii (*conductores*) sînt proprietarii unor mari turme pe aceste *pasqua* imperiale. Este însă probabil că, respectivii arendași nu sînt posesori de turme, ci ei încasează taxe de pășunat de la locuitorii care-și trimit vitele la pășunat.

⁴ O. Floca, *Ferma (villa rustica) din epoca sclavagistă romană* în „Materiale arheologice” București, 1953, vol. I, p. 753 urm. și Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 73.

⁵ O. Floca, *art. cit.*, p. 743 urm. Alte ferme vecine acesteia la Floca în „Sargetia”, I, p. 25 urm., al cărui proprietar semnează pe cărămizi cu inițialele C.I.V. și C. Daicoviciu în „Dacia” I, p. 234. Pentru atari ferme vezi și: N. A. Mașkin, *Istoria Romei antice*, p. 368 și Kruglikova, *Dacia*, p. 70.

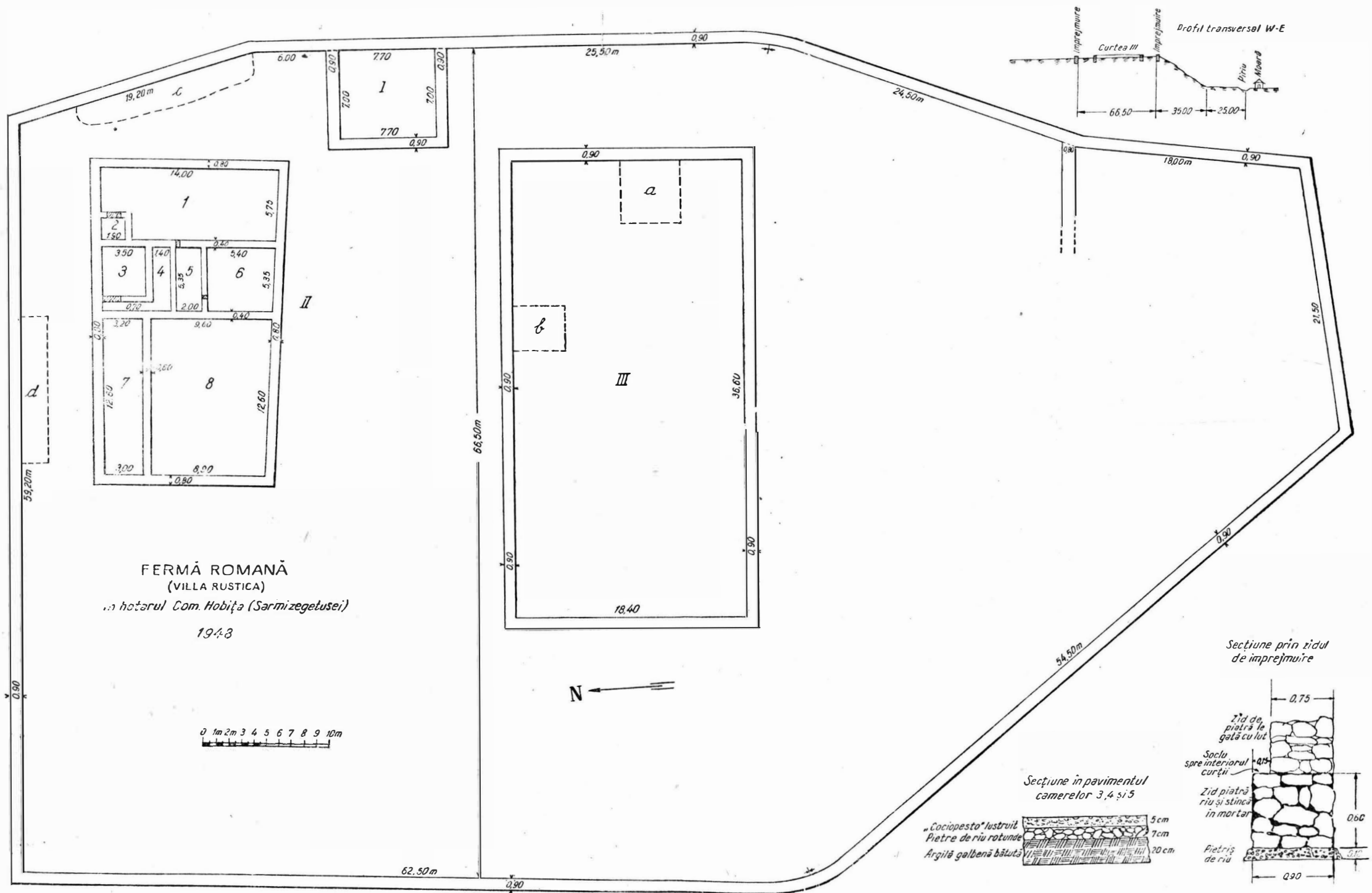

Fig. 11 — Villa rustica (Hobița).

ei ruine și planul construcțiilor arată că dispune de un vast teritoriu agricol exploatat cu munca sclavilor, de aceea este necesară o descriere mai largă a ei.

Villa rustica de la Hobîța ocupa un platou ridicat în mijlocul unor câmpuri fertile și lângă pășunile de pe muntele Retezat (fig. 14). În regiunea Sarmizegetusa-Orăștie-Deva se cunosc numeroase ruine de atare vile, dar pînă în prezent nu au fost săpate. Viața lor economică se leagă de agricultură, creșterea vitelor și lemnărit.

Ferma romană de la Hobîța ocupă o suprafață de 5850 m², avînd o formă neregulată, cu lungimea de 157 m și lățimea de 68,30 m. Ea impresionează în primul rînd printr-un zid de apărare ce o înconjoară, a cărui grosime este de 90 cm (fig. 14).

Pe latura estică, zidul de apărare al fermei prezintă un turn plasat spre interior și de mărimea 7 × 7,70 m. Zidăria turnului este bine legată cu piatră și mortar, ceea ce arată rolul lui de apărare. Avea un etaj, se acoperise cu țiglă și tencuiala interioară a zidurilor prezenta urme de pictură. Destinația lui ca locuință se deduce și din inventarul arheologic al descoperirilor din interiorul ruinelor: o monedă de la Elagabal (an. 222 e.n.), cioburi de oale, piroane, sticlă, săgeți de fier, ace de os, multă arsură etc. Proprietarul de sclavi construisese acest turn în locul din care se putea obține cea mai largă vedere în împrejurimile fermei. El servea astfel ca un foisor de supraveghere a întregii proprietăți, ca loc de apărare a intrării în incinta fermei și poate, la parter, ca închisoare pentru sclavi.

Casa pentru locuit a proprietarului de sclavi sau a înlocuitorului său *villicus* se construisese în colțul de nord-est al curții, ca o locuință destul de confortabilă. Este lucrată din zid, de formă rectangulară neregulată (26 × 16 m), ea oferă coridoare, baie, camere de locuit, curte interioară etc. În fața casei, întîlnim o curte de mărimea 14 × 5,70 m, pardosită cu cărămizi și avînd într-un colț o instalație pentru baie caldă (*hypocaustum*). În centrul clădirii există trei camere și un coridor, care serveau ca locuință pentru stăpîn. Comunicarea între ele se făcea prin uși de lemn fixate în praguri de marmură. Casa se termină în spate cu alte două încăperi impresionante ca mărime (12,60 × 3,20 și 12,60 × 9,60 m), care serveau unor treburi gospodărești. Multe dintre camerele casei posedau picturi murale. Inventarul cules din interiorul casei arată mai mult confort, fiind format din fragmente de *terra sigillata*, opaițe, diferite obiecte de fier etc.

În centrul curții, există o a doua construcție dreptunghiulară din zid cu mortar, lungă de 18,40 m și lată de 16,60 m. Ea închide o suprafață de 660 m² și fusese acoperită cu țiglă. În interiorul ei s-au precizat urmele a două barăci din lemn, resturi ceramice, piroane de fier, chei, lacăte etc. În privința rostului acestei clădiri, cercetătorul fermei de la Hobîța dă următoarea concluzie: „Fără îndoială că prin dimensiunile, soliditatea și anexele interioare pe care le prezintă, ea trebuie socotită ca o parte însemnată a gospodăriei; ea apărea ca o curte interioară vastă, cu diferite dependințe de lemn pentru adăpostirea instrumentelor și mașinilor agricole, a animalelor mari sau mici și mai ales pentru adăpostirea în barăci a muncitorimii sclave a fermei, căci o fermă de proporțiile arătate și în plină

orînduire sclavagistă, presupune un însemnat număr de muncitori agricoli, recrutați în acea vreme din lumea sclavilor”¹.

Alte două construcții din lemn acoperite cu țiglă (șoproane ? magazii ?) erau alipite de zidul de apărare al fermei (c și d). Din ruinele lor au apărut în săpături, fragmente ceramice, o monedă de bronz de la Antoninus Pius (an. 139. e.n.), fragmente de rîșnițe, o paște, bucăți de amfore și fierul unui plug roman² (fig. 15). Toate obiectele se găseau îngropate într-un strat de incendiu.

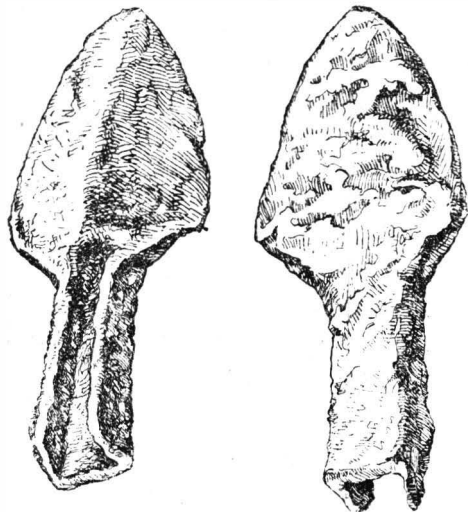

Fig. 15. — Fier de plug roman descoperit în ruinele unei *villa rustica* (Hobita).

Cele două monede găsite în săpătură sînt o indicație că *villa rustica* de la Hobita a funcționat timp de un secol (cca 139—222 e.n.) și a sfîrșit printr-un incendiu. Prin analogii cu alte ferme din Italia, Africa romană, valea Rinului etc., planul construcției apare tipic fermelor ce foloseau sclavi în exploatarea locale. Zidul înconjurător îi da aspectul unei fortărețe. Deși este situată în imediata vecinătate a capitalei provinciei, proprietarul de sclavi își ia serioase măsuri de apărare. Aceasta dovedește nesiguranța în care se găseau, el și bunurile sale, mereu amenințați de hoți (*latrones*), cete de barbari infiltrați din afară, răscoale ale băștinășilor etc., care operau cu succes în

regiuni păduroase³. Vigilența acestuia este dovedită de turnul de observație de pe latura estică a curții, care putea servi și în alte scopuri ca : închisoare pentru sclavii periculoși și loc de ultim refugiu și apărare a stăpînului în cazul atacului fermei. Rostul principal al acestui turn era de a fi o *specula* pentru dominus sau villicus, de unde se puteau urmări cu ochiul munca sclavilor pe ogoarele vecine și turmele de pe dealuri. De aici, un ochi atent supraveghia să nu se întîmple ceea ce știa Columella despre sclavi :

„Sclavii aduc cîmpurilor cel mai mare rău. Ei împrumută boii pentru bani, străinilor, pasc boii și celelalte vite destul de prost. Ară prost pămîntul ; arată că s-a pus în pămînt mult mai multă sămînță, decît în realitate ; nu se îngrijesc ca sămînța aruncată în pămînt să încolțească

¹ Floca, în „Materiale arheologice” I, p. 751. Acest uriaș hambar poate fi loc de prăsiță pentru numeroase familii de sclavi, formă de înmulțire a robilor recomandată de Columella I, 8, 19 și Petronius, *Gen. Trim.*, 53 și de alți agronomi romani, pentru care vezi, Rostovzev. *Storia ec. soc. imp. romano*, p. 113, n. 22.

² Pentru alte unelte agricole din Dacia romană vezi V. Canarache, în SCIV. I, 2, 1950 p. 83 urm. Relativ la dezvoltarea agriculturii, Christescu, *op. cit.*, p. 53 urm. și D. Tudor. OR. p. 67 urm. și 151 urm.

³ Asupra pădurilor din Dacia, vezi, Christescu, *op. cit.*, p. 57

bine, iar când descarcă recolta pe arii, o împruținează în timpul treieratului, fie tănuind o parte, fie lucrînd-o prost, căci fură și ei și nici de alții nu o păzesc bine. În sfîrșit, la predarea grăunțelor, ei nu arată în socoteala lor cantitatea reală...”¹.

Numele proprietarului de sclavi, constructor al fermei, s-a găsit indicat prin inițialele scrise pe cărămizi : L.D.P. și era un cetățean roman².

Ferma de la Hobîța găsește analogii în construcții similare din Italia³, Siria⁴, nordul Africei⁵, Rin etc. În toate aceste regiuni, munca cu sclavi la ferme este precizată din complexul locuințelor specifice robilor, al căror loc este la parter, pe cînd la etaj locuiește stăpînul⁶. La Hobîța, dependențele rezervate sclavilor se găseau în marele hambar din centrul curții, poate și în șoproanele (*cellae rusticariae*) de lingă zidul de apărare. Existența unei închisori pentru ei (*ergastulum*) își putea avea locul în parterul turnului de observație⁷.

Villa rustica de la Hobîța este situată în condițiile recomandate de Columella (I, 5, 6), adică în vecinătatea unei aglomerări urbane, în care să se poată desface produsele ei pe piață, departe de o *via militaris* importantă⁸. Ea poate fi socotită ca un *fundus instructus*, deservită de mulți sclavi, coloni, *pauperculi* băștinași, muncitori salariați etc., ce au rămas în afară de istorie. Se produceau bunuri agricole și păstorești trimise pe piața din Sarmizegetusa. Ferma își avea și ateliere proprii (tîmplărie, fierărie etc.) unde lucra tot *familia rustica*⁹. Vecinătatea fermei de un mare oraș, unde stăpînul putea avea alte afaceri (prăvălii, ateliere etc.)

¹ Columella, I, 7, 6—7. La Plinius, *Nat. hist.*, XVIII, 31 se indică aceeași constatare despreproasta cultivare a ogoarelor prin oamenii din lanțuri (*ferratilis genus*) : *Coli rura ab ergastulis pessimum est, et quidquid agitur a desperantibus* (*Ibidem*, XVIII, 3) se gîndește cu tristețe cînd ogoarele se cultivau cu *victi pedes, damnatae manus, inscriptii vultus*. Vezi Salvioli, *op. cit.*, p. 74, 103 și 188 urm. și Wallon, *op. cit.*, II, p. 212 urm. Gummerus, *op. cit.* p. 7. n. 7., socoate că în agricultura Egiptului roman s-a refăcut munca liberă, tocmai spre a se evita pagubele pricinuite de sclavi.

² Fermă similară celei de la Hobîța era și a proprietarului de sclavi P. Ael Maximus, la Ciumăfaia, lîngă Cluj. După ieșirea din armată, el ajunge cavaler (*a militiis*), își construiește ferma într-un bogat și vast teritoriu agricol și-și vindea produsele la Napoca, oraș în care ocupa funcții religioase și municipale. Cf. *CIL. III 855*, A. Buday, în „*Dolgozátok*”, II, 1911, p. 266 ; G. Finaly, în *Arch Anz.*, 1921, col. 529 ; M. Macrea, în *AISC.V*, 1944—1948, p. 227 și 250 urm. și Székely Zoltán, *Note asupra estului Daciei*. (în limba maghiară), Sf. Gheorghe, 1946, p. 5 urm.

³ Rostovzev, *op. cit.*, p. 33 și 70.

⁴ *Ibidem*, p. 313.

⁵ Gsell, *art. cit.*, p. 405.

⁶ Westermann, *art. cit.*, col. 1055 și Gsell *art. cit.*, p. 406, n. 3.

⁷ La villa lui Agrippa Postumus din Italia, locuințele sclavilor se găseau în camere dispuse în jurul curții, dintre care una funcționa ca închisoare și în ea s-au găsit călușe de fier, cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 72, cu pl. X. Columella, I, 6, 3, descrie amănunțit cum se construia un *ergastulum* pentru *servi rustici*, cf. și Mau s.v. *ergastulum* în *RE VI*, col. 431. Ceea ce spune Plinius, *Epist.*, III, 19, 7, despre renunțarea din partea stăpînitorilor de a mai trimite sclavi cu lanțuri la munca cîmpului și de a nu-i mai închide noaptea în *cellae rusticariae* sînt fapte valabile pentru puține locuri, nu însă pentru Dacia.

⁸ Gummerus, *op. cit.*, p. 80. Prosperitatea acestor ferme de lîngă orașe creștea, atunci cînd căile rutiere erau dificile aprovizionării din regiuni mai îndepărtate. Obligațiile de *annonae* pentru orașe le aduceau de asemenea venituri, cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 167.

⁹ Gummerus, *op. cit.*, p. 9 ; Rostovzev, *op. cit.*, p. 207 și Salvioli, *op. cit.*, p. 66 urm. Cîteodată aceste ateliere produceau și pentru piață, cf. Gsell, *art. cit.*, p. 404. Salvioli, *op. cit.* p. 171 remarcă pe marile domenii o unitate în producția lor meșteșugărească.

implică și unele fluctuațiuni după sezon, din *familia rustica* în *urbana* și invers¹.

Din lipsă de știri, nu putem urmări la Mlobița locul pe care-l ocupau în munca de la fermă cultivatorii liberi salariați (*mercenarii*)², recomandați proprietarilor de sclavi pentru unele munci sezoniere de către *scriptores rei rusticae*. Nu putem ști de asemenea ce cumpăra ferma dinafară (ce nu putea produce cu atelierele ei), calitatea la oraș a stăpînului etc.³.

Numai cu ajutorul materialului epigrafic este greu a urmări în timp calitatea acestor *possessores maiores* și *minores* funciari din Dacia. În primii ani de viață ai provinciei, avem de-a face cu o masă pestriță de coloniști, adevărate „pasări de pradă californiene” (Pârvan), formată din funcționari de stat, veterani, perceptori, negustori aparținînd la neamuri diferite, meseriași, speculanți dornici de îmbogățire, aventurieri etc.⁴. O anchetă în materialul epigrafic arată că proprietarii de la țară, în Dacia ca și în alte provincii, sînt în mare număr veterani și liberti, care domiciliază la oraș și au pămînturi în teritoriile acestora⁵. Cum primii proprietari funciari romani ce se așează în Dacia nu stăpîneau loturi întinse de pămînt, capitalul ce se investește în agricultură este mic. Ei nu dispuneau nici de bani mulți și pacificarea completă a provinciei cerea încă timp⁶. Aceștia vor fi folosit puțini sclavi ca muncitori agricoli. Ulterior a crescut marea și mijlocia proprietate funciară, ca o consecință a pacificării provinciei, îmbogățirii coloniștilor și măsurilor luate spre a se împiedica *latrocinia in agris*⁷.

¹ Dig. XXXII, 65 și XXXIII, 7, 25. Gummerus în RE IX, col. 1459.

² Westermann, *art. cit.*, col. 1014 urm. caută să confirme pe Ed. Meyer, *Die Sklaverei im Allertum*, Halle, 1910 (în „Kl. Schriften”, I, 2), p. 191, n. 1, asupra slabei folosiri a sclavilor în agricultură, dîndu-se precădere colonilor și muncitorilor salariați. Dar situația din Egipt citată de el nu poate fi generalizată pentru tot imperiul. Ei uită că alta este situația culturilor agricole din Egipt față de Dacia. În fiecare perioadă, între diferite țări. au existat deosebiri foarte mari în ceea ce privește nivelul forțelor și relațiilor de producție, cf. D. V. Kuzovkov, *Despre condițiile care au dat naștere deosebirilor în dezvoltarea sclavagismului și dezvoltarea sa maximă în antichitate*, în „Anal. Rom. Sov”. ser. Istorie, 1954, nr. 3, p. 6. Plinius, *Nat. hist.*, XVIII, 3, laudă munca liberă față de cea servilă (... *omne genus agri tolerabilis, sub liberis colonis. quam sub villicis*). Vezi și Salvioli, *op. cit.*, p. 103 și Gummerus, *Gutsbetrieb*, p. 92.

³ Gummerus, *op. cit.*, p. 12 și 81. Rostovzev, *op. cit.*, p. 233, arată cum mulți funcționari de stat își investeau economiile bănești în cumpărare de pămînt și sclavi.

⁴ Dmitrev, *art. cit.*, p. 77. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, p. 6 urm., îi caracterizează însă „ca un roi de albine sîrguicioase, care transformă o țară pe jumătate barbară, într-una înfloritoare, ca și nobileze în cîțiva ani aceste meleaguri”.

⁵ Kruglikova, *art. cit.*, p. 219 urm.; Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 133; Salvioli, *op. cit.*, p. 104 și Rostovzev, *op. cit.*, p. 225. Tacitus, *Ann.* XIV, 27 vorbește de predilecția veteranilor de a se fixa pe locurile unde își făcuseră stagiul în armată. Larga răspîndire a proprietății mici și mijlocii a veteranilor se reflectă în Dacia și prin dedicații puse de ei lui Silvanus, Liber și Libera, cf. L. Webber Jones, *The Cults of Dacia*, California, 1929 (extr. „Univ. of Calif. Public. in Class. Philologie”, IX, 8), p. 258 și Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 73. Nu avem încă pentru Dacia un studiu privitor la așezarea veteranilor. Ei prefrau ca domiciliu orașul cu dreptul latin sau italic, pentru avantaje fiscale. Cu Hadrian, pe marile domenii imperiale nu se mai duce o politică de urbanizare spre a nu se scădea impunerile vistieriei, cf. Rostovzev, *op. cit.*, p. 419, Berciu, *Contrib. elem. ec.*, p. 13 și 15 numește impropriu pe acești proprietari de țară, ca „burghezii rurală”.

⁶ Salvioli, *op. cit.*, 157, atribuie micii proprietăți funciare o suprafață de cel mult 14 hectare.

⁷ Salvioli, *op. cit.*, p. 107 urm.

În a doua jumătate a secolului II e.n., marea proprietate particulară se dezvoltase mult în Dacia și prin aceasta, posibilitatea de a se folosi mai mulți sclavi pentru muncile agricole ¹. Acești mari proprietari apar acum în inscripții, cum sînt familiile Antipater-Marcellus din Apullum, cu numeroși *actores* ca villici de latifundii. Tot mare posesor de pămînt și sclavi este *Ael. Vale(n)s Esbenus* din Dacia sudică (*SE* 10) ². Puterea de mare deținător al acestuia se deduce din monumentalitatea pietrei sale de mormînt, înaltă de 4 m și adusă de peste Dunăre.

În secolul II e.n. se accentuează procesul concentrării pămîntului în mîna unor proprietari de sclavi ce locuiesc la oraș, dintre care primul este împăratul. Ei nu-și cultivă direct pămîntul, ci prin sclavi sau coloni ³. Dar, indiferent de creșterea mării proprietăți funciare, în Dacia este încă în floare în secolul II—III e.n. mica proprietate. Marx-Engels arată că: „Atît mica gospodărie, cît și producția independentă meșteșugărească... reprezintă temelia economică a societății clasice în perioada cea mai înfloritoare a existenței sale...” ⁴. Fiscalitatea a lovit și ea puternic în mica proprietate. „Statul roman — scrie Engels ⁵ — devenise o mașină uriașă și complicată, menită doar să stoarcă pe supuși. Birurile, dările către stat și prestațiile de tot felul aruncau masa populației într-o sărăcie din ce în ce mai mare”.

Sistemul de exploatare în agricultură, ca și în minierit, prin munca sclavilor, găsește acum o concurență serioasă în ieftinătatea muncii salariale. Aceasta este o consecință a ruinării țărănimii și a dus la o limitare a muncii cu sclavi. „Din cauza aceasta, în Dacia, după cucerirea romană, a apărut o situație specială. Raporturile sclavagiste s-au dezvoltat aici în dimensiuni extrem de limitate și în forme modificate de influența crizei modului de producție sclavagist de-a lungul întregului imperiu... ceea ce a făcut ca focarul mișcărilor să fie aici țărănimea exploatată” ⁶. Mișcărilor „barbare” din secolul III e.n. perturbă mult viața proprietarilor funciari de toate categoriile. „Caracterul... predominant rural al Daciei se datorește permanentei stări de revoltă a populației băștinașe, împletită cu neliniștea alarmantă de la hotarele provinciei, care a lăsat prea puțin răgaz cotropitorului să-și îndeplinească programul inițial de urbanizare a noului teritoriu” ⁷.

¹ Rostovzev, *op. cit.*, p. 397, este de părere că în secolul II e.n. crește numărul proprietarilor funciari *absenteiști*, micii proprietari sînt în parte transformați în arendași și tehnica agricolă scade față de epoca cînd se lucra cu mulți sclavi. Pentru el, un *agricola bonus* în țările dunărene este acum proprietarul de *villa rustica*. Mica proprietate a suferit prin creșterea domeniilor împăratului și ale „burgheziei orășenești magnate”. În realitate, așa cum recent a demonstrat Kajdan, *art. cit.*, p. 21, decăderea agriculturii (ca întreaga criză economică a vremii) este un rezultat al crizei modului de producție sclavagist. Singura formă rentabilă în cultura pămîntului devenise producția individuală.

² V. Fărvan, *Dacia*, p. 170 și D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 210. Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 65 urm, găsește aici, însă pe un proprietar mijlociu.

³ Rostovzev, *op. cit.*, p. 396.

⁴ Marx-Engels, *Opere*, vol. XVII, p. 368, n. 24 (ed. rusă).

⁵ K. Marx și F. Engels, *Opere alese*, E.S.P.L.P., 1955, vol. II, p. 323. Vezi și Kajdan, *art. cit.* p. 43 urm.

⁶ Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 76 urm.

⁷ Daicovicu, *O diplomă*, p. 552 și Salvioi, *op. cit.*, p. 69.

Mica proprietate agrară din secolul II e.n. furniza statului recruți țărani, cei mai buni soldați din regiunile cu o viață dezvoltată, în care nici sclavia nu luase mare dezvoltare. Țăranii peregrini intrau în trupele auxiliare, iar cetățenii în legiuni ¹.

Prețul ridicat al sclavilor făcea ca ei să nu fie accesibili ca marfă multor proprietari mici și mijlocii. Deci munca lor nu era predominantă în agricultura Daciei și a fost înlocuită într-o însemnată proporție cu aceea a muncitorului salariat sau a colonilor ².

Știri asupra obștilor nu avem în Dacia, dar ele vor fi existat, ca și în alte provincii romane. Acolo unde le cunoaștem, ele erau destul de prospere, țăranii își cultivau direct pământul, fără a-l mai arenda de la un mare proprietar, care în general locuia la oraș ³.

Majoritatea orașelor din Dacia (excepție orașele miniere) au fost centre de viață agricolă, apoi administrative și comercial-mesteșugărești. De la început ele s-au dezvoltat în mijlocul unor teritorii agricole și o dată cu creșterea lor s-a înfiripat și „mica industrie” pentru satisfacerea nevoilor locale. „Mica industrie” nu s-a putut dezvolta, fiindcă micul proprietar funciar avea o slabă putere de cumpărare, iar pe domeniile mari existau ateliere proprii și nu se apela la piața orașului. Aceasta este o situație comună în multe provincii romane cu o structură social-economică ca a Daciei ⁴. Sint regiuni din Dacia, ca vestul Banatului, nordul Olteniei și estul Ardealului în care nu s-a ajuns la o viață urbană, fapt care și explică lipsa totală sau raritatea inscripțiilor în aceste părți, privitoare la sclavie. Acolo unde s-au dezvoltat orașele și marea proprietate orășenească sau funciară, există și documente despre sclavi și liberti ⁵.

---

¹ Rostovzev, *op. cit.*, p. 147 urm.

² Staerman, *art. cit.*, p. 98 și Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 67 urm.

³ Rostovzev, *op. cit.*, p. 396 urm.

⁴ *Ibidem*, *op. cit.*, p. 206.

⁵ *Ibidem*, p. 229 urm.

CAPITOLUL VIII

A. MUNCA SCLAVILOR ÎN DIFERITE ATELIERE DIN DACIA ROMANĂ. B. SCLAVII ÎN COLEGIILE DIN DACIA C. VÎRSTA SCLAVILOR ÎN INSCRIȚII. D. SERVUS ȘI VERNA ÎN DOCUMENTELE EPIGRAFICE. E. NUMĂRUL SCLAVILOR ÎN DACIA ROMANĂ

A. MUNCA SCLAVILOR ÎN DIFERITE ATELIERE DIN DACIA ROMANĂ

Problema muncii sclavilor meșteșugari rămâne una din cele mai grele de rezolvat, din cauza absenței informațiilor epigrafice. Prezența unor ateliere meșteșugărești în Dacia este confirmată prin dezvoltarea orașelor provinciei. Provincia avea nevoie să producă local o serie de mărfuri cu volum mare și de o întrebuințare prea curentă, ca să poată fi aduse din alte regiuni. Existau de asemenea bogate materii prime locale, care puteau alimenta atelierele. Se importau obiecte de lux sau cu o fabricație prea complicată și al căror volum nu producea greutatea de transport. Sînt și cazuri, cînd datorită prezenței unor materii de prelucrat locale, se produceau și obiecte de lux. Acesta este cazul producției gemelor.

Atelierele de piatrărie în care se cerea o muncă grea sînt indicate în Dacia, prin marele număr de monumente arhitectonice, epigrafice și sculpturale lucrate din piatră locală. Pentru marmură, nu au existat în Dacia cariere de calitate, care să atragă asupra lor dreptul de proprietate al împăratului¹. Singura carieră de marmură, cea de la Bucova², intra în teritoriul Sarmizegetusei, oraș cu favoarea de *ius Italicum* și putea aparține deci, capitalei Daciei. Este de altfel probabil, că cea mai mare

---

¹ O. Hirschfeld, *Die kais. Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, ed. II, Berlin, 1905, p. 153 urm.; V. Christescu, *Viața ec. a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 47 și G. Cantacuzino, *Un papyrus latin relațîș à la défense du bas-Danube*, în „Rev. hist. SE europ.,” V, 1—3, 1928, p. 58. și Krug Ikov, *Dacia*, p. 70.

² Christescu, *op. cit.*, p. 36 urm.

parte a carierelor de piatră dacice aparțineau orașelor sau particularilor ¹. În cariere se lucra cu sclavi și cu *damnati ad metalla*, mai rar cu muncă salariată. Prezența soldaților la aceste cariere era determinată mai mult de nevoile de pază, ei fiind rar folosiți la atare munci grele². Deși documentele directe privitoare la Dacia ne lipsesc, prin analogii cu alte provincii putem admite că și aici, munca sclavilor era folosită. Tot astfel ne putem gândi și la o folosire a lor în atelierele de piatrărie din orașe și sate ³.

Cărămidăriile dețineau loc important în economia orașelor. În afară de armată, orașele și particularii posedau atare ateliere în vecinătatea aglomerărilor de populație, acolo unde se construia mult.

La Sarmizegetusa se cunoaște unul dintre cei mai activi producători de cărămizi și lămpi : *Manius Servius Donatus*, după nume un italic. Cuptoarele lui au fost precizate în vecinătatea orașului ⁴. Un atare mare producător de cărămizi pentru construcțiile din Sarmizegetusa și ale cărui lămpi de luminat se vindeau în întreaga provincie, este exclus să nu fi întrebuințat sclavi în atelierele sale. Dierna ⁵ și Drobeta ⁶ își au cărămidării proprii, în care își puteau găsi întrebuințare sclavii orașului. Marile aglomerări urbane, ca Roma, cunosc funcționarea în vecinătatea lor a unor întinse *officinae* de cărămidărie și țigle, activate prin numeroși sclavi și liberti. Aceeși situație putea exista și în Dacia, în orașe ca Romula, Sucidava și altele, lipsite de vecinătatea unor cariere de piatră pentru construcții ⁷.

Un loc de seamă îl ocupă în Dacia multele ateliere ceramice ale unor proprietari anonimi ce produc vase, lămpi, figurine etc., toate necesare nevoilor locale. Care era locul muncii sclavilor aici, este greu de precizat ⁸.

Din primele timpuri ale stăpînirii romane în Dacia, proprietarii de sclavi bogați importau ceramică apuseană de lux, cu ornamente în relief, numită *terra sigillata*. Dar în scurtă vreme, atelierele ceramice locale trec la imitarea acestor vase de import și a lămpilor de lut venite tot din afară.

¹ Hirschfeld, *op. cit.*, p. 146, nr. 5, și 158. Pe blocurile nesculptate dacice lipsește formula *ex ratione*, folosită ca inscripție pe cele extrase din carierele împăratului, cf. Hirschfeld, *op. cit.*, p. 166 și Christescu, *op. cit.*, p. 48.

² Hirschfeld, *op. cit.*, p. 170; Christescu, *op. cit.*, p. 47 și Cantacuzino, *art. cit.*, p. 60 și 149. *CIL. III*, 12565 (Deva) : o dedicație pentru Silvan și Hercule, zei protectori ai carierelor de piatră, pusă de o vexilație a legiunii XIII Gemina (epoca lui Caracalla), arată soldați ce lucrau sau păzeau în cariere de piatră.

³ *CIL. III*, 7895 (Călan) menționează pe un *Diogenes* [*I]apidarius*, bănuit ca sclav de unii cercetători.

⁴ *CIL. III*, 8075, 17 a—b și 12638. G. Téglás, în „K'ilo”, X, 1910, p. 497; O. Floca, în Dacia, IX—X, p. 431 urm.; M. Macrea, în Dacia, XI—XII, p. 275 urm. și idem, în AISC. V, p. 302 urm.

⁵ D. Tudor, OR. București, 1942, SE 38.

⁶ *CIL. III*, 1445, 13 și Tudor, *op. cit.*, p. 179.

⁷ Tudor, *Mon. inedite din Romula*, part. II, Vălenii de Munte, 1940 (extras BCMI), p. 46 urm.; OR. p. 172 urm. și în „Dacia”, XI—XII, p. 159 urm.

⁸ *Bibl. generală* : A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, ed. III, București, 1925, p. 189 urm.; Gummermann sv. *Industrie und Handel* în RE IX, col. 1487; Christescu, *op. cit.*, p. 58 urm.; Westermann s. v. *Sklaverei*, în RE Suppl. VI, col. 1028 urm.; Rostovzev, *Storia economica e sociale dell' impero romano*, Florența, 1933, p. 204; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 135 urm.; Tudor, *Mon. ined. Romula*, II, p. 42 urm.; „Arh. Olteniei”, XV, 1936, p. 109 urm.; «Dacia», IX—X, p. 382 urm.; XI—XII, p. 159 urm.; „Materiale arheologice” I, p. 710 urm. și 733 urm., și SCIV, I. 1950. nr. 1, p. 210 urm.

O atare producție de imitație este foarte bine cunoscută atelierelor ceramice de la Romula „...o producție puțin complicată poate fi lesne imitată de consumatorii de mărfuri, fapt care duce la înlocuirea mărfurilor importate prin mărfuri locale”¹. În producția unor atare mărfuri, sclavii puteau avea un loc însemnat.

Romula mai cunoaște și o producție foarte activă locală de pietre gravate, după cum dovedesc zecile de descoperiri ce se fac anual aici alături de multe deșuri de atelier. Se lucra de predilecție jaspisul de diferite culori². Săparea acestor geme cerea muncă migăloasă și anevoioasă, unde de asemenea sclavii puteau fi folosiți și specializați.

În antichitate nu există fabrici, din lipsa consumului larg, a slabei productivități a muncii sclavului și a neperfecționării uneltelor. Există ateliere mai mult sau mai puțin dezvoltate, care folosesc un număr redus de sclavi sau muncitori salariați. Avem de-a face cu o producție simplă, de mărfuri, care în secolul II e.n. începe să decadă³ ca o consecință a regresului modului de producție sclavagist⁴. Aceasta face ca la cei vechi, în linii generale, să nu se depășească munca meșteșugărească. „De aceea, dacă la antici nu există *supraproducție*, există o *supraconsumație* a celor bogați, care degenerază în ultimele zile ale Romei și Greciei într-o risipă nebunească”⁵.

De aceea, nu trebuie găsită numai o singură cauză pentru slaba dezvoltare a atelierelor antice, anume aceea că sclavii nu munceau cu trageră de inimă, cu pricepere și conștiinciozitate⁶. Vina cade asupra întregului mod de producție sclavagist, în Dacia⁷, ca și în alte provincii.

O atare slabă dezvoltare a atelierelor în Dacia contribuie și ea la tăcerea privitoare la informațiile despre sclavii meșteșugari. Unele ateliere lucrau sezonier, cum erau cele ce foloseau lutul. În restul timpului, sclavii erau destinați altor munci, ca să fie mereu ocupați. Tot ceea ce produceau aceste ateliere se desfăcea pe loc.

B. SCLAVII ÎN COLEGHIILE DIN DACIA

Istoriografia modernă a cunoscut o lungă discuție în problema participării sau prohibirii la viața colegiilor a sclavilor. Contra îndoielilor

¹ A. B. Ranovici, *Elenismul și rolul său istoric*, Ed. științifică, București, 1953, p. 23. Vezi încă : G. Salvioi, *Il capitalismo antico*, Bari, 1929, p. 79 și Rostovzev, *op. cit.*, p. 205, 208 și 210.

² Tudor în „Cron. numism. și arh.” 1936, nr. 106—107; idem, *Mon. ined. Romula, I*, p. 14 urm. și OR. p. 186 urm. Cf. încă Christescu, *op. cit.*, p. 45.

³ Salvioi, *op. cit.*, p. 80 și 84 și Rostovzev, *op. cit.*, p. 205 urm.

⁴ *Economia naturală și producția de mărfuri în sclavagism*, în „Anal. Rom. Sov.”, ser. Istorie, nr. 1 din 1954, p. 8.

⁵ K. Marx, *Teorii asupra plus valorii*, citat din vol. K. Marx-F. Engels, *Despre artă și literatură* E.P.L.P., 1953, p. 59.

⁶ Teoria lui Gummerus, *art. cit.*, col. 1454. Vezi și combaterea ei la Rostovzev *op. cit.*, p. 402.

⁷ D. Tudor „Despre sclavaș”, în SCIV. 1950, nr. 1, p. 209.

lui Mommsen și ale altora, Waltzing¹ a dovedit că acest drept îl căpătau și sclavii, numai pentru anumite colegii, cu voia stăpînului lor și cu o serie de îngrădiri. Juristul Marcianus² arată și el că prin îngăduința stăpînului, robii se puteau asocia în colegii ale sărăcimii (*collegia tenuiorum*), care erau asociații de ordin inferior mai ales cu scop funerar (*collegia funeraria*)³. Ca membrii ai acestor colegii, ei plăteau o mică cotizație, prinzeau împreună la anumite sărbători, iar după moarte, asociația respectivă se îngrijea de înmormîntarea celor decedați. Stăpînii nu puteau moșteni cotizațiile depuse de sclavii lor în casa colegiilor ei, ele rămîneau asociației. Această îngrădire pentru stăpîni, determina pe mulți sclavi de rînd ca cei mineri, să depună micile lor economii în casa colegiului, capital ce le putea servi și pentru răscumpărarea din robie. Statul roman sprijinea pentru interese economice și de clasă colegiile de negustori, meseriași, religioase etc.; apoi pe cele cu scopuri culturale, de ajutor economic etc., cînd erau formate din elemente libere înstărite — dar și acestea erau supravegheate. Colegiile în care pătrundeau sărăcimea și sclavii erau considerate ca tolerate și supuse unei severe supravegheri, fiind considerate drept cuiburi pentru pregătirea de răzvrătiri sociale⁴.

Un colegiu de săraci în care pătrunseseră și sclavi a fost recunoscut în textul unei tăblițe cerate, descoperită la Alburnus Maior și datînd din 9 februarie 167 e.n.⁵ Are acest conținut:

„Copiat și adus la cunoștință după publicația afișată la Alburnus Maior, la stația Resculum, în care era scris ceea ce se arată mai jos.

Artemidorus al lui Appolonius, *magister* al colegiului lui Iulius Cernenus și Valerius al lui Nîco și Offas al lui Menophilus, *quaestori* ai aceluiași colegiu, punînd această publicație, fac cunoscut tuturor, că din colegiul mai sus arătat, în care erau 54 de oameni, nu au rămas la Alburnus decît 17 oameni. Iar Iulius al lui Iulius, *commagister*, din ziua de cînd fusese ales în această funcție, nu a venit la Alburnus, nici la colegiu; că el Artemidorus a dat celor ce au fost de față socotelile și dacă a avut

¹ I. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains* etc., 4 vol. Louvain, 1895—1900, I, p. 346 urm. și Kornemann s. v. *Collegium*, în *RE* IV, col. 417

² *Dig.* XLVII, 22, 3, 2 (*de collegiis*); *servus quoque licet in collegio tenuiorum recipi volentibus domini*.

³ Wallon, *Hist. de l'esclavage dans l'Antiquité*, 3 vol., ed. II, Paris 1879, III, p. 55; Waltzing, *op. cit.*, I, p. 141 urm., 214 și 265 urm., Kornemann, *art. cit.*, col. 417; Westermann, *art. cit.*, col. 1057 și Rostovzev, *op. cit.*, p. 210 și 227, care subliniază compoziția colegiilor sărace. Nu este confirmată prezența sclavilor în colegii de *fabri*, *centonari* etc., meseriași de condiție liberă, adesea și cu misiunea publică de pompieri, cf. Waltzing, *op. cit.*, I, p. 347, II, p. 359 urm., Christescu, *op. cit.*, p. 89; Rostovzev, *op. cit.*, p. 473 și E. Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 416.

⁴ Rostovzev, *op. cit.*, p. 186 și 210 neagă posibilitățile organizării unor atare mișcări. Waltzing, *op. cit.*, II, p. 104, susține prezența sclavilor și în colegiile meșteșugărești, dar pentru Dacia nu se poate aduce nici un argument asupra acestui fapt.

⁵ *CIL*, III, tab. cer. I, p. 924 urm.; Xenopol, *op. cit.*, I, p. 174 urm.; G. Popa, *Tăblițele cerate descoperite în Transilvania*, București, 1890, p. 125; Waltzing, *op. cit.*, III, nr. 247 și VI. Hanga, *Crestomație pentru ist. statului și dreptului R.P.R.*, București, 1955, p. 148 (de unde luăm traducerea). I. K. Kolosovskaia, *art. cit.*, încearcă să identifice într-o inscripție din Sarmizegetusa (*SE* 14) un colegiu de sclavi și liberi.

ceva de la ei, le-a dat înapoi acestora, fie pentru înmormintări, și a primit îndărăt chezașia sa, cu care garantase față de ei. Astfel (banii) nu ajung pentru înmormintări, nici loc nu au, nici într-un timp de zile cât este hotărît de lege, nu a voit cineva să se întrunească sau să dea contribuții pentru înmormintări sau să-și îndeplinească sarcinile; și de aceea prin acest afiș se aduce la cunoștință că dacă cineva ar muri să nu creadă că mai are colegiu sau că va avea de la el vreun ajutor pentru înmormintare.

Afișat la Alburnus Maior, cu cinci zile înainte de idele lui februarie, fiind consuli împăratul Lucius Verus pentru a treia oară și Quadratus. Făcut la Alburnus Maior.

Martori au fost: L. Vasidius Victor... C. Secundinus Legitimus, Stertinius Rusticus, Aelius Plator... Geldonis... Ulpus Felix și September Plator".

Persoanele menționate în acest act sînt toate de condiție liberă. Între martori apar și cetățeni romani, ceea ce nu înseamnă că ei făceau parte din colegiu, ci sînt luați aici din afară ca garanți cu ocazia redactării actului de dizolvare. Absența unor nume de sclavi în text se explică prin faptul că aceștia nu aveau calitatea juridică de a apărea înaintea autorităților în asemenea acte¹. De aceea, sclavii nu puteau fi aleși nici în funcțiile de conducere ale colegiului, unde trebuiau să fie puși cel puțin peregrini.

Din lectura acestui act, ceea ce izbește în primul rînd, este slaba coeziune și cointeresare a membrilor colegiului față de asociația ce au înjghebat. Din cei 54 membri fondatori, 37 se împrăștie din Alburnus Maior, între care și adjunctul conducerii, vinovat de neachitarea cotizației lunare (*stips menstrua*). Unii dintre ei erau atît de nevoiași, că în loc de bani, plăteau cotizație în natură. Toate acestea indică că neputinciosul colegiu se alcătuisese din oameni tare săraci, fie liberi, fie sclavi, care lucrau în minele de aur. Acolo, munca grea îi secera ușor iar interesele de cîștig ale stăpînitorilor de exploatare, îi trimiteau dintr-o localitate în alta. Astfel, ei nu mai aveau putința de a ține legături cu colegiul.

Waltzing² exagerează cînd susține că sclavilor le era deschis drumul multor colegii, cu aceleași avantaje ca pentru oamenii liberi. Dar el are dreptate cînd în rîndul membrilor colegiului lui Iupiter Cernenus din Alburnus Maior, vede în primul rînd pe sclavi sau liberiți.

În viața chinută a celui mai de jos sclav, colegiul avea o mare importanță, fiind pentru el înlocuitorul familiei, unde petrecea la sărbători, iar după moarte i se asigura un mormînt. În colegiu putea petrece la masă și căpăta mai multă libertate de a-și spune necazurile. Colegiul era apoi pentru el, singura speranță că după moarte, corpul său nu va fi aruncat în gropi, ci își va găsi odihna într-o urnă sau un

¹ M. Rostowzew, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1902, p. 450, n. 253 și 509, afirmă greșit că în acest colegiu alburnens intrau numai sclavi, locul oamenilor liberi fiind în *collegium aurariorum*; la fel și Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155 urm. Compoziția socială a colegiului lui Iupiter Cernenus de la Alburnus Maior este just văzută de Waltzing, *op. cit.*, I, p. 337 și Christescu, *op. cit.*, p. 29.

² Waltzing, *op. cit.*, I, p. 347.

sarcofag, alături de gropile celorlalți membri ai colegiului. Atare colegii existau multe în regiunea minieră a munților Apuseni, dar hazardul ne face cunoscut printr-o tabletă cerată, unul singur cu un modest număr de membri. Starea lor materială modestă și scopul constituirii nu le-au permis a săpa și inscripții pe piatră ¹.

Se pare că tot două colegii sînt menționate și în inscripția pentru *Liber pater* și *Libera*, asociați cu enigmaticele expresii *Hercliani* et *cervae* — monument ridicat de *Romanus Aug. n. (servus)*, împreună cu soția sa *Aurelia Creste (SE. 92)*. Mommsen, comentînd aceste enigmatice cuvinte din inscripția de la Ampelum, crede că *Hercliani* (sau *Herculiani*) alcătuiau un *colegiu de bărbați*, pe cînd *cervae* („cerboaicele”) formau un *colegiu de femei* ². Cultul lui Liber și Liberia este unul dintre cele mai răspîndite în Dacia ³. Slavul *Romanus* era unul dintre capii colegiului de *Hercliani*, pe cînd soția sa avea aceeași situație în cel de *cervae*. Caracterul celor două colegii pare a fi fost de ordin religios, legat de cultul divinităților pomenite în inscripție.

Cu domnia lui Marcu Aureliu, se permitea colegiilor a poseda sclavi proprii. Slavii eliberați de aceste asociații adoptau un nume derivat din cuvîntul *faber*. Inscripțiile din Dacia cunosc o serie de nume formate astfel, dar nu ne pot da nimic clar ⁴.

C. VÎRSTA SCLAVILOR ÎN INSCRIPTII

Din cele 12 inscripții funerare privitoare la sclavi culegem puține date concludente asupra vîrstei lor în momentul decesului. Textele epigrafice înregistrează sporadic aceste date. Informațiile pe care le posedăm asupra vîrstei sclavilor se referă în primul rînd la *servi publici*, deci la cei cu o situație materială mai bună. În general vitalitatea lor era destul de scurtă, nedepășind vîrsta de 50 ani. Excepțiile erau destul de rare, așa cum e aceea a lui Syrillon, *aedituus* al unui templu, mort în vîrstă de 78 ani (*SE. 100*). Doi *servi publici*, fii de sclavi *librari* din Sarmizegetusa, mor sub vîrsta de 10 ani (*SE. 23,50*). Alți trei sclavi, tot din casa împăratului, ai căror părinți lucrau în oficiile de stat ale provinciei, decedează între 15—18 ani (*SE. 62, 95, 99*). Trei texte funerare indică sclavi morți între 20—25 ani (*SE. 134, 140, 143*), iar un al patrulea document epigrafic ne dă pentru un sclav vîrsta decesului la 35 ani (*SE. 102*). În preajma vîrstei de 35 ani mor numai doi sclavi (*SE. 15, 109*).

Sărăcia informațiilor nu ne poate duce la o explicație mulțumitoare asupra longevității reduse a acestor sclavi, cînd este clar că ei nu trăiau în mizerie ca cei folosiți în munci fizice. Toți fac parte din *familia publica*,

¹ Waltzing, *op. cit.*, I, p. 322 urm.

² Mommsen la *CIL. III, 1303*. La fel și Waltzing, *op. cit.*, III, nr. 248. Tot *colegiu religios* este considerat și de către Daicoviciu, *La Transilvanie*, p. 157, n. 2.

³ Daicoviciu, în *AISC. I, 1, 1928—1932*, p. 119 urm.

⁴ Nume ca, Fabricius Iucundus, Fabricius Licinianus (*CIL. III, 1553* din Tibiscum) și C. Fabricius Dexter (*CIL. III, 7740* din Apulum) pot arăta o îndepărtată origine libertină a respectivelor persoane. Cf. și Waltzing, *op. cit.*, p. 455 și Christescu, *op. cit.*, p. 89.

ocupă slujbe de conducere administrativă și au o bună stare materială. De aceea, ar fi greșit a încerca unele calcule statistice rigide.

Dar nu este mai puțin adevărat, că inscripțiile funerare din tot imperiul, arată că sclavii mor de tineri, din cauza condițiilor grele de trai, molime etc.¹. Faptul că în inscripții nu apar sclavi cu o vîrstă înaintată, mai poate căpăta și o altă explicație ipotetică. Inscripțiile menționează numai pe cei cu o situație favorizată în locuri de muncă și cu posibilități de a aduna bani pentru răscumpărarea din sclavie. Mulți dintre aceștia reușeau ca după un număr oarecare de ani să-și pună de o parte această sumă și înainte de a ajunge la bătrînețe să se răscumpere. În inscripții apar astfel cei tineri, care nu reușeau a atinge acest scop.

D. *SERVUS* ȘI *VERNA* ÎN INSCRIPȚII

Este știut că prin *vernae* (κλoxyevεῖς) se înțelegea sclavii născuți și crescuți în casa stăpînului prin prăsilile de sclavi (*contubernium*). Termenul *servi* arată pe robii achiziționați de stăpîn din afară, dar el capătă și un înțeles general, pentru denumirea tuturor sclavilor. Ar fi de mare interes ca pe bază de inscripții să putem fixa un raport just și cifric între cele două categorii. Unii cercetători cred că în epoca republicii romane, *vernae* reprezentau numai o treime din masa sclavilor și că sub imperiu, ei ajung la două treimi, ca o consecință a crizei pieței de sclavi².

Pentru *vernae* ca *servi privati* se pot cita, în Dacia, numai două cazuri. Piatra funerară a sclavei Calventia Asella o indică a fi fost născută în casa (*domo verna*) stăpînei sale, Calventia Marcellina, care o eliberase din sclavie și în cele din urmă se îngrijise și de înmormîntarea ei (*SE*. 85). În a doua jumătate a secolului II e.n., *Secundina* (?) *ver(na)* are ca stăpîn pe *P. Ael. Victorinus, dec. municip. (Apuli)* și se pare că acest proprietar de sclavi mai avea și alte sclave născute în gospodăria sa (*SE*. 129).

În schimb, *familia publica* cunoaște multe cazuri de *Aug. n. verna* sau *Caesaris n. verna* (*SE*. 16, 17, 23, 25, 34, 50, 60, 61, 93—95, 148)³. Cum toți acești *Augusti verna* sînt slujbași mărunți în cancelariile provinciei, se înțelege că respectivii fuseseră dați la școală și pregătiți pentru o atare muncă de mici copii.

Termenul *servus* pentru sclavii particularilor apare și el destul de rar (*SE*. 79, 108, 121)⁴. Tăblițele cerate folosesc termenii *puer* (*SE*. 118),

¹ Ciccotti, *op. cit.*, p. 406. „Mortalitatea ridicată, ducea la înlocuirea frecventă a generațiilor de lucrători sclavi... neavînd familia nu puteau transmite tradițiile și deprinderile profesionale care joacă un rol uriaș în specializarea meșteșugului”. — D. V. Kuzovkov, *Despre condițiile care au dat naștere deosebirilor în dezvoltarea sclavagismului și dezvoltarea sa maximă în antichitate*, în „Anal. Rom., Sov.,” ser. Istorie, 1954, nr. 3, p. 8.

² Westermann, *art. cit.*, col. 1020; N. A. Mașkin, *Istoria Romei antice*, p. 334 și S. Utchenko, la A. V. Mișulin, *Spartacus*, p. 16.

³ *SE* 94... *Fuscinus verna ab instrumentis tabularii* este tot un *Augusti verna*. Copilul *Allianus*, ca *Aug. n. ser. vern.* (*SE* 50) arată că noțiunea de *servus* cuprinde și pe aceea de *verna*.

⁴ *SE* 117 poate indica un *servus privatus* sau *publicus*.

puella (SE. 119) și *mulier* (SE. 120), cu scopul de a da și o indicație aproximativă asupra vârstei sclavilor. Textele epigrafice pentru *familia publica* ne dau numeroase cazuri cu termenul *servus*, în expresiile *Caesaris nostri servus* (SE. 15, 24, 98, 99, 102, 109, 134) sau *servus villicus* (SE. 1, 9, 26, 106)¹.

Din aceste informații epigrafice nu putem stabili o proporție între cei doi termeni și între cele două categorii de sclavi. Sclavii particularilor își indică de multe ori poziția lor socială prin legarea numelui propriu de forma genitivă a numelui stăpînului și în acest caz, noi nu mai știm dacă este un *servus* sau un *verna*.

E. NUMĂRUL SCLAVILOR ÎN DACIA ROMANĂ

Statisticile demografice făcute de romani erau cu totul relative, dar nici în această stare nu le cunoaștem. Cu ocazia acestor numărători ale populației, sclavii nu erau luați în considerație. Aceasta face azi imposibilă stabilirea numărului sclavilor în diferite locuri și epoci, proporția dintre ei și oamenii liberi etc.².

Pe baza unor liste păstrate pe papiri, referitoare la personalul folosit la lucrările hidrograre din Egipt, în anul 192 e.n., Wilcken a încercat să stabilească pentru valea Nilului un procent de 7% sclavi față de totalitatea populației egiptene³. Dar situația din Egipt era cu totul diferită de a Daciei. Nu putem lua pentru provincia noastră ca punct de comparație nici unele cifre cunoscute *grosso modo* pentru numărul sclavilor, la finele republicii romane.

În privința numărului populației Daciei romane, s-au emis o serie de păreri, toate ipotetice, cu variații între cifrele de 500 000—1 000 000 locuitori. Cifra cea mai ridicată a populației a atins-o provincia în anii 117—235 e.n., perioadă de relativă pace și înflorire economică a Daciei. Ca o consecință a războaielor de cucerire, numărul sclavilor a fost mai mare în Dacia în perioada domniei lui Traian-Hadrian. Complicarea aparatului economico-administrativ de stat al provinciei, prin reformele din anii 119/120 și 158 e.n. a determinat o creștere a numărului sclavilor folosiți în slujbe mici de birou. Eliberările de sclavi au fost mai mici ca număr în vremea de mare înflorire economică a provinciei și se vor fi

¹ SE 93 este singurul caz cu menționarea a doi *vernae villici*.

² Westermann, *art. cit.*, col. 894 și 898, care citează și concluziile lui E. Cicotti, în *Metron*. IX (1931), p. 11 (nouă inaccesibile). Vezi încă: J. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry), Paris, 1892, p. 187; Chapot s.v. *servi* în *Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant.* IV, 2, p. 1273 și Oertel la R.v. Pöhlmann, *Gesch. d. soz. Frage und des Sozial. in der ant. Welt*. München, 1925, II, p. 522 și 536. Penuria izvoarelor demografice îl face pe J. Beloch. *Die Bevölkerung der gr. röm. Welt*, Leipzig, 1886, p. 54 și 505, să nu se ocupe de populația Daciei romane. Salvioli, *op. cit.*, p. 53 găsește pentru Italia la moartea lui Augustus (an. 14 e.n.) 6 milioane de locuitori dintre care 2 milioane sclavi. Cercetătorii moderni acordă Romei o populație de 900 000 suflete, între care 400 000 sclavi, vezi bibliografia la Salvioli. *op. cit.*, p. 187, n. 1. Plinius, *Nat. hist.*, XXXVII, 13, găsea că numărul mare de sclavi forțază o bogăție pentru Italia, dar Tacitus, *Ann.*, IV, 27, îi socotea ca un mare pericol fiindcă micșorau numărul oamenilor liberi.

³ U. Wilcken, *Ostraka* I, 681 (citat după Westermann, *art. cit.*, col. 999). Wilcken ca și Westermann le acordă un rol cu totul minor în agricultura și meșteșugurile din Egipt.

înmulțit în perioada de după 235 e.n., ca o consecință a înrăutățirii situației de la Dunăre. Nu trebuie uitat de asemenea faptul că sclavajul de tip clasic se introducea în Dacia într-o epocă când acesta intrase în perioada sa de descompunere.

Singurul criteriu care ne rămîne la îndemînă pentru a propune, cu totul ipotetic, o proporție între numărul sclavilor și al oamenilor

Fig. 16. — Inscripția sclavilor Apulensis și Eutyches pusă pe clădirea oficiului de vamă (*Drobeta*).

liberi din Dacia sînt inscripțiile. Se constată că din circa 2000 texte epigrafice aflate pe teritoriul Daciei romane, 151 aparțin sclavilor și liberților¹. Dar și aici ne lovim de marele inconvenient : sclavii nu se puteau manifesta epigrafic în condițiile oamenilor liberi.

În epoca de maximă populare a Daciei, între domniile lui Traian și Marc Aureliu, procentul sclavilor și liberților putea atinge cel mult un sfert din numărul total al locuitorilor provinciei.

Scăderea numărului sclavilor se produce în imperiul roman paralel cu împutinarea războaielor de cuceriri teritoriale, cu dispariția pirateriei, cu creșterea colonatului și scăderea puterii de cumpărare a proprietarilor mici și mijlocii, stăpîni de pămînt și ateliere. În aceeași măsură cresc și cazurile eliberărilor de sclavi².

¹ Aceste inscripții conțin cca 2600 nume de persoane între care cca 200 sînt sclavi și liberți. Vezi statistica lui Kerényi ; I. I. Russu, în AISC. IV, 1941—1943, p. 186 urm. și V, 1944—1948, p. 282 urm. I. K. Kolosovskaia, *art. cit.*, demonstrează și ea, că în Dacia numărul sclavilor era mic.

² Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 209 și Westerman, *art. cit.*, col. 1062.

CAPITOLUL IX

COMERȚUL CU SCLAVI ÎN DACIA ROMANĂ

Prin faptul că în societatea sclavagistă, munca sclavilor stătea la baza producției, comerțul cu robi a ocupat un loc însemnat. Engels arată că: „...n-a mai durat mult pînă să se descopere marele „adevăr” că și omul poate fi o marfă, că forța omenească poate fi și un obiect de schimb și de întrebuintare, dacă omul este transformat în sclav”¹.

Față de multe provincii romane, știrile pe care le avem din Dacia asupra comerțului cu sclavi sînt aproape unice. Doar Egiptul cu papirii săi ne poate furniza informații detaliate ca cele din tăblițele cerate dacice (SE. 118—120). Trei tăblițe cerate descoperite în regiunea auriferă² conțin cite un contract (*cautio*) de vînzare-cumpărare (*emptio-venditio*), încheiat după toate formele legale între părți asistate de martori. Ele datează din perioada 139—160 e.n.

La începutul secolului II e.n., în urma războaielor de cuceriri ale lui Traian în Dacia și Parthia, comerțul cu sclavi era încă dezvoltat. Tocmai în această vreme, medicul *Rufus din Ephes* scrie un tratat, azi pierdut, cu titlul *De emptione servorum*, în care se arătau diferite metode pentru descoperirea bolilor ascunse ale sclavilor aduși spre vînzare în piață³.

Cele trei tăblițe cerate arată *servi facti*, provenind din interiorul provinciei Dacia sau aduși din afară (*mancipii-captivi*). Sclavii vînduți ca rezultat al capturărilor de război, *sub corona* sau *sub hasta*⁴, în urma

¹ K. Marx și F. Engels, *Opere alese*, E.S.P.L.P., 1955, vol. II, p. 351.

² Fac parte din lotul celor 38 aflate între anii 1796—1855 în galeriile aurifere de la Ieruga și Cîrnic (regiunea Alburnus Maior și vicus Pirustarum), ultima fiind din 29 mai 167. Vezi istoricul descoperirii la G. Popa, *Tăblițele cerate descoperite în Transilvania*, București, 1890, p. 27 urm. și Mommsen, în *CIL. III*, p. 921 urm. Conținutul lor analizat la noi de I. Peretz, *Curs de Istoria dreptului romln.* ed. II, București, 1926, I, p. 248 urm. Mommsen, *loc. cit.*, crede că au fost ascunse cu ocazia invaziilor din Dacia în timpul războaielor marcomanice din timpul lui Marcu Aureliu.

³ Iberg, în „Abh. Säch. Ges.” XLI, 1, 45 (citată după Westermann, *art. cit.*, col. 1010 — studiu fiindu-ne inaccesibil).

⁴ *Dig. I, 5, 4, 3* (Florentinus): „...mancipia vero dicta, quod ab hostibus manu captantur, cf. și *Just. inst.*, I, 3, 3.

unei expediții militare organizate, nu sînt cunoscuți documentar în Dacia.

Primul contract datează din 17 martie 139 e.n. (fig. 17) și s-a încheiat între părți în satul *Kartum* (SE. 119). Cumpărătorul este Maximus al lui Bato (*Maximus Batonis*), iar vînzătorul Dasius al lui Verzo, de neam pirust, din satul *Kavieretium* (*Dasius Verzonis, Pirusta ex Kaviereti[o]*). Obiectul

Fig. 17. — Tăbliță cerată cu contractul de vânzare-cumpărare al sclavei *Passia* (SE. 119) (Alburnus Maior).

vînzării este o fetiță (*puella*) de șase ani, numită *Passia*, care putea purta și alt nume (*sive ea quo alio nomine est*). Neamul căreia aparținea roaba nu este dat în contract (numele său e grecesc), așa cum cerea legea. În schimb, se spune în text că *Passia* fusese cumpărată ca *sportellaria*, termen a cărui semnificație a provocat o largă discuție, ajungîndu-se în cele din urmă la concluzia că indică un copil părăsit și găsit de vînzător¹.

¹ Mommsen, *CIL*, III, p. 937, n. 1, opinează că sclava ar fi fost primită pe deasupra, fără un preț distinct, de către vînzătorul actual de la un prim vînzător, în același timp cu

Prețul vânzării este de 205 denari, sumă pe care vânzătorul declară că a primit-o de la cumpărător. Contractul mai enumeră și o serie de clauze de garanții, pe care le primește cumpărătorul privind sănătatea copilei, asigurarea că nu este o hoată sau răufăcătoare (*a furtis noxisque solutam*), fugară sau vagabondă de la alți stăpîni (*fugitivam, erroneam*). Se prevăd apoi penalități pentru vânzător în cazul că ulterior semnării contractului s-ar descoperi aceste vicii care ar aduce daune cumpărătorului. În acest caz, vânzătorul va trebui să restituie prețul dublu primit prin contract (deci 410 denari).

După indicarea datei și locului scrierii contractului, urmează numele a șapte martori ce-și aplicaseră și pecetea în dreptul semnăturii. Toți aceștia poartă nume dalmato-ilirice și sînt *leguli* din tribul pirustilor, adus de Traian în regiunea auriferă.

Al doilea contract relativ la *servi emptici* din Dacia poartă data de 16 mai 142 e.n. și emană din canabele legiunii XIII gemina, deci din orașul Apulum (*SE. 118*)¹. Vânzătorul este *Bellicus Alexandri*, cumpărătorul *Dasius Breucus*, iar obiectul țîrgului, copilul (*puer*) de neam grec *Apalaustus*, care putea avea și el alte nume. Sclavul a fost *apocatus*, adică predat cu chitanța prețului plătit de vânzător terțului ce-i vînduse sclavul², cu două uncii (*pro uncis duabus*)³. Prețul plătit, 600 de denari, arată că respectivul sclav era un băiat format, apt pentru o muncă fizică. În textul contractului, mai apare un garant special, *M. Vibius Longus*, după nume un cetățean roman. Garanțiile de vicii pretinse de cumpărător sînt cele obișnuit ca în contractul precedent, în plus se specifică că nu este epileptic (*caducus*). Prin cheazășia aceluiași Longus, se prevede că în caz de vicii ulterioare, cumpărătorul va primi prețul dublu (1200 denari).

mama ei, ca un fel de dar (*sportula, munusculum* sau *corolarium*). Termenul *sportellarius* corespunde cu *σπορταῖος* din papirii egipteni care conțin contracte similare cu sensul de „în afară de lege”. De aici s-a dedus că Passia este copil găsit, al cărui neam și vîrstă nu erau bine cunoscute vânzătorului, cf. Egon Weiss, în „Zeitsch. d. Savigny Stift. Roman. Abteil.”. 39 1916, p. 159 urm.; P. Fr. Girard, *Textes de droit romain*, ed. V. Paris, 1923, p. 850, n. 1 și Peretz, *op. cit.*, I, p. 265. Alte păreri la J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donaualändern*, Innsbruck, 1887, p. 142; A. D. Xenopol, *Istoria romînilor*, ed. III, București, 1925, I, p. 127; I. Baltariu, *Tripticele din Transilvania*, Aiud, 1930, p. 67; A. V. Mișulin, *Spartacus*, București, 1953, p. 39 și M. Bang, *Die Herkunft der römischen Sklaven*, în „Mitt. kais. deut. arch. Inst. Rom. Abtl.”. XXVII, 1912, p. 200, care arată că fetița putea fi născută liberă și părăsită (*nata ingenua sed exposita*). Atare copii părășiți sînt cunoscuți în inscripțiile din Africa romană sub termenul de *alumni*, cf. St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine in Mél. Glotz*. t. I, Paris, 1932, p. 398, cu n. 6. Părerea dată de Kolosovskaia, *Contrib. la cād. dominației romane în Dacia* în VDI., 1955, nr. 3 p. 67, că Passia ar fi de neam dalmat, nu este susținută. Pentru comerțul cu sclavi în Dacia vezi și Kruglikova, *Dacia*, p. 71

¹ Ritterling s. v. *legio*, în *RE. XII*, col. 1717.

² Verbul *apochare* are numai înțelesul de a da chitanța. Vezi: E. Bafon, în *Daremborg Saglio, Dict. d. Ant.*, V. 1, p. 590; Girard, *op. cit.*, p. 849, n. 3; Peretz, *op. cit.*, I, p. 265 și Baltariu, *op. cit.*, p. 66 urm.

³ Sensul acestei expresii s-a discutat mult de: Mommsen, *CIL. III*, p. 941, M. Appleton, în *Studi Scialoja*, 1905, II, p. 505 urm.; Girard, *op. cit.* p. 849, n. 3; Fr. Pringsheim, *Eigentumsübergang beim Kauf*, în „Zeitsch. Savigny Stift. Rom. Abt.” L, 1930, p. 345 urm. și W. Hüttel, *Antoninus Pius*, Praga, 1933–1936, I, p. 96, n. 73, care o socotește ca preț fictiv. După *Dig. XII*, 6, 67; XLVI, 4, 19, 1, e o *securitas*, valabilă în *Cod. Iust.*, IV, 30, 14, numai 30 de zile cf. și Leonhardt s. v. *apocha*, în *RE. I*. col. 2817 urm. Uncia era o monedă romană, fiind a 12-a parte dintr-o libră, adică 22,750 g.

Textul contractului de vânzare-cumpărare se încheie cu semnăturile și pecețile a cinci martori și a celor două părți garante: Appius Proclus, veteran al legiunii XIII Gemina; Antonius Celer; Iulius Victor; Ulpus Severinus; L. Firmus Primitivus; M. Vibius Longus, garantul (*fideiussor*) și Bellicus Alexandri, vânzătorul (*venditor*). Deci, cu excepția ultimului, toți poartă nume romane și sînt soldați ai legiunii respective sau veterani.

Al treilea act de vânzare-cumpărare are ca obiect al tranzacției pe o sclavă-femeie (*mulier*), cu numele grec *Theudote* și s-a încheiat la 4 octombrie 160 e.n., tot în canabele legiunii XIII Germina din Apulum (*SE.* 120). Cumpărătorul este soldatul (*miles*) *Claudius Iulianus* din centuria lui *Claudius Marius* a aceleiași legiuni. Vânzătorul se numește *Claudius Philetus*, iar garantul tranzacției (*fideiussor*), *Alexander Antipatri*, ambii purtători ai unor nume greco-orientale. Despre roaba vîndută se spune că ar putea purta și alte nume și că era cretană (*natione Creticam*). Și ea fusese chitanțată cu două uncii (*apochatam pro uncis duabus*), dar prețul vînzării se stabilește la suma de 420 denari¹. Sînt de asemenea înșirate obișnuitele despăgubiri și garanții în caz de vicii și se recunoaște că prețul fusese deja achitat de soldatul cumpărător. Contractul este de asemenea întărit cu semnăturile și pecețile vânzătorului *Claudius Philetus* și a cinci martori: *Valerius Valens* (soldat) din legiunea XIII Gemina; *Cn Varius A...ac*; *Aelius Dionysius*, veteran al aceleiași legiuni; *Paulinus.....ris*; *Iulius Victorinus* și garantul *Alexander Antipater*, care necunoscînd alfabetul roman, scrie latinește cu litere grecești (*secundus auctor signavi*)².

Cu excepția soldatului *Claudius Iulianus*, toți contractanții (vînzători și cumpărători) din cele trei tăblițe cerate sînt peregrini, adică necetățeni romani. Aceasta nu-i împiedică însă de a poseda sclavi, deoarece robia făcea parte din dreptul popoarelor³. Acești peregrini însă folosesc forma de vânzare-cumpărare (*mancipatio*) după prescripțiile edililor curuli, formă rezervată numai cetățenilor romani⁴. Formulările juridice din cele trei tăblițe cerate sînt de asemenea identice cu cele cunoscute din papirii egipteni privitori la vînzări de sclavi, tranzacții făcute și acolo între peregrini. Peregrinii contractanți din tăblițele cerate dăduse încheie *mancipatiuni* fără să se gîndească la un risc juridic sau penal (indiferent de obișnuitele garanții). Un fragment din juristul *Ulpianus* (19, 14) arată încă să: „*mancipatio locum habet inter cives Romanos et Latinos coloniaros Latinosque Iunianos eosque peregrinos, quibus commercium datum est*”⁵. De aici rezultă că peregrinii din tăblițele cerate

¹ Adică mai mult decît solda sa anuală.

² *Dig.* XXI, 2, 4 arată că termenul popular pentru *fideiussor* era *auctor* (...*fideiussorem... quem vulgo auctorem secundum vocant*). Cf. și Girard, *op. cit.*, p. 850, n. 3; Peretz, *op. cit.* I, p. 266, remarcă simplitatea clauzelor din acest contract privitor la stipulațiunea de garanție și evicțiune și crede că nu este înscris aici prețul real. La fel vede și Hüttel, *op. cit.*, I. p. 95.

³ *Dig.* I, 5, 4, 1. (*servitus est constitutio iuris gentium*).

⁴ *Gaius, Inst.* I, 119 spune că *mancipatio* cerea prezența a cinci martori și un purtător de balanță (*libripens*). Cel ce cumpără sclavul spunea: „Declar că acest sclav este al meu potrivit dreptului quiritar; fie-mi el dobîndit prin această aramă și prin acest cîntar de aramă”. Apoi lovea cîntarul cu bucata de aramă și o da vânzătorului, oarecum în chip de preț.

⁵ Vezi și Egon Weiss, *art. cit.*, p. 139;

erau dintre cei ce primiseră *ius commercii*, ca o favoare specială pentru unii coloniști din Dacia. Deși este greu să cunoaștem dreptul peregrinilor din Dacia, acesta va fi fost fixat prin *lex provinciae* dată de Traian în 106—107 e.n., și completată ulterior prin edicte ale guvernatorilor (*edictum provinciale*), pentru noi toate necunoscute azi¹. Desigur că atare drepturi nu s-au acordat în masă peregrinilor din Dacia, ci numai aceluia care aduceau servicii importante statului, cum este cazul piraștilor².

Textul contractelor de față prevăd garanții formulate precis și precaut pentru cumpărător, totul fiind de fapt chestiune de bani și siguranța de a exploata cât mai avantajos munca sclavilor. Proprietarii de sclavi se asigură între ei, dar față de obiectul tranzacției lor negustorești nu acordă nici o considerație umană³. Sînt oferite cumpărătorului două feluri de stipulațiuni: de vicii (sănătatea, furtul, fuga, vagabondajul, vătămări penale) și garanțiile de evicțiune (atacarea și anularea actului, mai tîrziu, făcută de o terță persoană). Dreptul edilitar roman prevedea în acest domeniu formulări precise ce trebuiau înscrise în contract⁴.

Stipulațiunile privitoare la vicii rediate în contractul privitor la sclavul Apalaustus: *eum puerum sanum traditum esse, furtis noxaeque solutum, errorem fugitivum, caducum non esse...* sînt cunoscute juristului Ulpianus⁵ atunci cînd vorbește de *lex mancipationis* privitoare la sclavi după edictele edililor curuli. *Sanus* se referă la sănătatea fizică a sclavului, la boli ascunse (*vitium*) sau vizibile (*morbus*), care-l puteau împiedica de la muncă, fapt ce aducea pagube cumpărătorului⁶. Între bolile ascunse greu de diagnosticat de cumpărător era și epilepsia, menționată special aici. În contractele similare din papirii egipteni, fiind loc mai mult de scris, alături de vîrsta sclavului se făcea o descriere corporală a sclavului, cu particularitățile sale anatomice (*εἰκόνες*) ca indiciu pentru un *vitium*, iar cînd acestea lipseau se arăta că el este *ἄσῆμος*⁷.

¹ Peretz, *op. cit.*, I. p. 243 și Hüttl, *op. cit.*, p. 96.

² Studiul formei de *mancipatio* din contractele dacice e făcut mai ales de Egon Weiss, *art. cit.*, p. 136, 169 și 173, și Peretz *op. cit.*, I. p. 243 și 265 urm. Weiss, *art. cit.* p. 141 urm., e de părere că ea fusese acordată și altor grupuri de coloniști din Dacia ca: *Gallates consistentes* din Napoca (*CIL. III*, 860), *collegium Gallatarum* din Germisara (*CIL. III*, 1394); *Asiani* din Napoca, cei din *Vicus Pirustarum* etc. Vezi și păreriile apropiate ale lui O. Hirschfeld, *Röm. Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, ed. II, Berlin, 1905, p. 747 și Westermann, *art. cit.* col. 1007 (cu material comparativ din papiri).

³ H. Wallon, *Hist. de l'esclavage dans l'antiquité*, ed. II, Paris, 1879, II, p. 64 urm., Varro, *Res rust.*, II, 10,3, știe că stăpînul era atent la sănătatea sclavilor cînd li cumpăra, spre a-și asigura munca lor.

⁴ Egon Weiss, *art. cit.*, p. 171 urm.

⁵ *Dig. XXI*, 1,1. Tot el (*Dig. L.* 15,4) menționează că atunci cînd se făcea *census provinciae*, trebuiau înscrise neamul, vîrsta, meseria și deprinderile sclavilor *nationes, aetates, officia, artificia*.

⁶ *Dig. XXI*, 1,1; Varro, *loc. cit.*; Peretz, *op. cit.*, I, p. 264; Westermann, *art. cit.*, col. 1010 și Pringsheim *art. cit.*, p. 346.

⁷ Westermann, *art. cit.* col. 1009. Condițiile mizerabile de muncă și hrană ale sclavilor *mediastini* le ruinau sănătatea din fragedă vîrstă, de aceea în contract se menționa în primul rînd sănătatea. Negustorii de sclavi foloseau diferite înșelătorii ca să ascundă bolile sclavilor, cf. Wallon, *op. cit.*, II, p. 56 urm.

Existau sclavi care se lăsau furat¹ și vinduți prin intermediul unui negustor, în speranța de a scăpa de un stăpîn rău și a găsi unul mai uman. Aceasta determină pe cumpărător să ceară garanții.

Interesul cumpărătorului cerea ca vînzătorul să-l asigure că sclavul nu era implicat în afaceri penale, ca furturi, crime etc. (*noxă*)². Exploatarea stăpînilor îi ducea pe sclavi la furturi, crime, distrugerea unor bunuri etc., ca să-și poată îmbunătăți traiul. Acestea făceau parte din lupta lor ascunsă împotriva proprietarilor de sclavi.

O altă teamă a cumpărătorului era aceea de a nu intra în stăpînirea unor sclavi vagabonzi (*errones*) sau fugari (*fugitivi*). Știrile antice sînt numeroase pentru atare cazuri și au preocupat mult pe juriștii romani care voiau a defini pe un *fugitivus* și un *erro* și mijloacele penale de aplicat. Fuga sclavilor constituia o altă metodă de luptă antisclavagistă, luînd adesea proporții de masă și crea mari complicații economiei romane³.

Cînd sclavii fugari se alăturau bandelor de hoți, constituiau un mare pericol pentru foștii stăpîni⁴.

Dacă cumpărătorul fusese înșelat de vînzător prin tănuirea unor vicii ale sclavului, cel păgubit sau un proprietar ulterior al robului putea cere anularea contractului⁵. În caz de evicțiune, cumpărătorului i se restituia prețul dublu (*pecunia dupla*). Evicțiunea putea fi parțială sau totală, dar în ambele cazuri suma se plătea tot dublă⁶.

În două dintre contracte (*SE. 118, 120*) apar și garanții (*fideiussores* sau *auctores*), care adaugă *fide promissio* la stipulațiuni și nu la *mancipatio*⁷. În atare acte încheiate între peregrini, rolul garanțiilor era însemnat, de aceea vedem că se aleg cetățeni romani: *M. Vibius Longus* și *Alexander Antipatri* (ultimul fiind probabil un veteran roman).

Lex mancipationis cerea înscrierea vîrstei sclavului în contract, alături de nume și neam⁸. Indicarea vîrstei se face însă în tăblițele

¹ Philostr. *Vit. Appol.* III, 25. Frecvența obiceiului de a fura sclavi se vede și în legile date de unii împărați, cu aspre pedepse pentru făptași, cf. Wallon, *op. cit.*, III, p. 50 urm. și Westermann, *art. cit.*, col. 1008.

² Wallon, *op. cit.*, II, p. 55; Egon Weiss, *art. cit.*, p. 173 urm.; Peretz, *op. cit.*, I, p. 264 și Westermann, *art. cit.*, 1008, care arată că în Egipt, tirgul pentru vînzarea unui sclav se făcea imediat, cînd el nu era vinovat de *noxă*.

³ *Aulus Gell.*, IV, 2,1 : „*quis fugitivus errore sit noxave solutus non sit*”. Wallon, *op. cit.* II, p. 60, 238 urm.; J. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry) Paris, 1892, I, p. 200 urm. și Westermann, *art. cit.*, col. 1056 urm., *Dig. XLVIII, 4,1*, consideră pe fugar ca pe un dușman periculos ordinii de stat (cf. și *Dig. XLVII, 2,6*). Existau și birouri speciale pentru prinderea fugarilor sclavi (*jugitivarii*) cf. Florus, III, 19 și *Dig. XXI, 17, 12*. Cu timpul, din cauza frecvenței fugii sclavilor, se limitează dreptul lor de a se refugia la picioarele statuii împăratului, Westermann, *art. cit.*, col. 1057. Asupra altor pedepse aplicate pentru aceste infracțiuni, vezi *Dig. XI, 4, 2*; *XLIX, 16* și *Cod. Inst.*, VI, 1,1. Ulpian, *Dig. I, 18,13*, arată că în materie penală, guvernatorul de provincie urmărea pe netrebnici, răufăcători, tâlhari etc. și pedepsea „pe cei ce momeau sclavii altora”, ca să-i atragă la ei.

⁴ *Iuvenalis VIII, 173*; *Dio Cassius LXXVII, 10, 5*. Cf. și Westermann, *art. cit.* col. 1056.

⁵ Wallon, *op. cit.*, II, p. 55

⁶ Peretz, *op. cit.*, I, p. 264, vorbește pe larg despre evicțiuni.

⁷ E. Weiss, *art. cit.*, p. 171. Cf. și Wallon, *op. cit.*, II, p. 62 urm.

⁸ *Ibidem*. Vîrsta este indicată în cele trei contracte cu aproximație prin termenii : *puella*, *puer* și *mulier*, ceea ce arată nesiguranța, poate și cu scopul de a se plăti taxe fiscale mai reduse la contract.

noastre numai pentru copila Passia și cu destulă aproximație (*annorum circiter plus minus sex*). Absența acestei indicații se explică prin necunoașterea vârstei sclavilor de către vânzătorii, datorită provenienței lor dubioase, fapt ce se va arăta mai jos. Mai intervenea adesea și interesul negustorului, ca la o atare *merx*, să arate o vîrstă mai scăzută față de dezvoltarea fizică a sclavului. Sclavii mai tineri și chiar copiii aduceau o majorare de preț, fiind considerați încă docili ca fire și nu cunoșteau încă dîrzenia celor bătrîni ¹. Sclava Passia este arătată ca avînd aproximativ șase ani. Era în interesul negustorului a nu-i da o etate mai mică, fiindcă legea nu acorda nici un fel de prețuire în muncă (*operae*) sclavului sub cinci ani ².

Negustorul de sclavi mai avea obligația să înscrie în contract neamul (*natio*) sclavului, ca nu cumva să fie vînduți cetățeni romani ³. Aceasta se făcea numai prin indicarea locului de origine, cum este cazul Theudotei, pentru care *natione pronuntianda* este *Cretica*, deci din insula Creta. Numele ei grecesc corespunde cu populația majoritară ce locuia în această insulă. În cazul băiatului Apalaustus, numele său grecesc este de asemenea în concordanță cu *natione Grecum* din contractul său de vînzare-cumpărare. Dar în situația micuței Passia, deși are nume tot grecesc, nu i se arată *natio*, ci este dată ca *empta sportellaria*, prin care se putea justifica necunoașterea neamului din care făcea parte.

Originea sclavului oferea și unele indicii asupra caracteristicilor lui, care interesau pe cumpărător. Firea sclavilor din anumite regiuni era știută de stăpîinii de sclavi. Frigianul era considerat timid, cretanul mîncinos, sardul rebel, corsarul crud și recalcitrant, dalmatul feroc, maurul laș etc.⁴. Cu toate că sclavii din cele trei tăblițe cerate dădă apar ca greci prin *natio* și onomastică, nu avem siguranța deplină asupra neamului din care făceau parte. Există o deosebită predilecție la romani de a da sclavilor lor nume grecești, la care vom adăuga mai jos și alte suspiciuni ⁵.

Este de asemenea necesar a se stăruii și asupra calității negustorilor de sclavi din cele trei tăblițe cerate. În ele nu apare marele negustor de sclavi (*mango* — ἀνδραποδιστής), ci micul negustor de atare marfă

¹ Wallon, *op. cit.*, II, p. 63.

² *Dig.*, VII, 7, 6, 1. Vezi și Gummerus, *Industrie und Handel*, în RE, IX, col. 1496.

³ *Dig.* XXI, 1, 31, 21 (Ulpian): . . . *qui mancipia vendunt, nationem cuiusque in venditione pronuntiare debent; plerumque enim natio servi aut provocat aut deteret employem... quod si de natione ita pronuntiatum non erit, indicium emptori omnibusque, ad quos ea res pertinebit, dabitur, per quod emptor redhibet mancipium*. Wallon, *op. cit.*, II, p. 61; Eg. Weiss, *art. cit.*, p. 158 urm.; Baltariu, *op. cit.*, p. 68 și Westermann, *art. cit.*, col. 1004.

⁴ *Dig.* L, 31, 21. Wallon, *loc. cit.*

⁵ Christescu, *op. cit.*, p. 22 și Westermann, *art. cit.*, col. 1007, îi declară greci, fără de nici o rezervă. În altă parte, Westermann, *ibidem* col. 1006 și 1024, combate părerea lui Rostovzev despre existența unui comerț cu sclavi băștinași în provinciile dunărene, invocînd *origo* și *natio* din cele trei tăblițe cerate. *Natio* din epigrafie este sigură cînd concordă cu izvoarele literare. Astfel stă cazul cu tribul bessilor, vînduți mulți robi în anul 11 î. e. n. (Dio Cassius, LIV, 34,7) de unde și frecvența în inscripțiile romane a indicației *servus natione Bessus* (Dessau ILS. 7492 și Westermann, *art. cit.*, col. 995). Comerțul cu sclavi din regiuni îndepărtate transforma sclavii endogeni în exogeni. Cf. D. V. Kuzovkov, *Despre condițiile care au dat naștere deosebirilor în dezvoltarea sclavagismului și dezvoltarea sa maximă în antichitate*, în „Anal. Rom. Sov.” ser., Istorie, 1954, nr. 3, p. 14, n. 25.

(*mercator* — ἀνδραποδοκάπηλος)¹. Contractele dacice arată negustori locali ieșiți din rîndul libertilor sau peregrini cu dreptul de *ius commercii*. Ei nu sînt dintre aceia care urmau armatele romane în expedițiile lor pentru a cumpăra pe captivii de război sau pe provincialii revoltați și prinși. Tăblițele transilvănene indică modești *mercatores* ocazionali și locali.

Pe baza indicației din act, știm precis că vînzătorul Dasius Verzonis era de origine pirust dalmatin adus ca miner colonist (*legulus*) în satul Kavieretium din regiunea auriferă. El face tirgul cu Maximus Batonis de același neam și ocupații, dar care locuia într-un sat vecin, Kartum. În lista martorilor cu care se încheie contractul lor, întîlnim numai nume de piruști; unii cu titluri de *princeps* și *decurio*, care trebuie înțelese ca mici dregătorii din organizația lor sătească aduse din Dalmația în zona de colonizare dacică. Toți acești stăpîni de sclavi sînt peregrini și *leguli*, veniți imediat după cucerirea Daciei². Dasius Verzonis vinde o copilă găsită, ceea ce întărește bănuiala că el este un negustor ocazional. Acești piruști obținuseră *ius commercii* în avantajele rezervate cetățenilor romani, fiindcă colonizați în regiunea minieră, aduceau venituri mari statului și pentru lucrul la mine aveau nevoie să cumpere sclavi.

Destul de obscură apare problema vînzării sclavilor Apalaustus și Theudote, ca și calitatea vînzătorilor lor. Ambele acte se încheie în lumea soldaților romani, în canabele legiunii XIII Gemina din Apulum, unitatea de bază pentru apărarea granițelor Daciei nordice. Unul dintre cumpărători este el însuși soldat, Claudius Iulianus, care avea calitatea de cetățean roman, fiindcă făcea parte dintr-o legiune. S-a spus despre el că ar fi cumpărat-o pe Theudote ca să aibă o concubină³. Dar prețul pe care-l achită este prea mare pentru veniturile unui soldat din acea vreme, ca să-și sacrifice economiile pentru aceasta. Este știut însă, că cei mai mulți soldați romani își recrutau aceste concubine dintre indigenele din *canabae*. Soldatul Iulianus este unul dintre mulții ostași romani din provinciile de graniță ale imperiului, care se ocupa clandestin cu comerțul de sclavi. El este aici un intermediar care cumpără ca să revîndă cu cîștig. Descoperirea contractului de vînzare-cumpărare al Theudotei în galeriile minelor de aur părăsite din munții Apuseni arată că respectiva sclavă fusese destinată muncii miniere și că Iulianus era un soldat din vexilația legiunii, trimisă pentru pază la mine.

Nu cunoaștem mai multe date asupra profesiei vînzătorilor Bellicus Alexandri și Claudius Philetus. Se pare că și aceștia sînt negustori ocazionali, din regiunea auriferă, care fac comerț cu sclavi în cîrdășie

¹ Suet. *Aug.* 29; Lucian, *Ad. indoct.* 24 și Philostr., *loc. cit.* Salvioli, *op. cit.*, p. 131 și 136 și Westermann, *art. cit.*, col. 1007.

² A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 9, crede că mulți erau sclavi la origine, fapt indicat de numele Adiutor (*CIL. III*, p. 948) care este o traducere a unui nume iliric.

³ J. Jung, *op. cit.*, p. 143, la care se dau și alte informații asupra unor sclavi în proprietatea soldaților romani. Egon Weiss, *art. cit.*, p. 144 încearcă și alte considerații. După el contractele se încheie în canabele legiunii, fiindcă aici se puteau găsi ușor știutori de carte și martori, toți aceștia fiind interesați în veniturile exploatării aurului dacic.

cu soldații. În schimb, cele două liste de martori ale contractelor lor ne introduc direct în lumea soldaților și veteranilor din canabele legiunii XIII Gemina, unde se și perfectează cele două acte.

Granițele Daciei și chiar unele ținuturi interioare ale provinciei, ca Muntenia, au fost regiuni în care activitatea de jaf a triburilor barbare din afară și din interior păstra o situație mereu încordată. Aici, armata provinciei avea mereu de lucru și făcea expediții în afara hotarelor pentru a potoli aceste mișcări. Cu ocazia acestor operațiuni militare, soldații romani capturau indigeni de dincolo de frontiere, pe care nu-i predau totdeauna autorităților provinciei ca prizonieri de război, ci de multe ori, când era vorba de un număr mic de atare prinși, îi rețineau pentru ei spre a-i vinde ca sclavi¹. Atare fenomene sînt cunoscute în multe provincii romane² și ele explică de ce în regiunile dunărene, în epoca imperiului, comerțul cu sclavi apare mai activ ca în Asia mică³. În regiunea auriferă a Daciei, lipsa mîinii de lucru ducea la o creștere a prețului sclavilor. Soldații legiunii XIII Gemina din Apulum, în calitatea lor de ostași de rangul întii în provincie și cetățeni romani, aveau mai multă îndrăzneală și drepturi decît camarazii lor din trupele auxiliare. Ei cunoșteau și criza mîinii de lucru a arendașilor minieri, de aceea își însușeau tacit captivii ce prindeau pe granițe, îi țirau în canabele lor din Apulum, unde făceau tîrgul cu *leguli* aurari, în prezența unor martori recrutați tot din elementul militar. S-a atras atenția asupra faptului că textele tăblițelor cerate nu arată că banii se predau în fața martorilor, ci că aceștia fuseseră achitați mai înainte de cumpărător⁴. Prin urmare, tîrgul era făcut în momentul semnării actelor și sclavul se găsea deja trecut în proprietatea noului stăpîn. De aceea și numele dat sclavilor Theudote și Apalaustus sînt fictive, înșelătoria fiind posibilă prin obiceiul ca sclavii să poarte mai multe nume. Tot *ad-hoc* apare apoi și *natio* greacă sau cretană, dată cu scopul ascunderii originii locale sau de graniță a sclavilor vînduți⁵. Este greu de închi-

¹ Kuzovkov, *art. cit.*, p. 12: „Triburile periferice și din regiunile îndepărtate furnizau sursele cele mai importante de sclavi; lucrul acesta se datora războaielor locale, inevitabile pentru pășuni, ogoare, locuri de vînătoare etc.” Exportul de sclavi se făcea totdeauna din regiunile cu o economie slab dezvoltată, spre regiuni economicește avansate și care aveau resurse interne de robi insuficiente.

² Westermann, *art. cit.*, col. 995. El admite aceasta numai pînă la Hadrian, cu care s-ar fi trecut la pacificarea granițelor, afirmație nevalabilă pentru Dacia bîntuită continuu de răscoale interne și invazii din afară. Din Sf. Augustin, *Epist.* CXCI, 12 și *CIL. VIII*, 21486 (analiza lor la Gsell, *art. cit.*, p. 398, n. 3) se cunosc raziile făcute de detașamente militare romane din Africa romană pe teritoriile triburilor indigene din afara orbitei de control militar, cu scopul de a captura sclavi. Comerțul clandestin cu sclavi făcut de soldații romani este similar cu cel practicat de *grassatores* sau *plagiarii*, asupra populației libere, cf. M. Bang, *Die Herkunft der röm. Sklaven*, în „Mitt. kais. deut. arch. Inst. Röm. Abt.” XXVII, 1912, p. 197. urm.

³ E. Gren, *Kleinasiens und der Ostbalkan in der wirtsch. Entwickl. der röm. Kaiserzeit*, Upsala-Leipzig, 1941, p. 84. Cf. și Westermann, *art. cit.*, col. 949 și 1007.

⁴ Peretz, *op. cit.*, p. 265.

⁵ Gsell, *art. cit.*, p. 398 (cu bibl. în nota 2) remarcă faptul că sclavii negri aduși din Africa centrală vînduți în tîrgurile din Egipt sau în cele din Africa romană erau denumiți *Aegyptii*, deși ei nu erau egipteni. Numărul sclavilor aduși *extra fines imperii* era destul de modest. Bang, *art. cit.*, 1910, p. 246, dă o statistică pentru Roma din care rezultă că din 360 indicații privind originea sclavilor, numai 40 arată robi exogeni, deci o proporție de 1:8.

puit că în acea vreme, tocmai Grecia și Creta furnizau robi Daciei îndepărtate, când este bine cunoscută raritatea comerțului cu sclavi egeeni în secolul II e.n.¹ și încă sclavi atât de modești.

Dacia putea găsi sclavi și între *incolae* locali sau putea procura robi din afara granițelor de nord și vest, dintre triburile mereu în fierbere. Aceștia erau folosiți numai pentru munci fizice.

Sclavii menționați în tăblițele cerate dacice nu sînt dintre cei expuși spre vînzare în piață, cu prețul atîrnat de gît și examinați atent de către negustori². Dacă în Dacia existau asemenea tîrguri, ele nu aveau amploarea celor din Orient³ și funcționau periodic, în diferite orașe mari ale provinciei, cînd se vindeau și alte mărfuri.

Cele trei contracte păstrate pe tăblițele cerate din Dacia ne oferă posibilitatea de a cunoaște și discuta prețul unei anumite categorii de sclavi în secolul II e.n.⁴.

Valoarea în bani a sclavilor cumpărați era, în timp, legată de o serie de factori ca: vîrsta, sexul, aspectul fizic (forță, frumusețe), sănătatea, locul tîrgului, meritele intelectuale ale sclavului etc. Cunoaștem multe informații literare asupra prețului unor sclavi de lux, dar acestea nu servesc la stabilirea prețului pentru sclavii obișnuiți⁵. Papirii egipteni și tăblițele cerate dacice arată că sclavii ordinari au un *pretium* destul de ridicat pentru epocă de care ne ocupăm⁶. Cele trei tăblițe cerate prezintă astfel aceste prețuri:

a) Fetita Passia, în vîrstă de șase ani, este vîndută cu 205 denari, în anul 139 e.n.

¹ Observația lui Gren, *op. cit.*, p. 83 urm. Pacificarea Orientului egeean duse la înțetarea acelor „Skavenjagden” din vremea republicii. Aceleași constatări le face și Westermann, *art. cit.*, col. 1004, pentru Egipt, pe baza de papiri. Majoritatea sclavilor din valea Nilului sînt de origine locală sau din imediata vecinătate. Peregrinările sclavilor în secolul II e.n. dintr-o provincie în alta privesc mai mult pe *servi publici* din aparatul birocratic. Încercarea lui M. Bang, *art. cit.*, 1910, p. 246, de a stabili o proporție rigidă de 1 : 8, între sclavii exogeni și endogeni este forțată.

² Pentru atare tîrguri vezi : Wallon, *op. cit.* II, p. 51 urm. ; Westermann, *art. cit.*, col. 1007 și M. I. Siuziumov, *Contribuții la problema procesului de feudalizare a imperiului roman*, în „Anal. Rom. Sov.”, ser. Istorie, 1955, nr. 3, p. 94. Un relief din Capua arată un sclav expus gol în piață spre vînzare, stînd pe un postament între vînzător și cumpărător, cf. Gummerus în „Klio”, XII 1912, p. 500 urm., și Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, Florența, 1933, pl. XII, 2.

³ La Delos, arată Strabo, XIV, 5, 2, se vindeau zilnic cîteva mii de sclavi. În sec. II-I e.n. Italia aducea mulți sclavi meșteșugari din Grecia și Orient, Rostovzev, *op. cit.*, p. 19. Alte detalii pentru tîrgurile și prețurile sclavilor la Westermann, *art. cit.*, col. 1013.

⁴ Bibl. generală : Wallon, *op. cit.*, II, p. 159 urm. ; Gh. Popa, *op. cit.*, p. 115 urm. ; Marquardt, *op. cit.*, I, p. 203 urm. ; G. Salvioi, *Il capitalismo antico*, Bari, 1929, p. 74 ; E. Ciccotti, *Il tramonto de la schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 383, 403 ; Gsell, *art. cit.*, p. 399 urm. și Westermann, *art. cit.*, col. 1007 urm.

⁵ Pe vremea lui Horațiu, *Sat. II*, 7,43, un sclav bun se plătea pînă la 500 drahme egiptene (= 125 denari), ca mai tirziu să ajungă la 1000 drahme (= 250 denari). Un sclav copil, dotat intelectual, se vinde sub Augustus cu 300 denari, cf. Westermann, *art. cit.*, col. 1011. Petronius, *Satyr.* 68, arată prețul de 600 denari dați pentru o tînără sclavă, iar pe vremea lui Martialis, VI, 66,9, se amintește de sclavi evaluați la 1200 denari. Alte prețuri din Egiptul secolului I e.n. sînt adunate de Westermann, *art. cit.*, col. 1007 urm.

⁶ Interesante considerații face Ciccotti, *op. cit.*, p. 383 și 403. Este de reținut faptul că pentru orașul Roma din secolul II e.n. prețul sclavilor ne rămîne necunoscut, Westermann, *art. cit.*, col. 1012.

b) Băiatul Apalaustus (10—15 ani?) este vîndut cu 600 denari, în anul 142 e.n.

c) Femeia Theudote (20—30 ani?) este vîndută cu 420 denari, în anul 160 e.n.¹.

Papirii egipteni, în mare parte contemporani cu tăblițele cerate dacice, ne dau cam aceleași cifre pentru prețul sclavilor din Egipt. Westermann² citează numeroase date culese din papiri. Un sclav de 38 ani se vinde în anul 125 — 126 e.n. cu 350 denari. În anul 129 e.n., o sclavă de 25 ani este evaluată la 1200 drahme de argint egiptene (= 300 denari). Un copil sclav (de 8 ani) costa în anul 136 e.n. 175 denari. În anul 140 e.n., o sclavă obișnuită se cumpăra cu 1600 drahme (= 250 denari). Cam în jurul anului 145 e.n. un sclav bun pentru munci agricole, în vîrstă de 24 ani, este vîndut cu 1500 drahme (= 375 denari). Șase ani mai tîrziu, o fată sclavă se plătește cu 350 denari (vîrsta ei necunoscută). Doi tineri sclavi, unul de 8 ani și altul de 15 ani, se plătesc în secolul II e. n. fiecare cu cîte 281 denari. În anul 154 e.n., cu 1400 drahme (= 350 denari) se cumpără o sclavă a cărei vîrstă nu o cunoaștem. Un copil de 7 ani este vîndut în anul 166 e.n. cu 200 denari. Cam în jurul aceluiași an, o sclavă de 24 ani este plătită cu 1500 drahme (= 375 denari).

Din ambele categorii de surse, egiptene și dacice, se detașează faptul că prețul sclavelor femei este mult mai scăzut ca al bărbaților. Confruntările de cifre arată că în Dacia prețul sclavilor era mult mai ridicat ca în Egipt, dar și în Egiptul secolului III e.n. vom constata tot pe bază de papiri, că prețul sclavilor se ridicase vertiginos³.

Alte informații papirologice adunate din Egipt, dar referindu-se la prețuri plătite în tîrguri din Siria și Asia Mică, ne indică cam aceleași prețuri pentru sclavii tineri, prețului variabile între 175—600 denari⁴. Din modestele documentări epigrafice privitoare la Africa romană, rezultă că acolo un rescript imperial din anul 186 e.n. stabilea prețul unui sclav obișnuit la 20 piese de aur, adică 500 denari sau 2000 sesterti⁵. Nu se știe dacă o atare dispoziție imperială s-a aplicat sub domnia lui Commodus pentru tot imperiul, sau era preț oficial limitat la nordul Africii. Față de prețurile cunoscute pînă azi din tăblițele cerate dacice și papirii egipteni, el apare mult ridicat.

Este destul de dificil a transpune denarul roman în monedă actuală, ca să avem o imagine clară asupra prețurilor sclavilor din Dacia. Dar pentru a stabili o înțelegere a prețurilor, ne vine în ajutor o altă tăbliță

¹ Westermann, *art. cit.*, col. 1012 fi dă prețul greșit (625 denari, în loc de 420). Pentru el, prețurile din tăblițele cerate dacice sînt cele mai joase posibile.

² Bibliotecile bucureștene sînt lipsite de multe publicații privitoare la papiri, de aceea împrumutăm acest material numai din bogatul articol des citat al lui Westermann, col. 1012 urm.

³ Westermann, *art. cit.*, col. 1013.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *CIL. VIII*, 23956, r. 14 : . . . *praelium servi ex forma censoria (denarios quingentos) dominus dare debet*. Vezi și comentariile lui Gsell, *art. cit.*, p. 399. Tariful vamal din Zarai (frontiera dintre Numidia și Mauretania Caes.) din secolul III e.n., fixa taxa de un denar și jumătate pentru sclavii importați, exact cît se plătea în același loc pentru un cal sau un măgar (*CIL. VIII*, 4508 și Gsell, *art. cit.*, p. 400).

cerată fragmentară de la Alburnus Maior¹. Documentul se referă la un colegiu, al cărui *magister epulorum* ne lasă o serie de socoteli contabile pe tăblița respectivă.

Pe o față a tăbliței sînt înscrise încasările de cotizații adunate de el de la membrii colegiului, ce se ridică la suma de 293 denari (din cauza unor lacune, suma nu este completă). Pe pagina a doua a tăbliței (de asemenea deteriorată), el justifică cheltuielile făcute cu ospățul organizat pentru membrii colegiului în ziua de 30 aprilie (anul pierdut) cînd scoate din casa asociației suma de 174 denari. Cu acești bani el cumpără între altele: 5 miei cu 18 denari; un purcel cu 5 denari; pîine albă de 2 denari (pentru jertfe?); vin superior în cantitate de 3 hemine (=0,822 l) cu 2 denari (pentru jertfe?); 2 cvadrantale și 2 hemine (= 52,58 l) vin obișnuit plătit cu 97 denari; apoi tămîie, verdețuri, oțet, sare, ceapă etc., în cantități și prețuri mici.

Din lista de prețuri a colegiului rămîne de luat în considerație că în vremea cînd se scriau și contractele de vînzare-cumpărare ale sclavilor, un miel se vindea cu 3,6 denari, un purcel cu 5 denari și un litru de vin obișnuit cu 1,85 denari. Dacă raportăm prețul acestor mărfuri la al sumelor cu care s-au vîndut cei trei sclavi din tăblițele cerate ajungem la următoarea evaluare:

a) Fetîța Passia, pe care s-a plătit 205 denari, echivalează cu costul a 57 miei, sau 41 purcei, sau 110 litri de vin obișnuit.

b) Băiatul Apalaustus, plătit de cumpărător cu 600 denari, valorează 166 miei, sau 120 purcei sau 320 litri de vin obișnuit.

c) Femeia Theudote, vîndută cu 420 denari, are contravaloarea a 116 miei, sau 84 purcei sau 220 litri de vin obișnuit.

Dacă vinul apare destul de scump în Dacia, în raport cu mieii și purceii, în schimb prețul animalelor, dintre cele mai numeroase în provincie, indică că un sclav se plătea destul de scump. La acestea se adaugă și considerentul că sclavii nu sînt dintre cei mai buni pentru munca fizică, iar prețul lor real nu ne este dat, el fiind înscris mai mic, ca taxele de contract la fisc să nu se ridice prea mult². În cazul evicțiunii actului, cumpărătorul nu rămînea în pagubă, fiindcă i se restituia suma dublă înscrisă în contract, care de fapt se apropia de suma reală plătită de el. De aceea se și accentuează această stipulațiune, întărită și de garanți, ca o siguranță pentru cumpărător, în caz de evicțiune totală sau parțială a contractului.

Concluziile rezultate din examinarea puținelor date privind comerțul cu sclavi în Dacia romană spun totuși mult, față de ceea ce știm pentru Roma și alte provincii ale imperiului în secolul II e.n.

¹ *CIL. III*, tab. cer. XV. Cf. Jung, *op. cit.*, p. 141 și G. Popa, *op. cit.*, p. 133 urm.

² Taxa plătită pentru vînzările de sclavi era de 4% din prețul înscris în contract, cf. Vl. Hanga, *Creslomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, București 1955, p. 152. Prețul mare al robilor este accentuat de Wallon, *op. cit.*, II, p. 49 urm. și III, p. 110 urm. și Rostovzev, *op. cit.*, p. 403.

Contractele de vânzare-cumpărare a celor trei sclavi datează dintr-o epocă când Roma nu întreprinde mari acțiuni militare în apărarea frontierelor ei. Dacia însă cunoaște în acea vreme (139—160 e.n.) destule mișcări interne ale populației exploatate și mici incursiuni ale triburilor barbare din afară. Atare frământări dădeau posibilitatea armatei romane să aibă deschisă o sursă principală de transformare a captivilor în sclavi. Dacă se făceau captivi în număr mare, ei se vindeau sau deportau de către conducerea provinciei. Dar de multe ori, luptele de la graniță constituiau pentru soldații izolați sau asociați, ocazii de a prinde barbari în număr mai mic, pe care îi tăinuiau, ca să-i poată vinde proprietarilor de sclavi locali (minieri, proprietari de pământ etc.). Tranzacțiile se încheiau în canabe, cu întovărășirea altor camarazi sau veterani. Actele redactate de ei plăsmuiau date asupra vârstei, numelui etc. privitoare la sclavii vânduți. Existau însă și negustori ocazionali de atare marfă, a căror sferă de afaceri bune se găsea în regiunea minieră a provinciei, acolo unde se căuta mult mina de lucru.

Nu avem pînă acum știri documentare despre un comerț regulat cu sclavi aduși dinafara hotarelor Daciei, din lumea triburilor barbare, al căror stadiu social-economic oferea atare posibilități. El va fi existat, dar nu dezvoltat ca altă dată, în ultimele două secole ale republicii romane, fiindă acum ne aflăm în perioada când sclavajul intrase în criza ce-l va duce treptat la destrămare.

Se admite în lumea istoricilor mai vechi, că sub imperiu, târgurile de sclavi ajung la o scădere catastrofală a activității lor, pe măsura dispariției războaielor anexioniste romane. Sînt însă multe regiuni în care această situație se prezintă invers, cum este cazul Africii romane, unde se aduc mereu negri din Sudan, captivi din rîndurile triburilor periferice turbulente, copii furati sau vînduți de părinți, din pricina mizeriei¹. Provinciile de la periferiile imperiului, în atingere directă cu triburi barbare înapoiate și războinice (cum era și Dacia), au cunoscut un comerț mai activ cu sclavi, decît regiunile interioare ale statului roman.

Comerțul mărunț de sclavi în Dacia este activat mult de peregrinii din regiunea auriferă, care încheie contracte de vânzare-cumpărare după drepturile rezervate pentru *cives Romani*, fiindcă acești leguli posedau *ius commercii*.

Deși indicarea amănuntului că un slav vîndut nu era vagabond sau fugar, constituia o formulare obișnuită în schema contractelor, totuși nu se poate nega faptul că ea reflectă și o cunoscută formă de luptă a sclavilor împotriva stăpînilor lor. Fuga sclavilor de la locul de muncă a dus la întărirea cetelor de *latrones* unde și ei își găseau singurul lor refugiu. Interesul proprietarilor de sclavi de a scoate cît mai multă muncă din aceste „vite umane” reiese din conținutul contractelor, care reflectă grija proprietarilor de sclavi de a descoperi bolile ascunse ale „mărfii vii”.

Minele de aur ale Daciei în secolul II e.n. trec printr-o gravă criză în ceea ce privește mina de lucru, situație denunțată prin cumpărarea unor sclavi prea puțini dotați pentru munca de mină. La începutul deschiderii

¹ Gsell, *art. cit.*, p. 397.

exploatărilor aurifere romane, minele dispuneau de mai mulți sclavi capturați prin războaiele lui Traian, dar după o perioadă de 20—30 de ani de muncă istovitoare, ei fuseseră lichidați. În locul lor se angajau muncitori salariați și se cumpărau alți sclavi.

Măsurile de pază militară din regiunea auriferă ¹ dovedesc că nicio dată nu s-a renunțat la exploatarea cu numeroși sclavi cumpărați și cu acei *damnati ad metalla*, elemente gata întotdeauna de revoltă.

Comparând cifrele din diferite izvoare epigrafice privitoare la comerțul cu sclavi, ajungem la concluzia că sclavii din Dacia se vindeau cu un preț mai ridicat ca în alte părți ale imperiului. Bogăția Daciei crease multe exploatări la care se cereau multe brațe de muncă. „În aceste condiții față de prețuri, munca sclavilor în Dacia nu putea fi fundamentală nici în agricultura particulară, nici în meserii, nici în minele exploatare de persoanele particulare” ².

---

¹ Hirschfeld, *op. cit.*, p. 172, urm.

² Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 67.

PARTEA A III-a

CAPITOLUL I

ELIBERAREA SCLAVILOR

Eliberarea sclavilor din robie (*manumissio*) se consideră ca o recunoștință față de loialitatea și serviciile aduse de ei stăpînilor și ca un act de milă al stăpînilor de sclavi. Ea cerea, în primul rînd, cunoașterea sclavului de către stăpîn, lucru foarte greu pentru sclavii din casa împăratului și ai stăpînilor de sclavi cu mulți robi răspîndiți în regiuni diferite și îndepărtate¹. De favoarea eliberării profitau sclavii din vecinătatea stăpînului, cei care lucrau cu el, îl adulau, etc., pe cînd robii răspîndiți pe domenii întinse, mine, ateliere din provincii și alte locuri de muncă, rămîneau adesea uitați acolo, pînă la moarte (*perpetua servitus*).

Cei eliberați deveneau *liberti* (ἀπελεύθεροι) și constituiau o categorie juridico-socială specială (*libertinitas*)². Fostul *dominus* devenea pentru ei, în urma actului eliberării, *patronus* (προστάτης).

Pentru întărirea societății sclavagiste romane, Augustus a venit cu o serie de legi prin care se puneau unele restricții în privința eliberării sclavilor. *Lex Fufia Caninia* (anul 2 î.e.n.) stabilea că prin testament, stăpînul nu putea elibera decît de la o cincime pînă la un sfert din numărul total al sclavilor săi³. Alte restricții dă Augustus în anul 4 e.n. prin *lex Aelia Sentia*, care interzicea *manumissio* stăpînului mai mic de 30 ani și punea grele condiții pentru eliberarea robilor sub vîrsta de 30 ani⁴.

¹ J. Marquardt, *La vie privée des Romains*, I, p. 207 urm. și Max L. Strack, *Die Freigelassenen in ihrer Bedeutung für die Gesellschaft der Alten*, în „Hist. Zeitsch”, 112, 1914, p. 8.

² *Liberti* sau *libertini* după Gaius I, II, sînt . . . *ex justa servitute manumissi*. Steinwenter s. v. *libertini*, în *RE*. XIII, col. 104. Lucrarea lui O. Pergetti, *Richerche epigraphice sui liberti*, în *Epigraphica*, 1941, p. 110 urm. nu ne stă la îndemînă.

³ Gaius *Inst.*, I, 42–47 și Suetonius, *Augustus* 40. P. Fr. Girard, *Manuel élém. de droit romain*, ed. VIII, Paris 1924, p. 230. Westermann, s.v. *Sklaverai*, în *RE*. Suppl. VI, col. 1002 și N. A. Mașkin, *Principatul lui Augustus*, București, 1954, p. 367.

⁴ Gaius *Inst.*, I, 18–40; Ulpianus I, 12–13 și „*Just. Inst.*”, I, 6,4 cf. H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité*, ed. II, Paris 1879, III, p. 52 urm.; Westermann, *loc. cit.* și Mașkin, *op. cit.*, p. 366 urm. Gaius *Inst.*, I, 13 arată că sclavii pedepsiți cu înfierarea, punerea în lanțuri, torturați spre a-și mărturisii vina sau dacă au luptat pe arenă, pot fi eliberați numai ca peregrini deditici (conform prevederii legii *Aelia Sentia*).

Legile privitoare la sclavi date de împărații romani începînd cu Claudius I (41—54 e.n.) prezintă două fațete. Unele reîntăresc cu asprime dreptul de proprietate nelimitată a stăpînilor asupra sclavilor lor și prevăd grele pedepse pentru sclavii fugari, rebeli etc., iar altele caută să protejeze pe robi față de brutalitățile acestora. Experiența arătase clar că un tratament dur față de sclavii întărea lupta acestora, care mergea pînă la asasinarea tainică a proprietarilor de sclavi¹. Comportarea inumană a stăpînilor de sclavi făcea ca cei mai mulți robi să moară istoviți și în mizerie, fiindcă un control al aplicării legilor proteguitoare pentru aceștia nu se putea realiza. Legile date de Antonini pentru proteguitarea sclavilor reflectă criza în care intrase sclavagismul. Hadrian luă dreptul stăpînului de a-și ucide proprii sclavi, pedepsirea capitală a acestora cădea de acum în sarcina autorităților de stat². Antonin Piul a dat dispoziții pentru lărgirea posibilităților legale de eliberare a sclavilor, permitea refugiarea lor sub protecția autorităților cînd stăpînului li trata dur etc., dar în același timp, prin alte dispoziții, obliga pe patron a cere concursul organelor polițienești de stat pentru a prinde pe *servi fugitivi*³.

În filozofia stoică din secolul I—II se creează un curent puternic pentru recunoașterea demnității de om a sclavului și libertului⁴, dar acesta a contribuit într-o slabă măsură la eliberarea sclavilor. În ultima perioadă a imperiului, statul era favorabil eliberării sclavilor, nu pentru a se mări numărul contribuabililor la impozite, cum crede o parte din istoriografia mai veche⁵, ci pentru că momentul ieșirii din robie era adesea o bună ocazie pentru stăpîn, de a obține de la cel eliberat o sumă de bani ca plată a răscumpărării. Mulți sclavi reușeau prin fraude în dauna stăpînului, să strîngă prețul răscumpărării, să împrumute banii de la un om liber sau să-i adune zi de zi *ventre fraudato*⁶.

¹ Wallon, *op. cit.*, III, p. 56; E. Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 381 urm. Marquardt, *op. cit.*, I, p. 210 și 221 urm. explică naiv legislația favorabilă sclavilor, ca un efect al unor doctrine filozofice și a influenței creștinismului.

² *Vita Hadriani*, XVII, N. A. Mașkin *Istoria Romei antice*, p. 335.

³ *Dig.* XI, 4, 3, Asupra măsurilor luate de împărat pentru proteguitarea sclavilor vezi și W. Hüttl, *Antoninus Pius*, Praga, 1933—1936, I, p. 85 urm. Asupra atitudinii favorabile, a lui Marcu Aureliu, cf. Wallon, *op. cit.*, II, p. 57 urm.

⁴ Detalii bibliografice la Westermann, *art. cit.*, col. 1044 urm. Seneca, *Epist. ad Lucillum* XVII, 1 și *De ira*, III, 35, profesează egalitatea între oameni și demnitatea de om a sclavului. Vezi Wallon, *op. cit.*, III, p. 19 și 26 și Mașkin, *op. cit.*, p. 334, și 354. Ed. Meyer, *Die Sklaverei im Altertum*, în *Kl. Schrif.*, Halle, 1910, p. 211 expune just părerea că filozofia stoică și creștinismul nu au contribuit la desființarea sclaviei, ci la recunoașterea ei ca o instituție firească. În același sens și Ciccotti, *op. cit.*, p. 46,81 urm. și 92 urm.

⁵ Westermann, *loc. cit.*; Mașkin, *op. cit.*, p. 347 urm. și *Principatul lui Augustus*, p. 369.

⁶ Strack, *art. cit.*, p. 22 și Wallon, *op. cit.*, III, p. 54. Sub imperiu suma eliberării se ridica la 10 aurei, plătiți din peculiu sclavului (*Dig.* XV, 1, 5, 4, și Strack, *art. cit.*, p. 21) la care se adăuga taxa către fisc de 5% din valoarea robului (*vicesima libertatis*) incasată pînă la Commodus de *aerarium Saturni*, iar după aceea, de *fiscus*, cf. Lécrivain, s. v. *libertus* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, III, 2, p. 1220. Sclavii cu averi sub forma peculiiului se eliberau mai ușor, cf. A. P. Kajdan, *Despre unele probleme discutabile din istoria formării relațiilor feudale în imperiul roman*, în „Anal. Rom. Sov.” ser. Istorie, 1954, nr. 1, p. 21. Sub imperiu, sclavii publici se eliberează numai de împărat și în condiții mai dificile, cf. Lécrivain s. v. *manumissio*, în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, III, 2, p. 1585.

Încă din epoca republicii, *manumissio* cunoștea trei forme de eliberare, rămase și sub imperiu¹. Forma de eliberare *per vindictam* avea loc în fața unui magistrat roman, când stăpînul atingea sclavul cu o vergea și declara că voiește a socoti liber pe acel om, după dreptul cviritar². A doua formă — *censu* — se folosea mai rar. Ea consta în înscrierea sclavului de către stăpîn în listele de numărătoarea populației cu prilejul efectuării operațiilor de cens. Dar cea mai frecventă formă de eliberare se făcea prin testament (*manumissio testamento directa*). Sub imperiu se practică și forme de eliberare mai puțin complicate, dar și nelegale, cum sînt declarația verbală a stăpînului către prieteni (*inter amicos*), printr-o scrisoare (*per epistolam*), la teatru etc., asupra cărora se putea reveni însă ușor (*manumissio minus*)³.

Ieșirea legală din robie (*ex justa servitute*) făcută prin testament a cunoscut o largă întrebuințare în provincii, deci și în Dacia. Dar de multe ori, moștenitorii făceau greutăți dispozițiilor lăsate de testator, în privința sclavilor înscriși pentru eliberare și cazul mergea adesea în fața justiției. Ascundeau testamentul sau ei înșiși nu recunoșteau în fața justiției pe cel eliberat (*libertus orcinus*). În caz că beneficiarul testamentului delegat cu executarea lui (*manumissio testamento fidei commissoria*) recunoștea cele înscrise acolo, devenea *patronus* al proaspătului libert⁴.

După forma în care se făcuse eliberarea și poziția juridică în stat a patronului (cetățean roman, latin și peregrin), sclavii eliberați deveneau: *cives Romani*, *Latini Iuniani* sau *peregrini*⁵. Numai împăratul putea șterge definitiv pata socială de fost sclav pentru un libert, pentru ca el să fie declarat *ingenuus*. Această *restitutio natalium* se realiza printr-un proces fictiv prin care se stabilea că sclavul se născuse om liber. Cel realitate avea dreptul de a purta inelul de aur (*ius aureorum anulorum*),

¹ Gaius I, 16. Lécrivain *loc. cit.*; idem, s.v. *liberti*, p. 1205; Wallon, *op. cit.*, II, p. 386 și III, p. 62 urm.; Beauchet s. v. *servi* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.* IV, 2, p. 1268; Cicotti, *op. cit.*, p. 384, Steinwenter, *art. cit.*, col. 104 urm. și P. Fr. Girard, *op. cit.*, p. 124.

² Un basoreliev ne-a păstrat o scenă de *manumissio vindicta*, pe care vedem sclavul ingenunchiat în fața lictorului, cu *pileus* pe cap (semnul libertății) și atins cu o vergea de către magistrat. Un al doilea sclav, deja eliberat, stringe mîna stăpînului pentru a simboliza *fides*, cf. M. Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, Florența, 1933, pl. XII, 3.

³ Wallon, *op. cit.*, II, p. 286 și Lécrivain, *art. liberti*, p. 1202. Un sclav eliberat în afara celor trei forme legale, nu căpăta *libertas iusta* și devenea *Latinus Iunianus*, Lécrivain, *art. cit.*, p. 1208. Eliberarea în timpul spectacolelor se practică pînă la Marcu Aureliu. Același împărat acordă dreptul asociațiilor constituite legal de a face *manumissiones* (colegiile). Curia orașului poate face eliberări de sclavi din 129 e.n. pentru care se cerea confirmarea guvernatorului provinciei. Singur împăratul nu putea fi atacat în justiție pentru *manumissiones* ce făcea. Un sclav cu mai mulți stăpîni putea avea ca *manumissor* pe unul dintre ei. Posibilitățile pentru sclav de a cere eliberarea peste capul stăpînului erau mult îngrădite. Vezi pentru toate acestea Lécrivain, *art. cit.*, p. 1206 urm.

⁴ *Dig.* LIII, 1, 50 și Paulus I, 6, 1—7 expun aceste greutăți și complicații. Cf. Wallon, *op. cit.*, II, p. 65 urm.; Beauchet, *art. cit.*, p. 1266; Girard, *op. cit.*, p. 384; Steinwenter, *art. cit.*, col. 105 și Hüttl, *op. cit.*, I, p. 88.

⁵ Gaius, I, 12. Steinwenter, *art. cit.*, col. 105; Girard, *op. cit.*, p. 128, 132 și 228 și Mașkin. *Principalul lui Augustus*, p. 348. Gaius I, 22—24 spune că *lex Iunia prevedea*: . . . „*homines Latini Iuniani appellantur . . . quia per legem Iuniam libertatem acceperunt, cum olim servi viderentur esse*”. Ei nu pot testa, nici beneficia de o moștenire. Antoninus Pius reîntări cele două forme de eliberare prin testament, ca și unele piedici ale lor, cf. Hüttl, *op. cit.*, I, p. 87 urm.

întocmai ca membrii ordinului ecvestru și de a beneficia de drepturi politice depline ¹.

Peregrinii își eliberau sclavii, care deveneau peregrini ca și ei. Libertții alcătuiau o pătură aparte mereu în creștere în sinul societății sclavagiste. Ea era foarte fluctuantă și mulți libertți se pierdeau repede între cei născuți liberi. De aceea, nu s-a putut constitui un *ordo libertinus*, ca în cazul celor două tagme, senatorială și ecvestră ². *Proclamatio ad libertatem* nu aducea libertților o rupere totală a obligațiilor față de fostul *patronus*. Ca și clientul, libertul va face parte din ginta patronului și structura numelui său reflectă pe a fostului stăpîn. Numai în cazul cînd libertul devenea direct cetățean roman, patronul pierdea asupra lui *dominium ex jure Quiritium* și eliberatul nu mai era obligat a face parte din familia stăpînului ³. Dreptul de tutelă asupra libertului poate fi moștenit de fiul patronului sau de rudele cele mai apropiate, în caz de deces. Obligațiile libertului față de patron se exprimă prin *reverentia*, *obsequium*, *officium* și o serie de *operae* (ca *donata*). Prin acestea i se cere fidelitate, recunoștință, respect, ajutor în justiție și concursul într-o serie de munci din gospodăria sau întreprinderea stăpînului ⁴. Atare obligații deveneau adesea mai grele decît sclavia ⁵, fiindcă un libert infidel putea fi chemat în *iudicium domesticum* și readus în sclavie.

Libertții aveau dreptul de a locui în altă parte decît casa patronului. Cei mai mulți rămîneau pe lingă el, ca vilici, pedagogi, scribi, intendenți, agenți comerciali, oameni de încredere etc. Sînt numeroase cazuri cînd în lipsa unor moștenitori direcți, libertții apar ca moștenitori ai averii patronului, executori testamentari, îngrijitori ai mormintelor și cu dreptul de a fi îngropați și ei alături. Libertții ridică în multe cazuri, monumente funerare patronului, dar întîlnim și cazuri cînd fostul stăpîn își îngroapă libertul. Legături apropiate între patroni și libertți duc de multe ori la căsătorii ⁶. Sub imperiu, libertții dețin un loc însemnat în economia statului roman și a foștilor stăpîni ⁷.

¹ Wallon, *op. cit.*, III, p. 81 urm. Lécrivain, *art. cit.*, p. 1202 urm.; Kübler, s. v. *ingenuum* în *RE*. IX, col. 1550; Strack, *art. cit.*, p. 13 și Steinwenter, *art. cit.*, col. 108 (cu o bogată bibliografie).

² Steinwenter, *art. cit.*, ccl. 105.

³ În problema raporturilor dintre patron și libert, vezi: Wallon, *op. cit.*, II, p. 75 urm. și 393; Beauchet, *art. cit.*, p. 1265; Lécrivain, *art. cit.*, p. 1212; Strack, *art. cit.*, p. 24 urm. și Steinwenter, *art. cit.*, p. 106 și 109.

⁴ Wallon, *op. cit.*, II, p. 393; Lécrivain, *loc. cit.*; Strack, *loc. cit.*; Steinwenter, *art. cit.*, p. 105 și Girard, *op. cit.*, p. 124 urm.

⁵ Strack, *art. cit.*, p. 23.

⁶ Mașkin, *Principatul lui Augustus*, p. 370, arată că legăturile intime dintre sclavi și libertți cu stăpînii, nu erau considerate condamnabile. Numai istoricii rasiști, începînd cu Otto Seeck, au susținut că acestea au dus la decăderea morală și fizică a societății antice și au adus sleirea culturii antice, vezi bibliografia la Westermann, *art. cit.*, col. 1061.

⁷ *Manumissiones* în rîndul sclavilor din *familia rustica* sînt mai modeste în primele trei secole ale imperiului. Mulți sclavi refuzau eliberarea, căci aruncați pe drumuri, fără posibilități de trai, mureau de foame. De aceea sclavii preferau să devină coloni ai stăpînilor, vezi: Wallon, *op. cit.* III, p. 292, n. 1; Lécrivain, *art. cit.*, p. 1200; O. Hirschfeld, *Die kaiser. Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, ed. II, Berlin, 1905, p. 413 și 435 și urm.; Steinwenter, *art. cit.*, p. 105 urm.; Gummerus s.v. *Industrie und Handel* în *RE*. IX, col. 1447 urm. și St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine* în *Mél. Glotz*, Paris, 1932, t. I, p. 414 urm.

În societate, față de corpul cetățenilor, libertii au o situație juridico-socială inferioară, fiind considerați ca *humiliores*. Clasa stăpînilor de sclavi îi disprețuia și numai în cazuri excepționale acorda celor bogați *ornamenta decurionalia* și titlul de *augustales*. Stimă și teamă le arătau sclavii și sărăcimea, pe care-i exploatau și ei. O evaluare a numărului libertților este de asemenea o problemă dificilă¹. Tacitus menționa că libertții formau o pepinieră pentru înprospătarea corpului cetățenilor romani².

Legislația romană a fost totdeauna favorabilă libertților și defavorabilă sclavilor. Deși îi arunca în inferioritate socială și politică, ea deschidea libertților un larg cîmp în viața economică și aparatul administrativ din stat. Astfel se explică îmbogățirea multora și puterea ce o dețineau sub unii împărați. În secolul II—III e.n. filozofia stoică și juristii romani se arată mult favorabili libertților³.

În Dacia, o singură inscripție vorbește mai clar despre o *manumissio*. La Ampelum, patroana Calventia Marcellina așază o piatră pe groapa libertei sale *Calventia Asella*, decedată la 35 ani, arătînd că ea se născuse sclavă în casa stăpînei (*domo [v]erna*) (*SE*. 85). Calventia Asella ne apare ca făcînd parte dintre *vernae* (οἰχογενεῖς), născută prin *contubernium* în casa stăpînei și de aceasta a fost eliberată *per vindictam*. Eliberarea prin testament nu era posibilă, fiindcă stăpîna supravețuiește libertei. Avem un caz ce arată o sclavă devotată stăpînei, răsplătită cu *manumissio*, iar după moarte cu un monument funerar.

Un alt caz interesant de *manumissio* se pare că poate fi identificat în privința libertului *L. Aeli(us) Hylas*. La Romula, se pune o piatră Nymphelor de către un sclav, *Hylas*, ce funcționa aci ca *vicesimarius* (*SE*. 8). Aspectul epigrafic al monumentului îl datează din a doua jumătate a secolului II e.n.⁴. Dar tot din aceeași vreme, datează și reliefurile mithriac de la Doștat, ofrandă adusă de *L. Aeli(us) Hylas (vicesimae) libertus* și familia sa (*SE*. 125). Între cele două persoane există o serie de elemente comune: epoca celor două monumente votive, aceeași funcție și același nume (*Hylas*), coincidențe care indică un sclav devenit libert. Prenomenul și gentiliciul lui ca libert (*Lucius Aelius*) amintesc numele împăratului Commodus sub care primise *manumissio*⁵. Eliberarea lui se făcuse *per vindictam*, după ce depășise vîrsta de 30 ani, probabil ca cetățean latin, deoarece poartă *tria nomina*⁶. Funcția de *vicesimarius* îl ajutase a-și aduna oarecare avere, a-și crea relații cu șefii săi ierarhici și a profita de bunăvoința unui împărat atît de favorabil libertților, cum a fost Commodus.

În cazul multor libertți din casa împăraților, este adesea dificil a stabili, pentru fiecare, vremea cînd beneficiaseră de *manumissio*. Cei mai mulți

¹ Lécrivain, *art. cit.*, p. 1217 și Strack, *art. cit.*, p. 7.

² Tacitus, *Ann.* XIII, 26.

³ Lécrivain, *art. cit.*, p. 1205 urm. Suetonius, *Augustus*, 101 spune că primul împărat roman a folosit mult pe libertți și sclavi în administrația fiscalului, cf. Rostowzew, s.v. *fiscus*, în *RE*. VI, col. 2388.

⁴ Desenul la Gr. Tocilescu, în *AEM*. XIX, 1896, p. 79, nr. 5.

⁵ Propunerea identității celor doi s-a făcut separat de editorii *CIL*. III, p. 2395; A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapesta, 1941, p. 171 urm., nr. 1997—1998 și D. Tudor, *Despre sclavaj în Dacia inferioară*, în *SCIV*. I, 1 (1950), p. 208.

⁶ R. Cagnat, *Cours d'épigr. latine*, ed. IV, Paris 1914, p. 203.

și păstrează în inscripții numai vechiul nume de sclav și nu folosesc gentiliciul imperial.

M. Ulpus Aug. lib. Hermias, proc. aurariarum, mort în slujbă la Ampelum (*SE.* 87), are un nume din care deducem că fusese scos din robie de către Traian, desigur ca o răsplată pentru destoinicia sa ca sclav în administrația minieră. Acest fapt se petrecuse mai înainte de a i se acorda răspunderea importantei slujbe din Dacia. Ca *Augusti servus* i se acordase *manumissio* printr-un ordin verbal sau scris al împăratului. Hermias era un om binecunoscut de împărat, deoarece atunci când moare în Dacia (sub Traian sau Hadrian), prin favoarea imperială, cenușa corpului său a fost transportată la Roma, spre a fi depusă într-un *columbarium*, rezervat sclavilor și libertților din *familia Caesaris*. Se poate preciza de asemenea și vremea când *M. Aurel. Crescens, Auggg. lib.*, îngropat la Gernisara (*SE.* 113), fusese pus în stare de libert. El moare în epoca când domneau trei împărați asociați, care sînt Septimius Severus și cei doi fii ai săi (209—211). Numele său arată ca *praenomen* și *nomen gentile* pe Caracalla, deci fusese eliberat între anii 198—209 e.n.

În alte trei inscripții (două fragmentare), libertii ne apar ca avînd de patroni cîte doi Auguști (*SE.* 39, 40, 100), dar a preciza pe acești împărați, nu este posibil, fiindcă în secolul II și III e.n. există foarte multe cazuri de atare domnii concomitente.

Carpion Aug. lib și tabularius provinciae Daciae Apulensis (*SE.* 43, 44, 59) are un fiu cu numele *M. Aur. Onesimus*. Primele două nume ale fiului său indică vremea mai multor împărați, ca : Marcu Aureliu, Caracalla, Elagabal etc. Este mai posibilă eliberarea lui Carpion sub Severi, deoarece într-o inscripție (*SE.* 43), el se arată ca adorator al zeului Mithras, divinitate puțin cunoscută în Dacia în a doua jumătate a secolului II e.n. Eliberarea sa din sclavie și obținerea unui post atît de important ca acela de *tabularius provinciae*, sînt situații ce se potrivesc mult mai ușor cu trecerea pe care au avut-o libertii sub Caracalla și Elagabal, decît cu domnia lui Marcu Aureliu.

Tot *tabularius* al provinciei Dacia Apulensis îl întîlnim în vremea lui Sever Alexandru, pe *Primitivos Aug. lib.* (*SE.* 45). Primitivos apare ca libert sub acest împărat, însă eliberarea sa putuse avea loc și mai înainte de Sever Alexandru. Acești liberti cu înalte funcții administrative se moșteneau de la un împărat la altul.

Este de reținut faptul că în multe dintre familiile libertilor (soție și copii), întîlnim frecvent folosirea gentiliciului *Aurelius — Aurelia* (*SE.* 27, 48, 52, 89, 113, 136). Acest *nomen gentile* intră masiv în onomastica imperiului roman, după acordarea largă a cetățeniei prin *constitutio Antoniniana* din 212 e.n. De aceea, în lipsa altor elemente de datare, numele acesta ne poate indica eliberări din sclavie făcute după data de 212 e.n.

În inscripția colectivă de la Ampelum (*SE.* 86) ridicată cu urări de sănătate pentru împărăteasa *Lucilla* (161—167) de către *leguli, familia și liberti*, ultimii sînt sclavi ce au primit *manumissio* sub diferiți împărați anteriori, dar rămîn ca funcționari la mine, atrași de bogăția de cîstig.

În general, libertii împăratului constatați în Dacia sînt oameni cu bună situație în slujbele ce ocupă. Mulți se puteau face cunoscuți ca

sclavi pînă la Roma prin activitatea lor, ceea ce le înlesnea obținerea de *manumissiones*. Propunerea de eliberare venea prin procuratorul financiar sau guvernatorul provinciei pe care-i puteau cîștiga prin daruri sau servicii aduse direct lor. La cei mai mulți *Augusti liberti*, *manumissio* nu se reflectă în numele lor. Ei își păstrează în inscripții numele de sclav și nu fac uz de *tria nomina*, atunci cînd pot beneficia de ea. Mulți nu vor fi primit *manumissio* în condiție de cetățeni romani sau latini, ci ca peregrini, ceea ce explică utilizarea în inscripții numai a numelui de sclav.

Grupul de liberti ai orașului Sarmizegetusa care se afirmă într-un document epigrafic pus de doi dintre ei cu *tria nomina* specifice cetățenilor romani, sînt *manumissi* pe o perioadă mai îndelungată. Majoritatea o vor fi format cei eliberați prin *curia* orașului, cu acest drept de la Marcu Aueliu. Dar, în corpul lor se adunaseră *liberti publici* și *privati* din diferite părți ale provinciei, atrași de posibilitățile de cîștig ce le oferea capitala sau în speranța, pentru cei săraci, de a fi întreținuți din acea *annona* documentată la Sarmizegetusa. Dintre acești liberti, unul avea grija unui cîntar public din piață (*SE.* 33).

Septim. Ascl. Hermes, libertus numinis Aesculapi (*SE.* 63) este singurul caz cunoscut în Dacia despre un sclav ținînd de un templu și bucurîndu-se de *manumissio*. Eliberat, el devine un personaj de seamă în orașul Sarmizegetusa, unde în afară de titlul de *augustalis*, primește și insignele onorifice de consilier orășenesc (*ornamenta decurionalia*). Ieșirea sa din robie poate fi socotită ca un act emanat de la *ordo decurionum* al coloniei, sub custodia căruia se va fi găsit sanctuarul zeului sănătății.

În ceea ce privește pe libertii ieșiți dintre *servi privati*, unii se eliberează prin voința stăpînului încă în viață, dar mulți pe baza unor dispoziții testamentare.

Doi *conductores* exploatare prin arendare a unor bogății publice din Dacia se folosesc de liberti, foști sclavi ai lor : C. Iul. Valentinus de libertul C. Iul. Omucio și P. Ael. Marius de libertul P. Ael. Euphorus (*SE.* 128 și 107). Respectivii liberti fuseseră eliberați *per vindictam*. Declararea lor ca oameni liberi devenea necesară pentru patroni, deoarece acești *actores* ai lor se puteau bucura de mai mult prestigiu în mijlocul populației provinciei, pe care o exploatau prin noua lor situație socială. Trecerea acestora în rîndul oamenilor liberi a fost înlesnită prin cunoașterea lor îndeaproape de către stăpîni și aprecierea calităților lor în serviciul arendării. Prin puterea economică a celor doi arendași și calitatea lor de cetățeni, putuseră elibera pe cei doi foști sclavi ca cetățeni ce se bucură de *tria nomina*. Obligațiile datorate de libert patronului, ca și avantajele materiale ale meseriei de *actores*, îi țineau mai departe pe lângă arendași.

Libert a doi patroni, frați din Apulum, M. Aurelius Timotheus și Aurelius Maximus, a fost *Eutyces* (*SE.* 67, 68). În două monumente comune, libertul ridică zeilor urări de sănătate pentru cei doi patroni cu gospodărie comună, în care Eutyces devenise omul lor de încredere. Eliberat prin forma *per vindictam*, fostul sclav nu poartă *tria nomina* ci numai fostul său nume de sclav, o indicație că devenise *dediticius*. Patronii sînt cetățeni romani, dar probabil din cauza originii lor libertine sau de peregrini, nu putuseră acorda fostului sclav decît această situație socială.

Valerius Rufinus și soția sa au ca *libertus eor(um)* pe *Valerius Crescens*, care ridică o piatră la capul stăpînilor decedați (*SE.* 81). Este un caz de eliberare prin testament făcută de doi soți peregrini, situație juridico-socială pe care o creează și beneficiarul testamentului.

Pe baza mai multor texte epigrafice constatăm că motivul eliberării unor *servae*, *per vindictam*, este o consecință a unor legături intime între stăpîni și sclavii sau sclavele lor. (*SE.* 3, 6, 10, 41, 49, 66, 116, 127). În unele cazuri, eliberarea din sclavie este urmată de o căsătorie. Este mai dificil a preciza raporturile dintre stăpîne și sclavii lor.

Pentru o serie de monumente onorifice ridicate de liberti patronilor în viață, avem de a face cu *liberti per vindictam* (*SE.* 28—30, 36, 46, 47, 53, 69, 70, 72, 74, 137). Atare manifestări de recunoștință prin epigrafie le îndeplineau libertii, cu precădere, în momentul cînd primeau *manumissio*. Eliberarea prin *census* se folosea rar în Dacia, fiindcă atare operații de recensămînt se efectuau destul de rar și ea aproape dispăruse încă din secolul I e.n.

Cele mai frecvente cazuri de eliberări de sclavi sînt cele făcute prin testament, care se reflectă în inscripțiile funerare puse patronilor prin îngrijirea proaspeților liberti (*SE.* 5, 10, 12, 71, 73, 81, 82, 103, 126, 135, 149). Forma eliberării prin testament se asociază adesea cu dispoziția foștilor patroni, ca libertii lor, în mod individual sau în grupui, să beneficieze ca *heredes* de bunurile testate lor de *patronus* (*SE.* 4, 7, 38, 75).

Laconicele indicații epigrafice ce ne stau sub ochi, ne ajută cu greu a stabili categoria juridică în care intrau libertii din Dacia după actul eliberării (*Cives Romani*, *Latini Iuniani* și *deditici-peregrini*). Mulți liberti nu-și înscriu pe piatră numărul de nume la care aveau dreptul și se mulțumesc a-și da numai vechiul nume de sclav. În cazul libertelor și a fiicelor majore, întîlnim folosirea constantă a două nume (excepție *SE.* 125), în forma uzitată de femeile de condiție *ingenuae* (*SE.* 3, 6, 27, 41, 48, 49, 66, 73, 75, 85, 89, 91, 104, 113, 116, 127, 130, 136). Egalitatea onomastică cu a femeilor romane cetățene sau peregrine, nu le aducea însă și pe cea juridică, ele fiind tot liberte.

În lista libertilor, alcătuită după inscripții, sînt destui care semnează cu *tria nomina* în felul cetățenilor (*SE.* 14, 28—30, 44, 46, 47, 63, 70, 71, 87, 107, 113, 125, 128, 130, 137, etc.), la care, *praenomen* și *nomen gentile* sînt adoptate din numele fostului stăpîn, iar drept cognomen utilizează vechiul nume de rob. Însemnat este de asemenea și numărul libertilor purtători a două nume, dintre care unul, în mod constant îl constituie gentiliciul stăpînului (*SE.* 4, 5, 7, 12, 14, 20, 35, 36, 74, 81, 82, 84, 125, 126, 135 etc.). Cei mai numeroși rămîn însă acei liberti, la care numele se reduce la un singur element, acela pe care-l purtasera și ca sclav (*SE.* 10, 34, 36—38, 40, 42, 43, 45, 48, 50, 64, 65, 68, 69, 74, 88—91, 100, 103, 149 etc.).

Documentele epigrafice care indică *tria nomina* date libertilor arată că aceștia obținuseră *manumissio* ca *cives Romani* sau *Latini Iuniani*. Acei la care întîlnim numai două nume, se presupune că fuseseră lăsați liberi în situația juridică a peregrinilor, dacă, nu cumva cetățeni fiind, din neglijență sau obișnuință, își înscriau astfel numele. În situația celor ce folosesc ca liberti numai vechiul nume de sclav, dar copiii lor poartă *tria*

nomina, trebuie să admitem două ipoteze. Ei fuseseră eliberați după 212 e.n., când cetățenia romană nu mai prezintă importanța de pînă aici, de aceea le este indiferentă problema înscrierii numelui lor în textele epigrafice. În a doua ipoteză, părinții se eliberează în situație de *deditici*, dar copiii devin cetățeni.

Indiferent de categoria ce i se atribuie ca libert, poziția acestuia în sinul societății romane rămîne privită tot cu dispreț și era tratat în consecință. Ei nu puteau beneficia de toate drepturile rezervate cetățenilor romani cu toate că primiseră unii calitatea de *cives Romani*. Originea servilă dispărea numai cu urmașii celui ce beneficiase de *manumissio*. Pata socială a originii libertului se căuta adesea și după două, trei generații, atunci cînd succesorii lui deveneau bogați și influenți, înconjurați de invidia unor cetățeni. Dar în comparație cu situația sclavilor, atitudinea stăpînitorilor lor, cetățeni și peregrini, rămînea mai umană, iar mulți dintre liberiți au fost sprijinitori ai tronului. Libertiți, alături de sclavi, au constituit un element activ în muncă, unii s-au ridicat ca oameni de afaceri, negustori, proprietari de ateliere, arendași de stat, armatori etc. În sinul populației orășenești s-au remarcat ca oameni energici, cu o avere mijlocie, păstrîndu-și demnitatea și modestia personală. Sub Antonini, ei formează o pătură productivă și joacă un mare rol în dezvoltarea economică a provinciilor¹. Mulți s-au ridicat *iure meritorum* în funcții de stat cu caracter administrativ și economic. Pe cei din slujba împăratului sau a unor personaje de seamă din viața societății sclavagiste, îi preocupă prea puțin grija de a-și folosi numele după normele stabilite de lege, fiindcă ei știau că sînt respectați și de temut, prin calitatea ce le-o dă slujba.

Date cronologice pentru epoci mai de seamă cînd se făceau masive *manumissiones*, nu sînt vizibile în materialul epigrafic ce ne stă la îndemînă. Inscriptiile privitoare la *liberti publici* dau un singur nume din care nu putem înțelege numele împăratului ce-i eliberase, iar elementele cronologice în materialul epigrafic privitor la *liberti privati* sînt aproape absente.

O răscruce importantă pentru liberiți de a se putea pierde în corpul cetățenilor romani a fost *constitutio Antoniniana* (212 e.n.), care excepta de la această măsură numai categoria *deditici*-lor, despre care nu știm precis cine erau. Acest act a făcut să scadă valoarea cetățeniei romane în sinul societății sclavagiste și a dat posibilitatea multor oameni bogați peregrini și liberiți de a sta alături de orgolioasele clase dominante din municipii². Dacă prin scopul ei, reforma lui Caracalla a fost un act de lăcomie, dorind să mărească numărul contribuabililor, cum pretinde Dio Cassius, atunci mulți liberiți bogați din provincii au fost înscriși pe listele de cetățeni romani cu drepturi depline.

¹ Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 212 și Mașkin *Istoriei Romei*, p. 348. Asupra pretensei decăderi a culturii antice prin sclavie. cf. Westermann. *art. cit.* col. 1061.

² Hirschfeld, *op. cit.*, p. 482 și Rostovzev, *op. cit.*, p. 483 urm. Asupra eficacității dispoziției dată de Caracalla se fac însă și multe rezerve, pentru care vezi Rostovzev, *op. cit.*, p. 399, Mașkin *op. cit.* p. 378 și E. N. Staerman; К вопросу о дедитици в адикте Каракаллы, in VDI. 1946, nr. 2, p. 87 urm. D. Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, in SCIV. II, 2, 1951, p. 86, o înțelege entuziast și greșit, ca o posibilitate pentru daci de a deveni proprietari, deși ea privește acordarea cetățeniei.

Cu secolul II e.n., începe micșorarea simțitoare a numărului sclavilor folosiți în diverse exploatați economice și înlocuirea lor cu muncă salariată sau cu coloni ¹. Criza în care intrase orînduirea sclavagistă se soldează și cu multe eliberări de sclavi. „Sclavajul antic devenise perimat. Nici în marea agricultură, nici în manufacturile orășenești, el nu mai aducea un venit care să justifice munca cheltuită” ².

Inscripțiile arată că numărul libertilor, față de cel cunoscut în secolul I e.n., scade simțitor în secolul II—III e.n., iar în provinciile slab atinse de procesul romanizării, munca liberă este mai răspîndită decît cea forțată ³.

Nu este o simplă întîmplare că cea mai mare înflorire a economiei societății sclavagiste corespunde celei mai dezvoltate sclavii, cu mină de lucru numeroasă, ieftină și supusă. Cînd izvoarele sclaviei secătuesc, cînd se ridică prețul sclavilor, cînd munca lor nu mai este rentabilă, procesul eliberării este și el accelerat și ei devin coloni. Din această situație decurge o criză economică, mărită prin situația social-politică grea a imperiului în interior ⁴. Dacia a fost printre primele regiuni care au cunoscut aceste transformări. Provincia Dacia a cunoscut masive eliberări de sclavi în secolul III e.n. Cei ce primesc *manumissio* rămîn pe loc și în calitate de liberti stau în serviciul foștilor stăpîni pentru a participa la procesul de exploatare a bogățiilor provinciilor. Libertii au pătruns puternic în rîndurile populației orășenești dacice și au servit ca element de întărire a romanității prin colonizare. Din sclavi exploatați, eliberarea i-a transformat în liberti și i-a asociat ca element al exploatării directe. Unii s-au ridicat economic, alții au mers să îngroașe rîndurile sărăcimii de la orașe. Aceasta a făcut ca în sinul păturilor libertine din Dacia să existe importante diferențieri și fluctuații.

¹ Wallon, *op. cit.*, III, p. 112 urm.; Gummerus, *art. cit.*, col. 1532; Westermann, *art. cit.*, col. 1014 și Ciccotti, *op. cit.*, p. 282. Ed. Meyer, *loc. cit.*, admite că sclavia merge înapoi cu sec. II e.n., dar exagerează pacifismul acestor transformări: „... ea (sclavia) piere cu încetul și fără luptă, cedînd ca instituție economică fără importanță”, muncii libere sau forțate, colonatului“ etc. Just este însă punctul său de vedere privind rolul jucat de sclavie în procesul amestecului diferitelor neamuri.

² Marx-Engels, *Opere*, XVI, 1, p. 120 (ed. rusă).

³ Gummerus, *art. cit.*, col. 1501 și 1532 și Strack, *art. cit.*, p. 27

⁴ Gummerus, *art. cit.* col. 1535.

CAPITOLUL II

NUMELE LIBERȚILOR

De obicei, sub imperiu, libertii poartă trei nume (*tria nomina*). Primele două (*praenomen* și *nomen gentile*) se împrumută din numele fostului stăpîn, iar al treilea nume (*cognomen*), adesea de factură nelatină și frecvent terminat în *-ianus* sau *-eanus*, se formează din vechiul nume de sclav. Cognomenul mai poate fi adoptat și după gentilicul stăpînului. După eliberare, foștii sclavi ai împăratului se numesc *Augusti* sau *Caesaris liberti*. Când o libertă fusese sclava unei femei, după ieșirea din sclavie ia gentilicul stăpînei și mai rar *praenomenul* tatălui aceleia. Libertul, fost sclav al mai multor *domini*, primește în numele său de om liber, elemente din numele a unuia sau de la mai mulți patroni. Municipiile și coloniile romane își eliberau sclavii cu *praenomen-ul Publicus* sau *Publicius*, mai rar format după numele orașului¹. Tot astfel, foștii sclavi ai templelor păstrează în numele lor amintirea zeului în robia căruia fuseseră. În cazul libertilor colegiilor, numele lor amintește denumirea colegiului respectiv².

Dificultățile pentru detectarea în documentele epigrafice a numelor de liberti devin adesea foarte mari. Scăpați de sclavie, cei mai mulți liberti caută ca prin nume să-și ascundă foarte repede originea servilă, ca să se piardă printre cetățenii romani și să aibă un acces mai ușor în funcții publice. Copiii părăsesc cu abilitate cognomenul ce amintea sclavia tatălui ca să adopte un altul din lumea oamenilor născuți liberi³. Libertii se înscriau în tribul orașului în care-și fixau domiciliul, spre a fi trecuți în listele contribuabililor fiscali⁴.

¹ M. Bang, *Die Herkunft der römischen Sklaven*, în „Mitt. kais. deut. arch. Inst. Röm. Abt.,” XXVII, 1912, p. 220, e de părere că nume ca *Ingenus* sau *Ingenua* amintesc sclavi.

² *Bibliografie generală*: R. Cagnat, *Cours d'épigr. latine*, ed. IV, Paris, 1914, p. 82 urm.; Lécrivain s.v. *libertus* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, III, 2, p. 1200 urm.; M. Bang, *Caesaris servus*, în „Hermes” LIV, 2, 1919, p. 184 urm.; Steinwenter, s.v. *libertini* în *RE*. XIII, col. 106 urm.; Westermann, s. v. *Sklaverei*, în *RE*. Suppl. VI, col. 975 și I. Baumgart, *Die röm. Sklavennamen*, Breslau, 1936, p. 12, urm. și 80.

³ I. I. Russu, *Din activitatea muzeelor noastre*, Cluj 1955, p. 103 (extr. din *Publ. Sf. Pop. al Reg. Cluj, Secț. Cult.*), publică un altar din Potaissa ridicat lui *Silvanus domesticus* de un *Iulianus*, pe care autorul îl suspectează de sclav sau libert.

⁴ Steinwenter, *art. cit.*, col. 107.

Kerényi¹ a căutat să alcătuiască o listă de liberti după materialul epigrafic din Dacia. El a găsit 79 nume, între care 45 latinești, 31 grecești și cite unul : tracic, oriental și iliro-celtic. Tabloul lui, așa cum s-a arătat și mai sus², are nevoie de serioase completări și modificări, prin faptul că autorul nu cunoaște întreaga documentare epigrafică, iar unele nume sînt înscrise forțat în listele sale.

Pentru libertii constatați în inscripțiile din Dacia, propunem următoarele liste în care aceștia sînt grupați după nume :

A. NUME LATINEȘTI

1. *Ael(ius) Primitivus* („Primul”, „Primul născut” „Primitivul”) *lib(ertus)* al negustorului drobetan Primus Ael. Ion(icus), ia gentiliciul fostului stăpîn la care adaugă drept cognomen, numele ce-l purta în sclavie (*SE.* 5) (fig. 21).

2. *Ael(ius) Saturninus* (de la numele zeului *Saturnus*) a fost eliberat de Aelia Valeria, proprietară în teritoriul orașului Apulum. El ia gentiliciul stăpînei și-și păstrează ca al doilea nume, pe acela de sclav (*SE.* 135).

3. *Ael(ia) Primitiva* (forma feminină a lui *Primitivus*) este libertă a unui Aelius Metrodorus din Sarmizegetusa, al cărui gentiliciu îl întîlnim ca nume de sclavă, la femeia eliberată (*SE.* 41).

4. *Ael(ia) Val[ent]ina*, nume roman obișnuit, apare în aceleași condiții ca libertul Aelius Saturninus de mai sus (*SE.* 135³).

5. *Aelia Vincentia* („Biruitoarea”) ca *lib(erta)* ridică un altar în asociație cu *Iulius Alexander, actarius* al legiunii XIII Gemina, a cărui concubină era, dar nu și fosta sclavă a lui (*SE.* 66⁴).

6. *Apuleia* (amintește numele Apuliei, regiune din Italia) este soția libertului *L. Aeli. Hylas* din serviciul vicesimei. (*SE.* 125). Are un nume des întîlnit la sclave⁵.

7. *Aurelia Fortunata* („Norocoasa”) este *liberta eius*, pentru un *Priscianus, aug(ustalis) col(oniae) Sarmiz(egetusae)*, al cărui gentiliciu va fi fost acela de *Aurelius* (*SE.* 49), poate și el la origine, tot un libert⁶.

8. *M. Aurel(ius) Crescens* („Cel ce crește”) *Augg. lib.* din epoca lui Septimu Sever și a fiilor săi, pe lîngă vechiul său nume de sclav transformat acum în cognomen, împrumută *praenomen*-ul și *nomen*-ul de la Caracalla (*SE.* 113).

¹ Kerényi, p. 250, 278 și 294. Din lista lui trebuie eliminată inscripția votivă *CIL. III.* 1587, a, cu numele libertilor Apollonius și Helpis, deoarece ea nu-i din Desa (*Dac. inf.*) ci de la Barboși (la vărsarea Siretului).

² Vezi mai sus, p. 78 urm.

³ In *CIL. III.*, p. 2333 și la Kerényi, p. 251 e pus abuziv ca *libertus* și *Aelius Valentinus*, decurion și flamen la Apulum.

⁴ *CIL. III.*, p. 2333, pusă ca libertă, nu însă și la Kerényi, *op. cit.* p. 251.

⁵ *CIL. III.*, p. 2380 și Kerényi, p. 250, nu o consideră libertă. De origine libertină se pare că era și *Apronilla*, soția lui *Caesidius Respc-tus, proc. Aug.*, cf. C. Daicoviciu, in *AISC. I.*, 1928—1929, p. 83.

⁶ *CIL. III.*, p. 2341, nu dă indicația pentru o libertă.

9. *Aurelia Flora* (după numele Zeiței Florilor), fiică a celui de mai sus, ia și ea gentiliciul lui Caracalla și-și păstrează ca libertă vechiul său nume de sclavă (SE. 113)¹.

10. *Avianus* („avis = pasăre”), *Aug. lib.* și *subproc. aurar.* folosește numai vechiul său nume de sclav după obiceiul multor liberti ai împăratului, deoarece ei se impuneau, nu prin aceasta, ci prin funcția ce dețineau în provincie (SE. 64).

11. *Fl(avius) Bellicus* („Războinicul”) ridică un altar pentru sănătatea lui *Ianuaris Aug. (servus)* și a soției lui Vitia Threpte (SE. 20). O atare închinare nu o putea realiza decât un libert, poate o rudă a celor doi². *Bellicus* este un nume des întâlnit la sclavi, iar gentiliciul *Flavius* arată că respectivul era un *libertus privatus*.

12. *Ca[l]v[e]n[tia] As[e]lla* („Măgărița”), născută sclavă (*domo verna*), este liberta unei *Calventia Marcellina*, din al cărui nume ia gentiliciul (SE. 85).

13. *Capito Triti* („Căpăținosul”) (*libertus*) al unui particular (SE. 84)³.

14. *Val(erius) Crescens* („Crescutul”), libert privat al stăpînului de sclavi *Valerius Rufinus*, de la care ia gentiliciul ca să-l adauge la vechiul său nume de sclav (SE. 81).

15. *Cassia Ponticilla* („Podăreasa”) are ca patroană pe o *Cassia Saturnina* care-i împrumută gentiliciul, asociat aici la vechiul său nume de sclavă (SE. 73).

16. *Publicius Ianuaris* (după numele lunii) este probabil soțul precedentei (SE. 73), cu un nume cunoscut la libertii publici ai orașelor și cu un al doilea, des întâlnit la sclavi⁴.

17. *Publicius Severus* (nume obișnuit roman), cf. nr. 14 și 15 de mai sus.

18. *Constantianus* („Perseverentul”) *Aug. lib.* și *adiut. tab.* utilizează numai fostul său nume de sclav (SE. 50), după moda libertilor din casa împăratului.

19. *Fortunatus* („Norocosul”), libert particular (SE. 10), folosește numai un nume de sclav, binecunoscut în lumea servilă⁵.

20. *Fortunatus, [Au]g. lib.* și *adiut. tabul.*, semnează numai cu numele de sclav (SE. 27)⁶.

21. *Herculanus* (de la numele zeului), *libertus* al patroanei *Aia Nandonis*, peregrină din Potaissa, își înscrie numai vechiul său nume de sclav într-o inscripție (SE. 103). Din numele patroanei nu putea făuri un *nomen gentile*.

22. *Herculanus, Aug. lib.* și *adiut. tabul.* la Sarmizegetusa, păstrează doar numele de sclav (SE. 34).

¹ CIL. III, p. 2341, nu-i dată ca libertă. Kerényi, *loc. cit.*, consideră ca libert și pe soțul său Ael. Iulianus.

² CIL. III, p. 2351, este omis din lista libertilor.

³ Situația sa ca libert este stabilită prima dată de I. I. Russu, în AISC. V, p. 287.

⁴ CIL. III, p. 2366, nu-l găsește a fi sclav

⁵ CIL. III, p. 2392. Kerényi, p. 68, transcrie greșit textul acestei inscripții și-l consideră pe *Fortunatus* ca *servus*.

⁶ Kerényi, p. 250, înscrie ca libertă și pe soția sa *Aurelia Victoria*, care poate fi o femeie născută libertă și peregrină.

23. *C. Turpilla* („Urita”, „Nerușinata” etc.) este soția precedentului (nr. 22), cu un nume utilizat în lumea sclavilor.

24. *Horiens* („Răsăritul”) este fiul libertului L. Ael. Hylas și al femeii Apuleia, tot libertă (*SE.* 125). Lipsa gentiliciului *Aelius* se explică prin vârsta mică a copilului ¹.

25. *Aurelia Procula* („Bastarda”, „Născută la bătrînețea părinților”) este fiica lui *Bubalus Aug. lib.*, moartă la 3 ani (*SE.* 48).

26. *Ulpus Domitianus*, numește într-o inscripție din Apulum pe *Claudia Marciana* ca *patrona optima* (*SE.* 74). *Domitianus* este numele său de fost sclav, iar gentiliciul *Ulpus* îl are probabil de la soțul patroanei, decedat mai de mult ².

27. *Ianuaris* (după numele lunii), *Augg. lib.* și *nummul(arius)*, folosește numai un nume frecvent întâlnit la sclavi (*SE.* 40).

28. [*C.*] *Iulius Omucio* („Omulețul”), *libertus actor* al lui *C. Iulius Valentinus*, arendaș al ocnelor de sare, ia primele două nume ale patronului și își menține pe cel de sclav ca *cognomen* (*SE.* 128).

29. *Iulia Valeria* (nume obișnuit roman), libertă a unei [*Iulia*] *Iuni[lla]* ?) împrumută gentiliciul stăpînei adăugat la cel de sclavă, *Valeria*, unul dintre cele mai curate nume romane (*SE.* 75).

30. *Marinianus* („Marinarul”), libertul lui *Aurelius Marius*, și-a format cognomenul din numele stăpînului, cu adăugirea specifică *-ianus* (*SE.* 69).

31. *Liberalis* („Liberalul”) *Augg. lib. a com.*, ca mulți liberti, își dă în inscripție numai numele său de sclav (*SE.* 100) ³.

32—33. *Neptunalis* (de la numele zeului), *Aug. lib. tabul. aur.*, se menține și el la numele din sclavie (*SE.* 90—91) ⁴ (fig. 18).

34. *Primitivos* (vezi *Primitivos*), *Aug. lib.* și *tabularius* al provinciei *Dacia Apulensis*, se rezumă la vechiul nume din sclavie, cu terminația grecizantă, o indicație despre o probabilă origine orientală a sa (*SE.* 45).

35. *Primus* („Întiul”) apare ca *heres* al unui călăraș, dar fără a-și indica calitatea de libert. (*SE.* 149). *Primus* din această inscripție este

Fig. 18. — Altar ridicat de *Neptunalis*, libert al împăratului și șeful cancelariei provinciei (*SE.* 90) (*Am-pelum*).

¹ *CIL.* III, p. 2395, nu-l dă între liberti, iar Kerényi, *loc. cit.*, îl citește *Aelius Horiens*.

² Kerényi, nr. 1359 și p. 251 îi confundă cu *Philetus*, libert din același text epigrafic.

³ Kerényi, p. 250, introduce ca libertă și pe soția sa, *Aelia Victoria*, care poate fi foarte bine o peregrină ingenuă.

⁴ Kerényi, *op. cit.*, p. 278 și nr. 2107 caută să scoată libertă și pe soția lui *Neptunalis* și de aceea forțează lectura: *Ulpia M(arci) [I]berta*], *Tr[o]phim[a]*, ceea ce însă nu este posibil epigrafic. Tot fără justificare documentară, idem, *op. cit.*, p. 251, inscrie între liberti pe *P. Aelius December* din Apulum (cf. *Daicoviciu* în *Dacia*, VII—VIII, p. 306), iar *Ael. Valerius*, (*SE.* 135) unul dintre patronii a doi liberti, este identificat de el cu un libert.

foarte probabil să fi fost un libert, numele fiind binecunoscut la sclavi și liberti¹.

36. *M. Procil(ius)* [*Pr*]imus este libertul familiei Procilia, din Sarmizegetusa, de la care adoptă gentiliciul spre a-l adăuga la vechiul nume de sclav (*SE.* 46).

37. *Romanus* („Romanul”) *Aug. lib. proc. aur.*, după moda libertilor cu importante funcții în administrația provinciilor, folosește numai numele

Fig. 19. — Inscripție amintind instalarea unui cîntar public, administrat de un libert (*Sarmizegetusa*).

de sclav (*SE.* 136)². El ar putea fi unul din cei doi sclavi *Romanus* cunoscuți la *Ampelum* (*SE.* 92, 93), ce se eliberaseră din sclavie.

38. *Aurelia Ianuaria*, fiica precedentului, moare în vîrstă de patru ani (*SE.* 136)³.

39. *Severus Aug. lib.*, utilizează doar numele său de sclav (*SE.* 42)⁴.

40. *Domiti Regulus* („Regișorul”), ca libert al unui *Domitius*, apare de două ori în asociere cu alți liberti din *Sarmizegetusa* (*SE.* 29—30). *Patronus* pare a fi avut pe *Ulp. Domitius Rufinus* din același oraș (*SE.* 28). Libertul își păstrează aici indicarea numelui său după felul cunoscut al sclavilor⁵.

¹ M. L. Gordon, *The nationality of slaves under the early Roman empire*, in *JRS* XIV, 1924, p. 106 și St. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, in *Mél. Glotz*, Paris, 1932, t. I, p. 404, n. 1. În *CIL. III*, p. 2406 și la Kerényi, p. 251, nu-i dat între liberti.

² *CIL. III*, p. 2408, arată frecvența acestui nume între sclavi.

³ *CIL. III*, p. 2408 și Kerényi, *loc. cit.*, nu-i dată între liberti.

⁴ Un sclav sau libert cu numele *Severus* din *Drobeta*, cf. *CIL. III*, 14216,8 identificat de noi (D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 207), se baza pe o lectură greșită, dată acestei inscripții de Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia inferiore*, București, 1942, p. 17, nr. 6.

⁵ În *CIL. III*, p. 2376 și Kerényi, *op. cit.*, p. 250, nu i se face mențiunea de libert.

41. *Victoria Afra* (?) („Africana”) liberta unui *patronus* cu nume pierdut în inscripție (*SE.* 116)¹. *Afra* amintește ca nume comerțul cu sclavi din Africa.

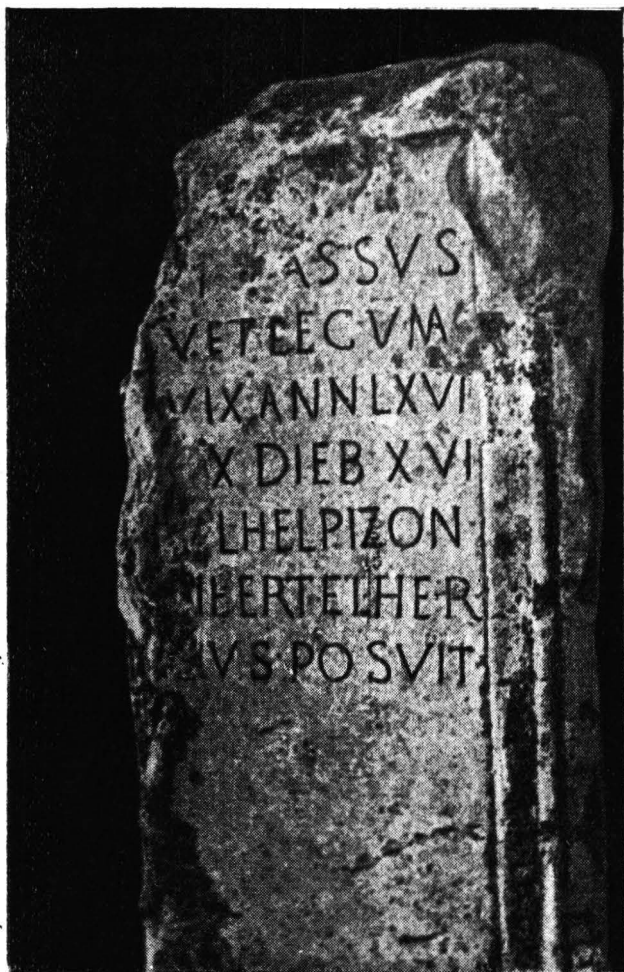

Fig. 20. — Piatră de mormânt pusă veteranului *Aelius Bassus* de libertul său *Aelius Helpizon* (*SE.* 4) (*Drobeta*).

42. *P. Tenacius Gemellinus* (nume obișnuit roman) este *libertus* al lui *P. Tenacius Vindex* din *Apulum*, de la care ia primele două nume puse pe lângă cel de sclav drept cognomen (*SE.* 47, 137). Acest libert caută a-și da un nume cât mai roman, el fiind și *augustalis*².

¹ Situația sa de libertă scapă editorilor *CIL. III* și lui Kerényi, *op. cit.*, p. 250.

² Deși numele său ca libert apare clar în textul inscripției, în *CIL. III*, p. 2371 și la Kerényi, *op. cit.*, p. 250 nu i se arată această calitate.

43. *Ulpus Lucius* (nume obișnuit roman) este libert al lui *C. Ulpus [B]onus*, magistrat al municipiului Apulum (*SE.* 72). Și aici întâlnim gentiliciul patronului, alături de numele de rob transformat în cognomen.

44. [*Vi*]talianus (nume obișnuit roman) poate fi un libert, alături de *Valentinus*, *Marcus* și *Crescentio*, toți cunoscuți imperfect dintr-o inscripție deteriorată de la Sarmizegetusa (*SE.* 139).

D. NUME GRECEȘTI

1. *P. A[elius] Euphorus* (Εὐφορος, „aducător de bine”), închină un altar la Micia pentru sănătatea patronului său *P. Aelius Marius*, arendaș al pășunatului și salinelor dacice (*SE.* 107)¹. Calitatea de libert a lui *Euphorus* rezultă din împrumutarea primelor două elemente ale numelui său de la *patronus*, completate cu vechiul său nume de sclav, drept cognomen.

2. *P. Ael. Euthymus* (Εὐθυμος, „bine dispusul”, „curajosul” etc.) este libertul lui *P. Ael. Genialis*, important personaj la Apulum, din familia Antipater (*SE.* 70)². Libertul păstrează ca cognomen numele său de sclav și ia de la stăpîn prenumenul și nomenul.

3. *L. Aeli. Hylas* (Ἦλας, „Pădurețul”) *vicesimae l(ibertus)*, s-a propus a fi identic cu sclavul *Hylas* din Romula, devenit libert sub *Commodus*³. (*SE.* 125).

4. *Aelia Eutychia* (Εὐτυχία, „norocoasa” = *Fortunata*) este *liberta et heres* a veteranului drobetan *P. Ael. Diophantus*, pe al cărui gentiliciu îl adoptă alături de numele său de sclavă (*SE.* 3). Cinstea ce i se acordă de a fi moștenitoare alături de o fiică a veteranului, lasă a se înțelege că ea îi servise de concubină (fig. 22).

5. *Aelia Hygia* (Ἦγία, după numele zeiței sănătății) moare în floarea vârstei la Micia, unde soțul său *Aelius Valentinus* îi sapă un frumos epitaf terminat în versuri și o numește *liberta et grata coniux* (*SE.* 127). Soțul ei, ca decurion și flamen al coloniei Apulum, nu putea fi un libert⁴. *Liberta* își menține numele binecunoscut la sclave, *Hygia*, completat cu gentiliciul fostului stăpîn. Ea fusese scoasă din robie de către decurion spre a o face soție.

6. *Asclepia Chrona* (Χρόνος, „timpul”) drobetană, are ca *patronus et coniux* pe *Asclepius Asclepiades*, deci un pelerin (poate chiar libert)⁵, ce-și eliberează roaba spre a o lua în căsătorie (*SE.* 6) (fig. 23).

¹ M. Rostowzew, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1902, p. 410, n. 164 citește *patri[us] Euphorus*, individul fiind un sclav. I. I. Russu îmi comunică că în urma unei verificări ce a făcut asupra monumentului, lectura propusă de Rostowzew nu-i acceptabilă. În *CIL. III*, p. 2332 și la Kerényi, *loc. cit.*, lipsește calitatea de libert a lui *Euphorus*.

² *CIL. III*, 974, 1104.

³ Vezi discuția acestui caz mai sus, p. 181.

⁴ În *CIL. III*, p. 2333 și la Kerényi, p. 250, este dat ca libert și soțul *Hygiei*, fapt imposibil prin funcțiile ce ocupă în administrarea orașului, în care libertii nu aveau acces.

⁵ În *CIL. III*, p. 2623 și 2630, precum și la Kerényi, *loc. cit.*, lipsește calitatea de libertă a femeii. Cf. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 207.

7. *T. Aurelius Stephanus* (Στέφανος, „cunună”) îngroapă la Apulum pe patroana sa, Aurelia Placentina de la care a păstrat gentiliciul (SE. 71). Drept cognomen își are vechiul nume de sclav, iar ca *praenomen* va fi adoptat pe al soțului Placentinei, decedat mai de mult.

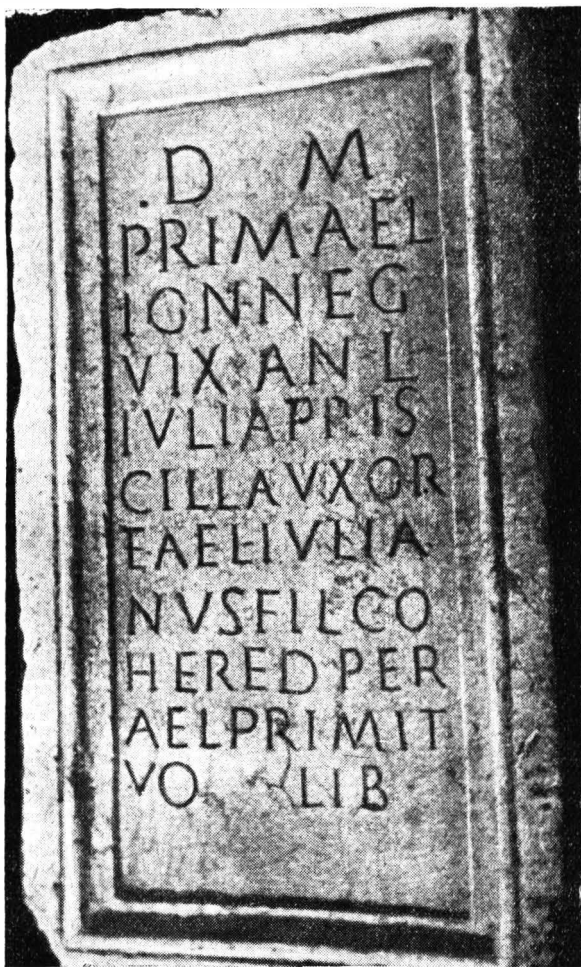

Fig. 21. — Piatra de mormint a negustorului *Primus Aelius Ionicus* pusă de libertul său *Aelius Primitivus* (SE. 5) (Drobeta).

8. *Septimus Asclepius Hermes* are *tria nomina* cu un *praenomen* dintr-un gentiliciu latin, iar ca *nomen gentile* și *cognomen* folosește numele a doi zei. El fusese sclav al unui templu al zeului Esculap (*libertus numinis Aesculapi*), cu numele de Hermes. Odată eliberat, păstrează numele de sclav ca cognomen, își face un gentiliciu din numele zeului sănătății și adoptă un *praenomen* care ar pleda pentru epoca împăratului Septimius

Severus (*SE.* 63). Este unul dintre libertii îmbogățiți și de vază la Apulum, unde i se acordă titlul de *augustalis* și *ornamenta decurionalia*¹.

9. *D. Baebatius [C]hr[ys]antus* (Χρυσανθος, „Floare de aur”) ajuns augustal la Sarmizegetusa și îngropat de soția sa *Baebatia Gam[i]ce* (Γάμος, „căsătorie”), ce-și indică în inscripție calitatea sa de *coniux et coliberta*

Fig. 22. — Inscripția pusă pe mormântul veteranului *Diophantus* de fiica sa și liberta *Aelia Eutychia*, ca moștenitoare (*Drobeta*).

(*SE.* 130)². Cei doi fuseseră sclavi ai unui particular cu gentiliciul *Baebatius* pe care-l păstraseră în numele lor, alături de cel de sclav.

10. *Baebatia Gam[i]ce*, vezi nr. precedent.

11. *[B]ubalus* (Βούβαλος, „bivolul”) este un *Augusti libertus* și probabil slujbaş împărătesc la Sarmizegetusa, situații ce-l determinau a folosi numai vechiul său nume de sclav (*SE.* 48).

¹ Kerényi îl omite dintre liberti.

² Calitatea lor de *coliberti* apare în *CIL. III*, p. 2342, nu însă și la Kerényi.

12. [*M*]arius Chr[*y*]santhus (vezi mai sus nr. 9) a fost libertul unui patronus cu numele pierdut în inscripție, dar de la care va fi păstrat gentiliciul adăugat la numele său de sclav (*SE.* 12) ¹.

13. Cal[*l*]ic[*l*es] (Καλλικλῆς, „cel cu bună faimă”), împreună cu alți doi *liberti privati*, pune o piatră pe mormântul lui Aurelius Volusianus, fiul patroanei lor *Aurelia Irene* (*SE.* 37).

14—16. *Carpion* (Καρπίων, „fructuosul”) *Aug. lib.* și *tabularius* al provinciei Dacia Apulensis, este menționat epigrafic la Sarmizegetusa (*SE.* 43, 44) și la Apulum (*SE.* 65). Avea familie și fiul său M. Aur. Onesimus moare la Sarmizegetusa. Structura numelui fiului decedat arată că acest *Carpion* avea dreptul la *tria nomina*, dar poziția sa de libert împărătesc și important slujbaş nu-i scădea deloc prestigiul prin folosirea numai a numelui de sclav. Numele său complet va fi fost *M. Aurelius Carpion* ².

17. *M. Aur. Onesimus* (Ὀνήσιμος, „folositorul”), fiul precedentului, are drept cognomen numele său de sclav, iar în primele două nume se reflectă împăratul care i-a acordat eliberarea (*Caracalla*?) (*SE.* 44) ³. Copilul se născuse sclav și a fost declarat libert o dată cu părintele său.

18. [*Dom*]itius *Epipo[di]us* (Ἐπιπόδιος, „împiedecatul”) este *libertus et heres* al unui *optimus patronus*, veteranul drobetan *Domitius Ianuarius* de la care a împrumutat gentiliciul, așezat lângă un nume de sclav prea bine cunoscut (*SE.* 7) ⁴.

19—21. *Ulp. Domitius Hermes* (de la numele zeului comerțului) este cunoscut în trei inscripții din Sarmizegetusa, dar menționat ca *libertus* numai în una (*SE.* 28—30). Primele două nume și le-a luat de la fostul său stăpîn, *Ulpus Domitius Hermes* (*SE.* 28) ⁵, iar cognomenul *Hermes* reprezintă vechiul nume de sclav. Libertul a ajuns bogătaş și un om de seamă în capitala Daciei, care-i acordă *ornamenta decurionalia*.

22. *Diogenes* ⁶ (Διογένης, „născut din Zeus”) este un fost sclav al lui M. *Ulpus Hermias* din inscripția următoare, eliberat probabil la moartea stăpînului (*SE.* 87) ⁷.

23. *M. Ulp. Aug. lib. Hermias* (Ἑρμίας, nume derivat de la al zeului *Hermes*), ajuns *procurator aurariarum*, din sclav al lui Traian, de la care primește primele două nume alăturate la cel purtat ca rob, pentru a avea *tria nomina* (*SE.* 87). Era căsătorit cu *Salonia Palestrice* și avea sclavi personali. ⁸

¹ Kerényi, nr. 1897 citește greșit [*Vi*]rius (în loc de [*M*]arius).

² Vezi și mai sus, p. 223.

³ În *CIL. III*, p. 2340 *M. Aur. Onesinus* nu este dat ca libert.

⁴ Inscriptia este necunoscută lui Kerényi.

⁵ Pentru care vezi și C. Daicoviciu, în Dacia, III—IV, p. 547 și *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938, p. 55.

⁶ Un *Diogenes lapidarius* din Călan (*CIL. III*, 7895) poate fi de asemenea un sclav sau libert. V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, consideră de origină libertină și pe *M. Cocceius Themo, lapidarius* la Micia (*CIL. III*, 1346).

⁷ *CIL. III*, p. 2389, îl omite din rândul liberților, iar Kerényi, *op. cit.*, p. 278, îl face *Ulpus Diogenes*.

⁸ Kerényi, *loc. cit.*, o înscrie abuziv și pe ea ca libertă, deși putea fi femeie născută liberă, cum e și dată în *CIL. III*, p. 2368.

24. ... *Epaga[thus]* (Ἐπαγαθός, „mîntuitul, sănătosul” etc.) pune un monument patronului său cu numele pierdut în inscripție (SE. 31). Din numele libertului, se păstrează numai cognomenul ce reprezintă vechiul său nume de sclav¹.

25—26. *Eutyches* (Εὐτυχής = Fortunatus) este *libertus* al patronilor M. Aur. Thimotheus și Aur. Maximus pe care-i onorează cu altare în două rînduri (SE. 67, 68)². Numele libertului se reduce la cel de fost sclav, probabil și din pricina lipsei de spațiu pe piatră, unde trebuia rezervat locul de frunte pentru patronii săi.

27. [*Euty*]ches (sau [*La*]ches?) este probabil tot un libert și augustal, cu nume prost păstrat într-o inscripție din Sarmizegetusa (SE. 139).

28. *Philetus* (Φιλητός, „iubitul”), asociat cu alt libert, ridică piatra de mormînt a Claudiei Marciana, pentru ei aceasta fiind o *patrona optima* (SE. 74). Păstrează numai vechiul nume de sclav³.

29—30. *Val.* [*T*]hreptus (Θρεπτός = *verna*) apare în asociație cu mai mulți liberiți și augustali din Sarmizegetusa. A fost sclavul unui Valerius ce i-a dat gentiliciul, iar cognomenul său este un nume specific de rob.

31. *Vitia Threpte* (Θρέπτη = *verna*), căsătorită cu sclavul Ianuarius, are un nume sugestiv pentru originea sa de roabă născută în casa unui proprietar de sclavi. (SE. 20).⁴

32. *Hipponicus* (Ἰππόωνος, „învîngător la cai”), augustal și într-o listă de liberiți din Sarmizegetusa, este și el moștenitorul averii unui libert. *Hipponicus* arată numele său de fost sclav (SE. 29, 30)⁵.

33. *Hermes* apare în aceeași piatră și situație ca cel precedent. (nr. 32).

34. *Onesimus*, la fel ca în nr. 32 și 33.

35. [*Ae*]l(ius) *Helpizon* (Ἐλπίζων, „cel ce speră”), *libertus et heres* al veteranului drobetan Ael. Bassus, de la care ia gentiliciul, adăugat aici lingă un cognomen ce constituia numele său de fost sclav (SE. 4) (fig. 20).

36. *Licinius Eup[r]epes* (Εὐπρεπής, „frumosul, împodobitul”) a fost libertul veteranului C. Licinius Ponticus, care i-a dat gentiliciul pus alături de numele său de sclav (SE. 126).

37. *Proshodus* (Πρόσόδος, „acces, avansare” etc.), împreună cu alte două persoane este *libertus et heres* al lui Q. Aurelius Tertius, de

¹ Kerényi, *op. cit.*, nr. 1933, îl inscrie *servus* sau *libertus*, deși C. Daicoviciu în Dacia, III—IV, p. 555, stabilește clar calitatea lui de libert. Un libert cu acest nume este menționat de către Dio Cassius, LXXVII, 21; LXXVIII, 39 și LXXX, 2, în vremea lui Caracalla.

² *CIL. III*, p. 2391, nu-l dă între liberiți. P. Ael. Eutices la Kerényi, *op. cit.*, p. 278, este cunoscut în afara hotarelor Daciei.

³ *CIL. III*, p. 2404, nu-l admite între liberiți, iar Kerényi, p. 251 și 278 îi schimbă numele în Ulpus Philetus și-l amestecă cu libertul Ulpus Domitianus.

⁴ W. Pape-Benseler, *Wörterb. gr. Eigennamen*, p. 518, dă o mulțime de exemple de sclavi și liberiți cu acest nume. În *CIL. III*, p. 2376 și la Kerényi, *op. cit.*, p. 278, ea nu figurează între liberiți. Termenul (Θρεπτός) are corespondent pe *alumnus* și indică pe copiii găsiți și crescuți ca sclavi, cf. M. Bang, *art. cit.*, p. 202.

⁵ Kerényi, *loc. cit.*, nu-l vede libert.

la care nu împrumută nici un nume, ci rămîne numai la vechiul său nume de sclav (SE. 38)¹.

38. *Logismus* (Λόγισμος, „calcul, socoteală”) apare în aceeași situație cu precedentul (nr. 37). Numele său ar aminti un sclav socotitor.

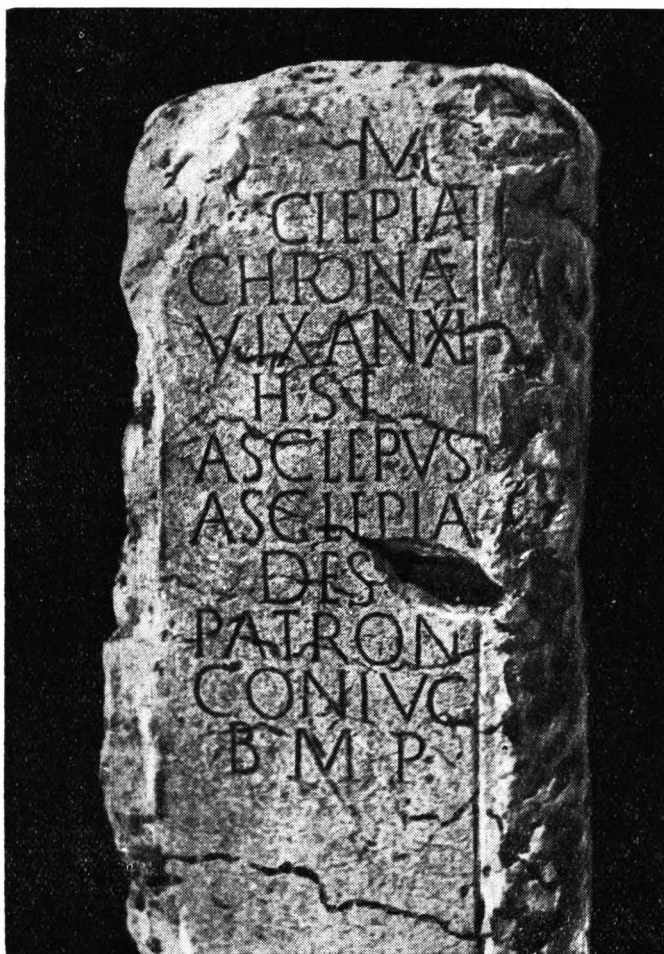

Fig. 23. — Piatră de mormînt pusă de *Asclepius Asclepiades* libertei și soției sale *Asclepia Chrona* (SE. 6) (Drobeta).

39. *Leonas* (Λεωνᾶς, „leu”), *Aug. lib.* și *adjut. tab.* la *Ampelum*, folosește ca libert doar numele său de sclav (SE. 88)².

¹ Din aceeași inscripție, ar putea fi libert și *Q. Aurelius Saturninus*, ca al treilea moștenitor augustal și cu primele două nume identice cu ale lui *Tertius*. În *CIL. III*, p. 2340 și la *Kerényi*, *loc. cit.*, el nu-i pus ca libert.

² În *CIL. III*, p. 2397, este omis din lista libertilor. Un *Leonas* sclav apare la *Dyrrachium*, cf. *CIL. III*, 621.

40. *Valerius Niceforus* (Νικηφόρος „victoriosul”), împreună cu Protus ca *liberți*, onorează cu un monument pe patronul lor C. Valerius Valerianus important dregător orășenesc la Sarmizegetusa și Apulum (SE. 36). Cognomenul Niceforus reprezintă aici numele său de sclav, iar Valerius i s-a transmis ca gentiliciu de la fostul stăpîn.

41. *Protus* (Πρωτος = Primus), pentru care vezi nr. precedent (nr. 40)¹. Este un nume de sclav prin excelență.

42. *P. Publicius Anthus* (Ἀνθος, „floare”), împreună cu Publicius Cletus, pune o dedicație geniului *liberților* și sclavilor din Sarmizegetusa (SE. 14). Numele *Publicius* pus ca gentiliciu și natura dedicației arată că este vorba aici de doi *liberți publici* orășenești, care își păstrează ca cognomen numele de sclav².

43. *Publius Cletus* (Κλητος, „ilustrul, celebrul”) vezi nr. precedent.

44. *Septimius Asclepiades* (Ἀσκληπιάδης, „fiul zeului Ἀσκληπιός”), liber al veteranului *P. Ael. Sept. Audeo* și augustal la Sarmizegetusa, adoptă gentiliciul patronului și-și menține ca cognomen, numele său de sclav. (SE. 35)³.

45. *Timocra[tes]* (Τιμοκράτης, „bogat în onoruri, puternic”) cu alți doi *liberți* are ca patroni pe Aurelius Volusianus și pe mama acestuia, Aurelia Iren[e]. (SE. 37)⁴.

46. *Zmaragdus* (Σμάραγδος, „zefirul”), *Aug. lib.* și *tab.* la Ampelum, utilizează numai numele său de fost sclav, după obiceiul multor *liberți* din casa împăratului (SE. 89)⁵.

C. NUME DIFERITE

1. *Aur(elius) Sattara*, libertul lui T. Aur. Aper, ia gentiliciul patronului și-l combină cu numele său de sclav (SE. 82). Sattara este un nume ce duce spre nordul Africei, fiind semit-beduin și nu celtic sau ilic, cum s-a propus la început⁶.

2. *Syra* (Σύρα, „siriana”) soția stăpînului de sclavi *Ael. Vales qui et Esbenus*, ridică un monument funerar soțului ei, în asociere cu libertul *Fortunatus* (SE. 10). Numele ei apare frecvent la sclavi și *liberți*, fiind probabil tracic, nu iliro-celtic cum se propunea⁷. Probabil că era o *liberta et coniux*, soră cu *Fortunatus*.

3. *Surillio* („Sirianul”), libertul veteranului *Ael. Bolhas Bannaei* este un oriental (SE. 104)⁸.

¹ Kerényi, *op. cit.*, p. 278, îl citește Valerius Protus.

² *CIL.*, III, p. 2366, nu-l așază între *liberți*.

³ Keneryi, *loc. cit.*, nu-l consideră *libert*, deși pe piatră se arată clar aceasta.

⁴ Vezi mai sus, nr. 13 (Callicles).

⁵ Kerényi, p. 250, socoate ca *libertă* și pe soția acestuia *Aurelia Urbica*, care poate fi o femeie liberă.

⁶ I. I. Russu, în AISC. V, p. 286. Kerényi, p. 145 și 296, vede o femeie (*Aurelia Sattara*) și de origine iliro-celtică.

⁷ Russu, AISC. IV, p. 212 și V, p. 388 și A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 24, o consideră tracă venită de la sud de Dunăre.

⁸ *CIL.* III, p. 2413 și Kerényi, *op. cit.*, nr. 2173 nu-l văd *libert*. Pentru originea numelui vezi Russu, AISC. V, p. 291 și Alföldi, *op. cit.*, p. 18. *Surio* din altă inscripție (SE. 139) este probabil tot un *libert* și nu sclav sirian cum îl denumeste Alföldi, *op. cit.*, p. 18.

Din materialul epigrafic privitor la libertății din Dacia, ne pot reține atenția 87 nume de persoane păstrate în condiții lizibile și fără să fie aceleași. Din numărul acestora sînt 43 latinești, 41 grecești și trei diferite. Avem 34 de cazuri în care libertății poartă un singur nume (16 nume grecești, 16 nume latinești și 2 diferite) și 53, unde numele lor este format din două sau trei elemente. În situația libertăților cu un singur nume : 14 sînt din casa împăratului, iar restul de 20 sînt *liberti privati*. Numele grecești sînt foarte puține : (4) față de cele latinești (10), la libertății împăratului cu un singur nume. Cu *tria nomina*, întîlnim 16 libertăți, dintre care trei țin de casa împăratului și 13 sînt ai particularilor. Predilecție pentru *tria nomina* întîlnim la libertății al căror cognomen este grecesc și format din vechiul nume de sclav (12 cazuri din 16). Libertății purtători a trei nume sînt numai bărbați și în compoziția numelui lor este regula generală ca *praenomen*-ul și *nomen*-ul să fie împrumutate de la vechiul *dominus*, iar cognomenul din numele unic ce-l aveau ca sclavi.

Cu două nume se înregistrează 37 libertăți, dintre care 17 sînt femei. Aici numărul libertăților particularilor este foarte mare : 33 cazuri față de 4 din casa împăratului.

Ca gentilicii (sau ținînd locul lor) se întîlnesc : Aelius (13), Aurelius (8), Ulpius (4), Publicius (4) și cîte o dată sau de două ori, Septimius, Baebatius, Domitius, Valerius, Licinius, Flavius, Calventius, Valerius, Iulius, Marius, Asclepius, Tenacius, Procilius, Cassius etc. Se poate spune că în ceea ce privește gentiliciile libertăților din Dacia, păstrează între ele aceleași proporții ca ale oamenilor de condiție liberă.

Onomastica privitoare la libertăți prezintă deosebită importanță în ceea ce privește studiul cognomenului rezultat din vechiul nume de sclav. Din cercetarea lui, se pot desprinde unele indicații asupra neamului, fizicului și psihicului sclavului. La ei întîlnim puține nume legate de elemente geografice, (Apuleia, Afra, Horiens etc.). Foarte bogate ca număr sînt cele legate de numele zeilor : Hygia, Asclepia, Asclepius, Hermes, Diogenes, Hermias, Saturninus, Flora, Herculanus, Neptunalis etc. Chrona, Ianuarius și Iunius se leagă de nume ale lunilor. La regnul animal sau vegetal se referă nume ca : Hylas, Bubalus, Hipponicus, Leonas, Anthus și Asella. Nume de podoabe au libertății Stephanus și Zmaragdus. Particularitățile corporale indică numele libertăților : Epipodius, Valentinus, Crescens, Capito, Omucio etc. Din domeniul numeralelor țin numele : Primus, Protas, Septimius și Logismus. Romanus, Syra și Surro amintesc numele unor popoare. Anumite însușiri sufletești și virtuți apar în nume de libertăți ca : Euthymus, Calicles, Chrysanthus, Epagathus, Philetus, Helpizon, Niceforus, Cletus, Bellicus, Severus, Liberalis etc.

Ca și la sclavi, se mențin nume legate de ideea norocului, fericirii și buneii stări : Euphorus, Eutychia, Carpion, Onesimus, Proshodus, Fortunatus, Timocrates, etc. Clasa servilă din care făceau parte se reflectă în nume ca : Threptus, Threpte, Gamice, Primitivus, Primitiva, Publicius și Turpilla.

Rezultă că în ceea ce privește conținutul acestor nume de libertăți, ele oferă aceleași caracteristici ca ale sclavilor¹, deoarece toate sînt îm-

¹ Vezi mai sus, p. 69 urm.

prumutate de la ei. Dar ca și în cazul sclavilor, fixarea neamului căruia îi aparține libertul pe baza numelui ce-l poartă, nu prezintă suficiente garanții. După cum se vede, numărul liberților latini și greci ca nume, aproape egalează. Aceasta este un rezultat al puternicului proces constat în secolul II e.n. când mulți liberiți se grecizează sau se romanizează și iau locul vechilor familii indigene din multe provincii ale imperiului ¹.

---

¹ M. Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, Florența, 1933, p. 226.

CAPITOLUL III

FAMILIILE LIBERȚILOR

Informațiile epigrafice de care dispunem pentru această problemă sînt mult mai numeroase decît în cazul sclavilor. Documentarea bogată este o consecință a permisiunii acordate libertîlor de a se putea căsători legal sau de a-și legitima legăturile neoficiale făcute mai înainte de a primi *manumissio*. Cu unele îngrădiri, familia libertului se bucura de o poziție juridică apropiată de a cetățeanului roman și a peregrinului¹.

Cu Augustus, s-a permis libertîlor de a se căsători cu *ingenui*, excepțindu-se numai ordinul senatorial, cu care aceștia nu puteau contracta *iustae nuptiae*². Dar după o generație, două, pierzîndu-se amintirea lor libertină, se ajungea la deplină egalitate matrimonială între această clasă inferioară și a cetățenilor romani. În epoca Antoninilor, asimilarea fiilor de liberti în rîndurile oamenilor liberi cunoaște o largă răspîndire³.

Multe inscripții vorbesc despre căsătorii între stăpîni și foștii lor sclavi. Pentru recunoașterea acestor căsătorii, sclavul sau sclava primeau mai întîi *manumissio* de la stăpîn, care din *dominus* devenea *patronus*. Acolo unde inscripțiile vorbesc de *patronus et coniux* se înțelege o căsătorie legală a stăpînului cu o sclavă ce-i fusese mai întîi concubină, o eliberase declarînd-o libertă, și apoi o luase de soție. Știrile epigrafice de care dis-

¹ Lécivain, s. v. *libertus*, în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, III, 2, p. 1212 și E. Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 373. Statul roman a urmărit totdeauna a micșora drepturile unui *libertinus* față de un *ingenuus*, cf. Steinwenter, s. v. *libertini*, în *RE*. XIII, col. 106.

² Lécivain, *art. cit.*, p. 1211 urm. și Steinwenter, *art. cit.* col. 109 urm. Îngrădirile matrimoniale ale libertîlor sînt date de Augustus prin *lex Iulia de maritandis ordinibus*, din anul 18 î.e.n., pentru care vezi Dio Cassius, LIV, 16 și Kübler s. v., *ingenuus* în *RE*. IX, col. 1546. Afirmația lui Tacitus, *Ann.* XIII, 27, că o bună parte din nobilimea romană descindea din liberti se consideră ca o exagerare pentru explicarea unor cauze ale decăderii societății romane, cf. M. L. Gordon, *The Freedman's son in municipal life*, în *JRS*. XXI, 1931, p. 65 (cu toată bibliografia).

³ Steinwenter, *loc. cit.*; Ciccotti, *op. cit.*, p. 375; M. L. Strack, *Die Freigelassenen in ihrer Bedeutung für die Gesellschaft der Alten*, în „*Hist. Zeitsch.*”, 112, 1914, p. 22 și Westermann, s. v. *Sklaverei*, în *RE*. Suppl. VI, col. 1059 urm.

punem arată numai căsătorii între liberte și patroni. Pentru căsătorii între stăpîne și liberti ne lipsesc indicații precise, deși vor fi existat.

În unele inscripții, nu se dau numele membrilor familiei libertului, dar existența ei rezultă pe monumentele votive, din formula *pro salute sua suorumque*. Astfel, la Ampelum, în dedicația pusă zeului Silvanus, *Leonas Aug. lib. adiut. tab.*, vorbește despre familia sa prin formula dedicației *pro salut. sua suorumq. om(nium)* (SE. 88). Prin slujba ce îndeplinea, acest libert avea posibilitatea de a se îmbogăți și a susține o familie numeroasă, pentru care nu mai avea loc pe piatră, a o indica nominal.

O familie numeroasă va fi avut și libertul împăratului, *Carpion, tabularius* al provinciei Dacia Apulensis, care folosește aceeași formulă cînd se roagă zeilor pentru sănătatea sa și a familiei sale (SE. 65). Pe unul din membrii familiei sale, un fiu, *M. Aur. Onesimus*, îl cunoaștem din piatra de mormînt ce i-o pune părintele său la Sarmizegetusa (SE. 44). Într-o altă ofrandă, dusă într-un mitreu din capitala Daciei, *Carpion* nu pomeniște nimic despre familia sa, ceea ce lasă bănuiala că respectiva inscripție datează dinainte de căsătoria sa (SE. 43).

La Plugova (Praetorium?) a fost îngropat *D. Baebatius [C]hr[ys]antus* prin grija depusă de *Baebatia Gam[i]ce coniux et coliberta et coheredes quattuor* (SE. 130). Cu tot laconismul textului, înțelegem că soții fuseseră sclavi la același stăpîn (*conservi*) și intervenind o legătură între ei (*contubernium*), după *manumissio*, ea se transformase în *matrimonium* și acum ei sînt *coniuges et coliberti*. Gradul de rudenie pentru cei patru moștenitori (*coheredes quattuor*) este dificil de stabilit. Dacă ar fi fost patru fii din căsătoria celor doi, în inscripție trebuia pusă indicația *et filis quattuor*. Cei patru moștenitori, care vin alături de *Baebatia Gamice* la împărțirea averii defunctului libert, sînt probabil rude apropiate ale bărbatului.

Dintr-un *vicus* din vecinătatea Miciei și Sarmizegetusei posedăm piatra de mormînt pusă pentru *Aelia Hygia, liberta et coniux grata*, decedată la 18 ani, deci nu mult timp după căsătoria sa cu *Ael. Valentinus*, decurion și flamen la Apulum, după anii 200 e.n. Soțul îi gravează pe epitaf și doi hexametri stingaci, în care spune că a răpit-o „timpul nemilos împreună cu cei din casă. Dacia te-a dorit¹, Micia te are acum cu ea. Salutare copilă și pentru mult timp mergi în eternitate” (SE. 127). *Valentinus* se căsătorise cu o sclavă a sa devenită libertă, dar el nu poate fi libert, așa cum au afirmat unii cercetători². Tinăra soție a fost răpită de moarte după o scurtă căsătorie legală și o dată cu ea, au murit mai multe persoane din casa lui *Valentinus*. Se pare că decesul acestora s-a produs în urma unui accident.

Asclepius Asclepiades, din Drobeta este *patronus et coniux* pentru *Asclepia Chrona*, decedată la 40 de ani (SE. 6) Și aici avem o căsătorie între *patronus*, un pelerin greco-oriental sau chiar libert și o fostă sclavă a sa

¹ „Dacia te voluit” de aici amintește formularea „fecit in Dacia annos V” din epitaful *Claudiei Amba* aflat la Romula, cf. *CIL. III, 8032* (= 1593); Gr. Tocilescu, *Mon. epigr. sculpt. ale Muz. Naț. de Ant.*, București, 1902, p. 280 și D. Tudor, *OR.*, București, 1942, p. 127 urm.

² Vezi mai sus, p. 193.

căreia, în urma unei *manumissio* și *iustae nuptiae*, îi schimbă condiția socială și îi dă gentiliciul său ¹ (fig. 23).

Bogatul proprietar de țară, *Ael. Vales qui et Esbenus*, are ca soție pe *Syra* care, împreună cu libertul *Fortunatus*, îi ridică piatra la mormânt (*SE.* 10) ². Numele și forma în care acesta este redat pe piatră, arată că este un nume de libertă, probabil soră cu *Fortunatus*. Din căsătoria ei cu fostul stăpîn nu au rezultat copii, în caz contrar ei ar fi fost menționați pe piatră.

Rămîne cu totul suspectă legătura dintre *Iul. Alexander, actarius* al legatului legiunii XIII Gemina și liberta *Aelia Vincentia* (*SE.* 66). Textul altarului pe care cei doi îl închină Iunoniei, nu arată o rudenie, o căsătorie sau o *manumissio* făcută de soldat. Liberta are un gentiliciu deosebit de al bărbatului, deci nu a fost eliberată de el din sclavie. De aceea, *Vincentia* se identifică cu o concubină a lui *Iul. Alexander*, situații obișnuite la soldații romani din Dacia, în secolul II e.n., care aveau astfel de legături cu băștinașe peregrine sau cu liberte ³.

Familia lui *Herculanus Aug. lib., adiut. tab.*, de la Sarmizegetusa se compunea din soția sa *C. Turpilla* și un fiu, *Carus, Caes. n. v[erna]* (*SE.* 34). Deci, în această familie, tatăl este libert, fiul sclav, iar soția peregrină sau libertă, în orice caz o femeie de condiție liberă. Așa cum ni se prezintă situația dată de inscripție, *Turpilla* nu poate fi mama lui *Carus*, deoarece băiatul trebuia să urmeze condiția juridică a mamei, prin naștere. Se pot da două explicații ipotetice în ceea ce privește raporturile de rudenie dintre *Carus* și *Turpilla*. Copilul se putuse naște dintr-un *contubernium* a celor doi și îi murise înainte de eliberarea părinților sau *Turpilla* îi era mamă vitregă și în acest caz, el rezultase din legăturile lui *Herculanus* cu o sclavă.

L(ucius) Aeli(us) Hylas, libert al vicesimei, cunoscut ca sclav la *Romula*, apoi la *Doștat* ca om liber ⁴, este soțul *Apuleii* și tatăl unui *Horiens* (*SE.* 8 și 125). În inscripția din *Romula*, el adoră *Nimfele* numai pentru sănătatea sa, ceea ce ar dovedi că încă nu era căsătorit. În schimb în dedicația mithriacă pusă în *absidata* pe care o construiește la *Doștat*, el menționează doi membri ai familiei sale. Ar rezulta că *Hylas* se căsătorise după ce *Commodus* îi acordase *manumissio* și cu averea strînsă prin slujbă își putea întreține o familie și ridica mici sanctuare zeilor.

Neptunalis. Aug. lib. tabul. aurar. Dacicarum apare și el în două inscripții. Într-una, el singur dedică un altar lui *Iupiter*, deci nu era încă căsătorit (*SE.* 90). În alta, înscris epitaful pentru *Ulpia M. ? l ? Tr[o]phim[a] coniux sanctissima* (*SE.* 91), din care deducem că și formase o familie. Nu avem siguranța că și soția sa era o libertă, deoarece completarea *M(arci)*

¹ D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 207. Într-o altă inscripție drobetană (*CIL. III, 1586*) pusă de către *Dioge(nes) Mosc[hi]* soției sale, *Tocilescu, op. cit.*, p. 396, vede un sclav sau libert.

² Împrejurările arheologice ale descoperirii monumentului sînt expuse de *Tocilescu, op. cit.*, p. 301 urm.

³ V. Părvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi în regiunile carpato-danubiene* (trad. R. Vulpe), București, 1957, p. 182.

⁴ Date mai ample asupra lui, vezi mai sus, p. 181.

l (*liberta*) rămîne dubioasă ¹. *Trophima* poate fi o peregrină, libertă privată și chiar cetățeană romană.

De la *Germisara*, provine piatra de mormînt pusă de *Ael. Iulianus* socerului său *M. Aurel. Crescens Augg. lib.* și soției sale, *Aurelia Flora*, decedată la *Poetovio*, în *Pannonia inferioră* (*SE.* 113). *Ael. Iulianus* ginere și soț este după nume peregrin sau libert, căsătorit cu fiica unui libert din epoca lui *Septimius Severus*, *Caracalla* și *Geta*, femeie care-și păstrează gentiliciul primit de la tatăl ei. *Aurelia Flora* este îngropată la *Poetovio*, unde se găsea cu soțul ei, iar tatăl său, la *Germisara*. Deși îngropați în locuri diferite, piatră ce li se pune îi pomenește pe amîndoi. Ea fusese ridicată de ginerele defunctului, venit probabil la *Germisara* spre a-și lua în primire moștenirea rămasă de la bătrînul libert.

Familia libertului public *Zmaragdus, tabularius* la *Ampelum*, se compune din soția sa *Aurelia Urbica* (probabil o femeie liberă, deoarece inscripția nu o indică libertă ca pe soț) și o fiică *Matrona* (*SE.* 89). *Matrona* primise un nume dintre cele mai romane și fiind încă micuță purta unul singur.

O altă familie interesantă este a lui *Capito Triti l(ibertus)*, care ridică o piatră de mormînt soției sale *Claudia Pia* și fiului său *Claudius Firminus* (*SE.* 84). Documentul epigrafic ne pune în față un *libertus privatus*, căsătorit cu o femeie peregrină sau cetățeană, născută într-o localitate neclară în text (*domo LAPIAEROM*), se pare dinafara *Daciei* și avînd un fiu *Claudius Firminus*. Copilul urmează starea socială a mamei, de aceea împrumută gentiliciul ei și nu pe cel libertin al tatălui său.

Patroana *Cassia Saturnina* dispune prin testament (*secundum voluntatem testamenti*), ca liberta sa *Cassia Ponticilla* să-i ridice un monument la mormînt. *Liberta* îndeplinește voința patroanei după o consultare cu soțul său *Publicius Ianuarius* și cu o a treia persoană, *Publicius Severus*, pare-se frate cu ultimul (*SE.* 73). *Ponticilla* este o libertă privată, pe cînd soțul și cumnatul (?) său sînt liberti ai municipiului *Apulum*.

Liberalis Augg.lib. a com. împreună cu *Aelia Victoria*, la *Ampelum*, pun o piatră de mormînt sclavului *Syrillio*, gardian de templu (*aedituus*) pe care-l numesc *pater* (*SE.* 100). Raporturile de rudenie între defunct și cei doi se pot stabili numai prin caracteristicile onomastice. *Aelia Victoria* este femeie de condiție liberă, deci nu poate fi decît nora lui *Syrillo*, iar *Liberalis* este fiul lui și prin slujba ce deținea reușise a obține *manumissio*, pe cînd tatăl său moare sclav.

M. Ulpius Hermias, libert al lui *Traian* și procurator al minelor de aur, are de soție pe *Salonia Pal(a)estrice* (*SE.* 87). Numele acestei femei îi îndeamnă pe unii cercetători să o vadă originară din regiunea orașului dalmatin *Salona*. Ea a venit în *Dacia* cu soțul său, o dată cu aducerea piruștilor în regiunea auriferă de către *Traian* ² și poate fi o peregrină, fără copii, deoarece, la transportarea la *Roma* a rămășițelor pămîntești ale soțului său, nu o ajută aceștia, ci libertul *Diogenes*.

¹ A. Kerényi, p. 181, a încercat această restituire epigrafică.

² O. Hirschfeld, *Die kaiser. Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, ed. II, Berlin, 1905, p. 155, n. 1.

Fortunatus, Aug. lib. și adiut. tabul. a fost căsătorit cu o femeie de condiție liberă, Aurelia Victoria, pe care soțul o încarcă după moarte cu epitet de mare respect : *femina incomparabilis* și *coniux rarissima* (SE. 27).

În trei texte funerare găsim menționarea unor fii de liberti decedați în vîrstă fragedă, ale căror mame nu sînt menționate, poate pentru că ele fuseseră sclave sau muriseră înaintea copiilor.

Constantianus, Aug. lib. și adiut. tabul. are ca fiu pe *Allianus Aug. n. ser. vern.*, mort la șase ani (SE. 50), deci tatăl libert, fiul sclav. Deducem din această situație că copilul se născuse dintr-un *contubernium* al lui *Constantianus* și urmase starea de sclav a mamei sale, al cărei nume nici nu fusese înscris în epitaf.

Fetița *Aurelia Ianuaria*, moartă la patru ani, are ca tată pe *Romanus Aug. lib. și proc. aur.*, dar mama rămîne necunoscută (SE. 136). Fetița se născuse dintr-o mamă de condiție liberă, dar aceasta decedase înaintea ei, ceea ce explică nementionarea ei în textul epigrafic.

O explicație similară poate fi invocată și în cazul fetei *Aurelia Procula, filia innocentissima* a libertului public *Bubalus*, unde de asemenea nu se menționează mama (SE. 48).

O legătură neoficială pare a fi existat între octogenarul veteran drobetan *P. Ael. Diophantus* și liberta sa *Aelia Eutychia*. Predilecția pentru această femeie explică declararea ei în calitate de moștenitoare a averii, alături de *Aelia Ammis*, fiică legitimă a veteranului (SE. 3)¹.

Documentele epigrafice analizate mai sus, deși puține ca număr, ne dau totuși unele concluzii privitoare la viața de familie a libertilor.

Căsătoria la libertii din casa împăratului este mai frecventă față de foștii sclavi ai particularilor. Starea materială mai bună la *liberti publici* poate fi una din explicațiile ce se pot invoca, dacă nu ne aflăm în fața unui hazard epigrafic. În familiile libertilor, copii apar în număr mic și frecvent, adesea au moștenitori adoptivi.

Există destule dovezi despre căsătorii între patroni și liberte ca un rezultat al concubinajului. De la *contubernium* se ajunge la *conubium* prin eliberarea sclavei. Prin *manumissio*, sclavele frumoase pătrund în familia fostului stăpîn văduv sau bătrîn și participă la moștenire alături de copiii legitimi ai acestuia. Într-un caz, se pare că o libertă participă la moștenirea defunctului fără să fie avut cu acesta *iustae nuptiae*, ci numai în urma dispozițiilor testamentare lăsate de el. Concubinajul în cazul libertilor era și mai dezvoltat ca la sclavi. Sînt cazuri cînd liberte au atari legături cu persoane ce nu le-au fost *domini* sau *patroni*, mai ales soldați. Fostele sclave reușesc a pătrunde după *manumissio* în familiile aristocrației municipale și ale proprietarilor funciari.

Există situații cînd ambii soți sînt liberti ai aceluiași *patronus*, o dovadă că fuseseră *conservi* la același *dominus*, unde trăiseră în *contubernium*, ca după ieșirea din sclavie să-l legitimeze într-un *conubium*. Dar, în general, se remarcă grija libertilor de a se căsători cu *ingenuae*, ca pata

¹ D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 207.

robiei să dispară de pe fruntea copiilor lor. Atunci cînd soția este o libertă, naște totdeauna bănuiala unor legături între soți, înainte de *manumissio*. Este de reținut faptul că libertții dau copiilor lor nume romane dintre cele mai sănătoare.

Sînt cîteva exemple epigrafice cu copii ai unor liberti, decedați în fragedă vîrstă și în al căror epitaf numele mamei este absent. Cînd copiii sînt persoane de condiție liberă, înseamnă că mamele decedaseră mai înainte lor, sau, deși *ingenuae* sau *libertinae*, bărbatul nu încheiase *iustae nuptiae*, ci doar recunoascuse pe noul născut. Cînd într-o inscripție, tatăl este libert, fiul sclav, iar mama nementionată ca nume, însemnează că copilul este rezultatul unui *contubernium* cu o sclavă.

Într-un singur caz constatăm că tatăl este încă sclav, iar fiul său libert, ceea ce însemnează că de *manumissio* beneficiase numai ultimul.

Căsătoria între diferite categorii de liberti (de stat, municipali sau privați) este de asemenea cunoscută în inscripțiile din Dacia. Libertții folosiți în aparatul administrativ al Daciei veneau adesea în provincie cu familia înjghebată mai de mult și în altă parte. La împărțirea averii libertilor fără copii, în afară de soții, participă și rude colaterale, desigur tot libertine.

Este de remarcat afecțiunea exprimată în textele inscripțiilor funereare de către unii liberti pentru soțiile și copiii lor, prin cuvinte ca : *raris-sima*, *carissima*, *incomparabilis*, *innocentissima* etc. ; iar într-un caz, epitaful se termină cu hexametree ce arată durerea soțului.

Viața de familie a fost destul de dezvoltată și legată între libertții din Dacia. Căldura căminului familial o doreau încă din timpul sclaviei, cînd nu li se recunoștea dreptul constituirii unei familii legale, iar mijloacele lor materiale modeste îi împiedicau a o întreține. Ajunși oameni liberi, ei știu să agonisească banul și să-l speculeze, pentru a crea o viață cît mai plăcută și ușoară soției și copiilor lor.

Situația materială bună a libertilor explică și longevitatea lor și a membrilor familiei, mult superioară față de a sclavilor. Este drept că, în ceea ce privește și documentele, ele sînt mult mai puține pentru sclavi din motive ce s-au explicat.

În trei inscripții întîlnim liberti decedați și sub 10 ani și cum părinții lor aveau o situație materială bună, nu poate fi vorba aici de mizerie (*SE.* 48, 104, 136). Între 18—23 ani mor trei liberte ai căror soți sînt de asemenea persoane înstărite (*SE.* 113, 116, 127). Între 30—40 ani trăiesc alte patru liberte, dintre care două s-au bucurat în viață de multă atenție din partea patroanelor lor (*SE.* 6, 75, 82, 85). Vîrsta de 55 ani o atinge libertul M. Ulp. Hermias care a ocupat în Dacia cea mai mare funcție accesibilă libertilor (*SE.* 87). Peste această vîrstă, constatăm pe libertii M. Aurel Crescens mort la 61 ani și pe D. Baebatius Chrysantus, decedat la 66 ani (*SE.* 113 și 110.)

Libertii bucurîndu-se de libertate, puteau mai ușor decît sclavii să-și procure mijloace de trai și să-și caute sănătatea. Mulți liberti s-au îmbogățit în Dacia și au dus o viață mult mai îmbelșugată ca a multor cetățeni romani și peregrini.

CAPITOLUL IV
PATRONII LIBERȚILOR

Împăratul, templul, orașul și particularii sînt patroni ai liberților cunoscuți în documentele epigrafice din Dacia. Patronul poate fi determinat în 76 inscripții. El este în 25 cazuri împăratul, în 48 particularii, în 2 orașul și o dată templul.

În majoritatea exemplelor epigrafice, liberții, foști sclavi în casa împăratului, se intitulează *Augusti liberti* și niciodată *Caesaris liberti*¹. La *servi publici*, posesivul *noster* este nelipsit, atunci cînd se arăta dependența lor de împărat (*Aug. n. servus* sau *Caes. n. servus*). Liberții nu-l mai folosesc și prin aceasta se arată slaba lor legătură cu împăratul². Singur L. Ael. Hylas leagă situația sa de libert de slujbă (*vicesimae libertus*) (*SE.* 116), ca unul ce se găsea în această îndeletnicire încă din vremea cînd era sclav³. Toți liberții împăratului lucrează în oficiile administrative ale provinciei și acolo unde profesiunea lor nu este indicată sau textul epigrafic apare deteriorat, ei trebuie înțeleși ca atare (*SE.* 39, 42, 48, 51, 86, 112, 146). Ei reprezintă un element și mai flotant în administrație decît *servi publici*.

Liberții aveau și ei sclavi personali, pe care-i puteau elibera. *M. Ulpus Aug. lib. Hermias, proc. aurar*, avusese ca libert pe un *Diogenes* (*SE.* 87).

Cît de mult căutau liberții a se rupe de obligațiile ce le aveau față de împărat ca *patronus*, se constată și din documentele epigrafice dacice. Din proprie inițiativă și avere, nici un libert din Dacia nu a ridicat un monument onorific împăratului. Pe monumentele lor, împăratul apare menționat numai de trei ori (*SE.* 45, 64, 86). Ele sînt texte epigrafice cu caracter votiv și oficial, cînd alături de urări de sănătate pentru dedicanți

---

¹ Natura textului impunea omisiunea expresiei în *SE.* 86. Abreviațiile AVGG. LIB (*SE.* 40, 100) și AVGGG. LIB (*SE.* 39, 103), ca și în cazul sclavilor publici, arată că ei aparțin domniei concomitente a doi sau trei împărați. Inversiunea LIB. AVGGG este semnalată în două inscripții (*SE.* 39 și 146).

² Cu o singură excepție: *SE.* 91: *Neptunalis Aug. n. lib.*; dar același libert într-o altă inscripție nu-și mai zice decît: *Aug. lib.* (*SE.* 90).

³ Vezi mai sus, p. 113 urm.

se fac concomitent și pentru membrii casei imperiale. Acești liberti atenți față de persoana împăratului sînt în două cazuri persoane ocupînd funcții înalte în provincie (SE. 45, 64), iar în al treilea caz este vorba de o atenție colectivă la aniversarea nașterii unei împărătese (SE. 86). Prin slujba ce îndeplineau și care-i puneau adesea în directă legătură cu tronul, ei trebuiau a ridica aceste monumente. În schimb, libertii din funcții mici, atunci cînd se roagă epigrafic zeilor, o fac numai *pro salute sua suorumque*, fără să se mai gîndească și la împărat, de care erau departe și necunoscuți. Menționarea cuvîntului *libertus* asociat cu *Augustus* nu formează în intenția lor o obligație față de *patronus*, ci constituia un mijloc de a-și arăta puterea ca oameni ai împăratului, ce-i trimisese în oficii, ca să lucreze pentru el.

Au fost împărați ca : Commodus, Caracalla, Macrin, Elagabal, etc., care au acordat funcții numeroase libertilor la palat și în administrația provincială, unde au comis însemnate abuzuri ¹. Cu toate acestea, nici un libert din Dacia nu-i onorează cu monumente prin care să-și arate cele trei obligații față de *patronus* : *reverentia*, *verecundia* și *obsequium*. Fiii lor deveneau cu totul *ingrati liberti* și dacă nu urmau în funcțiile ce avuseseră părinții în administrația de stat, rupeau orice legătură cu casa împărătească ². Ruperea de *patronus* și ștergerea unei rușinoase pete sociale era favorizată prin depărtarea în care se găseau libertii publici în provincii, față de persoana împăratului. În epoca deselor schimbări furtunoase de domnie, evaziunea libertilor publici de sub controlul patronului era mult înlesnită și le ofera prilejul să pătrundă în rîndurile aristocrației orașenești provinciale. Majoritatea libertilor de la orașe sînt dintre cei publici.

Referitor la libertii ce aparțineau orașelor Sarmizegetusa și Apulum, ni se oferă trei documente epigrafice. Prin grija lui Flavius Maximus și Ingenuvius Superstes, probabil magistrați orașenești (*duumviri, aediles*, etc.), se instalează în oraș o balanță publică (*statera publica*), pusă sub controlul unui libert public (*conservatore liberto publico*), într-un loc fixat de consiliul comunal (SE. 33) ³. Numele libertului public nu este înscris, fiindcă el se schimba, pe cînd piatra dedicatorie se menținea mulți ani. Al doilea text epigrafic, cu invocarea geniului libertilor și sclavilor, se pune prin grija a două persoane *P. Publicius Anthus* și *Publicius Cletus*, ale căror gentilicii arată foști sclavi ai orașului (SE. 14). Același gentilic îl întîlnim și la Apulum purtat de *Publicius Ianuarius*, căsătorit cu o

¹ *Vita Commodi VI* : „*Vendit et honores et dignitates, tam per se quam per omnes servos et libidinis ministris*”. Dio Cassius, LXXVIII, 18 scrie că sub Macrinus (217–218 e.n.) fusese domnia sclavilor, libertilor și soldaților. Influența libertilor sub Elagabal, arătată de *Vita Elagabali*, 11. Vezi de asemenea : M. L. Strack, *Die Freigelassenen in ihrer Bedeutung für die Gesellschaft der Alten*, în „*Hist. Zeitschr.*”, 112, 1914, p. 11, nr. 3 ; E. Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 369 și Westermann s. v. *Sklaverei*, în *RE. Suppl. VI*, col. 1039. Libertii publici căutau să nu-l mai considere pe împărat ca *patronus*, ci în aceleași raporturi ca cele dintre el și cetățeni, cf. M. Bang, *Caesaris servus*, în „*Hermes*”, LIV, 2, 1919, p. 186.

² M. Bang, *Die Herkunft der röm. Sklaven*, în „*Mitt. kais. deut. arch. Inst. Röm. Abteil.*”, XXVII, 1912, p. 212 urm. Ruperea obligațiilor libertului față de *patronus* se putea face printr-un proces cu motive serioase, dar care nu se putea intenta și împăratului, cf. Strack, *art. cit.*, p. 24 urm.

³ O. Floca, în „*Materiale arheologice*”, București, 1953, vol. I, p. 764 urm.

libertă privată și de *Publicius Severus*, probabil fratele lui (*SE.* 73)¹. Orașele Sarmizegetusa și Apulum au luat o mare extindere urbanistică și adăposteau multe oficii de stat, de administrație proprie etc. Prin aceasta, ele au avut nevoie de mulți sclavi și liberi proprii, care s-au adăugat la contingentul celor din casa împăratului, cu funcții de mici slujbași în diferite birouri și întreprinderi economice. Așa se explică și creșterea pe care au cunoscut-o în cele două orașe, ordinul Augustalilor alimentat cu liberi bogați. În afară de aceasta, libertii și sclavii publici tindeau a se constitui în unele asociații cu caracter de colegiu, cum este aceea din dedicația pusă în Sarmizegetusa de ei pentru *genius libertorum et servorum*. Capitala principală a Daciei (poate și Apulum) trebuie socotită ca o importantă *urbs domiha et patrona* pentru liberi și sclavi.

Libertus numinis Aesculapi, avînd ca *dominus* apoi *patronus* un zeu, a fost la Apulum *Septimius Asclepius Hermes* (*SE.* 63). Dependenta lui de templu se reflectă în gentiliciul Asclepius (= Aesculapius) adoptat de el după eliberare și în epitetul *dominus* dat divinității în text. Un fost sclav al unui templu purta cu mai multă ușurință această situație, decît altul ce aparținuse unei persoane muritoare. De aceea, Asclepius Hermes poate obține *ornamenta decurionalia* și demnitatea de augustal la Sarmizegetusa, mult mai ușor decît alte categorii de liberi.

După profesii, patronii liberților privați sînt *procuratores* ai împăratului (*SE.* 53, 83, 87); mari *conductores* (*SE.* 107, 128); *negustori* (*SE.* 5); diferiți *magistrați* și *proprietari* din orașe (*SE.* 28, 36, 38, 49, 70, 72, 82, 118); *simpli proprietari* locali (*SE.* 6, 10, 37, 41, 46, 67, 68, 71, 73, 75, 81, 84, 85, 103, 116, 130, 135); *militari activi* sau *veterani* (*SE.* 3, 4, 7, 35, 47, 66, 69, 76, 104, 126, 149). În cinci texte nu le putem determina calitatea, fiind imprecisă sau fragmentară (*SE.* 12, 20, 31, 32, 139).

Un fapt trebuie reținut de la început: documentele epigrafice arată că în cazul liberților particulari, legăturile dintre ei și patroni sînt arătate prin 48 de inscripții, pe cînd în aceeași situație privitoare la libertii publici și împărat, cifra se reduce la jumătate (24 de inscripții). Explicația acestei situații a fost arătată mai sus.

Avem și cîteva exemple cînd patroane ale liberților sau libertelor sînt femei, desigur văduve și fără copii majori (*SE.* 37, 71, 73—75, 85, 103, 135). Sînt și situații cînd libertii apar ca moștenitori ai averii patronului (*SE.* 3, 4, 7, 38, 83), dar nu avem nici un exemplu de moștenire inversă, știut fiind că după dreptul roman, libertul rămînea pentru patron un debitor perpetuu². Respectul libertului față de patronul decedat este exprimat în textele funerare prin epitete ca: *optimus*,

¹ Sclavii și libertii orașelor erau considerați *publici*, cf. Mommsen, *CIL. III*, 7906 și p. 2512; Dessau, *ILS.* 7138; I. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, etc., Bruxelles, 1900—1902, III, p. 92, nr. 270 și I. K. Kolosovskaia, *Contribuții la căderea dominației romane în Dacia*, în *VDI.* 1955, nr. 3, p. 65, identifică în *SE.* 14 un colegiu al sclavilor și liberților, ceea ce nu găsim că se detașează din textul documentului epigrafic.

² Lécrivain, s. v. *Libertus* în Daremberg-Saglio, *Dict. d.Ant.*, III, 2, p. 1214 urm. și J. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry), Paris, 1892, I, p. 209. Adopțiunea unui libert cerea complicate formalități juridice, cf. Kübler, s. v. *ingenuus* în *RE.* IX, col. 1548 și Kruglikova, *Dacia*, p. 93.

pietissimus, dignissimus (SE. 7, 36, 74, 82, 83). Atenția libertului pentru patron se manifestă mai des prin înălțarea unor monumente votive unde se imploră bunăvoința zeilor pentru sănătatea lui (SE. 28, 31, 32, 36, 41, 46, 47, 53, 67, 68, 70, 72, 74, 107, 128, 137). De ridicarea unor pietre funerare la mormintele patronilor, libertii arată adesea o deosebită grijă (SE. 3, 4, 5, 7, 10, 12, 35, 37, 38, 71, 73, 81, 82, 83, 87, 103, 104, 126, 135, 149).

Atenția patronilor față de libertii lor este mai slabă, deși dreptul roman fixa o serie de obligații în acest sens¹. Avem monumente funerare ridicate din inițiativa patronilor pe mormintele libertilor (SE. 6, 75, 85, 116, 127), sau o asociere a acestora pe unele altare votive (SE. 49, 66, 69).

Ca *procuratores* patroni de liberti în Dacia, merită atenție următorii: La Ampelum decedează Papirius Rufus *proc. aur.*, deci administratorul general al exploatării aurifere. Alături de moștenitorii direcți, el își lasă ca *heredes* și pe libertii săi (SE. 83). Se pare că acești liberti sînt oamenii săi, proveniți din *servi privati* și nu funcționari mai mărunți din oficiile administrației miniere ce se găseau sub ordinele procuratorului. Rufus moare și el la datorie, ca și alt procurator aurifer, *M. Ulpius Aug. lib. Hermias*². Pentru transportarea la Roma a cenușii lui Hermias, care trebuia să fie depusă într-un *columbarium*, lângă soția defunctului, Salonia Palestrice, se mai îngrijește de aceste *reliquae* și *Diogenes libertus* (SE. 87). Cei doi ridicaseră la Ampelum și un monument funerar (acesta fiind cel descoperit) pus într-un cimitir sau loc public ca o amintire pentru un important conducător al minelor de aur, într-o vreme cînd acestea se adaptau sistemelor de exploatare romane. În inscripție, Diogenes nu-și zice *Augusti libertus*, deci nu putea fi libert public, ci libert personal al lui Hermias, om de mare încredere. *M. Lucceius Felix*, procurator se pare în Dacia Apulensis³ și într-o epocă încă neprecizată, este și el *patronus* al unui libert cu numele rupt în inscripție (SE. 53). Anonimul libert menționează că față de procurator este *libertus eius*, deci nu poate fi vorba de un subaltern public din oficiile controlate de procurator.

Pentru *conductores* ca patroni de liberti cunoaștem două documente. *C. Iulius Valentinus* era numai arendaș al ocnelor de sare dacice (*conductor salinarum*), la exploatarea cărora se folosea de *C. Iulius Omucio, libertus actor* (SE. 128). Din păcate, nu putem ști perioada cînd Valentinus obținuse această concesiune. Este mai mult ca sigur că ea trebuie plasată cronologic în prima jumătate a secolului III î.e.n. *P. Ael. Marius*, alt *conductor pascui et salinarum* este patronul libertului *P. Aelius Euphorus*, tot un *actor* (SE. 107)⁴. El este cunoscut și ca *dominus* pentru un *Atticus, actor* (SE. 150)⁵.

¹ Asupra acestor obligații, care rămneau adesea literă moartă în textele juridice, vezi Lécraivain, *art. cit.*, p. 1216.

² Vezi p. 222. și A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 88.

³ Stein, *op. cit.*, p. 83.

⁴ Pentru inexactitatea lecturii din această inscripție și în afară de cele arătate mai sus p. 193, n.1, vezi încă M. Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, Florența, 1933, p. 389, n. 85; V. Christescu, *Viața ec. a Daciei romane*. Pitești, 1929, p. 51; C. Daicovicu, în *ACMI Tr.*, 1929, p. 208 și Blümmer, s. v. *Salz*, în *RE*. II, 1, col. 2098.

⁵ I. I. Russu, *Sclavul Atticus*, în „Studii și Cer. șt.”, Acad. R.P.R. Fil. Cluj, p. 7 urm. Cele două inscripții (SE. 128 și 107) arată arendarea împreună sau separată a ocnelor de

Prim(us) Ael(ius) Ion(icus) din Drobeta este singurul *neg(otiator)* cunoscut în Dacia ca *patronus* pentru un libert al său *Ael. Primitivus* (*SE.* 5). Acest comerciant mort la 50 ani, așezat la un bun vad de comerț cum era orașul Drobeta, strânsese o frumoasă avere și avea mulți sclavi¹. La moartea sa, moștenirea se împarte între soția sa, Iulia Priscilla, și un fiu, *Ael. Iulianus*, se pare dintr-o altă căsătorie.

Orașul Sarmizegetusa ne oferă cea mai interesantă galerie de proprietari de sclavi, ca dregători municipali și proprietari funciari, având în jurul lor mulți sclavi și liberti. *Ulpus Domitius Rufinus* este unul dintre aceștia, patron al lui *Ulp. Domitius Hermes, libertus* (*SE.* 28—30). Rufinus este după nume și tribul Papiria din care făcea parte, un cetățean roman. Importanța lui ca om bogat și magistrat municipal, îi înlesnesc obținerea unui loc public și oficial pentru așezarea monumentului cu care îl onora libertul său.

Din aristocrația urbană a Daciei făcea parte și *C. Val. Valerianus* cavalier roman (*equus Romanus*), membru al tribului Papiria, *II vir* la Sarmizegetusa și decurion la Apulum². Acest stăpîn de sclavi a fost *patronus* pentru libertii *Valerius Niceforus* și *Protus*, care la fel obțin aprobarea consiliului orașenesc, ca monumentul onorific ce închină puternicului lor patron, să capete un loc special (*SE.* 36). Din pricina sărăciei libertilor, de multe ori cheltuielile pentru ridicarea de monumente onorifice se suportau de însuși cel cinstit, care se alegea cu reclama. Se pare că așa stă cazul cu cei doi liberti ai lui Valerianus.

Mai multe date și preciziuni cronologice ne stau la îndemînă despre *Q. Aurelius, Q. f. Tertius* din tribul Papiria, decurion, apoi flamen la Sarmizegetusa și *patronus* al libertilor Proshodus și Logismus, menționați ca *heredes*, împreună cu *Q. Aurelius Saturninus*, augustal, se pare și acest ultim tot libert (*SE.* 38). O altă inscripție găsită în însuși mausoleul familiei sale, ne arată că acest Tertius onora cu un altar pe împăratul Antoninus Pius, în anul 142 e.n., ca o recunoștință pentru numirea sa ca flamen al coloniei Sarmizegetusa. În cinstea postului primit, el donează 80 mii sestertii pentru *annona* orașului (*ob. honor. flamoni et H.S. LXXX. N. ad annonam dedit*)³. Săpăturile arheologice făcute în ajunul celui de al doilea război mondial au dezvelit mausoleul familiei acestui stăpîn de sclavi

sare și pășunilor ce făceau parte din patrimoniul împăratului. Cf. Christescu, *op. cit.*, p. 50 urm.; R. Paribeni, *Optimus Princeps*, Messina, 1926, I, p. 322; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 135 și I. Kruglikova, *art. cit.*, p. 227. Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 76 crede că arendarea pășunatului a dus la ruinarea crescătorilor de vite.

¹ D. Tudor, *Doi negustori romani din Drobeta*, în „Rev. Inv. Comercial”, II, 1938, p. 8, urm.; idem, *Despre sclavaj în Dacia inferioară*, în SCIV, I, 1, 1950, p. 207. Asupra comerțului și negustorilor romani din Dacia în secolul II e.n. vezi încă V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im röm. Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 53 și 112 și Rostovzev, *op. cit.*, p. 176, 184, n. 20 și p. 201.

² Un *C. Valerius Valerianus* din Apulum (*CIL.* III, 1087) este un omonim al acestuia și nu aceeași persoană.

³ *CIL.* III, 1448. C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938, p. 53 urm. îl numește „fruntaș al burgheziei înstărite”. Donator a 50 mii sestertii pentru construcții edilitare în Sarmizegetusa este cunoscut T. Varenus Probus și fiul său, cf. *CIL.* III, 1482. Pentru extinderea instituțiilor alimentare în provincii, vezi Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, p. 412 urm.

bogat. Mausoleul consta dintr-o movilă de pământ, încinsă cu un briu puternic de zidărie, care închidea sarcofagiile de zid sau piatră ale rudelor sale¹. Donația sa de optzeci mii sesterți pentru fondul alimentar al orașului are o deosebită importanță asupra istoriei sociale a Daciei. O atare *annona* este o instituție locală cu caracter de binefacere al cărei scop era acela de a întreține cu alimente, îmbrăcăminte și alte lucruri de trai pe cei nevoiași. Existența unei *annona* la Sarmizegetusa și care primește donații în sume așa de mari este o dovadă asupra prezenței în capitala Daciei a unui important contingent de populație săracă, de a cărei întreținere trebuie să se îngrijească orașul. Donația făcută de Q. Aurelius Tertius nu era benevolă, ci forțată prin obligațiile ce decurgeau din funcția sa de *II vir* al coloniei. Populația orașenească cu stare materială excepțională constituie o minoritate și trăia în mijlocul unei sărăcimi nemulțumite, gata de răscoală². *Curia* orașenească aruncă atare supraimpozite asupra celor bogați, încă din timpul domniei lui Traian. Septimius Severus legiferează aceste obligații personale pentru proprietarii funciari, negustorii și micii industriași³. În rindurile acestei sărăcimi, asemănătoare cu plebea romană, existau liberiți sau sclavi sărăciți, mulți bolnavi și părăsiți de stăpîni⁴.

Mai întâlnim la Sarmizegetusa pe augustalul Priscianus ca patronus al libertiei Aurelia Fortunata, poate și el un îmbogățit de origine libertină, ca mulți dintre augustali (*SE.* 49). Un proprietar de sclavi, îndrăgostit de o tinăra sclavă pe care o eliberează și o ia de soție, a fost *Ael. Valentinus*, decurion al coloniei Apulum, dar o pierde în scurt timp și transpune durerea sa în câteva versuri pe epitaful închinat tinerei consoarte (*SE.* 127).

În Apulum este prea bine cunoscut *P. Ael. Genialis* din neamul Antipater, decurion și pontifex al coloniei, etc. și *patronus* pentru libertul *P. Ael. Euthymus* (*SE.* 70)⁵. Sub Marcu Aureliu, *C. Ulpius Bonus*, decurion. edil, IIII vir al municipiului Apulum, mai apoi și *sacerdos* al provinciei Dacia Apulensis este *patronus* al libertului *Ulpus Lucius*, care-l onorează cu un monument (*SE.* 72)⁶.

La Ampelum este îngropat *T. Aur. Aper Delmata*, *princeps adsignato* (în loc de *adsignatus*) *ex m(unicipio) Splono*, prin grija libertului său *Aurelius Sattara* (*SE.* 82). În acest patronus se identifică un miner înstărit din regiunea auriferă, poate un *legulus* mai cu noroc, adus din municipiul dalmatin Splonum⁷, cu poruncă imperială, alături de mulți piruști. Neamurile dalmate erau împărțite în *decuriae* (*gentes*), conduse de *praepositi* sau *principes*, un fel de funcționari civili și indigeni cu vază, cum fusese și *T. Aur. Aper Delmata*. Acești *principes* obțineau ușor cetățenia

¹ C. Daicoviciu și O. Floca, *Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa*, în „Sargetia”, I, 1937, p. 1 urm. Daicoviciu, *Sarmizegetusa, loc. cit.*, spune că în mausoleul acesta s-a descoperit și un modest mormint de cărămidă, probabil al unui sclav sau libert.

² Rostovzev, *op. cit.*, p. 228.

³ Rostovzev, *op. cit.*, p. 442, 448. 469 și 479. Responsabilitatea colectivă alături de cea individuală pentru atare liturghii apare încă din secolul II e.n. *Ibidem*, p. 447.

⁴ Libertii săraci intrau și ei în *plebs frumentaria*, avind dreptul de a participa la împărțirile de *alimenta*, cf. Strack, *art. cit.*, p. 27.

⁵ Vezi pentru această familie, p. 193.

⁶ Gr. Florescu, în SCIV. VI, 1955, nr. 1—2, p. 331 urm.

⁷ *CIL.* III, p. 1400 și Dessau, *ILS.* 7153.

romană și-și păstraseră acest titlu chiar după ce clanuri întregi au fost mutate de Traian pe solul aurifer din Dacia¹.

Acolo unde numele patronilor nu este însoțit de o indicație asupra profesiei, rămânem la ipoteza identificării lor cu proprietari funciari, negustori și stăpîni de ateliere. Un loc de seamă îl ocupă aici stăpînele de sclavi, a căror bunăvoință ca *patronae*, pare a fi mai largă decît a stăpînilor de sclavi bărbați.

La Apulum, patroana *Cassia Saturnina* dispune prin testament ca liberta sa *Cassia Ponticilla* să-i ridice o piatră funerară, după planurile soțului ultimei, libertul *Publicius Ianuarius*, asociat cu fratele lui, *Publicius Severus* (*SE.* 73). Tot în acest oraș, patroana *Iulia Iunilla*? se îngrijește de îngroparea libertei sale *Iulia Valeria* (*SE.* 75); *Claudia Marciana* este onorată ca *optima patrona* cu un monument pus de libertii săi *Ulpus Domitianus* și *Philetus* (*SE.* 74), iar patroana *Aurelia Placentina*, decedată la 60 ani, este îngropată prin grija libertului său *T. Aurelius Stephanus* (*SE.* 71).

În Sarmizegetusa sînt patroni de liberti *Aurelia Irene* și fiul său *Aurelius Volusianus*, un băiețandru de 16 ani, pierit, după cît se pare, într-o catastrofă pe apă (*cal[amitate] m[ar] ? i o[ppresso]*). Mama și fiul au în serviciul lor trei liberti . . . . . *ecia*, *Callicles* și *Timocrates* (*SE.* 37).

În Ampelum se găseau mulți mineri patroni ai libertilor. Numeroși patroni cu nume celto-iliric, avînd în frunte pe octogenara *Aia Nandonis*, sînt pomeniți pe o piatră pusă de libertul *Hereculanus* (*SE.* 103)². În același oraș, mărînimia sufletească a patroanei *Calventia Marcellina* duse la eliberarea sclavei sale *Calventia Asella*, născută roabă în casa sa (*domo verna*) și moartă libertă, cînd stăpîna îi și pune o piatră de mormînt (*SE.* 85). O proprietară de țară, *Aelia Valeria* cu fiii săi, *Tib. Claudius Festus* și *Aelius Valerianus*, mor rînd pe rînd, ne mai avînd urmași; de grija mormintelor se îngrijesc libertii lor *Aelius Saturninus* și *Aelia Valentina* (*SE.* 135).

Pe Olt, din *vicus*-ul roman cu nume necunoscut, dintre actualele sate Rusănești și Jieni, s-a găsit cea mai impunătoare piatră de mormînt din Dacia, înaltă de 4 m, cu frumoase sculpturi și adusă din carierele de calcar de la Vrața, din Bulgaria. Ea a fost pusă la țară, octogenarului *Ael. Vale(n)s qui et Esbenus*, îngropat într-un tumul, prin grija soției sale *Syra* și a libertului *Fortunatus* (*SE.* 10). Buna stare materială a acestui patronus este arătată de piatră și de mormînt și a fost subliniată de V. Pârvan, care îl identifică cu un mare proprietar de pămînt și de sclavi din cîmpia românățeană³. Numele îl arată de asemenea ca un băștinaș

¹ C. Patsch, în „Wiss. Mitt. aus Bosn. und Herzeg.”, VI, 1898, p. 110 urm. și Rostovzev, *op. cit.*, p. 277, n. 66.

² I. I. Russu, *Onomasticon Daciae* în AISC. IV, p. 209, 229, 231 și V, p. 283. Vezi încă și A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Allertum*, Budapesta, 1944, p. 17.

³ V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (trad. R. Vulpe), București, 1957, p. 170 și D. Tudor, *Despre sclavaj*, p. 206. Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 74, încearcă să demonstreze că Esbenus era proprietar de mijloc, fiindcă se căsătorise cu o libertă, fenomen obișnuit numai în lumea oamenilor de jos. La fel scrie și Kruglikova, *Dacia*, p. 70.

traco-dacic¹. Ca el, existau mulți atare proprietari de țară în *territorium Sucidavense*, unde se foloseau sclavi și liberiți conduși de un *actor*. Mulți dintre acești proprietari funciari sînt veterani la origine, stau cînd la Romula sau Sucidava, cînd la țară, unde posedă *villae rusticae* și sclavi. Acești proprietari funciari își comandau sarcofagii și pietre de mormînt peste Dunăre și se îngropau în necropolele din marginea orașelor sau a satelor lîngă care își aveau moșiile².

Patroni cu un libert comun întîlnim numai la Apulum, în două dedicații mithriace, cu text aproape identic, puse pentru sănătatea fraților stăpîni de sclavi *M. Aur. Timotheus*³ și *Aur. Maximus* de către *Euthyces eorum lib(ertus)* (*SE.* 67—68). Unul dintre ei, Aurelius Maximus, poate fi decurionul și cvestorul municipiului Apulum, cunoscut în alte două inscripții cu același nume⁴. Respectivii patroni sînt ca mulți alți bogătași din Apulum, proprietari de seamă de pămînt și sclavi, ceea ce le permite să se ocupe cu treburile publice la oraș. Dubla închinare a libertului Euthyces și posesivul *eorum* arată că cei doi frați își administrau averea în comun. Mulți atare stăpîni de sclavi își elibereau sclavii *actores* și-i lăseau în aceeași funcție ca liberiți, acordîndu-le multă încredere în administrarea bunurilor lor dela oraș și țară.

Aelia Primitiva din Sarmizegetusa adoră pe *Dea regina* pentru sănătatea lui *Ael. Metrodorus, patronus suus* (*SE.* 41). În chip neobișnuit, aici numele libertei e pus înaintea al patronului și menționarea în text numai a celor doi face a se presupune că respectiva era concubina patronului. Un caz similar pare a fi și în inscripția funerară de la Porolissum pusă pe mormîntul libertei Victoria Afra (?), moartă la 20 ani, de către un *P. Aicula* (?) ce-și zice (dacă textul este copiat corect) *patronus libertus libert(a)e* (*SE.* 116). În asemenea situație, Victoria Afra era *liberta* unui *libertus-patronus*. Ei nu erau căsătoriți, deoarece în text nu apare termenul *coniux*, ceea ce presupune că trăiseră în concubinaj.

La Drobeta, Asclepius Asclepiades este *patronus* și *coniux* al Asclepiei Chrona, deci tot o căsătorie între stăpîn și sclavă, în urma concubinajului.

Stăpîni de sclavi și patroni de liberiți mai apar la Ampelum un *Tritius*, cu nume celto-iliric⁵ (*SE.* 84) și *Val. Rufinus* cu soția sa *Opilia Cai.* . . ., îngropați de *Val. Crescens lib. eor.* (*SE.* 81), probabil toți exploataatori minieri.

Familia Prociliilor din Sarmizegetusa este patroana libertului *M. Procilius Primus* (*SE.* 46). Cei doi patroni *Procilius Ingenuus* și *Procilia Flora*⁶, făceau parte dintr-o însemnată familie de bogătași din capitala Daciei. Unii membri ai ei fuseseră înscrși în ordinul ecvestru, ajunseseră

¹ I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, AISC. IV, p. 212 și V, p. 288. Alföldi, *op. cit.*, p. 24, îl vede tot trac, dar venit din sudul Dunării. Kolosovskaia, *art. cit.*, p. 67 se pronunță pentru un *patronus* băstinaș.

² D. Tudor, *OR.*, București, 1942, p. 122 urm.; idem, *Despre sclavașii, loc. cit.* și *Colonia Romula într-o nouă inscripție*, în „Rev. Univ. „A. I. Cuza” și a Inst. Polit. — Iași”, I, 1—2, 1954, p. 293.

³ Sau *Thimothius* în *SE.* 68, cf. și *CIL.* III, p. 2340.

⁴ *CIL.* III, 1218 și Floca în „Materiale arheologice”, I, p. 758.

⁵ Russu, în AISC. V, p. 287.

⁶ *CIL.* III, 2366.

decurioni, flamini și sacerdoți ai altarului împăratului, iar din averea lor au donat bani pentru construcția casei Augustalilor ¹.

În cazul lui *D. Baebatius Chrysantus, augustalis* și soția sa *Baebatia Gamice* ambii *coliberti*, numele patronului este cunoscut numai prin gentiliciul *Baebatius* (*SE.* 130). Cei doi libești sînt proprietari de pămînt, ca mulți alții din Egipt ².

Militarii din Dacia, ca veterani sau sub arme, țin și ei un însemnat loc în lista patronilor de libești.

Drobeta și teritoriul său, regiune preferată de veterani pentru a-și întemeia familii și gospodării ³, cunoaște trei cazuri de atare patroni. *Ael. Bassus*, veteran al legiunii V Macedonica, din lipsă de moștenitori direcți, își alege ca *heres* pe libertul său *Ael. Helpizon*, care-i conducea gospodăria ⁴. (*SE.* 4). O situație similară se detașează din piatra funeară a lui [*Domi*]tius *Ianuaris*, veteran din legiunea IV Flavia, care apare ca *optimus patronus* și testator al libertului său *Domitius Epipo[di]us* (*SE.* 7)⁵ *Patronus* și testator parțial pentru liberta *Aelia Eutychia* a fost *P. Ael. Diophantus*, veteran din *cohors V Gallorum*. Se pare că și aceasta a fost mai înainte concubină (*SE.* 3)⁶.

În teritoriul orașului Sarmizegetusa, se retrăsese veteranul *P. Ael. Sept. Audeo qui et Maximus*, fost centurion în *numerus Palmyrenorum Optatianensium* ⁷, care își întemeiasă o gospodărie din care se eliberase *Septimius Asclepiades, libertus et Augustalis* la Sarmizegetusa (*SE.* 35). Acest *patronus* și *veteranus* era un oriental semit-sirian, ⁸ venit ca recrut în Dacia. După ce primește *honestia missio* se stabilește cu ai săi în vecinătatea capitalei Daciei și trimite tot ca ostaș pe fiul său.

Patronus pentru libertul *Licin[iu]s Eup[r]lepes* a fost veteranul proprietar de țară și de sclavi, *C. Licinius Ponticus*, născut în *Caesarea Pontici* din Asia Mică, înrolat în *ala I Ituraeorum* ⁹ din Dacia, apoi colonizat pe lângă Micia, unde este și îngropat de cel eliberat (*SE.* 126).

Un veteran proprietar de sclavi de origine tot orientală, *Ael. Bolhas Bannaei* din *numerus Palmyrenorum*¹⁰, este *patronus* al libertului său *Surillio*. El își îngroapă alături de unica sa fiică, pe libert și pe alți sclavi, numindu-i pe ultimii cu termenul *menesterii* (*SE.* 104). După părăsirea castrului, Bolhas se fixase pe lângă Potaissa, avea o gospodărie de condiții mijlocii. Se pare că în casa sa, față de sclavi și libești, membrii familiei se găseau destul de apropiați. Toți decedații înscși în epitaf au fost reprezen-

¹ *CIL.* III, 1509, 6270 și *Ann épigr.*, 1927, nr. 54 și 55.

² Rostovzev, *op. cit.*, p. 338.

³ Patsch, în *RE.* V, col. 1711; Tudor, *OR.*, p. 282 și Kruglikova, *Dacia*, p. 70.

⁴ Gr. Tocilescu, *Mon. epigr. sculpt. Muz. Naț. de Antichități*, București, 1902, I, p. 262 și Tudor, *Despre sclavaj*, p. 207.

⁵ Al. Bărcăcilă, în *BCMI.* XXXII, 1939, fasc. 102, p. 153 urm.; Tudor, *OR.*, p. 355 urm. și *Despre sclavaj*, p. 207.

⁶ W. Wagner, *Die Distokation röm. Auxiliärformationen*. Berlin, 1938, p. 141.

⁷ D. Tudor, în „Studii și Cercet.” Acad. R.P.R. Fil Iași, IV, 1953, nr. 1—4, p. 489 urm.

⁸ Russu, în *AISC.* V, p. 290 și Alföldi, *op. cit.*, p. 4.

⁹ Wagner, *op. cit.*, p. 52 urm.

¹⁰ *Ibidem*, p. 212.

tați naiv într-un tablou sculptat pe frontonul pietrei de mormînt, unde stau la cina funebră serviți cu bucate de sclavii rămași în viață¹.

În ceea ce privește pe militarii activi ca *patroni* de libertți, ei nu sînt prea numeroși și de multe ori situația lor nu apare clară. *P. Tenacius Vindex*, legat al legiunii XXII primigenia de la Rin, are la Apulum ca libert pe *P. Tenac. Gemellinus*, ajuns augustal (*SE.* 47). Importantul ofițer dispune de asemenea prin testament, ca soția (?) sa *Cocceia Valeria* să aibă o piatră la mormînt prin grija aceluiași libert (*SE.* 137). La Apulum, *Aur. Marius, optio* și *signifer* al legiunii XIII Gemina, împreună cu soția sa *Severia Secundina*, ridică un monument zeiței Nemesis. Ca *patroni*, imploră divinitatea și pentru sănătatea libertului lor *Marinianus* (*SE.* 69). Cît privește pe Mariana Bonosa din aceeași inscripție, nu se pot preciza raporturile de rudenie cu ceilalți membri. Ea ar putea fi libertă ca și *Marianus*, în caz că ultimul cuvînt trebuie citit *libertorum*, în loc de *liberti*.

Cît privește pe *Iul. Alexander actarius*, din aceeași legiune, el nu este *patronus* pentru *Aelia Vincentia*, ci un concubin².

Călărașul *Cocceius Iulius* din *ala I Frontoniana*³, mort în activitate, lasă ca moștenitor pe un *Primus*, cu nume foarte obișnuit la sclavi și libertți (*SE.* 149). Este probabil un fost sclav eliberat. Starea fragmentară a trei inscripții descoperite la Sarmizegetusa (*SE.* 31, 32, 139) și a unei a patra de proveniență necunoscută, din Dacia inferioară⁴, nu ne dau nimic precis despre natura *patronilor* unor libertți.

Patronii libertților din Dacia formează cinci categorii de stăpîni de sclavi : împăratul, militarii, civilii bogați, templul și orașul. Ne-am fi așteptat ca în cazul libertților din casa împăratului, numărul lor să fie mult mai mare ca al particularilor. Dar împăratul ca *patronus* este foarte mult neglijat de foștii săi sclavi. Sub Traian, libertții din casa împăratului au avut cea mai mare putere în viața provinciei Dacia, ajungînd la conducerea unor importante posturi cheie din economia ei, cum era aceea de *procurator aurariarum*. Templele nu au putut fi puternice patroane de libertți, deoarece provincia nu poseda sanctuare de seamă, posesoare de mari bunuri imobiliare. Se pare că numai templele închinatze zeilor sănătății dispuneau de bunuri mai importante, fiindcă sînt singurele constatate pînă acum în Dacia ca proprietare de sclavi și libertți.

Orașe, patroane de libertți se cunosc pînă acum Sarmizegetusa și Apulum, ele fiind și cele mai dezvoltate din punct de vedere urbanistic în provincie. Marile orașe ale Daciei au fost și centre în care se concentra sărăcimea fără căpătii, ca să poată trăi din mila publică. În rîndurile acestor oameni, un contingent numeros îl constituiau libertții săraci. Cu timpul, aceste elemente libertine s-au contopit cu cele sărace dar ingenue și au

¹ Un atare *puer* sclav ce servește pe stăpîni la banchetul funebru apare frecvent pe monumentele funerare din Moesia inferioară. Pe cele dacice, scena este mai rar întîlnită. Cf. din Dacia, *CIL.* III, 7651 = Gr. Florescu, *1 mon. funer. romani della Dacia superiore*, în „Eph. Dacoromana”, IV, nr. 14, din Gilău, sec. III e.n. unde un *servus* aducea la masă o amforă cu vin.

² Vezi mai sus, p. 188 și 204.

³ Wagner, *op. cit.*, p. 76.

⁴ Tudor, *Despre sclavaj*, p. 207 urm.

devenit pentru orașe o grea povară, în ceea ce privește întreținerea lor. Bugetul orașelor nu putea acoperi cheltuielile necesare procurării de hrană și îmbrăcăminte pentru această sărăcime, de aceea, dregătorii bogați din Sarmizegetusa trebuiau a împlini suma din proprie avere. Avem și aici acel fenomen specific societății sclavagiste antice și subliniat de Marx după Sismondi : „.....proletariatul roman trăia pe socoteala societății, pe cînd societatea modernă trăiește pe socoteala proletariatului¹. Această *annona* este cunoscută numai la Sarmizegetusa, unde s-au dezvelit de asemenea și urmele unui important amfiteatru, încît capitala Daciei putea oferi și ea acestei sărăcimii : *panem et circenses* !

Patronii particulari ce foloseau libertți ca oameni de încredere sînt elementele exploatoare ale provinciei și oameni de afaceri : procuratori, arendași, negustori, proprietari funciari etc. Libertții legați de numele lor pe piatră, fie că au titlul, fie că nu-l au, sînt *actores* ai lor. De aceea, trebuie să ne închipuim că mulți atare libertți și familiile lor se adăposteau sub acoperămintul casei patronului și se găseau înglobați materialicește în gospodăria acestuia. Cum mulți dintre patroni erau prinși cu treburi publice, iar cei de la țară preferau a locui mai mult la oraș, își lăsau pe mîna acestor libertți *actores* administrarea averilor lor. Cînd patronii aveau de administrat bunuri în diferite părți ale provinciei, foloseau în primul rînd pe acești libertți. Patronii particulari țîn mai aproape de ei pe libertți decît împăratul. Era și în interesul lor de a se arăta înconjurați de o atare clientelă, pentru mărirea prestigiului, indice al bogăției. Mulți patroni țîn pe lîngă ei libertți săraci, care le ridică monumente, al căror cost este achitat de stăpîn.

Unii patroni au fost cîștigați prin lingușiri de către libertții lor, mai rar prin serviciile dezinteresate ce le-au adus. În asemenea cazuri, ei erau dispuși a-și transforma în moștenitori pe foștii sclavi. Patronii dispuneau frecvent prin testament ca libertții să se îngrijească de ridicarea unor pietre funerare la mormîntul lor, chiar și în cazul cînd existau moștenitori direcți. Atenția cea mai mare a patronului față de libert se arăta atunci cînd i se ridică un monument funerar fostului sclav, prin grija fostului stăpîn.

Apar, de asemenea, multe *patronae* de libertți. Nu se poate nega faptul că ele sînt mai atente cu libertții, mai ales cînd sînt de același sex. Bună voința se manifestă prin *manumissio* specială, misiuni testamentare la mormînt, legate de moșteniri etc.

În servicii administrative de stat sau în conducerea averii unor proprietari de sclavi bogați, absența directă a patronului a înlesnit și libertților posibilitatea de a strînge avere. Acolo unde reușim a surprinde patroni cu o avere mai modestă, constatăm, ca și în cazul sclavilor, o mai mare apropiere între ei și libertți. Patronii frați, care își aveau averea nedivizată, foloseau și libertți comuni pentru administrarea ei. Numeroșii veterani ca patroni de libertți denotă neobișnuința acestora cu munca, lăsată de ei în seama sclavilor și libertților.

Patronii libertților din Dacia sînt și ei un mozaic de popoare, ca întreaga pătură exploatoare din provincie. Întîlnim aici același mozaic

¹ K. Marx și F. Engels, *Opere alese*, E.S.P.L.P., București, 1955, vol. I, p. 240.

etnic ca și în sinul armatei romane, aspect considerat de către filozoful Aelius Aristides ca un element de trăinicie a statului ¹. În realitate, avem în față clasa conducătoare, proprietară de sclavi a provinciei, unde solidaritatea de interese comune face să dispară deosebirile etnice.

Concubinajul, alături de căsătoria dintre patroni și liberi, sînt fapte frecvente în Dacia. Acestea au dus la eliberarea multor sclave, care deveneau soțiile foștilor stăpîni sau, fără o uniune legalizată, conviețuiau cu ei. Aceste legături se observă la soldații care, după *honestia missio*, se căsătoresc cu fostele lor concubine sclave sau libere. Căsătoria cu patronii a permis multor liberi a intra mai rapid în clasa oamenilor liberi prin naștere și a se îmbogăți.

---

¹ Rostovzev, *op. cit.*, p. 153.

CAPITOLUL V

FUNCȚII ȘI ONORURI ACCESIBILE LIBERȚILOR

Rolul liberților în producție era destul de important și variat. Patronul dădea deplină libertate libertului, dar îl lega cu o serie de *operae*¹. Excluși de la viața politică, liberții erau împinși spre funcțiuni și îndeletniciri cu caracter economic, unde căutau a se îmbogăți și a-și pierde originea servilă. De unde pînă la *manumissio*, acești oameni fuseseră exploatați, după acest act devin și ei exploatatori de sclavi, exploatatori ai foștilor lor tovarăși de muncă².

Cu dinastia iulio-claudică, începe formarea în provincii a păturii liberților, oameni muncitori și energici. Alături de *servi publici* funcționari, liberții constituiau principalele cadre active și permanente în aparatul administrativ provincial, la palat, în casele marilor proprietari de sclavi etc. *Caesaris servi* și *Augusti liberti* alcătuiesc o „aristocrație”, neoficială, bogată și influentă, dar o minoritate față de masa sclavilor și liberților obișnuiți³. Numai această minoritate s-a putut îmbogăți în așa fel, ca să stîrnească indignarea cetățenilor romani. Titus Livius scria aspre cuvinte împotriva liberților, specifice poziției sale de clasă. El îi acuză că se îmbogățesc din singele cetățenilor romani, că apar obraznici și dezonoranți prin bogăția lor; că acești foști sclavi se strecoară în funcții pînă la prefectura pretoriului, ca să obțină fascii de aur la Roma, acolo unde fuseseră aduși cu picioarele pline de noroi⁴.

Pătrunderea liberților în unele funcții administrative de stat cunoaște perioade de ascensiune sau stagnare și influența lor a depins de caracterul

¹ Dig. XXXVIII, 1 : *de operis libertorum*, cf. Gummerus, s.v. *Industrie und Handel*, în *RE*. IX, col. 1506 și E. Cicotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, p. 421.

² Tacitus, *Ann.* XIII, 23, arată comportarea dură a liberților față de sclavi. Cf. și Cicotti, *op. cit.*, p. 357 urm.

³ M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Florența, 1933, p. 120.

⁴ Titus Livius XXXVI, 18. Rostovzev, *op. cit.*, p. 120 urm. și G. Salvioli, *Il capitalismo antico (Storia dell'economia romana)*, Bari, 1929, p. 149 urm.

principelui¹. Sub Traian ei sînt mult folosiți, fapt constatat și în Dacia². Dar cu Hadrian ei primesc o lovitură, fiind înlocuiți în posturile importante din administrația publică, cu cavaleri, ceea ce duce la scăderea influenței lor, ca și a sclavilor publici³. Dar cu Marcu Aureliu se deschide iarăși o perioadă bună pentru libertții și sclavii publici, atît de necesari în aparatul fiscal. Atenția lui Marcu Aureliu se îndreaptă și asupra sclavilor și libertților comuni, cu dorința de a le crea o viață mai umană, numai ca să prevină eventualele răscoale ale acestora⁴. Sub Commodus a fost domina libertților și a sclavilor din casa împăratului, poziție, pe care aceștia reușesc a și-o menține și sub Severi⁵.

Libertții sînt excluși din serviciul militar al legiunilor, au însă acces în flotă și ca comandanți peste sclavii atașați la serviciul unor *cohortes Italicae* sau de *vigiles*⁶. Fără a avea un *cursus honorum* rezervat cetățenilor romani, libertții găseau un larg plasament în *fiscus* și *patrimonium Caesaris*, ca *procuratores* financiari, *tabularii*, *adiutores tabularii*, *a commentariis*, *librarii*, *vicesimarii* etc. Mișunau în administrațiile de mine, saline, vămi etc., unde se remarcă nu atît prin număr, cît prin importanța funcției⁷. Cei mai mulți sînt de origine greco-orientală oameni culti, fără privilegiile juridice speciale sau insigne proprii. Ei puteau trece de la un împărat la altul sau de la un *patronus* civil la împărat, cînd acela suferea o *damnatio*⁸.

În viața municipală, libertții sînt mai ales *scribae* de birouri, în mici slujbe de cult (*viatores*, *sodales Augustales* etc.). Cei mai mulți libertți continuau sub o formă liberă vechea lor muncă de sclavi, ca meșteșugari, cultivatori, agenți de comerț, bijutieri, zarafi (*nummulari*), argintari, medici, pedagogi, arhitecți, curtezene etc.

În ceea ce privește știrile epigrafice din Dacia, privitoare la îndeletnicirile libertților, constatăm că se desprind multe pentru *Augusti liberti* și sînt total absente pentru *liberti privati*. Relativ la ocupațiile ultimilor, se poate spune ceva ipotetic, numai cînd cunoaștem profesiunea sau caracterul bogăției patronului.

Liberti Augusti ocupă în Dacia o serie de funcții ca :

Procurator aurariarum, funcție la care niciodată nu putea aspira un sclav și era cea mai înaltă din cele atribuite libertților din Dacia. Libertții

¹ Westermann s.v. *Sklaverei* în *RE*. Suppl. VI, Col. 1038 urmărește variațiile acestei influențe în sec. II—III e.n. C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 140, face remarcă că sclavii și libertții publici din Dacia ocupă funcții ca și cei din Occidentul roman.

² O. Hirschfeld, *Die kaiser. Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, ed. II, Berlin, 1905, p. 476 urm. Sub Commodus, Caracalla, Elgabal etc. libertții pătrund în magistraturi cu totul interzise lor, iar copiii lor ajunseseră și în senat, cf. Steinwenter, s.v. *libertini*, în *RE* XIII, col. 108.

³ *Vita Hadriani* 15; Lécrivain, s.v. *libertus*, în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, III, 2, p. 1218; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 458 urm., 478 urm. și Westermann, *art. cit.*, col. 1040. Este cunoscută dorința lui Hadrian de a crea o funcționărie măruntă de stat din *ingenui* controlați direct de el, cf. Hirschfeld, *op. cit.*, p. 476 urm. În *fiscus* el introduce pe cavaleri în locul sclavilor și libertților, cf. Rostovzev, s.v. *fiscus*, în *RE* VI, col. 2392 urm.

⁴ Rostovzev, *Storia. ec. soc.* p. 427.

⁵ Steinwenter, *art. cit.*, col. 108 urm.

⁶ Hirschfeld, *op. cit.*, p. 482; Lécrivain, *art. cit.*, p. 1204 și Rostovzev, *op. cit.*, p. 46.

⁷ Lécrivain, *art. cit.*, p. 1218 urm.

⁸ *Ibidem*.

care o ocupau nu aveau dreptul a se numi *procuratores Augusti*, dar erau considerați ca și procuratorii financiari. În această funcție, este vorba de administrarea unui *patrimonium* al împăratului în provincii și procuratorii respectivi, în calitatea lor de *Augusti liberti*, lucrau direct cu palatul¹.

M. Ulpius Aug. lib. Hermias a fost unul dintre primii *procuratores* din această categorie, venit în Dacia sub Traian. Mort la datorie, cenușa corpului său este dusă la Roma prin bunăvoința împăratului (*SE.* 87). *Hermias* este libert al lui Traian sau al unui membru din familia sa². Ca *procurator aurariarum*, el organiza întregul proces de exploatare a aurului din munții Apuseni, în zonele ce constituiau proprietatea împăratului. Centrul exploatării administrative a procuratorului se găsea la început, la *Brucla* (Aiud) ca apoi să fie mutat la *Ampelum*³. Numeroși sclavi și libești publici se găseau sub ordinele procuratorului și constituiau aparatul său de control, răspinși în diferite puncte și care angajau arendările de mine cu *leguli*. În această muncă, *Hermias* putea avea și sclavii sau libești săi personali, ca acel *Diogenes*, din inscripția amintită (*SE.* 87).

Un alt *procurator aurariarum* libert a fost *Romanus* (*SE.* 136)⁴. Activitatea lui pare a fi avut loc tot sub Traian-Hadrian. În Dacia vor fi fost și alți *procuratores* de origine libertină, sub domniile împăraților favorabili libeștilor, din prima jumătate a secolului III e.n.⁵

Subprocurator aurariarum, deci un ajutor al procuratorului aurifer, este cunoscut un singur libert, *Avianus Aug. l(ibertus)* (*SE.* 64)⁶. Fiind un subaltern, această funcție se putea menține pentru libești și după re-

¹ Lécrivain, *art. cit.*, p. 1218; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 412, 430 și 380 urm.; R. Cagnat s.v. *procurator* în *Daremberg-Saglio, Dict. d. Ant.*, p. 663 urm.; G. Popa, *Tăblițele cerate descoperite în Transilvania*, București, 1890, p. 112 urm. și Westermann, *art. cit.*, col. 1038 urm.

² Hirschfeld, *op. cit.*, p. 551, n. 1; Patsch, în „Mitt. Bos. Herzeg”, VI, 1899, p. 276; A. D. Xenopol, *Istoria Romnilor*, ed. III, București, 1925, I, p. 149; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 88. Favoarea imperială pentru rămășițele pămîntești ale lui *Hermias* se poate explica printr-o moarte nenaturală a sa (accident? răscoală?). R. Paribeni *Optimus Princeps*, Messina, 1926, I, p. 320, n. 49, vede în *Hermias* pe primul organizator al acestor *aurifodinae antiquae Daciae* și om de mare cinste în ochii lui Traian. Libertul *Hermias* poate fi justificat în funcția și cinstirea ce primea de la Traian, din *Plinius, Paneg.* 88 care arată că pînă aci, cea mai mare parte dintre principii, în timp ce erau stăpîni ai cetățenilor, erau sclavi ai libeștilor lor, guvernau după sugestiile acestora etc. etc. Dar în cazul lui Traian, adaugă *Plinius* „Și tu dai loc de cinste libeștilor tăi, dar numai cu o anumită măsură ce se cuvine libeștilor, dacă socoți că ei au faimă de oameni cinstiți și economi”. Poate că un atare libert fusese *Hermias*, cf. *Ciccotti, op. cit.*, p. 369.

³ Mommsen în *CIL. III*, p. 178 și 215; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 13 și 23 și Stein, *op. cit.*, p. 88. Pentru acești *procuratores* minieri mai vezi J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 51 urm.; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 155; G. Popa, *op. cit.*, p. 114; Paribeni, *op. cit.*, p. 321 și I. Kruglikova, *art. cit.*, p. 226 urm.

⁴ Completarea cu *proc. a cad.* în loc de *proc. aur.* propusă de către, ILS. 1532, nu găsește analogii în Dacia, unde un procurator care să adune pentru *aerarium* (mai apoi pentru *fiscus*) bunurile fără moștenitori, n-a existat. Cf. Leonhardt s.v. *Bona caduca*, în *RE* II, col. 685 și Hirschfeld, *op. cit.*, p. 116.

⁵ C. Daicovicu, *Contribuții la sincretismul religios în Sarmizegetusa*, în *AISC.*, I, 1, 1929—1932, p. 84 urm., așează în atare categorii pe *P. Aelius Hammonius Iunior, proc. Augg.* din epoca lui Filip Arabul.

⁶ Stein, *op. cit.*, p. 89. Christescu, *op. cit.*, p. 23, găsea că un *subprocurator aurariarum* a fost o funcție efemeră, periodică și toată puterea o avea procuratorul minier. Vezi și Kruglikova, *loc. cit.*, O. Davies, *Roman mines in Europa*, Oxford, 1935, p. 11 (inaccessibilă) și R. Cagnat, *art. cit.*, p. 666, care observa că un *procurator aurariarum* apare numai în provinciile imperiale.

forma lui Hadrian. Închinarea lui Avianus are motivarea *pro salute [et] victori[a] domini n(ostri) sanctissim[i]*, deci pentru biruința într-un război în care se găsea angajat în acel moment împăratul său. Formularea nu se împacă cu politica pacifistă a lui Hadrian.

Tabularii de diferite grade apar de asemenea printre funcțiile ocupate de liberti în Dacia¹. Un *tabularius provinc (iae)* [*Da*]ciae *Apulensis* a fost la *Apulum Carpion Aug. lib. (SE. 43, 44, 65)* se pare în epoca Severilor. În două din inscripțiile sale, *Carpion* se intitulează simplu *tabularius (SE. 43, 44)*, încât putem presupune că la început a avut un rang inferior, ca apoi să ajungă șeful cancelariei unei provincii (*SE. 65*). Ca *tabularius provinciae*, *Carpion* era șef al contabilității centralizatoare a tuturor scriptelor de administrare a bunurilor împăratului și a veniturilor fiscului². Aceeași funcție ca *tabularius provinciae Daciae Apulensis* o deținea în epoca domniei împăratului Alexandru Sever, un *Primitivos Aug. lib (SE. 45)*. Dedicăția ridicată de el pentru sănătatea împăratului și a mamei sale, a fost descoperită la *Sarmizegetusa*, unde venise cu treburi de la *Apulum* și cu această ocazie se închină sanctuarului zeului *Malagbel*³.

Tabularius aurariarum Dacicarum era o funcție importantă din administrația minieră a Daciei. Un atare *tabularius* libert depindea de procuratorul minier, și ținea întreaga contabilitate a exploatării cu ajutorul unor subalterni liberti sau sclavi⁴. Se cunosc ca liberti în această funcție, *Neptunalis Aug. lib. (SE. 90—91)*, *Zmaragdus (SE. 89)* tot *Aug. lib.* și un al treilea libert, cu numele pierdut (*SE. 101*). Monumentele epigrafice ale acestor trei s-au aflat numai la *Ampelum*. Ele menționează numai funcția de *tabularius*, dar *aurariarum* este de completat prin locul descoperirii și buna stare materială a libertilor. Averele libertului al cărui nume nu s-a păstrat (*SE. 101*) era destul de însemnată, deoarece acest [*t*]abularius construiește din banii săi un templu zeului *Aesculapius*⁵.

Adjutor tabularii, o funcție mult întilnită la sclavii din cancelarii⁶, este ocupată și de liberti. Astfel, *Leonas Aug. lib.* era *adiut. tabul.* la *Ampelum*, deci lucra în administrația minieră (*SE. 88*), pe cînd alți liberti ca *Herculanus*, *Fortunatus* și *Constantianus*, îndeplineau această funcție, într-o cancelarie din *Sarmizegetusa (SE. 27, 34, 50)*.

Liberalis Aug. lib. a com(mentariis) din *Ampelum* este singurul libert cunoscut în acest serviciu (*SE. 100*).

O atare funcție se dădea de obicei pentru *servi publici*, mai rar libertilor. Ea figurează în numeroase cancelarii (administrative, fiscale, militare etc.) cu o destinație, pînă acum încă neprecizată. Un libert sau sclav în această funcție redacta dări de seamă sau protocoale (*commentarii*)

¹ Pentru *tabularii* vezi mai sus p. 111 urm.

² Sachers s.v. *Tabularius* în *RE II, 4*, col. 1971 și 1976. Vezi și mai sus p. 111 urm.

³ Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în „Eph. Dacoromana”, VI, p. 218 urm. și 238.

⁴ Sachers, *art. cit.*, col. 1977. În *SE. 91* nu este vorba de *proc. aur.* ci tot *tabul. aur.*, deci nu poate fi vorba de o avansare cum postulează *Kruglikova, art. cit.*, p. 227, n. 4. Cf. și *Christescu, op. cit.*, p. 23.

⁵ Dr. N. Igna, *Cultul lui Esculap și al Hygiei cu specială referință la Dacia superioară*, Cluj, 1935, p. 92.

⁶ Pentru funcție vezi mai sus p. 113.

pe care le păstra în arhiva diverselor ramuri de administrație, după ce le trecuse într-un registru de intrare ¹.

Nummularius apare o singură dată ca funcție în persoana lui *Ianuaris Aug. lib.* în Sarmizegetusa (SE. 40). Libertul acesta se bucura de mare trecere în capitala Daciei, deoarece consiliul comunal al orașului îi pune la dispoziție un loc de cinste spre a-și așeza monumentul. Misiunea nummularilor era de a controla calitatea metalului prețios din monede, spre a descoperi falsificările de bani². Ei funcționau pe lângă anumite birouri de măsuri și greutateți (*ponderaria*). Într-o provincie marginală a imperiului, un *nummularius* avea și misiunea de a controla moneda ce ieșea și intra la graniță.

Lib(erti) aurariarum, alături de *familia* și *leguli* din inscripția împărătesei Lucilla pusă în 161—169 e.n. (SE. 86), nu alcătuiau un colegiu³, ci sînt aici funcționarii birourilor aurifere asociați cu sclavii ce lucrau cu ei și cu micii arendași (*leguli*)⁴.

Vicesimae libertus e o funcție ce consta în încasarea impozitului de 5% pentru eliberări de sclavi și este menționată o singură dată în Dacia, în persoana libertului L. Aelius Hylas (SE. 125)⁵.

Ponderator sau *ponderarius*, adică cantaragiu, ca funcție dată unui *libertus publicus*, se cunoaște la Sarmizegetusa (SE. 33)⁶. Cîntarul public (*statera publica*), așezat undeva, într-o piață comercială de seamă a orașului, aducea însemnate venituri, de unde necesitatea de a se desemna ca custode al lui un libert destoinic și știutor de carte pentru a contabiliza taxele încasate. Cîntarul nu era simplu și transportabil, ci așezat într-o clădire specială cu caracter de birou pentru verificat măsurile și greutatețile (*ponderarium*). Existența acestei clădiri o indică piatra respectivă care prin conținutul și mărimea ei trebuia fixată într-un zid (fig. 19).

În trei cazuri *Augusti liberti*: *Severus* (SE. 42); [*B*]ubalus (SE. 48) și *M. Aurel Crescens* (SE. 113), nu-și arată funcția ce ocupau, iar în alte trei cazuri avem de-a face cu fragmente epigrafice (SE. 39, 51, 146).

Libertus numinis este cunoscut numai *Sept. Asclepius Hermes* din Apulum, fost în serviciul unui templu al zeului Esculap și care după eliberare, obține *ornamenta decurionalia* ale coloniei Apulum și titlul de augustal în același oraș (SE 63). Este probabil că Hermes să fi rămas mai departe în slujba templului zeului sănătății, dar într-o funcție mai înaltă cu caracter sacerdotal și administrativ.

Dintre numeroșii liberti cunoscuți în inscripțiile din Dacia, numai doi au putut obține *ornamenta decurionalia*. Această distincție se acorda onorific și pe viață unei persoane, care purta numai insignele exterioare

¹ A. v. Premerstein, în RE IV, col. 759 urm.; Hirschfeld, *op. cit.*, p. 59 și 325, n. 1—3; Sachers, în RE IV, A, col. 1975 și S. J. de Laet, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains etc.*, Bruges, 1949, p. 389, n. 2.

² Hirschfeld, *op. cit.*, p. 186, n. 2. Un sclav *nummularius*, în CIL. III. 3500: *Nummularii* nu făceau parte din *familia monetalis*, în care intrau sclavii muncitori la monetării.

³ Cum greșit crede I. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain, 1895—1900, I, p. 249.

⁴ Vezi mai sus p. 96

⁵ Vezi mai sus p. 113 urm.

⁶ Floca în „Materiale arheologice”, București, 1953, I, p. 764 urm.

ale magistraturii. În general, *ornamenta* se dădeau unor indivizi care nu puteau sau nu aveau calitatea juridică de a exercita direct funcția respectivă. În cazul insignelor (*ornamenta*) din categoria celor numite *decurionalia*, *curia* orașului (*municipium* sau *colonia*) era aceea care le acorda printr-un decret. Beneficiara de ele persoanele influente și protectoare ale intereselor orașenești, apoi și libertii domiciliați în acea localitate, care aduseseră mari servicii urbei respective prin donații sau construcții¹.

În cazul libertului *Sept. Asclepius Hermes* (SE. 63), avem o persoană care prin originea sa nu îndeplinea condițiile juridice și sociale pentru a fi ales *decurio* activ în *ordo* de la Apulum. *Lex Visellia* votată în anul 24 e.n. oprea pătrunderea libertilor în demnități municipale². Dar cum el adusesse servicii excepționale orașului (nouă necunoscute), *curia* din Apulum îl cinstește cu *ornamenta decurionalia* cu prerogative numai onorifice și exterioare, fiindcă el nu lua parte activă la ședințele consiliului comunal (*ordo decurionum*)³. În schimb, cel onorat astfel, lua loc alături de decurionii activi ai orașului, la diferite festivități publice, la jocuri, procesiuni religioase, jertfe etc.

Ornamenta decurionalia mai căpătase la mijlocul secolului II e.n. în Sarmizegetusa și libertul *Ulp. Domitius Hermes* (SE. 28—30). El era libertul unui Ulp. Domitius Rufinus, primise și augustalitatea și cu ocazia obținerii acestor ornamente (*ob honor(em) ornam(entorum) dec(urionalium)*), dedică un altar pentru *genius ordinis Augustalium*⁴.

Dintre libertii legați de diferite persoane particulare ca patroni, numai o singură inscripție menționează profesiunea unui libert. *C. Iulius Omucio*, într-o inscripție votivă declară că este *libertus actor* al lui C. Iulius Valentinus, *conductor salinarum* (SE. 128)⁵. Pentru afacerile de arendă ale patronului, libertul acesta avea aceleași misiuni ca și *servi actores*⁶.

Cît privește restul libertilor sau libertelor menționați în multe inscripții fără indicații asupra slujbei ce îndeplineau pe lângă patronii respectivi, ei trebuie identificați cu oameni de încredere, buni la toate în gospodăria fostului stăpîn. Toate acestea se pot propune numai ipotetic, pe baza ocupației și bogăției patronului.

Liberti Augustales. În multe municipii și colonii provinciale, libertii ajungeau a constitui o pătură a populației, bogată și influentă în viața

¹ Lécivain s.v. *ornamenta* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, p. 238 urm.; St. Borzak, s.v. *ornamenta*, în RE XVIII, 1, col. 1120 urm. Steinwenter, *art. cit.*, col. 108; M. L. Gordon, *The Freedman's son in municipal life*, în JRS, XXI, 1931, p. 66. Cf. încă J. Marquardt, *La vie privée des Romains* (trad. V. Henry), Paris, 1892, I, p. 282 urm. și I. Peretz, *Curs de istoria dreptului roman*, ed. II, București, 1926, I, p. 222 urm.

² Westermann, *art. cit.*, col. 1003 și RE XII, col. 2418. Se cunosc totuși și excepții ca în cazul cu *lex coloniae Iuliae Genetivae*, cf. CIL. V, 5439.

³ Marquardt, *op. cit.*, I, p. 283 și Lécivain, *art. cit.*, p. 239. Se putea acorda libertilor *aedilicii honores* sau *aedilicium ius*. Oamenii ingenui primeau *ornamenta duumvralia* și *quinquennialia*, cf. Marquardt, *loc. cit.*

⁴ C. Daicoviciu, în Dacia III—IV, p. 547.

⁵ A. Buday, în „*Dotgozatok*”, IV, 1928, p. 300 urm. și C. Daicoviciu, în *ACMITr.*, 1929, p. 311; care subliniază faptul că arendarea pășunilor nu era totdeauna legată de a salinelor așa cum se părea din CIL. III, 1209 și 1363. Asupra exploatării sainelor de la Turda și Uioara vezi și O. Hirschfeld, în *Kleine Schriften*, Berlin, 1913, p. 749, n. 1.

⁶ Vezi mai sus, p. 107 urm. Tot actor era și libertul *P. Ael. Euphorus* (SE. 107).

economică, dar social și politic ținută în umbră, din cauza originii ei servile. Nevoia de a se găsi o satisfacție și pentru ei, a dus la apariția instituției numită *Augustalitas*, o instituție mixtă a oamenilor liberi și libertților bogați, cu scopuri și funcții încă puțin definite pînă acum, dai sigur o formă de organizare a libertților în afara sarcinilor municipale¹. Dacă ea nu avea o sferă reală de acțiune în viața juridică și administrativă a orașului, totuși ea da posibilitate libertților să formeze și ei un *ordo* local, situat între decurioni și plebei și le oferea o stabilitate civilă sub protecția împăratului, cu toate că corpul celor *ingenui* îi disprețuia pe *liberti Augustales*, care rămîneau pentru ei tot sclavi. Accesul libertților în *ordo Augustalium* era o cinste mai mare decît misiunile de *magistri* și *ministri* ce li se acordau în pompa organizării unor ceremonii religioase.

Funcția acestui ordin era legată de cultul lui Augustus și al împăratului onorat prin sacrificii publice, serbări, ceremonii religioase etc. Pentru realizarea acestora, libertții bogați erau datori a da bani și a organiza de asemenea jocuri publice. Sacrificiile făcute de libertți în calitatea lor de membri ai colegiului Augustalilor arătau loialitatea față de tron și bucuria de a se încadra sub o formă oarecare în viața publică a orașului.

Admiterea în colegiul Augustalilor se făcea printr-un decret al consiliului comunal, atît pentru *ingenui*, cît și pentru *liberti*. Cei admiși plăteau la intrare o taxă numită *summa pro honore*, în urma căreia erau înscrși în *album Augustalium*. Din *ordo Augustalium* se alegea un consiliu de conducere pe un an, *seviri Augustales*, format din elementele cele mai bogate care plăteau o taxă specială (*summa honoraria*) pentru o atare *honoris*. Pînă acum, acest consiliu de conducere nu este cunoscut în Dacia. Asociația Augustalilor își avea casa sa de bani (*arca*) condusă de un *quaestor* sau *curator*. În marile orașe, ei dispuneau de o clădire proprie cum este cazul la Sarmizegetusa. Augustalii purtau o insignă specială (*ornamenta Augustalitatie*), după care se puteau recunoaște în public. La solemnități publice și spectacole li se rezervau locuri speciale. Cea mai mare cinste pentru un *Augustalis* libert era obținerea de *ornamenta decurionalia* și *aedilicia*, care-i dădeau dreptul să ia loc în public alături de magistrații orașului. Cu acest prilej, el purta cu mîndrie insignele funcției pentru care legea nu-i deschidea drumul participării active. Ea rămînea pentru el o magistratură fictivă, de pompă și care necesita multe cheltuieli.

Inscripțiile atestă în Dacia existența multor organizații de *Augustales*, în principalele orașe, unde între ei întîlnim și libertți.

La Apulum, *Sep. Asclepius Hermes, libertus numminis Aesculapi*, onorat cu *ornamenta decurionalia* era și *Augustalis* al coloniei (SE. 63). Bogăția și funcția pe lângă templul zeului sănătății și alte servicii aduse orașului au determinat *curia* să-i acorde pe la începutul secolului III e.n.,

¹ *Bibliografie generală*: Masquelez, s.v. *Augustales* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, I, p. 560 urm.; Neumann, s.v. *Augustales*, în RE. II, col. 2351; Marquardt, *op. cit.*, I, p. 291 urm.; Steinwenter, *art. cit.*, col. 108; Rostovzev, *op. cit.*, p. 120; Gordon, *art. cit.*, p. 69; Wallon, *op. cit.*, III, p. 165; Christescu, *op. cit.*, p. 93; Ciccotti, *op. cit.*, p. 372; Strack, *art. cit.*, p. 13; Peretz, *op. cit.*, I, p. 225; Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, p. 14; idem, *La Transylvanie*, p. 141 și Arthur Nock, *Seviri and Augustales*, în „Mél. Bidez. Ann. Inst. philol. hist. orient”, T. II, 1934, p. 627 urm.

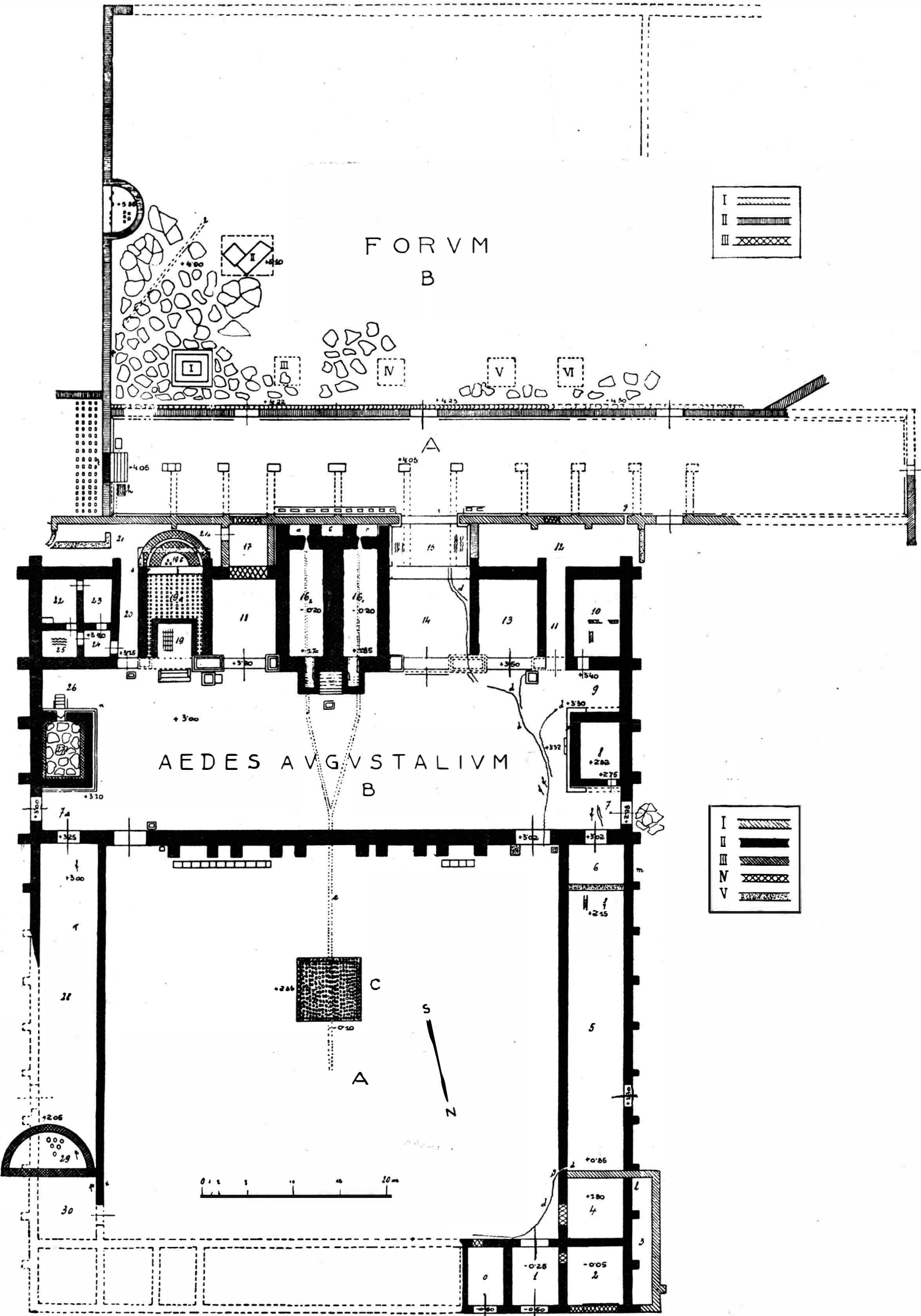

Fig. 24 — Palatul Augustalilor (Sarmizegetuza).

acest titlu. Mai este cunoscut ca *Augustalis coloniae Apuli* și libertul P. Tenacius Gemellinus (SE. 47, 137)¹.

La Sarmizegetusa, era cel mai puternic ordin al Augustalilor din Dacia. Despre el posedăm mai multe măturii epigrafice precum și ruinele clădirii în care-și avea sediul (fig. 24)

Libertul *Sept. Asclepiades* ce ținea de un veteran, era în același timp și augustal al coloniei Sarmizegetusa (SE. 35).

Un *Augustalis coloniae Sarmizegetusae*, concomitent și *ornatus ornamentis decurionalibus*, a fost *Ulpus Domitius Hermes*. (SE 29—30). Respectivul mai apare într-o a treia inscripție, unde onorează pe Ulpus Domitius Rufinus, al cărui libert era (SE. 28). În primele două monumente citate (SE. 29—30) care sînt mai tîrzii, Hermes nu mai spune că era libertus al lui Rufinus și se mîndrește numai cu titlul de *Augustalis* și *ornamenta decurionalia*, deci rupsese legăturile cu patronul, sau acesta murise. Atașamentul său față de *ordo Augustalium* în care intrase, și în altarul ce dedică pentru *genius* al asociației, cu prilejul obținerii insinelor decurionale (SE. 29). Recunoștința sa față de asociația Augustalilor prin care se ridicase în ochii populației, se reflectă și în testamentul ce lasă, unde dispune ca prietenii săi moștenitori să închine un altar pentru *Minerva Augusta* (SE. 30). Epitetul *Augusta* dat zeiței face aluzie la *ordo Augustalium*, ca o divinitate protectoare a asociației respective. Libertul augustal Ulpus Domitius Hermes ajunsese om cu vază în capitala Daciei. El era înconjurat de mulți prieteni, care se îngrijeau de executarea monumentelor onorifice comandate de el și obțin decrete de la *curia* orașului ca acestea să fie puse la loc de cinste și pe vecie. Neavînd moștenitori de sînge, Hermes lasă ca *heredes* pe prietenii săi (SE. 29—30). Cei cinci beneficiari: *Val. Threptus, Domiti Regulus, Hipponicus, Hermes* și *Cnesimus* sînt la rîndul lor *Augustales* și liberi².

Ca augustal la Sarmizegetusa mai este cunoscut și bogatul libert *D. Baebatius [C]hrysantus* (SE. 130). Dar în afară de aceste mențiuni sigure pentru *Augustales*, există în orașele dacice multe inscripții în care onomastica acestora apare destul de suspectă pentru a fi a unor oameni născuți liberi³.

Forța și buna organizare a ordinului Augustalilor din Sarmizegetusa este dovedită și arheologic prin descoperirea în forul acestui oraș a unui important palat al lor (*aedes Augustalium*)⁴. Deși au existat multe aso-

¹ CIL. III, 976, vorbește de dărnicia augustalului P. Ael. Syrus (foarte suspect a fi libert) care construiește la Apulum un portic lung de 30 picioare pentru un templu al zeilor sănătății.

² O listă de *liberti Augustales* conține și fragmentul epigrafic din Sarmizegetusa (SE. 139). S-ar putea ca însuși *Priscianus*, patronul libertei Aurelia Fortunata și augustal în capitala Daciei să fie și el libert (SE. 49).

³ Suspecți a-și tăinuși situația lor de liberi sînt la Sarmizegetusa: *L. Antistius Onesimus* (CIL. III, 1397); *Ael. Marcianus Epidianus qui et Epidius* (CIL. III, 1488); *M. Suronius Andrastus* (CIL. III, 7985); *C. Titius Agathopus* („Arch. Ért.”, 1912, p. 405); *T. Cl. Anicetus* (CIL. III, 1069 și 1440) etc. De la Apulum: *C. Atilius Euthyches* (CIL. III, 14215, 15, constructor al unei exedre publice din banii săi); *T. Ael. Onesimus* (ACMITr., 1929, p. 304); *P. Ael. Syrus* (CIL. III, 976) etc. Iar din Drobeta *M. Minicius Symphorus* (D. Tudor, OR. suppl. epigr., nr. 23) etc.

⁴ C. Daicovicu, în Dacia, I, p. 242 urm. și III—IV, p. 518 urm.; idem *Sarmizegetusa*, p. 28 urm.

ciații de Augustali în imperiul roman, totuși singurul palat al augustalilor cunoscut este cel de la Sarmizegetusa. Acesta este situat în centrul orașului Sarmizegetusa și era lung de 85 m și lat de 65 m (fig. 24). A fost construit pe la mijlocul secolului II e.n.¹, din zid puternic, cu decorații sculpturale și picturale în interior. Clădirea posedă o curte mare (A), în mijlocul căreia se ridica altarul împăratului (*Ara Augusti*, = C), unde se aduceau jertfe în prezența augustalilor pentru sănătatea monarhului. În jurul acestei curți se deschideau diferite săli de întruniri (bazilici) și alte încăperi legate de diferite funcții ale clădirii. Din curtea mare (A), se trecea în alta mai mică (B), prin două porți aflate într-un zid cu arcade și decorat cu sculpturi în piatră. Curtea mică adăpostea numeroase statui și monumente scrise, dedicate de augustali. Palatul se termina cu o fațadă, în capul căreia se găseau cinci încăperi cu bolți deschise, susținute de pilaștri. Ele serveau pentru păstrarea tezaurului ordinului (obiecte de cult valoroase, bani etc., nr. 27), camere de serviciu (nr. 22—25), o sală de ședințe a membrilor (nr. 19) etc., multe cu încălzire centrală prin hypocaust, precum și două cisterne de apă (nr. 16, 1—2). Din palatul augustalilor se trecea în iorul orașului.

Funcțiile și onorurile acordate libertților din Dacia au constituit pentru ei mijloace de a strânge avere și de a se ridica ca prestigiu social și economic în mijlocul populației libere. Prin slujbele îndeplinite, au strâns avere mai ales libertții din casa împăratului. De aceea, numai ei sînt cei ce-și înscriu cu mîndrie numele și calitatea de libertți. Libertții particularilor nu-și arată în inscripții slujbele ce îndeplineau pe lângă patronii lor, fiindcă ele nu erau precise și făceau de toate în gospodăria proprietarului de sclavi atît la oraș, cît și la țară. Ei erau oameni activi ca și sclavii *actores*, deci nu un elementar parazită în felul unor *clientes*. Cei mai mulți libertți s-au îngămădit în centrele urbane puternic populate, fie pentru că acolo își aveau domiciliul principal patronii lor, fie că acolo, în caz de libertate deplină, puteau să cîştige prin practicarea comerțului și meșteșugurilor. Mulți dintre libertții desfăcuți cu totul de patronii lor, fără avere și alte posibilități de trai, îngroșau rîndurile sărăcimii urbane libere rămînînd anonimi pentru noi, deoarece nu s-au manifestat epigrafic. Multe libertate conduc gospodăria interioară a unor patroane sau devin concubine ale foștilor stăpîni.

Se constată însă că mulți libertți ai împăratului rămîn în vechile funcții din timpul sclaviei, cînd acestea constau dintr-o muncă ușoară de birou. Preferau continuarea acestei situații, fiindcă li se oferea posibilitatea de a se îmbogăți în servicii administrative, fisc, mine, vămi, saline etc. Îmbogățirea rapidă o putem constata la libertții din administrația minieră, oameni cu familii ce trăiesc bine și cu mijloace proprii de a ridica singuri temple.

¹ CIL. III, 6270 și Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, p. 30.

Cei mai puternici și bogați liberiți au fost cei ce ocupau funcții de procuratori minieri, de șefi de cancelarii ale provinciilor și chiar modeste posturi de birou¹.

Indiferent de starea lor materială, slujbe sau onoruri în aparatul de stat ori pe lângă proprietari de sclavi bogați, nu întâlnim niciodată liberiți asociați în inscripții cu *ingenui* ei totdeauna subordonaților. Aceasta arată disprețul clasei proprietarilor de sclavi față de ei. Dar în același timp, putem surprinde dorința crescândă a liberiților publici sau privați de a deveni *liberti ingrati*, adică de a se desface cât mai repede de obligațiile față de patron și a trăi pe propriile picioare.

Un drum deschis liberiților bogați pentru a sta alături de aristocrația orășenească a fost organizarea pentru ei de *ordines Augustalium*, care au funcționat intens în multe orașe din Dacia. În această provincie însă, nu avem nici o dovadă că în *ordo Augustalium* au intrat și *Augusti liberti*. Se pare că ei nu aveau nevoie de acest sprijin, ci numai liberiții patronilor particulari. Curiile orașelor au admis cu zgîrcenie pe liberiți în aceste societăți de augustali. Erau preferați cei bogați și darnici, ca un nou mijloc de a storce bani pentru construcții și serbări publice. Din cele ce știm, în ordinele augustalilor din Sarmizegetusa și Apulum au putut pătrunde numai liberiții bogați. Printr-o atare triere, se urmărea ca un cult așa de important ca acel al împăratului să fie îndeplinit alături de oamenii liberi și de către liberiții bogați, loiali, apropiați prin felul de viață și cultură de clasa proprietarilor de sclavi înstăriți. Acesta era și interesul public, fiindcă numai atare elemente bogate aveau posibilitatea a da bani pentru nevoile edilitare și cultural-sociale ale populației orașelor.

Intrarea în *ordo Augustalium* era căutată și de liberiți, fiindcă li se oferea ocazia a rupe cu masa foștilor sclavi, acum liberiți săraci, și cum în această asociație se găseau și mulți oameni de condiții libere, ei se puteau pierde printre ei. Era apoi și mîndria lor de a sta alături de aristocrația liberă orășenească și de a avea în casa comună prilejul de a se arăta fideli statului și împăratului. Dar și în această asociație, inscripțiile îi arată pe liberiți tot făcînd corp aparte, aceasta fie ca un rezultat al disprețului ce li se păstra de *Augustales ingenui*, fie ca o solidaritate de corp a foștilor sclavi. Calitatea de membru în asociația augustalilor îl costa mult pe un libert. Un palat atît de impunător și luxos ca cel de la Sarmizegetusa a fost construit cu jertfele bănești ale liberiților, indiferent de faptul că inscripțiile indică ca ctitori și mari donatori, elemente ingenue. Multe dintre reprezentațiile de amfiteatru se vor fi organizat la Sarmizegetusa cu bani dați de bogații liberiți din *ordo Augustalium*. Numeroase edificii și instituții cu scop social-cultural de la orașe ca : temple, apeducte, teatre, băi etc., cît și asigurarea hranei populației flămînde, se realizau din liturghiile așa-zise benevole ale liberiților bogați². Splendoarea urbanistică și edili-

¹ Rostovzev, *Storia ec. soc. imp. romano*, p. 145 n. 30, adună bogate liste de cetățeni romani sau liberiți bogați, care din propria avere fac mari donații bănești pentru construcții locale și opere de binefacere publică, ca *annona*. Fenomenul este caracteristic mai ales pentru secolul II e.n.

² Rostovzev, *op. cit.*, p. 164 urm. și 171 urm.

tară a multor orașe s-a realizat prin dărnicia elementelor bogate, din taxe de la locuitori și din contribuțiile libeților.

Cinstea cea mai mare la care puteau aspira libertății, atât timp cât purtau pata originii sociale, era obținerea insignelor decurionale. Atare favoare au obținut-o numai doi libeți din Dacia dintre cei mai bogați și legați de importante funcții sacerdotale. Curiile acordau cu zgircenie aceste *ornamenta decurionalia*, fiindcă libertul beneficiar lua loc alături de corpul închis al decurionilor format din aristocrația orașenească. Se înțelege că cel ce beneficia de o atare distincție, trebuia să deschidă și mai larg punga în folosul nevoilor orașului.

CAPITOLUL VI

RELIGIA SCLAVILOR ȘI LIBERTILOR

Pentru studiul acestei probleme ne stau la îndemână 62 inscripții votive, închinată diferitelor divinități ce erau adorate în tot imperiul roman și în Dacia. Panteonul italic roman cunoaște adorarea divinităților sale în 38 texte epigrafice, restul fiind legate de venerarea altor divinități, mai ales de origine orientală, dar acceptate de mult în imperiu.

Iupiter optimus maximus, divinitatea supremă a statului roman, apare în 14 inscripții, dintre care șapte sînt ridicate de liberi și sclavi privați (*SE* 18, 54, 108, 111, 138, 142, 150) și alte șapte de *servi* și *liberti publici* (*SE* 20, 60, 64, 90, 96, 98, 106). Tatălui zeilor invocat pentru buna stare materială a imperiului și sănătatea patronilor, i se dau obișnuitele epitete de *aeternus* (*SE* 20) și *conservator* (*SE* 39, 54, 60). Închinările i se aduc adesea în asociație cu alte divinități păgîne, ca *Penafii*, protectori ai căminului domestic (*SE* 142), cu *Iuno* și *Aesculapius* (*SE* 63) și o singură dată alături de adorarea alegorică a „Pămîntului Daciei” și *Genius Populi Romani* (*SE* 106). Într-un caz, el apare în capul triadei capitoline (cu *Iuno* și *Minerva*) sau cu zeul *Mithras* (*SE* 150). Sincretizarea lui *Iupiter* cu divinități similare orientale se produce numai pe două monumente ale sclavilor și libertilor din Dacia. O dată i se dă epitetul *Tavianus* (*SE* 64) care amintește fuzionarea lui cu o divinitate locală din orașul Tavia (Gallatia, în Asia Mică). Acest cult se răspîndește în secolul II—III peste tot în imperiul roman¹. Cel ce îi ridică acest monument este libertul *Avianus*, *subprocurator aurariarum*, care poate fi socotit un fost sclav adus din regiunea Taviei din Galatia. A doua oară, *Iupiter* primește la Tibiscum epitetul *Dolichenus* (*SE* 111), care amintește pe acel *Baal* din orașul asiatic Doliche. Adoratorul lui *Iulius Valentinus*, important proprietar de sclavi, poate fi oriental ca origine, *Iupiter Dolichenus* fiind o divinitate răspîndită în imperiu de către oamenii veniți din acea parte².

¹ O. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în „Eph. Dacoromana”, VI, p. 211. Pentru religiile din Dacia vezi și Kruglikova, *Dacia*, p. 80—85.

² O. Hirschfeld, în *Sitzungsb. d. W. Akad.*, vol. 77, 1874, p. 400 și Dr. A. H. Kan *Jupiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke*, Leiden, 1943, *passim*.

Inscripțiile din Dacia, puse de sclavi sau libertți în cinstea lui Iupiter, divinitatea supremă a panteonului roman, protectoare a statului, împăratului și a clasei dominante sclavagiste, capătă un caracter oficial-politic, ca o manifestare a loialității față de aceștia. Epitetele de etern (*aeternus*) și păstrător (*conservator*) date zeului, fac aluzie și la păstrarea neclintită a unei orînduiri pentru care divinitatea supremă este garantă. Veșnicia acestei orînduiri sociale și politice este invocată de sclavii și libertții din casa Cezarului, ca oameni ai acestuia în administrația provincială (SE 20, 60, 63, 90, 96, 98, 106, 111, 142). Prin monumentele puse de ei, vorbește oficial statul sclavagist și împăratul. Închinarea adresată lui *Iupiter optimus maximus* în asociație cu *Dii Penates* concordă de asemenea cu caracterul de păzitori ai bunei stări pe care o aduceau casei, aceste divinități domestice (SE 142), în primul rînd pentru casa împăratului (*Domus divina*).

Ca preot al altarului împăratului (*sacerdos Arae Augusti*), prin sclavul său actor, Onesimus, puternic proprietar de sclavi P. Ael. Antipater din Apulum, invocă protecția lui *Iupiter optimus maximus conservator* (SE 54). Bellinus, sclav din biroul vama al arendașului T. Iul. Saturninus, promite și apoi ridică un monument votiv aceluiași zeu binevoitor față de stăpînul său (SE 108). Într-un monument, tatăl zeilor este venerat alături de ceilalți doi membri ai triadei capitoline, Iuno și Minerva, la care se mai asociază și zeul sănătății, *Aesculapius* (SE 63). Autorul acestei închinări este un fost sclav al unui templu, ajuns libert, onorat cu insignele decurionale și cinstea de *Augustalis*, situații noi, ce-i cereau manifestarea recunoștinței și devotamentului față de zeii împăratului și oficiali ai statului.

Merită să se dea o deosebită atenție asocierii de zei pe care o face sclavul Felix din Micia, proaspăt avansat ca *servus vilicus* la Pons Augusti (SE 106). Lîngă *Iupiter optimus maximus*, sîntenerate de el, *Genius Populi Romani*, *Terra Daciae* și *Genius commercii*. El crede în Iupiter ca patron al statului căruia aparține și vede în geniul poporului roman tot ceea ce realizase ca organizare și civilizație un popor puternic. „Pămîntul Daciei” și „Geniul comerțului” sînt alegorii în care se reflectă starea de belșug oferită de ogoarele și subsolul provinciei, apoi de comerțul ei înfloritor, care-l îmbogățeau și pe el ca vameș. Felix se închină zeilor care-i aduc lui fericirea materială și protecție în slujbă.

Iuno nu a avut o prea largă răspîndire în panteonul sclavilor și libertților din Dacia (SE 41, 63, 66). La Sarmizegetusa numele soției lui Iupiter se ascunde sub epitetul *Dea regina*, adorată de liberta Aelia Primitiva pentru sănătatea patronului său Aelius Metrodorus (SE 41)¹. Tot o libertă, Aelia Vincentia asociată cu un militar ce-i era probabil concubin, închină un altar Iunonei, la Apulum (SE 66)².

Hercule, simbol magnific al omului în luptă cu forțele naturii, cu tot ceea ce este rău și dur, a cărui bunătate, forță și simplitate specifice ființelor slabe în fața sorții, sînt mai mari decît inteligența lor — apare adorat în cinci inscripții ale sclavilor din Dacia (SE 58, 77, 122, 123, 124).

¹ Epitetul *Dea regina* poate ascunde de fapt, și pe zeița Isis, căreia i se da de asemenea acest apelativ, cf. Floca, *art. cit.*, p. 220.

² Mommsen (*CIL. III, 7753*) presupune că pe această piatră, azi dispărută și al cărei text s-a transmis într-o copie proastă, cuvîntul *Semliae* trebuie citit *Reginae*.

Protector al apelor termale dătătoare de sănătate este invocat la Băile Herculane ca *sanctus* de sclavul Eutyches venit la băi cu stăpînul său P. Ael. Antipater, marele bogătaş cunoscut la Apulum (*SE* 124). Probabil în aceeași situație se găsea la Băile Herculane și Syntrophus, vilicus pe lângă procuratorul Iulius Paternus din vremea domniei lui Caracalla (*SE* 122)¹. *Hercules Augustus salutiifer* (?) cunoaște de asemenea în aceeași stațiune termală o mulțumire epigrafică ridicată în anul 157 e.n. de către Felix, sclavul unor *conductores* (*SE* 123). În celelalte două inscripții, ambele din Apulum (*SE* 58, 77), Hercules cel neînvins (*invictus*) primește adorarea a doi sclavi particulari care se roagă pentru sănătatea stăpînilor lor, proprietari funciari și magistrați orașenești².

Legate de cultul zeului *Silvanus*, întîlnim în Dacia cinci monumente din grupul celor referitoare la sclavi sau liberti (*SE* 88, 107, 132, 133, 147). De reținut faptul că patru din ele provin din lumea satelor, în care cultul acestui zeu al naturii sălbatice, pădurilor, pășunilor etc. este ușor de înțeles³. Epitetul *silvester* dat lui într-o inscripție (*SE* 133) îl arată ca direct stăpîn al pădurilor. Inscripția respectivă provine într-adevăr dintr-o regiune de codri seculari unde închinătorul, sclavul Fortunatus, ca *servus rusticus* al stăpînului său Theupropus, avea în seama sa întinsele păduri cu pășuni și vite. La Micia i se dă lui Silvanus, epitetul *domesticus*, pe inscripția ce o pune libertul P. Ael. Euphorus din serviciul lui P. Ael. Marius, *conductor pascui et salinarum* (*SE* 107)⁴. Caracterul acordat divinității în această dedicație concordă cu activitatea conductorului și a libertului său care arendaseră pășunile, o bogăție a naturii peste care Silvanus era stăpîn. Cultul zeului se mai întîlnește la sate în inscripțiile puse de sclavii unor proprietari funciari: *Myro* pentru Claudius Rufinus (*SE* 132) și *Securus* pentru Ael. Iulianus (*SE* 147). Singura inscripție a lui Silvanus pusă în mediu urban de un libert public, *Leonas*, este cea de la Apulum (*SE* 88). Este posibil ca acest Leonas în funcția sa de *adiutor tabulari*, să fi primit atribuții legate de bogății ale naturii peste care era stăpîn Silvanus, zeu pe care-l adoră spre a fi ferit de primejdii, atunci cînd nevoile serviciului îi impuneau deplasarea în domeniul său sălbatic. În Dacia, cultul lui Silvanus a fost mult răspîndit. Se cunoșc pînă acum peste 47 de monumente legate de adorarea lui și a zeilor înrudiți Liber și Libera, mai toate legate de proprietari mici și mijlocii de la țară⁵.

Mars și *Mercurius* apar numai cîteodată, în inscripții diferite, ridicate de sclavul sau libertul Hermias (*SE* 144—145).

¹ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 80; S. J. de Laet, *Portorium*, Bruges, 1949, p. 215, n. 1 și N. Gostar, *Vămile Daciei*, în SCIV. II, 2 (1951), p. 175, n. 27.

² Vezi pentru acești patroni mai sus, p. 90.

³ Din Potaissa, I. I. Russu, *Din activitatea muzeelor noastre*, Cluj 1956, p. 103 urm. (*Publ. Sfat. Pop. al Reg. Cluj, Sect. Cult.*) senmalează altarul pus de un *Iulianus* (sclav? libert?) lui *Silvanus domesticus*.

⁴ Încercarea lui M. Rostowzew, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1902, p. 410, n. 114, de a adăuga aici apelativul *patrius*, nu-i confirmată prin revizuirea făcută de I. I. Russu.

⁵ L. Jones Weber, *The Cults of Dacia* („Univ. Calif. Public. Class. Philol.”, IX, 8 — 1929) p. 258 și I. K. Kolosovskaia, *Contribuții la căderea dominației romane în Dacia*, în VDJ; 1955, nr. 3, p. 73.

Nemesis, divinitate răzbunătoare a nedreptăților, este cinstită cu monumente numai în orașele Ampelum și Apulum, de către sclavul Vitalis (SE 80), apoi de către un gradat al legiunii XIII Gemina, care în pomelnicul său menționează și pe libertul Marinius (SE 69).

Liber pater și asociata sa *Libera* primesc un altar la Ampelum din partea lui Romanus Aug. servus și a soției sale (?) Aurelia Creste (SE 92). Dar conlocmitent, dedicația este pusă *Herclianis et cervabus*, care expresie, după părerea lui Mommsen¹ ar ascunde două colegii religioase, unul de bărbați (*Hercliani*) și altul de femei (*cervae*), stînd în unele raporturi cu cele două divinități din fruntea inscripției. Nu este exclus ca membrii celor două colegii, atît de enigmatice pentru întreg imperiul roman, să fi fost numai sclavi și slave. În unele mistere dionisiace și colegii religioase, erau admiși și sclavii și aci dispărea pentru un moment inegalitatea socială².

Diana, zeiță a vînătorii, pădurilor și a unor practici oculte, fusese și o zeiță legată de lumea sclavilor. Principala sărbătorire a ei avea loc la 13 august, zi ce se mai numea și „sărbătorirea sclavilor”. Nu a fost neglijată nici de libertii și sclavii din Dacia. În capitala provinciei, un *Ianuarus Augg. lib.* și *nummularius* pune un altar de piatră pentru *Diana Augusta* într-un loc ales printr-un decret al decurionilor (SE 40). Epitetul dat zeiței reflectă situația dedicantului ca *Augusti libertus*. La Ampelum, *Tenax* un *servus privatus* o roagă pentru sănătatea stăpînului său, *A. Tapetius Antoninus* (SE 59). În Ampelum un *Victorinus ser(vus)* face același lucru pentru stăpîna sa *Ant(onia) Rufa* (SE 79).

Neptunus, divinitate sălbatică și brutală, care provoca catastrofe marine, inundații, cutremure, vînturi furioase etc., s-a bucurat în Dacia de o singură închinare epigrafică în asociație cu Iupiter și alți mari zei, din partea sclavului de stat *Philomusus, adiutor. tabul.* în Sarmizegetusa (SE 18).

Pe *Epona sancta*, zeița protectoare a hergheliilor de cabaline, o întîlnim acolo unde îi era locul, în dedicația pusă de sclavul *Libella, superiumentarius*, peste grajdurile guvernatorului Daciei (SE 76).

Fortuna, divinitate alegorică a bunei stări materiale a oamenilor, a fecundității în natură, dar și a sorții schimbătoare, apare cu epitetul *Augusta*, adorată la Porolissum prin sîrguința unui *vilicus, Felix* (SE 114). Sclavul era probabil un *servus vilicus* al stațiunii vamale locale³, aducătoare de frumoase profituri pentru el și împărat⁴.

Geniile socotite de mitologia romană ca spirite tutelare, protectoare și îndrumătoare ale familiei, indivizilor, animalelor și lucrurilor din natură, apar și ele în cîteva inscripții legate de sclavi și liberti (SE 14, 21, 106). Activitatea lucrativă a sclavului Felix este legată de *genius Populi Romani* și *genius commerciorum*⁵. La Sarmizegetusa se mai invocă *genius liber-*

¹ Mommsen, în *CIL. III*, 1303 și I. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain, 1895—1900, III, nr. 248.

² Westermann s.v. *Sklaverei*, în *RE Suppl.* VI, col. 1058.

³ N. Gostar, *Vămile Daciei*, în *SCIV.* II, 2, 1951, p. 170.

⁴ Eliberarea robilor se făcea adesea la sărbătorile *compitales ludi* ale Fortunei, cf. V. Chapot s.v. *scrivi* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.* IV, 2, p. 1278.

⁵ Vezi mai sus p. 119. Cf. încă Mommsen, *CIL. III*, 7906; Dessau, *ILS.* 7138 și Waltzing, *op. cit.*, nr. 270.

torum et servorum într-o inscripție ce s-a pus de doi liberti publici, care vorbesc în numele unui *corpus* din *familia publica* ¹. Geniile sînt chemate aici spre a îndruma pe calea cea bună, pe oamenii care constituiau principala clasă producătoare, pe aceia care aveau un rol covârșitor în viața economică a provinciei, de a căror muncă supusă și organizată pentru o sistematică exploatare depindea bunăstarea provinciei, a stăpînilor de robi și a statului roman. Tot la Sarmizegetusa, cunoaștem dedicația lui *Diogenes, servus vikarius*, al sclavului *Euthyches, dispensator* (SE 21). Dedicatia invocă pe *Genius* (?) *Daciae* (?) *felicitis* (?) și pe *Genius Domus Divinae*. Deci geniul bun al provinciei și acela al casei împăratului găsesc aici o asociere făcută de un *Augusti servus* ².

Perechea divină, *Aesculapius și Hygia*, zeii protectori ai sănătății oamenilor și medicinei, au fost mult adorați în Dacia ³. Patru monumente ale lor se leagă de sclavi și liberti (SE 61, 63, 65, 101). Zeii sănătății erau în general populari în lumea clasei servile și li se dădea o remarcabilă ocrotire în curtea templului lor. Sclavii bolnavi aruncați pe drumuri de către stăpînii nemiloși găseau adăpost lângă sanctuarul zeului și în caz de vindecare, ei deveneau liberi. Trei din cele patru dedicații s-au găsit la Apulum, oraș în care se găsea și un templu închinat acestor doi zei. Aici, zeii sînt cinstiți cu un altar de către *Antrocius, verna* a doi împărați pentru a căror sănătate se roagă (SE 61). *Carpion* importantul libert și *tabularius* ⁴ se roagă zeilor numai pentru sănătatea sa și a familiei sale (SE 65). *Libertus numinis Aesculapi* este cunoscut la Apulum un *Sept. Asclepius Hermes*, care făcuse o carieră frumoasă după eliberare (SE 63) ⁵. Existența unui templu pentru zeii sănătății la Ampelum, ne este dovedită de *pisania* unui anonim libert, care era *tabularius* al împăratului și se mîndrea a fi construit din temelii sanctuarul (SE 101).

Nimfele, divinități secundare în panteonul roman, stăpîne pe anumite forțe din natură, apar numai în inscripția sclavului *Hylas* (SE 8). Dintre multele categorii de nimfe ce existau la greci și romani, aici ar putea fi vorba de *Naiade*, ocrotitoarele rîurilor și fîntînilor, bogate ca rețea hidrografică la Romula.

Un loc destul de mare în credințele sclavilor și libeților din Dacia, l-au deținut divinitățile de origine orientală ⁶, care beneficiază de 20 monumente scrise.

Isis, binecunoscuta divinitate egipteană, apare în două inscripții (SE 49, 93) ⁷. Zeița a cerului, a naturii, proteguitoare a oamenilor necăjiți,

¹ Vezi mai sus, p. 209.

² Vezi mai sus, p. 101 urm.

³ Dr. N. Igna, *Cultul lui Esculap și al Hygiei cu specială privire la Dacia superioară*, Cluj, 1935.

⁴ Vezi mai sus, p. 223.

⁵ Vezi mai sus, p. 225 urm.

⁶ Vezi în general, Floca, *art. cit., passim*; O. Hirschfeld, *Die kaiserl. Verwaltungsbeamte bis auf Diocletian*, ed. II, Berlin, 1905, p. 155, n. 2; Stein, *op. cit.*, p. 89; Laet, *op. cit.*, p. 217, n. 1 și Gostar, *art. cit.*, p. 179, n. 65.

⁷ Dorin O. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, în *Mét. Éc. Roumaine en France*, 1927, p. 159 urm. și Floca, *art. cit.*, p. 219 și 223. Ultimul (*Ibidem*, p. 226) crede că sclavii nu au putut răspîndi prea mult cultele orientale, deoarece erau puțini ca număr.

a fost adesea populară și adorată în asociere cu soțul său Serapis. La Ampelum, doi sclavi publici, Verus și Romanus, puși sub ordinele procuratorului minier, îi închină un altar (*SE* 93)¹. La Sarmizegetusa, ea avea un templu², de care trebuie legat monumentul votiv ce-i aduce Priscianus asociat cu o libertă, Aurelia Fortunata (*SE* 49).

Dintre zeii orientali, în lumea sclavilor și libertților locul întâi îl ocupă Mithras, onorat de ei cu 12 inscripții și sculpturi³. La Sarmizegetusa i s-au dedicat șase monumente de către ei, pentru templul subteran al zeului descoperit aci în secolul trecut (*SE* 19, 22, 42, 43, 53, 141)⁴. Trei libertți publici depun în acest sanctuar ofrandele lor pentru *Sol invictus Mithras* (*SE* 43, 42, 53)⁵, apoi și sclavul *Synethus*, care se închină lui *Cautopates*, acolit al zeului iranian (*SE* 19)⁶. Un sclav sau libert, *Hermadio*, dedică în capitala provinciei aceleiași Mithras, un frumos altar pătrat, cioplit în piatră (*SE* 141)⁷. Din Sarmizegetusa, a ajuns la muzeul din Deva o frumoasă coloană de marmură pe al cărei capăt superior sînt sculptate embleme religioase mitriace, ca taurul, capul de bour și cerbii⁸. Inscripția dedicatorie este pusă pentru *Nabarzes Deus* (unul din epitetele lui Mithras), de către *Protas vikarius* al sclavului public *Ampliatius* (*SE* 22).

Marele număr de monumente mithriace arată că și la Ampelum, Mithras se bucura de mare trecere și poseda aci cel puțin patru sanctuare⁹. Sclavii și libertții de aci ne-au lăsat trei închinări aduse zeului luminii. Un altar îi este pus de către *Dioscorus* sclavul particular al unui Marcus (*SE* 143)¹⁰. *Deus Sol invictus Mithras* primește într-un sanctuar al său din Apulum un frumos relief sculptat în piatră, cu o inscripție dedicatorie, pusă prin grija lui Eutyces, libert a doi patroni (*SE* 67)¹¹. Libertul Eutyces repetă apoi această ofrandă cu același text, pe un altar de piatră (*SE* 68)¹². La Tibiscum, sclavul *actor*, *Hermadio*, dedică și el un altar zeului, pentru sănătatea unui asociat al stăpînului său (*SE* 110)¹³.

Din actualul sat Doștat a fost dus la muzeul din Sibiu un frumos basorelief din piatră, ce reprezintă obișnuitul *sacrificium Mithriacum*. Din dedicația gravată pe piatră : *Io(vi) S(oli) inv(icto) deo genitori r(upe) n(ato)*, vedem că Sol-Mithras ca zeu creator al luminii și născut din stîncă, sincretizează cu Iupiter. Închinătorii sînt libertul *L. Aeli. Hylas, vicesimarius*

¹ Vezi p. 235, nota 7.

² *CIL. III*, 7956. *Apronilla*, soția unui procurator al Daciei Apulensis, este de origine servilă și adoratoare a lui Serapis, cf. Daicovicu, în *AISC. I*, 1928—1929, p. 83 și Stein, *op. cit.*, p. 82.

³ Pentru rolul sclavilor în răspîndirea cultului lui Mithras, vezi Fr. Cumont, *Textes et monuments relatifs aux mystères de Mithra*, Bruxelles, 1869—1899, II, p. 264 urm. și 270 urm. În provincii sînt cunoscute multe cazuri de sclavi ce ridică mithree.

⁴ Bibliografia la Floca, *art. cit.*, p. 222.

⁵ Cumont, *op. cit.*, II, p. 135 urm. cu nr. 261; 275 și 292. Cf. și Stein, *op. cit.*, p. 83.

⁶ *Ibidem*, p. 135, nr. 259.

⁷ *Ibidem*, p. 137, nr. 287.

⁸ *Ibidem*, p. 136, nr. 274.

⁹ *Ibidem, op. cit.*, I, p. 251.

¹⁰ *Ibidem*, II, p. 133, nr. 245.

¹¹ *Ibidem*, p. 133, nr. 242.

¹² *Ibidem*, p. 133, nr. 243.

¹³ *Ibidem*, p. 137, nr. 293.

și familia sa care pun icoana zeului în absida unui portic anume construit de ei (*sign(um) numinis cum absidata*) (SE 125)¹. Tot din lumea satelor, este și altarul pus lui Mithras de libertul C. Iulius Omucio, *actor* al arendașului de saline, C. Iulius Valentinus (SE 128).

Dea sau *Virgo Caelestis* ascunde sub aceste nume pe zeița cartagineză *Tanit*, cult încurajat spre a se răspîndi în imperiu de către Iulia Domna, soția lui Septimius Severus. Favoarea imperială pentru această divinitate este o urmare a identificării ei cu însăși împărăteasa². Cultul zeiței apare în două inscripții din Sarmizegetusa. În prima inscripție, se menționează ridicarea din temelii (*a solo*) a unui templu pentru *Caelestis Virgo Augusta*, lucrare susținută cu bani proprii (*pecunia sua*) de sclavul *Nemesianus*, un *librarius* (SE 24). Al doilea document este o simplă închinare pentru aceiași *Dea Caelestis*, așezată prin grija unui *verna*, *Liberalis* cu funcția de *adiutor tabularii* (SE 17). Cele două inscripții dedicate împărătesei Iulia Domna datează din epoca lui Septimius Severus și fuseseră depuse în sanctuarul lui *Nemesianus*. Dedicantii sînt sclavi din casa împăratului, funcționari inferiori în oficii de stat, dar atît de îmbogățiți, încît pot ridica temple. Aceasta îi face a folosi cunoscuta tactică a celor de jos, lingșirea și manifestări de loialitate *pro forma* față de casa împăratului.

Malaqbel, divinitate siriană de natură solară își avea templul său la Sarmizegetusa³. Aci își aduc ofrandele lor un libert și un sclav. *Deus sanctus Malaqbel* este invocat de libertul *Primitivos*, *tabularius* al Daciei *Apulensis* sub Sever Alexandru (SE 41). A doua închinare se datorește unui *verna* din *familia publica*, numit *Epipodius*, probabil *vilicus* al stațiunii vamale locale (SE 52)⁴.

Deus Aeternus sub al cărui epitet se pot ascunde o seamă de divinități (Iupiter, Mithras etc.) este venerat la Ampelum, de *Zmaragdus* și familia sa, un libert și *librarius* din casa împăratului (SE 89).

Concluziile pe care le putem detașa din monumentele epigrafice ale sclavilor și libețșilor din Dacia, privitoare la religia lor, sînt destul de prețioase.

Zei oficiali și mari ai statului roman, proteguitori ai împăratului și claselor de sus (Iupiter, Iuno, Minerva, Mars etc.), sînt adorați de sclavi și libețșii în numele stăpînitorilor. Sclavii și libețșii publici iau adesea această inițiativă dorită de proprietarii de sclavi. Cînd acești zei apar pe monumente ridicate de sclavi și libețșii particulari, înseamnă că ne găsim în fața unor robi și libețșii de mare încredere în conducerea afacerilor stăpînitorilor lor. Divinitățile romane cu caracter popular (Hercule, Silvan, Diana, Esculap, Hygia, Nemesis etc.) cunosc o atentă venerare din partea sclavilor și a libețșilor, fără ca aceasta să aibă un caracter strict oficial și forțat ca la zeii patroni ai statului. Epitetele ce se dau unor zei, ca *aeternus*, *conser-*

¹ Cumont, *op. cit.*, II, p. 134, nr. 256.

² C. Daicoviciu, în AISC.I, 1928—1929, p. 87 urm., *Virgo Caelestis* apare și la Apulum, cf. *CIL. III*, 992—993.

³ *CIL. III*, 7954 și Floca, *art. cit.*, p. 222 urm. cu bibliografia.

⁴ Gostar, *art. cit.*, p. 179, n. 65 îl vede din stațiunea Pons Augusti.

vator, regina, sanctus, invictus, Augustus, dominus etc. reflectă și ele o poziție de clasă. Sincretismul se face între zeii mari romani și divinitățile orientale, unele aduse de sclavi de la ei de acasă. Unii sclavi și liberi, datorită puterii pe care o aveau în aparatul administrativ-economic al provinciei, obțin locuri speciale, acordate prin decrete ale decurionilor spre a-și așeza monumentele lor. Zeii din sfera rustică, ai câmpurilor și ogoarelor, ca Silvanus și Diana se bucură de atenția sclavilor și libeților de la țară și cultul lor este legat de al proprietății mici și mijlocii.

Nu avem nici un monument epigrafic votiv pus independent de către un sclav din *familia privata*. Sclavii particulari vorbesc în inscripții numai prin glasul stăpînului¹. Libertate de a se manifesta epigrafic în mod cu totul independent există numai la sclavii publici.

Libeții au ridicat inscripții onorifice pentru patronii lor, mai mult în perioada ce urma imediat după *manumissio*, iar mai târziu ei au uitat obligațiile ce le aveau față de *patronus*.

Cultul alegoriilor (*Fortuna, Terra Daciae* etc.) ocupă un loc redus, dar acolo unde se întîlnesc, ele stau în legătură cu profesiunea sclavului sau a libețului. În schimb, un loc mai mare îl aveau *geniile* al căror cult avea tot un caracter practic, deoarece acestea aveau rolul de a călăuzi pe sclavi și pe liberi pe drumul cel bun, în activitatea ce o depuneau în diferitele exploatări pentru folosul stăpînului sau patronului.

Popularitatea în lumea sclavilor și libeților a zeilor Aesculapius și Hygia, nu este numai o simplă grijă pentru sănătate, dar și o recunoștință veche a lor pentru divinitățile protectoare ale soartei lor.

De o mare trecere s-a bucurat în rîndurile sclavilor și libeților, cultul divinităților orientale, fiindcă mulți dintre ei fuseseră înrobiți din părțile răsăritene ale imperiului. Aici întîlnim cele mai frecvente cazuri de omisiune a patronului sau stăpînului din textul inscripției și adorarea se face direct de către sclav sau libert. Prin misterele sale și dogmele atrăgătoare, Mithras a fost zeul oriental care i-a cîștigat pe cei mai mulți. Predilecția unor sclavi și liberi de a se închina unor zei cu totul specifici unei localități sau regiuni restrînse din Orient (ca zeul Malagbel), ne ajută să precizăm că cei ce se închinau erau originari din patria divinității respective.

Un cult adus direct împăratului sau împărătesei zeificate și ale căror sanctuare existau desigur în număr mare în Dacia, nu apare categoric în inscripțiile sclavilor și libeților. Numai epitele *Augustus* și *Augusta*, date unor zei, pot face aluzie la cultul casei monarhului, așa cum *Dea Caelestis* este personificarea divină a împărătesei Iulia Domna. Acest cult al împăratului devine mai apropiat numai la acei liberi intrați în ordinul augustalilor.

Elementele de datare din textele epigrafice, atît de puține cîte sînt, arată că în ceea ce privește cultele orientale, ele au precădere în panteonul sclavilor și libeților, în prima jumătate a secolului III e.n. și sub acei împărați care le-au fost favorabili.

¹ Sclavul nu are dreptul de a îndeplini *sacra privata* (*compitalia-Lares*), dar în lipsa stăpînului i se poate da o atare delegație, de aceea el ridică monumente religioase și funerare protejate prin lege ca *res religiosa*, cf. Beauchet, s.v. *servi* în Daremberg-Saglio, *Dict. d. Ant.*, IV, 2, p. 1266 și Westermann, *art. cit.*, col. 1051.

Se pare că foștii sclavi ai templelor puteau pătrunde mai ușor în viața civilă și administrativă a orașelor, bucurându-se de unele distincții speciale. Este de asemenea probabil că sclavii au avut în Dacia, nu numai colegii cu caracter funerar, dar și unele cu scopuri religioase, destul de curioase ca denumire și organizare, cum sînt cele formate din *Hercliani* și *cervae*.

Mulți sclavi și liberi ridică monumente religioase pentru stăpînii și patronii lor, în locurile diferitelor exploatari ale acestora și în absența lor. Acestea sînt manifestări de loialitate și linguire, dar apreciate de stăpîni. Sînt mai rar cazurile cînd stăpînii invocă bunăvoința zeilor pentru sănătatea și buna credință a robilor lor. Hărnicia și ascultarea din partea sclavilor preocupa pe stăpîni în scopul bunului mers al exploatărilor.

Ofrandele epigrafice aduse zeilor provin mai mult din lumea sclavilor și libertilor publici din aparatul de conducere al provinciei, fiindcă aceștia erau oameni instruiți, știutori de carte și posedau oarecare avere. Cei din *familia privata* nu dispuneau de libertate prea mare de manifestare, nu aveau avere și la ei știința de carte era slabă. Bunăstarea materială a unor liberi și sclavi publici se vede și în domeniul religios, prin bogăția de inscripții ce ridică, dar mai ales datorită posibilităților ce au de a construi temple din bani proprii.

Divinitățile dacice nu apar în inscripțiile sclavilor și libertilor. Colonizarea romană a adus în domeniul manifestărilor epigrafice și sculpturale cu caracter religios o *interpretatio*, greacă, romană, și orientală, ceea ce a dus la o fuzionare a divinităților băștinașe cu ale coloniștilor ¹.

Din felul cum sînt adorați zeii de către sclavi și liberi pe de o parte, și de către stăpînii de sclavi pe de altă parte, în inscripții se poate constata și aici antagonismul de clasă ².

¹ Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 155 și M. Macrea, *Culte germanice în Dacia*, în AISC, V, 1944—1948, p. 222. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 153, n. 3 caută să descopere în alegorii ca *Terra Daciae*, *Genius Daciarum* etc. din unele inscripții, apoi din reprezentările în argilă a zeului bărbos tronind pe un scaun cu spaliera ridicată — pe aceste divinități dacice (Apulum, Napoca).

² Ciccotti, *op. cit.*, p. 392.

SUPPLEMENTVM EPIGRAPHICVM
MONUMENTE EPIGRAFICE
REFERITOARE LA SCLAVI ȘI LIBERȚI
DESCOPERITE ÎN DACIA TRAIANĂ

I. DACIA INFERIOR

A. DROBETA (T. Severin)

1. Placă din marmură descoperită în ruinele castrului roman (1929). Muzeul „Porțile de Fier” din T. Severin. Datează : 198—209 e.n. (fig. 16).

BIBL. Ann. épigr. 1944, nr. 100; Al. Bărcăcilă, *Drubeta azi T. Severin*, p. 27, nr. 6, (extr. „Boabe de Grâu”, 1931, nr. 10—11 (p. 445—480); idem, *Une ville daco-romaine : Drubeta*, București, 1938, p. 37 (extr. din vol. *L'Archéologie en Roumanie*) și D. Tudor, *OR*. p. 324, nr. 5.

...[pro salute] *Augustorum L(ucii) | [Septimi(i)] Severi et M(arci) Aure | [li(i) Anto]nini et Publi(i) Se | ptimio (sic!) Gel(a)e Caes(aris); sub | cura Aurel(ii) Heracli | ti proc(uratoris) Aug(ustorum) (trium), Euty | ches et Apulensis [ser-(vi)] | vil(ici) tabularium a [solo] | facerun[!]*.

Trad. ... pentru sănătatea Augustilor, Lucius Septimius Severus și Marcus Aurelius Antoninus și Publius Septimius Geta Cezar; prin grija lui Aurelius Heraclitus, procurator al celor trei Augusti, Eutyches și Apulensis, sclavi stringători de vămi, am ridicat din temelii oficial (de vamă).

2. Lespede de calcar cu bustul unei femei, sculptat pe fronton. Muzeul „Porțile de Fier” din T. Severin. Datează sec. II e.n. (Florescu) (fig. 8).

BIBL. *CIL. III*, 8020 (= 6280) și Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia inferiore*, București, 1942, p. 35, nr. 31 (lectură diferită) și Kerényi, 2050.

D(is) M(anibus). | Iulia Phi | lumene | [v]ix(it) annis | XXX. H(ic) s(ita) e(st). Phile | tus Iul(ii) Rufini (servus) | [co]niug(i) b(ene)merenti...

Trad. Zeilor Mani. Iulia Philumene a trăit 30 ani. Aici este îngropată. Philetus (sclav) al lui Iulius Rufinus (a pus monumentul) soției sale care a binemeritat...

3. Bloc din calcar. Se păstrează în zidăria „Turnului lui Iustinian” din T. Severin.

Datează sec. II e.n. (Florescu) (fig. 22).

BIBL. CIL. III, 14216, 4, Florescu, *op. cit.*, p. 15, nr. 2 și Kerényi, 1963.

D(is) M(anibus). | P(ublio) Ael(io) Diophan | to vel(erano) coh(ortis) | V Gall(orum) vix(it) | an(nis) LXXXVI. | H(ic) s(itus) e(st). | Aelia Ammis fil(ia) | et Aelia Eutychia | lib(erta) heredes | fecer(unt).

Trad. Zeilor Mani. Lui Publius Aelius Diophantus, veteran din cohorta V Gallorum, care a trăit ani 86. Aici este înmormântat. Aelia Ammis fiică și Aelia Eutychia libertă, ca moștenitoare, i-au făcut (monumentul).

4. Bloc din calcar. Se păstrează în zidăria „Turnului lui Iustinian” din T. Severin.

Datează din sec. II e.n. (Florescu) (fig. 20).

BIBL. CIL. III, 14216, 5; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 15, nr. 3 și Kerényi, 1978.

[D(is)] M(anibus). | [Ael]l(ius) [B]assus | vel(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) | vix(it) ann(is) LXVI, | m(ensibus) X, dieb(us) XVI |. [Ael]l(ius) Helpizon | [l]ibert(us) et her(es) | eius posuit.

Trad. Zeilor Mani. Aelius Bassus, veteran al legiunii V Macedonică a trăit 66 ani, 10 luni și 16 zile. Aelius Helpizon, libert și moștenitor, i-a pus (monumentul).

5. Bloc din calcar. Se păstrează în zidăria „Turnului lui Iustinian” din T. Severin.

Datează din sec. II e.n. (Florescu) (fig. 21).

BIBL. CIL. III, 14216; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 17, nr. 9 și Kerényi, 1966.

D(is) M(anibus) |. Prim(us) Ael(ius) | Ion(icus) neg(otiator) | vix(it) an(nis) L | Iulia Priscilla uxor | et Ael(ius) Iulia | nus fil(ius) co | hered(es) per | Ael(io) Primiti | vo lib(erto).

Trad. Zeilor Mani. Primus Aelius Ionicus negustor, a trăit ani 50. Iulia Priscilla soție și Aelius Iulianus fiu, ca moștenitori, prin (grija) lui Aelius Primitivus libertul (au ridicat monumentul).

6. Bloc din calcar, Muzeul raional din T. Severin (fig. 23).

BIBL. CIL. III, 14216, 13, și Florescu, *op. cit.*, p. 17, nr. 10.

D(is) M(anibus). | Asclepieae | Chronae | vix(it) an(nis) XL. | H(ic) s(ita) e(st) |. Asclepius | Asclepiades | patron(us) | coniug(i) | b(ene) m(erenli) p(osuit).

Trad. Zeilor Mani. Asclepiei Chrona care a trăit 40 ani. Aici este înmormântată. Asclepius Asclepiades, patronul, a pus soției ce a binemeritat (monumentul).

7. Altar din calcar. Muzeul raional din T. Severin.

BIBL. Al. Bărcăcilă, *BCMI*, XXXII, 1939, fasc. 102, p. 153, nr. 2; D. Tudor, *OR*, p. 355, nr. 233 și Daicoviciu, *AISC*, IV, p. 301.

D(is) M(anibus) | [. . . . .] Domi]tio C(ai) f(ilio) | [colonia Vi]ctrice(nsi) | [Ia]nuario | . . . . leg(ionis) IIII F(laviae) fr(umentarius?) | . . . . vix(it) ann(is) LVI. | [Domi]tius Epipo | [di?]us, lib(ertus) et heres | [op]l[imo] patr[ono] | b(ene) m(erenli) f(aciendum) c(uravit). | H(ic) s(itus) e(st).

Trad. Zeilor Mani. Lui Domitius Ianuarius fiul lui Caius... din legiunea IIII Flavia (frumentarius?) ... a trăit 56 ani. Domitius Epipodius (?), libert și moștenitor a îngrijit a se face (monumentul) prea bunului patron care a bine-meritat. Este înmormântat aici.

B. ROMVLA (com. Reșca r. Caracal)

8. Altar din calcar. Muzeul Național de Antichități din București.

BIBL. *CIL. III*, 13798 și Kerényi, 1997.

Nimphis. | Hylas vi | cesimar(ius) | ex v(oto) p(osuit).

Trad. Nimfelor. Hylas stringător al impozitului de 5% și-a îndeplinit făgăduința de a pune (monumentul).

C. SVCIDAVA (com. Celei, r. Corabia)

9. Altar (sau bază de statuă ?) din calcar. Muzeul Național de Antichități din București.

BIBL. *CIL. III*, 8042; Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeu. Naț. de Ant. din București*, București, 1902, p. 157 și Kerényi, 2123.

[Imp(eratori) Caes(ari)] M(arco) [Aur(elio)] | Commodo Ant[ro] | nino Aug(usto); sub c[ui] | ra Cl(audii) Xenophon | is proc(uraloris) Aug(usti) | Zoticus et Sa[ulvi] | anus ser(vi) vi[[l(ici)] | posue | runt.

Trad. Împăratului Cesar Marcus Aurelius Commodus Antoninus August; prin grija lui Claudius Xenophon procurator al împăratului; Zoticus și Salvianus sclavi stringători de vamă, au pus (monumentul).

D. Com. Rusănești (r. Corabia)

10. Stelă funerară din calcar, decorată pe fronton cu conul de pin flancat de doi lei; în centru cu o rozetă. Muzeul Național de Antichități din București. Datează 150–200 e.n. (Florescu).

BIBL. *CIL. III*, 8040 (= 6281); Tocilescu, *op. cit.*, p. 301; Florescu, *op. cit.*, p. 18, nr. 11 și Kerényi, 781.

D(is) M(anibus). | Ael(ius) Vale(n)s | qui et Es | benus vix(it) | an(nis) LXXX. | Syra coniu(x) | et Fortuna | tus libert | us patron(o) | b(ene) m(erenti) | (aciendum) c(uraverunt).

Trad. Zeilor Mani. Aelius Valens numit și Esbenus a trăit 80 ani. Syra soție și Fortunatus libertul s-au îngrijit a se face (monumentul) patronului care a binemeritat.

E. Iezureni (com. Curtișoara, r. Tg. Jiu, Reg. Craiova)

11. Fragment de piatră, azi pierdut.

BIBL. Tudor, *OR.* p. 348, nr. 175.

...[Sept]imius .dec(urio) | col(oniae) Drub(etae), vix(it) | annis LXV, C̄IO | DI (?) Septimius [e]t | Peregrinus p(osuerunt).

Trad. ...Septimius, decurion al coloniei Drubeta, a trăit 65 ani, C̄IODI (?), Septimius și Peregrinus i-au pus (monumentul).

F. PROVENIENȚĂ NECUNOSCUTĂ

12. Fragment de calcar. Muzeul Național de Antichități din București. Datează de la începutul sec. II e.n. (Florescu).

BIBL. *CIL. III*, 1626 a; Tocilescu, *op. cit.*, p. 307; Florescu, *op. cit.*, p. 31, nr. 26.

[*D(is) M(anibus)*]. / . . . [*v*]ix(it) an(nis) LX / , [*Ma?*]rius Chr / [*y*]santhus patro / [*n*]o b(ene) m(erenti) pos(uit). H(ic) s(itus) e(st).

Trad. Zeilor Mani. . . a trăit 60 ani Marius (?) Chrysanthus a pus (monumentul) patronului care a binemeritat. Este îngropat aici.

13. Lespede din marmură. Muzeul Național de Antichități din București (fig. 25).

BIBL. *CIL. III*, 8052 și Tocilescu, *Arch. epigr. Mitth.*, p. 45, nr. 25. Inscricția revizuită de noi după original, arată că fața *b* este mai veche, fața *a* reprezentând o refolosire a lespezii. Lectura lui Tocilescu este greșită deoarece pe fața *b*. la începutul rândului 2, sînt sigure literele. . . . PIT, și nu numeralul II, cum citea el.

a) *Lucilia Secunda* / *C(aio) Licinio Herae coniugi* / *suo et sibi et suis* / .

b) . . . *vixit anno I mensibus* / . . . *PIT Euctichus fecit*.

Trad. a) *Lucilia Secunda* (a făcut monumentul) soțului său *Caius Licinius Hera*, pentru sine și ai săi.

b) . . . a trăit un an (și) . . . luni. . . . *pit. Euctichus* a făcut (monumentul).

II. DACIA SUPERIOR

A. SARMIZEGETUSA (com. Sarmizegetusa, r. Hațeg, reg. Hunedoara)

14. Inscricție pe piatră. Dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 7906; *ILS*. 7138 și Kerényi, 1834 și 1901.

Genio / *lib(ertorum) et servorum* / *P. Publicius* / *Anthus et Publ(icius)* / *Cletus d(onum) d(ederunt) d(edicaverunt)*.

Trad. Geniului libertților și sclavilor, *P. Publicius Anthus* și *Publicius Cletus* au dat și închinat monumentul.

15. Piatră funerară, descoperită la satul Ostrov din teritoriul Sarmizegetusei. Scufundată în Dunăre cu ocazia transportului la Viena.

BIBL. *CIL. III*, 1532 și Kerényi 2534.

D(is) M(anibus) / *Hygiae imperatorum n(ostorum) (duorum) (serva)* / *v(izit) a(nnis) XLVII.* / *Augustalis* / *eorundem* / *coniugi b(ene) m(erenti) p(osuit)* / *et ipse. Hic si / tus est. V(izit) a(nnis) L.*

Trad. Zeilor Mani. *Hygiei* (sclavă) a celor doi împărați ai noștri a trăit ani 47. *Augustalis* (sclav) al aceluiași (împărați) a pus (monumentul) soției care a binemeritat și el însuși este îngropat aici; a trăit 50 ani.

16. Piatră funerară descoperită în satul Berthelot din teritoriul Sarmizegetusei. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 1468 și Kerényi 810.

D(is) M(anibus) | Aureliae Respectae | rarissim(ae) femina(e) | Herculanus Aug(ustorum) n(ostrorum) (duorum) vern(a) |, adiut(or) tabul(ar)ii coniug(i).

Trad. Zeilor Mani. Soției sale Aurelia Respecta, prea distinsei femei, Heculanus sclav născut în casa celor doi împărați și ajutor de socotitor (a pus monumentul).

17. Altar din marmură de Bucova. Muzeul din Sarmizegetusa.

BIBL. C. Daicoviciu în *AISC. I*, 1928—1929, p. 87, nr. 6; „*Ann. épigr.*”, 1933, nr. 17 și Kerényi 996.

Deae Caelesti | sacrum |. Liberalis, Aug(usti) | n(ostri) verna, adiut(or) | tabul(ar)ii v(olum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Trad. Închinare pentru *Dea Caelestis*. Liberalis, sclav născut în casa împărătească și ajutor de socotitor, făgăduința bucuros a îndeplinit-o după merit.

18. Monument votiv. Muzeul liceului din Sighișoara (?).

BIBL. *CIL. III*, 7919 și Kerényi 2055.

[Iovi?] et Neptuno | [dis] Magnis sacr(um) |. [Philo]musus, Augus | [ti n(ostri) ad]iut(or) tabul(ar)ii |, [votu]m s(olvit) l(ibens) m(erito).

Trad. Închinare marilor zei, lui Iupiter (?) și Neptun, Philomusus ajutor de socotitor al împăratului nostru, bucuros făgăduința a îndeplinit după merit.

19. Relief mithriac din marmură descoperit în mitreul de la Sarmizegetusa. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 7922 Fr. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, Bruxelles, 1896 și 1899, vol. II, p. 135, nr. 259 și Kerényi 2084.

Cautopati sac(rum) |. Synethus adiu[ut(or)] | tabul(ar)ii v(olum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Trad. Închinare lui Cautopates Synethus, ajutor de socotitor, făgăduința bucuros a îndeplinit după merit.

20. Altar din piatră. Muzeul din Lugoj.

BIBL. *CIL. III*, 7912 și Kerényi 830.

I(ovi) o(plimo) m(aximo) | aeterno |, pro salute | Ianuari(i) Aug(usti) (vernae sau servi) |, ex arcar(io) | et Vitiae Threp | tes eius |, Fl(avius) Bellicus ex | voto.

Trad. Lui Iupiter prea bun, prea mare și etern; pentru sănătatea lui Ianuarius (sclav al împăratului, fost casier și a (soției?) sale Vitia Threpte, Flavius Bellicus făgăduința (a îndeplinit-o).

21. Altar din marmură. Muzeul din Sarmizegetusa.

BIBL. Iánó Béla, în „*Arch. Ért.*”, 1912, p. 410, și *Ann. épigr.*, 1914, nr. 114. Inscricția a fost revizuită corect de C. Daicoviciu, în *Dacia I*, 1924, p. 250, nr. 1; Kerényi, 1920 și 1959.

G[enio] ? / [Daci] ae fel[icis] ? et / Genio dom(us) divinae / Diogenes Euty / chelis Aug(ustorum) (trium) / n(ostrorum). disp(ensatoris) vik(arius) / v(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

Trad. Geniului Daciei fericite (?) și geniului casei Împărătești, Diogenes sclav al lui Eutyches, distribuitor de bani (casier) și sclav al celor trei împărați ai noștri, bucuros și-a îndeplinit după merit făgăduința.

22. Altar-coloană de marmură. Muzeul din Deva. Pe fronton sînt sculptați: un taur, un cap de bou și doi cerbi.

BIBL. *CIL. III, 7938; ILS. 4261; Cumont, op cit., p. 136, nr. 274 cu fig. 125–127 și Kerényi 219 și 2064.*

Nabarze / deo /, pro sal(ute) Ampliati / Aug(usti) n(ostri) disp(ensatoris) et / sua suorum(ue) / omnium / Protas vikar(ius) / eius.

Trad. Zeului Nabarze, pentru sănătatea lui Ampliatus, distribuitor de bani (casier), al Împăratului nostru și a sa și a tuturor a lor săi, Protas sclavul său (a pus monumentul).

23. Monument funerar descoperit în satul Peșteana din teritoriul Sarmizegetusei. Zidit în peretele bisericii locale.

BIBL. *CIL. III, 7974 (= 1470); ILS. 1513 și Kerényi 589 și 1440.*

[Mem]oriae / Valentinae / Aug(usti) [n(ostri)] ver[nae] / [vix]it ann(is) X, m(ensibus) V / [Va]lentinus qui / [et] Pontinianus / [Au]g(usti) n(ostri) vern(a) libr(arius) / [ab] in[s]trum(entis) cen / sualibus et [Cas]sia Rogata / [filiae] k[arissim]ae).

Trad. În memoria Valentinei, sclavă născută în casa Împăratului, a trăit 10 ani și 5 luni. Valentinus, zis și Pontinianus, sclav născut în casa Împăratului și însărcinat cu ținerea registrelor pentru dări, împreună cu Cassia Rogata, fiicei lor prea scumpe (au pus monumentul).

24. Lespede de piatră. Muzeul din Deva (?).

BIBL. *Ann. épigr., 1913, nr. 50; Arch. Anz., 1912, col. 531; „Arch. Ért.”, 1914, p. 354 (Téglás Gábor) și Kerényi 1098.*

Caelesti virgini / Augustae sacr(um) /. Nemesianus Caes(aris) n(ostri) / servos librarius tem / plum a solo pecunia su / a ex voto fecit.

Trad. Închinare pentru Virgo Caelestis Augusta. Nemesianus sclav al Împăratului nostru și însărcinat cu ținerea registrelor, cu banii săi a făcut templul din temelii, în urma făgăduinței date.

25. Fus dintr-o coloană de marmură. Muzeul din Sarmizegetusa.

BIBL. *C. Daicoviciu, în ACMITr., II, 1929, p. 313 și Kerényi 1935.*

Deo ? / Mala < la > [gbeli] ? / Epipodius / Aug(usti) n(ostri) verna / vilicus / v(otum) s(oluit) [l(ibens) m(erito)].

Trad. Zeului? Malagbel Epipodius, sclav născut în casa Împăratului nostru și intentent, bucuros a îndeplinit făgăduința după merit.

26. Fragment de piatră, descoperit în mitreul de la Sarmizegetusa. Muzeul din Deva.
BIBL. CIL. III, 7949.

.... sor / .... inae / ... [servu]s? vil(icus).

Trad. .... sor ... inae .... sclav(?) intendent.

27. Lespede de piatră descoperită în satul Berthelot din teritoriul Sarmizegetusei.
Muzeul din Deva. Datează din sec. II e.n. (Florescu).

BIBL. CIL. III, 1469; Gr. Florescu: *I monumenti funerari romani della Dacia superiore*. In „Eph. Dacoromana”, IV, p. 79, nr. 2 și Kerényi 780.

D(is) M(anibus). / Aureliae Victoriae / incomparabili feminae, / Fortunatus [A]ug(usti) lib(ertus) / adiut(or) tabul(ar)ii / coniugi karissimae /; h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equitur).

Trad. Zeilor Mani. Aureliei Victoria, femeie fără seamăn; Fortunatus libert al împăratului și ajutor de socotitor (pune) soției prea scumpe. Moștenitorii nu se pot atinge de acest monument.

28. Altar de piatră decorat cu acrotiere și o rozetă descoperit în forul Sarmizegetusei.
Muzeul local. Datează de la mijlocul sec. II e.n.

BIBL. C. Daicoviciu, în *Dacia*, III–IV, p. 546, nr. 1 și Kerényi, 1986.

Ulp(io) Domitio / Ulp(ii) fil(io) Pap(iria) (tribu) / Rufino, dec(urioni) / col(oniae) Sarmiz(egetusae), / Ulp(ius) Domitius / Hermes lib(ertus) / . L(ocus) d(at)us d(ecreto) d(ecurionum).

Trad. Lui Ulpius Domitius Rufinus fiul lui Ulpius, din tribul Papiria, decurion al coloniei Sarmizegetusa. Ulpius Domitius Hermes, libert (ridică monumentul). Locul s-a dat printr-un decret al decurionilor.

29. Altar votiv, azi dispărut.

BIBL. CIL. III, 1425 și Kerényi, 1985.

Genio ord(inis) / quem Ulp(ius) Dom(itius) / Hermes, Aug(ustalis) col(oniae) / ob honor(em) ornam(entorum) / dec(urionalium) promiserat / Val(erius) [T]h(reptus) [et] / Domiti Regulus, [H]ipponic(us), / Hermes, Onesimus, / Augustales col(oniae) h(eredes) p(onendum) c(uraverunt) / . L(ocus) d(at)us d(ecreto) d(ecurionum).

Trad. Geniului consiliului comunal (Inchinare), pe care a promis-o Ulpius Domitius Hermes, Asugustal al coloniei, pentru onoarea (acordării) insinelor decurionale. S-au îngrijit de ridicarea (monumentului) Valerius Threptus și Regulus al lui Domitius, Hipponicus, Hermes, Onesimus, Augustali ai coloniei și moștenitori. Locul (monumentului) s-a dat printr-un decret al decurionilor.

30. Altar votiv în biserica română din Mintia, r. Iliia.

BIBL. CIL. III, 1426 și Kerényi 1985.

Minervae / Aug(ustae). Ulp(ius) Domitius Her(mes), Aug(ustalis) col(oniae), orna / (tus) ornam(entis) decur(ionalibus) / (testamento) p(oni) [i] (ussit) / ; Val / (erius) [T]h(reptus) / et Domit[i] (i) / Regulus, Hipponic(us), / Hermes, Onesimus, / Aug(ustales) col(oniae) h(eredes) p(onendum) c(uraverunt) / . L(ocus) d(at)us d(ecreto) d(ecurionum).

Trad. Minervei Augusta. Ulpius Domitius Hermes Augustal al coloniei distins cu insignele decurionale a poruncit prin testament a se pune (monumentul). S-au îngrijit de ridicarea (monumentului): Valerius Threptus, Regulus al lui Domitius, Hipponicus, Hermes, Onesimus, Augustali ai coloniei și moștenitori. Locul (monumentului) s-a dat printr-un decret al decurionilor.

31. Fragment dintr-un altar de marmură. Muzeul din Sarmizegetusa.

BIBL. C. Daicovicu, în *Dacia*, III—IV, p. 555, nr. 6 și Kerényi 1933.

..... v ..... | *Epaga[thus]* | ..... s .... | *[patr]ono* | *[L(ocus) d(atu)s d(ecreto) d(ecurionum)]*.

Trad. v..... Epagathus ..... s ..... patronului (a pus monumentul).
Locul s-a dat printr-un decret al decurionilor.

32. Fragment din marmură. Muzeul din Sarmizegetusa.

BIBL. C. Daicovicu, în *Dacia*, III—IV, p. 556, nr. 7, d.

... s *lib(ertus)* | *[patr]o*

Trad. ..... s libertul (pune) patronului său.

33. Bloc de marmură sculptat cu fronton ce închide o rozetă. Descoperit în zidul bisericii românești din satul Nalați, unde a fost adus din ruinele Sarmizegetusei. Muzeul din Deva (fig. 19).

BIBL. Oct. Floca, în „Materiale arheologice”, vol I, București, 1953, p. 764, nr. 8.

*Fl(avius) Maximus et Ing(enuvius) Superst[es | s]lateram publicam [con | s]ervatore*¹ *lib(erto) publico pos(uerunt) | L(ocus) d(atu)s d(ecreto) d(ecurionum)]*.

Trad. Flavius Maximus și Ingenuvius Superstes au așezat o balanță publică, fiind (ea) în grija unui libert public. Locul s-a dat printr-un decret al decurionilor.

34. Lеспе din marmură aflată în necropolă. Muzeul din Sarmizegetusa.

BIBL. Oct. Floca, în „Materiale arheologice”, I, p. 767, nr. 10.

D(is) M(anibus) | C. Turpillae vix(it) an(nis)... | item | Caro Caes(aris) n(ostr)i v[er]nae vix(it) an(nis)... | ... Herculanus Aug(usti) lib(ertus), adiul(or) tab(ularii) | uxori et filio benemerent(ibus) | fecit.

Trad. Zeilor Mani. C. Turpilla care a trăit ani ... de asemenea lui Carus, sclav născut în casa împăratului care a trăit ani ... ; Herculanus libert al împăratului și ajutor de socotitor, a făcut (acest monument) soției și fiului ce au binemeritat.

35. Inscripție funerară descoperită în satul Ostrqv din teritoriul Sarmizegetusei. Piatra s-a scufundat în Dunăre, cu ocazia transportului spre Viena.

BIBL. *CIL. III.* 1471 și Kerényi, 1865.

[P(ublius) A]el(ius) Sept(imius) Audeo qui et Mazi[imus], vel(eranus) ex (centurione) n(umeri) P(almyrenorum) O(platianensium) vixit ann(is) LX. | [A]el(ius) Sept(imius) Romanus mil(es) leg(ionis) XIII g(eminae) | [a]diul(or) offic(ii)

¹ Ar putea fi și un nume *Conservator*, dar exemplele sînt foarte rare și nesigure. *CIL. XIII*, 10022. 75. cf. și *Thes. l. lat.*, IV, p. 418, 17.

cornicul(ariorum) et Septimia / [Se]ptimina quae et Revocata fil(ia) et / [C]ornelia Antonia uxor heredes / [p]onendum curaverunt cura agent(e) / Septimio Asclepiade Aug(ustale) col(oniac), liberto eius.

Trad. Publius Aelius Septimius Audeo zis și Maximus, veteran și fost centurion în *numerus Palmyrenorum Optatianensium* a trăit 60 ani. Aelius Septimius Romanus, soldat al legiunii XIII Gemina și ajutor în oficiul *cornicularilor* și Septimia Septimina zisă și Revocata, fiică și Cornelia Antonia, soția; moștenitorii s-au îngrijit a se ridica (monumentul) prin strguinta lui Septimius Asclepiades. Augustal al coloniei și libert al lui.

36. Monument onorific din piatră. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 12590: Kerényi 2027 și 2065.

*C(aio) Val(erio) C(aii) fil(io) Pap(iria) / (tribu) Valeriano II vir(o) / col(on-
niae) Sarmizegetusae / metr(opolis) et dec(urioni) col(oniae) / Apul(i), eq(uiti)
Romano. / Valer(ius) Niceforus et / Protus liberti / patrono dignissim(o). / L(ocus)
d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).*

Trad. Lui Caius Valerius Valerianus, fiul lui Caius, din tribul Papiria, duumvir al coloniei Sarmizegetusa metropolă, și decurion al coloniei Apulum, cavalier roman. Liberții Valerius Niceforus și Protus (au înălțat monumentul), prea respectabilului patron. Locul s-a dat printr-un decret al decurionilor.

37. Monument funerar. Dispărut ?

BIBL. *CIL. III*, 7988 și Kerényi 1875 și 2110.

*D(is) M(anibus). / [Au]re(lio) Volus[ano] / nimia callamitate / m[ar?]i
o[presso?] / vix(it) an(nis) XVI; [pro] pietate sua... / ...ecia, Cal[lic]ites, /
Timocra[tes] / lib(erti) et Aurelia / Iren[e] / ma[ter] filio p(osuerunt).*

Trad. Zeilor Mani. Lui Aurelius Volusianus dispărut mai de mult într-o catastrofă marină? care a trăit 16 ani; pentru pietatea sa au pus (monumentul) liberții... ecia, Calicles, Timocrates și mama sa Aurelia Irene.

38. Monument funerar în formă de altar lucrat în marmură, cu textul inscripției repetat pe trei fețe și având deasupra un con de pin. Se găsește într-o colecție particulară din satul Nalați.

BIBL. *CIL. III*, 7981(= 6269); *Arh. Anz.*, 1912, p. 532 (Finály); Daicoviciu-Floca. în „Sargetia”, I, p. 17 urm. și Kerényi 2007 și 2063.

*D(is) M(anibus). / Q(uinto) Aurelio, Q(uinti) / (ilio) / Pap(iria) (tribu)
Tertio / dec(urioni) et flamin(i) / col(oniae) Sarmizegetusae. / Q(uintus) Aure-
lius / Saturninus / Aug(ustalis) col(oniae) / et Proshodus / et Logismus / lib(erti) et
hered(es) / faciendum) c(uraverunt).*

Trad. Zeilor Mani. Lui Quintus Aurelius Tertius, fiul lui Quintus din tribul Papiria, decurion și flamen al coloniei Sarmizegetusa. Quintus Aurelius Saturninus, Augustal al coloniei și Proshodus și Logismus, liberți și moștenitori, s-au îngrijit de facerea (monumentului).

39. Fragment de piatră. Dispărut.

BIBL. *CIL. III*, 7926.

... i d(iebus) XXIII, vie ... / ... s lib(erti) Aug(ustorum) (duorum) et ... / ... tata d(ominorum) n(ostrorum) (duorum) ...

Trad. ... (a trăit ani ...) zile 24, ... liberti ai celor doi împărați ai noștri și ... a celor doi stăpni (împărați) ai noștri ...

40. Altar (?) din piatră. Dispărut (?).

BIBL. *CIL. III*, 7903 și Kerényi 828.

Diana / *Aug(ustae) sacr(um)* / *Januarius* / *Aug(ustorum) (duorum) lib(ertus)* / *nummul(arius)* / *ex voto*. *L(ocus) d(alus) d(ecreto) d(ecurionum)*.

Trad. Închinare pentru Diana Augusta. Ianuarius libert al celor doi Auguști, verificator de monedă (a pus monumentul), în urma făgăduinței. Locul s-a dat printr-un decret al decurionilor.

41. Altar de piatră. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 7908 și Kerényi 183.

Deae regi(nae) / *Ael(ia) Primi / tiva ex vol(o), pro Ael(io) Me / trodoro* / *patrono suo* / *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Trad. (Închinare pentru) Dea regina. Aelia Primitiva spre mulțumire pentru patronul său Aelius Metrodorus, făgăduința bucuros a îndeplinit-o după merit.

42. Relief mithriac descoperit într-un mithreu și care reprezintă obișnuitul *sacrificium Mithriacum*. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 7924; Cumont, *op. cit.*, II, p. 135, nr. 261; Kerényi 1265.

Severus Aug(usti) lib(ertus) [Cautop?]ati.

Trad. Severus libert al împăratului, lui Cautopates (închină monumentul).

43. Altar descoperit în același mitreu. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 7939, Cumont, *op. cit.*, II, p. 136, nr. 272; Kerényi 1887.

S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / *Carpion* / *Aug(usti) / lib(ertus), tabul(arius), / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Trad. Lui Mithras soarele nelnvins. Carpion libert al împăratului (și) șef de oficiu, făgăduința bucuros a îndeplinit-o după merit.

44. Piatră funerară. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 1467 și Kerényi 2038.

D(is) M(anibus) / *M(arco) Aur(elio) Ones / imo,* / *Carpion* / *Aug(usti) lib(ertus) tabul(arius) / , filio / dul[cissimo] ...*

Trad. Zeilor Mani. Lui Marcus Aurelius Onesimus, fiului prea drag (li ridică monumentul), Carpion, libert al împăratului și șef de oficiu.

45. Piatră onorifică. Muzeul din Deva. Datează din anii 222–235 e.n.

BIBL. *CIL. III*, 7955 și Kerényi 1166.

Deo sa[n]cto Malagbe[lo] / ; pro salut[e imp(eratoris) C]aes(aris) M(arci) Aurel(ii) / Sev[er]i Al[exandr]i Pii Fel[icis] / Aug(usti) / et Iuliae [Mamaeae]

Augustae | matri Aug(usti) n(ostri) et castrorum |, Primitivos Aug(usti) tib(ertus) tabularius | prov(inciae) Dac(iae) Apulen(sis) posuit.

Trad. Sfântului zeu Malagbel; pentru sănătatea Cezarului Împărat Marcus Aurelius Severus Alexander, Cuviosul, Fericitul August și a Iuliei Mamaea Augusta, mama Augustului nostru și a castrului. Primitivos libert al împăratului (și) șef de oficiu al provinciei Dacia Apulensis a pus (monumentul).

46. Fragment de piatră. Muzeul din Lugoj.

BIBL. *CIL. III*, 7963 și Kerényi, 1176.

... utr... | ... rinae... | ... et Procili(or)um | Flores, Ingenui | fli(or)um) M(arcus) Procil(ius) | [Pr]imus tib(ertus) eiu[s] | ex voto.

Trad. ... utr ... rinae... și fiilor Prociliilor, Flores (și) Ingenus. Marcus Procilius Primus, libertul (a pus monumentul), în urma făgăduinței.

47. Monument onorific, azi dispărut.

BIBL. *CIL. III*, 1481 și Kerényi, 1321.

[P(ubtio)] Tenaci[o] | Vindici | teg(ato) teg(ionis) XXII |, princ(ipi) civi | tatis Nico | politanor(um) |. P(ubtius) Tenac(ius) Gemel|tinus | Aug(ustatis) col(oniae) | Apul(i), tibertus | e(ius?) f(aciendum?) c(uravit). L(ocus) d(ecreto) d(ecurionum).

Trad. Lui Publius Tenacius Vindex, comandant al legiunii XXII, fruntaș al orașului Nicopolis. Publius Tenacius Gemellinus, Augustal al coloniei Apulum, libert al lui (a pus monumentul). Locul s-a dat printr-un decret al decurionilor.

48. Piatră funerară, azi dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 1527 și Kerényi, 1874.

D(is) M(anibus) | Aureliae Pro | culae vix(it) an | nis III, mensibus | II | [B]ubatus Aug(usti) | [t]ib(ertus) filiae in | nocentissi | mae posuit.

Trad. Zeilor Mani. Aureliei Procula care a trăit trei ani și două¹ luni. Bubalus, libert al împăratului, a pus (monumentul) prea inocentei fiice.

49. Monument de piatră, azi dispărut.

BIBL. *CIL. III*, 1428 și Kerényi, 512.

De[a]e Isidi | Priscianus Aug(ustatis) | col(oniae) Sarmiz(egetusae) metro- | pol(is) et | Aurelia Fortunata liberta eius.

Trad. (Închinare pentru) Zeița Isis, Priscianus Augustal al coloniei metropolă Sarmizegetusa și Aurelia Fortunata liberta lui (Inchină monumentul).

50. Lespede de piatră. Muzeul din Deva. Datează din sec. II e.n. (Florescu).

BIBL. *CIL. III*, 1466; Gr. Florescu în „Eph. Dacoromana”, IV, p. 79, nr. 1 și Kerényi, 217 și 661.

D(is) M(anibus) | Alliano Aug(usti) n(ostri) ser(vo) | vern(ae) vix(it) an(nis) VI, m(ensibus) IX | dieb(us) XXII. | Constantianus | Aug(usti) tib(ertus) adiu(or) tabul(arii) | pater.

Trad. Zeilor Mani. Lui Allianus sclav crescut în casa împăratului nostru care a trăit 6 ani, 9 luni și 22 zile. Constantianus tatăl, libert al împăratului și ajutor de socotitor (ridică piatra).

51. Fragment de marmură descoperit în teritoriul Sarmizegetusei. Dispărut ?

BIBL. Iánó Béla, în „Arch. Ért.”, 1912, p. 408.

... Aug(usti) li[bertus ... | tar ... | concord[ia] ? ...

Trad. .... libert al împăratului, ... tar ... concordia.

52. Piatră funerară. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 7975.

D(is) M(anibus). | Aurelio Cimioni | qui vi[xit] an... | m(ensibus) VI, d(iebus) XI |, Synda [scr]i[ba] ? t[abul]ar(ii) | v ? f ? filio dulcissi(mo) | et pientissimo.

Trad. Zeilor Mani. Lui Aurelius Cimio, care a trăit ani..., luni șase și zile unsprezece; Synda secretar de oficiu (a pus monumentul) fiului prea drag și pios.

53. Relief mithriac fragmentar. Muzeul din Cluj.

BIBL. *CIL. III*, 1437; Cumont, *op. cit.*, II, p. 137, nr. 292 și A. Stein, *Reichsbeamten Dazien*, p. 83.

[*Pro salute*] *M(arci) Luccei Felicis proc(uratoris) | [Augusti ... libertus ? ei]us votum.*

Trad. Pentru sănătatea lui Marcus Lucceius Felix procurator al împăratului .... libertul? său (a îndeplinit) făgăduința.

B. APVLVM (Alba-Iulia)

54. Altar din calcar. Muzeul din Alba-Iulia.

BIBL. C. Daicovicu, în *ACMITr.* II, 1929, p. 305 și Kerényi, 2035.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) cons(ervatori) | pro salute | P(ubl[i]i) Ael(ii) Antipatri | sac(erdotis) Arae Aug(usti) | sua sorumque |, omniu(m), Onesimus | actor v(otum) s(olvit).

Trad. Lui Iupiter prea bun, prea mare și conservator; pentru sănătatea lui Publius Aelius Antipater, preot al altarului împăratului și a tuturor alor săi, Onesimus intendent, a îndeplinit făgăduința.

55. Altar din calcar. Muzeul din Viena.

BIBL. *CIL. III*, 1181 și Kerényi, 1633 și 1968.

P(ublio) Ael(io) Antipal | ro Marcello | eq(ui) R(omano), dec(urioni) col(oniae) Ap(uli) | filio P(ubl[i]i) Ael(ii) Antipatri a mil(itiis) et II vir(alis) | col(oniae) s(upra) s(cripta) et adoptivo | P(ubl[i]i) Ael(ii) Marcelli, | v(iri) e(gregii), ex prae(ecto) leg(ionum) VII Claud(iae) et | I adiut(ricis), Dades et | Filetus actor(es).

Trad. Lui Publius Aelius Antipater Marcellus cavaler roman, decurion al coloniei Apulum, fiul lui Publius Aelius Antipater din tagma ecvestră și II vir al coloniei mai sus menționată, fiu adoptiv al lui Publius Aelius Marcellus, prea distins bărbat, fost prefect al legiunilor VII Claudia și I adiutrix; Dades și Filetus, intențenți (ridică monumentul).

56. Altar din piatră. Dispărut?BIBL. *CIL. III*, 1182 și Kerényi, 1633 și 1968.

Publiae Aeli | ae Iulianae | Marcellae, s(plendidissimae?) p(uellae) | fil(iae) P(ubl)ii Ael(ii) Iuliani | eq(uitis) R(omani), flam(inis) et II viral(is) col(oniae) Ap(uli), et ad | optiv(a)e P(ubl)ii Ael(ii) Mar | celii v(iri) e(gregii), ex pr | aef(ecto) leg(ionum) VII Cl(audiae) | et I adiul(ricis), Dades et Filetus actores.

Trad. Publiei Aelia Iuliana Marcella, prea strălucitei copile, fiica lui Publius Aelius Iulianus, cavaler roman, *flamen* și *II vir* al coloniei Apulum, fiică adoptivă a lui Publius Aelius Marcellus, prea distins bărbat, fost prefect al legiunilor VII Claudia și I adiutrix; Dades și Filetus intendenți (ridică monumentul).

57. Monument onorific, azi dispărut.BIBL. *CIL. III*, 1209 și Kerényi, 1204.

P(ubl)io Ael(io), P(ubl)ii fil(io) Pap(iria) (tribu) | Strenuo eq(uo) | p(ublico), sacerdot(i) Arae | Aug(usti), augur(i) et | II vira(li) col(oniae) | Sarm(izegetusae), augur(i) | col(oniae). Apul(i), dec(urioni) | col(oniae) Drob(etae), pat | rono collegior(um) | fab(um) cen(tonarior(um)) et naut | ar(um), conduc(tori) pas | cui satina(rum) | et comuner | cior(um), Rufinus | eius.

Trad. Lui Publius Aelius Strenus, fiul lui Publius, din tribul Papiria, cavaler roman, preot al altarului împăratului, *augur* și *II vir* al coloniei Sarmizegetusa, *augur* al coloniei Apulum, decurion al coloniei Drobeta, patron al colegiilor de: *fabri, centonarii* și plutași, arendaș al pășunilor, salinelor și comerțului, Rufinus (sclavul) său (ridică monumentul).

58. Altar de piatră. Muzeul din Alba-Iulia.BIBL. *CIL. III*, 1029 și Kerényi, 1880.

Herculi | invicto | pro salut(e) | Iuliorum | Callistus | eorum | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Trad. Lui Hercule neînvinsul, pentru sănătatea Iuliilor, Callistus (sclav) al lor, făgăduința bucuros a îndeplinit-o după merit.

59. Altar de piatră. Dispărut.BIBL. *CIL. III*, 999 și Kerényi, 1323.

Dianae | sacrum | pro salut(e) | A. Tapeti(i) | Antonini | Tenax v(otum) s(olvit) | l(ibens) m(erito).

Trad. Închinare Dianei pentru sănătatea lui A. Tapetius Antoninus, Tenax (sclavul său) făgăduința bucuros a îndeplinit-o după merit.

60. Altar de piatră. Dispărut.BIBL. *CIL. III*, 1085 și Kerényi, 1881.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | conservator(i). | Callistus Aug(usti) | nostri ver(na) dispen | sator et Cor | nelia eius |, pro se et suis.

Trad. Lui Iupiter prea bun și prea mare, conservator. Callistus, sclav născut în casa împăratului nostru, distribuitor de bani (casier) și Cornelia soția sa, pentru sănătatea lor (a pus piatra).

61. Altar (?) de piatră. Dispărut.

BIBL. CIL. III, 978 și Kerényi, 1848.

Numini Aes(culapi) et Hy | giae, pro sa | lute do | minor(um) n(ostorum) Aug(ustorum) (duorum) | Antrocus ver | na ipsor(um) ex | disp(ensatore) posuit.

Trad. Zeului Esculap și Hygiei, pentru sănătatea celor doi stăpîni împărați ai noștri, Antrocus, sclav născut în casa lor, fost distribuitor de bani (casier) a pus (monumentul).

62. Piatră funerară. Dispărută.

BIBL. CIL. III, 7802 (= 1222) și Kerényi, 1169 și 2003 (dă o lectură greșită).

D(is) M(anibus). | Isidorae | domo Asi | ae vixit ann(is) | XVIII, mens(ibus) | III, dieb(us) XIII |. Primus Aug(usti) | disp(ensator) vik(arius) b(ene) m(erenti).

Trad. Zeilor Mani. Isidorei născută în Asia, care a trăit 18 ani, 3 luni și 13 zile. Primus (sclav) al împăratului și locțiitor de distribuitor de bani (casier) a pus monumentul) celei ce l-a binemeritat.

63. Altar de piatră. Muzeul din Sibiu.

BIBL. CIL. III, 1079 și Kerényi, 1986.

I(ovi) o(plimo) m(oximo), Iunoni, Mi | nervae et Aescu | lapio domino |, Septim(ius) Ascl(epius) Her | mes, libertus | numinis Aes | culapi, habens | orna- menta dec | urionalia | col(oniae) Apul(i) et aug(ustalis) | col(oniae). e(iusdem) | v(otum) p(osuit).

Trad. Lui Iupiter cel prea bun și prea mare, Iunonei, Minervei și stăpînului Esculap, Septimus Asclepius Hermes, libert al zeului Esculap, avînd insignele decurionale ale coloniei Apulum și Augustal al aceleiași colonii și-a îndeplinit făgăduința.

64. Inscripție pe piatră. azi dispărută.

BIBL. CIL. III, 1088 și Kerényi, 535.

I(ovi) o(plimo) m(aximo) | Taviano | et dis deabusque |, pro salute (et) viclori[a] | d(omini) n(ostri) sanclissi[m(i)], | Avianus Aug(usti) lib(ertus) | sub- pro(curator) auraria[r(um)] | v(otum) s(olvit) a(nimo) | l(ibens)].

Trad. Lui Iupiter cel prea bun și prea mare Tavianul, Zeilor și Zeițelor, pentru sănătatea și victoria prea sfîntului stăpîn al nostru (împărat), Avianus libert al împăratului și ajutor de procurator al minelor de aur, făgăduința a îndeplinit-o cu dragă inimă.

65. Altar din marmură păstrat la episcopia din Alba-Iulia.

BIBL. CIL. III, 980 și Kerényi, 1887.

Aesculapio | et Hygiae | pro salute | sua suorum | q(ue), Carpion | Au- g(us)ti lib(ertus) | tabularius | provinciae | Apulensis.

Trad. Lui Esculap și Hygiei, pentru sănătatea sa și a lor săi, Carpion libert al împăratului și șef de oficiu al provinciei Dacia Apulensis.

66. Inscripție votivă, azi dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 7753 și Kerényi. 208.

*Iunoni Semliae (?) | Iul(ius) Alexander | actarius l(egati) l(egionis) XIII
g(eminiae) | et Aelia Vincentia | lib(erta) pos(uerunt).*

Trad. Iunonei Regina (?), Iulius Alexander gradat de administrație al legatului legiunii XIII Gemina și Aelia Vincentia liberta au pus monumentul.

67. Basorelief cu scena sacrificiului mithriac. Muzeul din Sibiu.

BIBL. *CIL. III*, 1109; Cumont, *op. cit.*, II, p. 133, nr. 242 și Kerényi, 1955.

*D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae) | ; [pro salute et incolumi]tate M(arci)
Aur(elii) Thimothei et Aur(elii) Maximii | [votum nuncupavit sol]vitq(ue) Euthices
eorum lib(ertus).*

Trad. Lui Mithra soarele neinvins; pentru sănătatea și nevătămarea lui Marcus Aurelius Thimotheus și a lui Aurelius Maximus Euthices, libertul lor a îndeplinit făgăduința făcută solemn.

68. Altar. Muzeul din Sibiu.

BIBL. *CIL. III*, 1110; Cumont, *op. cit.*, II, p. 133, nr. 243 și Kerényi, 1955.

*D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae) | ; pro salute [et] inc | olumitate M(arci)
Aur(elii) | Timothei et Aur(elii) M | azimi, votum nun | cupavit solvitq(ue) | Euthyces
eorum lib(ertus) | retulit.*

Trad. Lui Mithra soarele neinvins; pentru sănătatea și nevătămarea lui Marcus Aurelius Timotheus și a lui Aurelius Maximus, făgăduința dată solemn a fost îndeplinită și repetată de către Euthyces, libertul lor.

69. Inscripție pe piatră, azi dispărută.

BIBL. *CIL. III*. 1124 și Kerényi, 1053.

*Deae Nemesi | Aurel(ius) Marius | optio, signi(er) | leg(ionis) XIII gem(i-
nae) | cum Severia | Secundina | coniuge |, pro salute sua | et Marianae | Bonosae
et | Mariniani liberti.*

Trad. Zeiței Nemesis, Aurelius Marius *optio* și *signifer* al legiunii XIII Gemina, împreună cu soția sa Severia Secundina (au pus monumentul) pentru sănătatea sa și a Marianeii Bonosa și a lui Marinianus libertul.

70. Inscripție onorifică. Dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 1208.

*P(ublio) Ael(io) P(ubl(i)) fil(io) Pap(iria) (tribu) | Geniali dec(urioni) |
et pontifict | col(oniae) Apul(i), pa | tron(o) colleg(ii) cent(onariorum). P(ubl(ius)
Ael(ius) | Euthymus | libert(us).*

Trad. Lui Publius Aelius Genialis, fiul lui Publius din tribul Papiria, decurion și pontific al coloniei Apulum, patron al colegiului de *centonarii*. Publius Aelius Euthymus libertul (a ridicat monumentul).

71. Piatră de mormînt. Dispărută.

BIBL. CIL. III, 1229 și Kerényi, 2080.

Aureliae Placen | linae viz(it) an(nis) LX | ; T(itus) Aurelius Stephan(us) | libertus patronae | benemerenti posuit.

Trad. Aureliei Placentina (care) a trăit 60 ani. Titus Auḡelius Stephanus, libertul pune (piatra) patroanei ce a binemeritat.

72. Altar de calcar. Muzeul din Ploiești. Datează din epoca lui Commodus (180–192 e.n.) (Florescu).

BIBL. Gr. Florescu, in SCIV. VI, 1955, nr. 1–2, p. 331–332.

C(aio) Ulpio | [B]ono | [d]ec(urioni), aed(iti) |, [III]I | vir(o) m(unicipii) | A(puti), s(acerdoli) pr(ovinciae) Ulp(ius) | Lucius | liber(tus) . . . .

Trad. Lui Caius Ulpus Bonus, decurion, edil, *duumvir* al municipiului Apulum (și) preot al provinciei (Dacia Apulensis). Ulpus Lucius libertul (său) . . . (a pus monumentul).

73. Piatră funerară, azi dispărută. I. I. Russu crede că a fost descoperită la Sarmizegetusa (comunicare verbală).

BIBL. CIL. III, 1230.

D(is) M(anibus). | Cassiae | Saturninae | viz(it) an(nis) L. | Cassia Ponticilla | secundum voluntatem | testamenti patronae | benemeritae fecit | arbitratu | Publici(i) Ianuari(i) | coniug(i) et | Publici(i) Severi.

Trad. Zeilor Mani. Cassiei Saturnina (care) a trăit 50 ani. Conform voinței testamentului, Cassia Ponticilla a făcut (monumentul) patroanei ce a binemeritat, după hotărîrea soțului său Publicius Ianuarius și al lui Publicius Severus.

74. Piatră de mormînt. Muzeul din Alba-Iulia.

BIBL. CIL. III, 1232 și Kerényi, 2051.

Claudiae | Marcianae | ; Ulp(ius) Domi | tianus et | Philetus | patron(a)e | optimae.

Trad. Claudiei Marciana. Ulpus Domitianus și Philetus, (liberți au pus monumentul) prea bunei patroane.

75. Piatră funerară, azi dispărută.

BIBL. CIL. III, 1239.

D(is) M(anibus). | Iulia Valeria | vizit annis XXX | [Iulia] | Iuni[lla?] | lib[er]t[us] | et . . . . non coniugi | benemer(entibus) | [f]ecit]. H(ic) s(itae) s(unt).

Trad. Zeilor Mani. Iulia Valeria a trăit 30 ani; Iulia Iunilla? libertei și . . . . *nqn* soțul, celor ce au binemeritat le-a făcut (monumentul). Aici sînt îngropați.

76. Inscripție onorifică. Muzeul din Alba-Iulia?

BIBL. *Alsófehérmegye tört. és régészeti társ évkönyve*, XIV (1908), p. 45; Keune s. v. *Epona*, in RE VI, col. 232 și A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 65.

*Epon(a)e sanct(a)e, pro salute C(aii) Iulii Septim(i) Castini, leg(ati)
Aug(usti) pr(o) pr(aelore) III Daciar(um). Libella, super[i]umentarius o[ra]s [votum]
solvit.*

Trad. Sfintei Epona; pentru sănătatea lui Caius Iulius Septimius Castinus, legat al împăratului ca proprietar al celor trei Dacii. Libella mai mare peste grajdurile sale, a îndeplinit făgăduința.

77. Bază de piatră pe care se găseau sculptate deasupra inscripției chipurile zeilor Iupiter și Hercules. Dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 1028.

*Herculi | invict(o) pro salut(e) | C(aii) Iul(ii) Metro | biani et | Aeliae
Bo | nae con | iug(i), Ada | mas ex vol(o).*

Trad. Lui Hercule cel neînvins, pentru sănătatea lui Caius Iulius Metrobianus și a soției (sale) Aelia Bona, Adamas (a îndeplinit) făgăduința.

78. Monument votiv. Muzeul din Cluj (fig. 12).

BIBL. *CIL. III*, 1113; Cumont, *op. cit.*, II, p. 133, nr. 245 și Kerényi, 1929.

Invicto | Mithrae | Diosco | rus Marci | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Trad. Lui Mithras cel neînvins. Dioscorus al lui Marcus, făgăduința bucuros a îndeplinit-o după merit.

C. AMPELVM (Zlatna. r. Alba, reg. Hunedoara)

79. Altar de calcar. Muzeul din Cluj (fig. 9).

BIBL. *CIL. III*, 1288 și Kerényi, 1571.

Dian(ae) | sacrum | ; pro sal(ute) | Ant(oniae) Ruff(ae) | Victorinus | ser(vus).

Trad. Închinare Dianei; pentru sănătatea Antoniei Rufa, sclavul Victorinus (pune monumentul).

80. Inscripție votivă căzută în Dunăre cu ocazia transportului spre Viena.

BIBL. *CIL. III*, 1304 și Kerényi, 1583.

Nemesi | Aug(ustae) | ; Vitalis | C(aii) Aponi(i) | v(otum) s(olvit).

Trad. Nemesidei Augusta; Vitalis (sclavul) lui Caius Aponius a îndeplinit făgăduința.

81. Lespede funerară, zidită în peretele unei case particulare din Zlatna.

BIBL. *CIL. III*, 1331, C. Daicovicu, în Dacia, VII—VIII, p. 304, nr. 5 și Kerényi, 1462.

*D(is) M(anibus) | Val(erius) Rufinus | vix(it) ann(is) LIIII | et Opilia
Cai . . . | de vix(it) an(nis) LX | VIII Val(erius) Cres | cens lib(ertus) eor(um) |
b(ene) m(erentibus) p(osuit).*

Trad. Zeilor Mani. Valerius Rufinus a trăit 54 ani și Opilia Cai . . . de a trăit 68 ani. Valerius Crescens libertul lor a pus celor ce au binemeritat (monumentul).

82. Piatră funerară zidită într-un perete al Băncii de Stat din Zlatna.

BIBL. CIL. III, 1322; ILS. 7153 și C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII–VIII, p. 304, nr. 2 și Kerényi, 1706 (citește greșit *Aurelia Sallara*).

a

b

Fig. 25. — Piatră de mormint pusă de sclavul *Euchtichus* unui fiu al său (a). Mai târziu a fost refolosită cu altă destinație (b) (*Dacia inferioară*).

D(is) M(anibus). | T(itus) Aur(elius) Aper Delmata prin(ceps) | adsignato ex m(unicipio?) Splono, | vixit ann(is) XXX. Aur(elius) Sal | tara lib(ertus) patr(ono) optimo p(osuit).

Trad. Zeilor Mani. Titus Aurelius Aper Dalmatul, fruntaș venit din municipiul Splonum; a trăit 30 ani — Aurelius Sattara libertul, a pus prea bunului patron (piatra).

83. Piatră de mormânt, azi dispărută.BIBL. *CIL. III*, 1311 și Kerényi, 1130.

Memor[ia]e | Papir[i] Rufi FA | . . . PINAPQ. proc(uratori) | aurar(iarum); libert(i) et he | redes patrono pi | entissimo [fe]cer(unt) | [et] sibi.

Trad. Pentru memoria lui Papirius Rufus, procurator al minelor de aur . . . . libertii și moștenitorii au făcut (monumentul) prea piosului patron.

84. Piatră de mormânt. Dispărută.BIBL. *CIL. III*, 7845 și I. I. Russu, AISC. V, p. 287.

Cl(audiae) Piae domo | LAPIAEROM vix(it) | ann(is) XXXXVII et | Cl(audio) Firmino fil(io) | eius vix(it), ann(is) XIII | m(ensibus) IIII, d(iebus) X; | posuit | Capito TRIII (= Triti) l(ibertus) | coniugi et fil(io) | piissimis b(ene) m(erentibus) |. H(ic) s(iti) s(unt).

Trad. Claudiei Pia, născută la LAPIAEROM, care a trăit 47 ani și lui Claudius Firminus fiului său, care a trăit 14 ani, 4 luni și 10 zile; Capito libertul lui Tritius, a pus (monumentul) soției și fiului prea pioși care au binemeritat. Aici sînt îngropați.

85. Piatră funerară. Dispărută.BIBL. *CIL. III*, 7844 și Kerényi, 582.

D(is) M(anibus). | Ca[l]v[e]n[t]ia As[el]la | domo v[e]rna vix(it) | an(nis) XXXV. Posuit Cal[ ]v[e]n[t]ia Marcellina | patrona libertae | bene meritae.

Trad. Zeilor Mani. Calventia Aselel născută sc'avă (în casa stăpînului) a trăit 35 ani. Calventia Marcellina patroana a pus (monumentul) libertei ce a binemeritat.

86. Inscripție fragmentară, azi dispărută.BIBL. *CIL. III*, 1307.

[Anniae?] | Luci[ll]ae | Augu[st]ae | imp(eratoris) Veri A[ug]usti | Armenia[ci] | [Par]th[ic]i | Mazimi |; lib(erti) et familia | et | leguli aurariar(um).

Trad. Anniei Lucilla Augusta, (soția împăratului Verus Augustus, biruitor al armeniacilor, cel mai mare biruitor al Parților; libertii și sclavii și micii arendași ai minelor de aur (ridică monumentul).

87. Piatră funerară, azi dispărută.BIBL. *CIL. III*, 1312; *ILS.* 1593 și Kerényi, 1990.

D(is) M(anibus). | M(arco) Ulpio Aug(usti) | lib(erto) Hermiae proc(uratori) | aurariarum cuius | reliquiae ex indulgentia | Aug(usti) n(ostri) Romam latae | sunt | Salonia Pal(a)estrice | coniux et Diogenes | lib(ertus) benemerenti fecer(unt) |; vixit ann(is) LV.

Trad. Zeilor Mani. Lui Marcus Ulpus Hermias libert al împăratului și procurator al minelor de aur, ale cărui rămășițe trupești prin bunăvoința Augustului nostru au fost duse la Roma. Salonia Palaestrice soția și Diogene libertul au făcut (monumentul) celui ce a binemeritat. A trăit 55 ani.

88. Monument onorific, azi dispărut.

BIBL. CIL. III, 1305 și Kerényi, 2005.

*Silvano· sacr(um) / Leonas Aug(usti) / lib(ertus) adiul(or) tabu[l(arii)] / ;
pro salut(e) sua / suorumq(ue) om(nium) / ex vbl(o) l(ibens) p(osuit).*

Trad. Închinare pentru Silvanus. Leonas libert al împăratului și ajutor de socotitor, pentru sănătatea sa și a tuturor a lor săi, bucuros a îndeplinit făgăduința.

89. Inscripție votivă. Muzeul din Sibiu.

BIBL. CIL. III, 1286 și Kerényi, 2115.

*[D]eo aeter / no. Zmar / agdus Aug(usti) / lib(ertus), tab(ularius) et / Aurel(ia)
Urb[ī]ca [c]o[n]iux et / Matron[a] filia / v(otum) s(olverunt) l(ibens) m(erito).*

Trad. Zeului etern. Zmaragdus, libert al împăratului, șef de oficiu și soția sa Aurelia Urbica și fiica sa Matrona, făgăduința bucuros au îndeplinit după merit.

90. Altar din calcar. Muzeul din Cluj. (fig. 18).

BIBL. CIL. III, 1297; *ILS.* 1594 și Kerényi, 1102.

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo). / Neptuna / lis Aug(usti) lib(ertus), / tabul(arius)
aur(ariarum) / Dacicarum / v(otum) b(ene) m(erenti) p(osuit).*

Trad. Lui Iupiter cel prea bun și prea mare. Neptunalis, libert al împăratului și șef de oficiu al ininelor de aur din Dacia a îndeplinit făgăduința către cel care a binemeritat.

91. Piatră de mormânt, azi dispărută.

BIBL. CIL. III, 1313 și Kerényi, 1101.

*D(is) M(anibus). Ulpia(e) / M(?)l(?) Tr[o]phim[ae] / coniugi sanctis / simae / ;
Neptun[a] / lis A[u]g(usti) n(ostri) l(ibertus) [tab(ularius) aur(ariarum)]...*

Trad. Zeller Mani. Ulpiei Trophima, liberta? lui M?; pune monumentul soției prea sfinte, Neptunalis, libert al împăratului nostru și șef de oficiu al minelor de aur.....

92. Inscripție votivă. Muzeul din Cluj. (fig. 13).

BIBL. CIL. III, 1303 și Kerényi, 1201, a.

*Libero / [p]atri et Li[b]er(a)e, Herclia[n] / is et Cervabus / ; Romanus Au-
g(usti) n(ostri) et Aur(elia) Creste vo[l](um) / posuerun[t].*

Trad. Lui Liber pater (zeiței) Libera, (oșlegiilor?) de Hercliani și cervae; Romanus (sclav) al împăratului nostru și Aurelia Creste și-au îndeplinit făgăduința.

93. Inscripție votivă. Dispărută?

BIBL. CIL. III, 7837 și Kerényi 1200 și 1550.

*[Isi]di? [pro salut]e / M(arci) Iul(ii) Apo[lli] / haris; Ver[us] / Aug(usti)
n(ostri), Roma / nus Aug(usti) n(ostri) vern(ae) / [v]il(lci) posue[run]t?.*

Trad. Isidei?, pentru sănătatea lui Marcus Iulius Apollinaris, Verus și Romanus sclavi crescuți în casa împăratului nostru (și) intenđenți, au pus (monumentul).

94. Lespede de piatră. Pe frontonul ei se văd ; doi lei cu o *cista* și un personaj reprezentat în picioare într-un medalion, purtând o coroană și un sceptru. Muzeul din Cluj. Datează din sec. II e.n.

BIBL. *CIL. III*, 1315 ; Gr. Florescu, în „Eph. Dacoromana”, IV, p. 88, nr. 19 și Kerényi, 788.

D(is) M(anibus) | Sossia Sabina | viz(it) ann(is) XXV | fecit in matrimon(io) ann(ōs) XI |, m(enses) X, sine ulla q | uerella. Fusci | nus ver(na) ab ins | l(ru-mentis) tab(ulari) co(n)tuigi | b(ene) m(erenti) p(osuit).

Trad. Zeilor Mani. Sossia Sabina a trăit 25 ani și a fost căsătorită 11 ani și 10 luni (conviețuind) fără nici o ceartă. Fuscinus sclav, născut în casa împăratului, însărcinat cu ținerea registrelor oficiului, a pus soției ce a binemeritat (monumentul).

95. Piatră funerară, azi dispărută.

BIBL. *CIL III*, 1314 și Kerényi 982 și 1335.

D(is) M(anibus) | Iustinus Caesa[r](is) | verna subseque(n)s | librariorum | viz(it) an(n)is XV |. Tertius verna | valdenio | pientissimo |. b(ene) m(erenti) f(ecit).

Trad. Zeilor Mani. Iustinus, sclav născut în casa împăratului, copist la oficiu, a trăit 15 ani. Tertius, sclav născut în casa (împăratului) a pus (monumentul) copilului (?) care a binemeritat.

96. Coloana de piatră păstrată în cazinoul parcului din Zlatna.

BIBL. *CIL. III*, 1301 ; *ILS. 3014* ; C. Daicoviciu în Dacia, VII—VIII, p. 304, nr. 1 și Kerényi, 1882.

I(ovi) o(plimo) m(aximo) | aeterno | conservatori |, Callistus | Aug(usti) n(ostri) dispensator) ; | pro salute | sua et suor(um) | ex v(oto) p(osuit).

Trad. Lui Iupiter cel prea bun, prea mare, etern și păstrător, Callistus, distribuitor de bani (casier) (și sclav) al împăratului nostru, pentru sănătatea sa și a alor săi a îndeplinit făgăduința.

97. Fragment dintr-o coloană de piatră. Colecția particulară din Zlatna.

BIBL. C. Daicoviciu, în Dacia, VII—VIII, p. 304, nr. 6 și Ann. épigr., 1944, nr. 27.

... *Augu(sti) F ... | adiuto[r] | tabul(arii) | d(onum) d(edit).*

Trad. ... (sclav ? sau libert ?) al împăratului, ajutor de socotitor, a dăruit monumentul.

98. Inscripție onorifică, azi dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 1300.

I(ovi) o(plimo) m(aximo) |. [et dis immortalibus ? sau Fortunae | Aug(ustae)] LRPIMS ? | Mercurius | Caes(aris) s(er)uus) | CRIRMKO ? |

Trad. Lui Iupiter cel prea bun și prea mare, Zeilor nemuritori ? (sau Fortunei Augusta ?) LRPIMS ?, Mercurius sclav al Cezarului, CRIRMKO ?...

99. Platră funerară, azi dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 1335.

[D(is)] M(anibus). / . . . . nusa / [Aug]ust(i) n(ostri) / [ser?] va vix(it)
[an]n(is) XVIII / . . . ia Vitalis bene de [se m]eri[tae] / su[a].

Trad. Zeilor Mani. . . . nusa sclavă a împăratului nostru a trăit 18 ani. . .
ia Vitalis (a pus) celei ce a binemeritat.

100. Lespede de piatră (din satul Pătrînjeni, în teritoriul oraşului Ampelum). Muzeul din Cluj.

BIBL. „Dolgozátok”, VII, 2, 1916, p. 75; Gr. Florescu, în „Eph. Dacoromana”, IV, p. 93, nr. 27; I. I. Russu, în AISC. V, p. 291 și Kerényi, 997 și 2173. (Florescu datează inscripția cca 170 e.n.).

D(is) M(anibus). / Sgrilliont / aedituo / qui vix(it) a(nnis) LXXVIII / Liberalis Aug(ustorum) (duorum) / lib(ertus) a com(mentariis) / et Aelia Victoria / patri b(ene) m(erenti).

Trad. Zeilor Mani. Lui Syrillio, paznicul templului, care a trăit 78 ani Liberalis libert al celor doi împărați ai noștri și (cu funcție) păstrător de registre, împreună cu Aelia Victoria (au pus monumentul) tatălui ce a binemeritat.

101. Fragment de gresie, descoperit în comuna Pătrînjeni, din teritoriul oraşului Ampelum. Azi într-o colecție particulară din com. vecină Cib.

BIBL. Dr. Nic. Igna, *Cultul lui Esculap și al Hygiei cu specială privire la Dacia supertoară*, Cluj 1935, p. 92, nr. 48.

[Numi]ni Aesculapi / [t]emplum / [c]onstituit / . . . s Aug(usti) lib(ertus) / [t]abul(arius).

Trad. Zeului Esculap. Templul s-a clădit de către . . . s, libert al împăratului și șef de oficiu.

D. POTAISSA (Turda)

102. Placă de calcar, azi dispărută(?)

BIBL. Müns:erberg și Oehler în *JÖAI. V.* (1902) Beibl. col 108, nr. 2 și Kerényi, 548 și 2099.

Timocle[s] Caes(aris) n(ostri) / ab instrume[ntis] / vix(it) an(nis) XXXV;
Bona / Caes(aris) n(ostri) ser(va) nepol[i] / posu[it].

Trad. Timocles (sclav) al Cezarului nostru, însărcinat cu ținerea registrelor, a trăit 35 ani; Bona sclavă a Cezarului nostru a pus (monumentul) nepotului.

103. Piatră de mormint. Muzeul din Viena.

BIBL. *CIL. III*, 917 și Kerényi, 809.

D(is) M(anibus). / Aia Nandonis vixit / annis LXXX. Andrada / Bituvantis vix(it) an(nis) / LXXX, Bricena vixit an(nis) / XL, Iusta vixit an(nis) / XXX, / Bedarus vixit (annis) XII. Post obi / tum ei, Herculanus liber / tus patron(a)e benemer(enti).

Trad. Zeilor Mani. Aia Nandonis a trăit 80 ani, Andrada Bituvantis a trăit 80 de ani, Bricena a trăit 40 ani, Iusta a trăit 30 ani, Bedarus a trăit 12 ani. După moartea ei, Herculanus libertul (a pus monumentul) patroanei ce a binemeritat.

104. Inscripție funerară. Pe frontonul lespezii sînt sculptați patru comeneni în fața unei mese cu trei picioare, unde sînt serviți de un sclav. Muzeul din Tg. Mureș.

BIBL. *CIL. III*, 7693 (= 907) (Revizuirea lecturii făcută recent, după original de I. I. Russu, comunicată mie printr-o scrisoare, este folosită mai jos).

D(is) M(anibus). | Ael(ia)¹ Tiiadmes Palmura (domu) | vix(it) an(nis) VIII, Surillio | vix(it) an(nis) XXV, Rufina vix(it) | an(nis) XX, Ael(ius) Bolhas Ban | naei vel(eranus) ex n(umero) Palmur(enorum) | et Ael(ia) Domestica co | niux aeiis (sic) posuerant | filiae piensissimae et du | lc(issi)m(a)e et liberto | men | esteriiis b(ene) m(erentibus).

Trad. Zeilor Mani. Aelia Tiiadmes, născută în Palmyra a trăit 8 ani, Surillio a trăit 25 ani, Rufina a trăit 20 ani; Aelius Bolhas Bannaei, veteran din *numerus Palmyrenorum* și Aelia Domestica, soția sa, au pus (monumentul) prea pioasei și scumpe fiice, libertului și sclavilor ce au binemeritat.

105. Fragment rupt de pe latura dreaptă a unei inscripții pe piatră Dispărut ?

BIBL. G. Téglás, în „Erdély Museum”, V, 1888 p. 65, nr. 21 și Russu, în *SCIV*, IV, 1953, nr. 3–4, p. 792, nr. 2.

...1 | ...[ser(vus ?)] vil(icus) | ...ma | ...[b(ene)] m(erenli) p(osuit).

Trad. ... sclav (?) strîngător de vamă, ... a pus celui ce a binemeritat.

E. MICIA (com. Vețel, r. Ilia, reg. Hunedoara)

106. Altar din piatră. Muzeul din Deva (?). Datează după anii 170 e.n., (Gostar, *SCIV*, 1952, p. 169).

BIBL. *CIL. III*, 7853 (= 1351); *ILS.* 1860 și Kerényi, 727.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | terrae Dac(iae) | et genio p(opuli) R(omani) | et commerci |, Felix Caes(aris) n(ostri) ser(vus) | vil(icus) statio(nis) Pont(is) Aug(usti) | prom(o)l(us) ex st(atione) | Mic(ia) ex vi[k(ario)]... N... .

Trad. Lui Iupiter, cel prea bun și prea mare, pămîntului Daciei, geniului poporului roman și comerțului, Felix, sclav strîngător de vamă, al Cezarului nostru în vama de la Pons Augusti, avansat din vama Micia (unde a fost) locșitor ...

107. Altar de piatră. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 1363 = Kerényi 2004, (o lectură greșită) și I. I. Russu, *Sclavul Atticus*, m „Stud. cer. Șt.”, Acad. R.P.R., Fil. Cluj, 1936, p. 10, n. 6.

Silvano do | mestico. | P(ublius) Ael(ius) Euph[or]us, pro | salute P(ublii) Ael(lii) | Mari con | ductoris | pascui et sa | linar(um) | [(ibens)] v(olum) | s(olvit).

Trad. Lui Silvanus domesticus, pentru sănătatea lui Publius Aelius Marius, arendaș al pășunilor și salinelor, Publius Aelius Euphorus bucuros a îndeplinit făgăduința.

F. DIERNA (Orșova)

108. Lespede (sau altar) descoperită în 1896, azi zidită în peretele unei case din Orșova. Datează din 146–158 e.n.

BIBL. I. I. Russu, în *SCIV*, IV, 1953, nr. 3–4, p. 786.

¹ În *CIL. III*, p. 2333 este dat greșit *Ael(ius)*.

[*I(ovi) o(ptimo)*] *m(aximo)*. | *Bellinus* |, *T(iti) I(ulii) S(aturnini) e(on-ductoris) p(ublici) p(ortorii) | ser(vus) q(ontra) scr(iptor) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Trad. Lui Iupiter celui prea bun și prea mare, Bellinus, sclav socotitor al lui Titus Iulius Saturninus, arendașul serviciului vamal, bucuross și-a îndeplini fâgăduința după merit.

G. TIBISCVM (sat Jupa, com. Zăguzeni, r. Caransebeș, reg. Timișoara)

109. Piatră funerară, azi dispărută.

BIBL. *CIL III*, 7998 (= 1554) și Kerényi, 2157.

Iarse C(ases(aris) (servus?) vix(it) | ann(is) L, P(ublia) Iulia | Successa coniugi | b(ene) m(eren)ti.

Trad. Iarse sclav(?) al Cezarului a trăit 50 ani. Publia Iulia Successa (a pus monumentul) soțului care a binemeritat.

110. Monument onorific. Muzeul din Timișoara.

BIBL. *CIL. III*, 1549; Cumont, *op. cit.*, II, p. 137, nr. 293 și Kerényi, 1981.

S(oli) I(nvicto) N(umni) M(ithrae) | pro salute | P(ublii) Mars(i) |, Hermadio | ac(or) Turran(ii) | Dil. . . . , v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Trad. Zeului Mithras, soarele nelvins, pentru sănătatea lui Publius Aeflus Marsius, Hermadius intendent al lui Turranus, fâgăduința bucuross a îndeplinit-o după merit.

111. Altar de piatră. Muzeul din Timișoara.

BIBL. *CIL. III*, 7997 și Jakábffy Elemér, *Tibiscum*, Lugoj, 1925, p. 28 (în limba maghlară).

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno). | Iulius | Valentin[us] | [f]lamen m(unicipii) T(ibisci) |, pro salutem | suam suorum | que omnium | contubern(al)ium f v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

Trad. Lui Iupiter celui prea bun și prea mare Dolchenus, Iulius Valentinus, flamen al municipiului Tibiscum, pentru sănătatea sa, a lor săi și a tuturor sclavilor (din casă), fâgăduința bucuross și-a îndeplinit-o după merit.

H. AQVAE (satul Călan, com. Crișeni, r. Hunedoara, reg. Hunedoara)

112. Piatră funerară. Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 7893 și Kerényi, 691, 1078 și 1555.

D(is) M(anibus). | C.A. Dedalo | vix(it) an(ni)s LX |, Valeri(a) Cara | vix(it) an(ni)s XXXV |, C.O. . . . , | A. Tetula vix(it) | an(ni)s L, A. Augus | vix(it) an(ni)s XXX, | C.A. Carus, | C.A. Valerianus | veteranus | pare(n)libus | sorq-ribus | feceru(nt) | fa(milia?) Crispina, Vell[illa] (?), | Maxima, Butes eoru[m].

Trad. Zeilor Mani. C.A. Dedalo a trăit 60 ani, Valeria Cara a trăit 35 ani, c. ? o. ?, A. Tetula a trăit 50 ani. A. Augus a trăit 30 ani, C.A. Carus, C.A. Valerianus, veteran a făcut (monumentul) părinților (și) surorilor (prin grija ?) sclavilor, Crispina, Vettilla (?) Maxima și Butes.

I. GERMISARA (sat Cigmău, com. Boblna, r. Orăștie, reg. Hunedoara)

113. Piatră funerară, azi dispărută. Epoca lui Septimius Severus, din anii 209—211 e.n.
BIBL. *CIL. III*, 1399 și Kerényi, 374.

D(is) M(anibus) | M(arco) Aurel(io) Cres | centi Aug(ustorum) (trium) lib(erto) | vix(it) an(nis) LXI et Aureli | ai Florai filiae eius | de|junctae Poetovio | vix(it) a(nnis) XXIII, m(ensibus) XI, dieb(us) XX. | Ael(ius) Iulianus socero | et coniugi pientissimi(mae) b(ene) m(erentibus) p(osu)it.

Trad. Zeilor Mani. Lui Marcus Aurelius Crescens, libert al celor trei Auguști, a trăit 61 ani și Aureliei Flōra, fiicei sale, moartă la Poetovio, care a trăit 23 ani, 11 luni și 22 zile. Aelius Iulianus a pus (monumentul) socrului și soției prea pioase, care au binemeritat.

J. POROLISSVM (sat Moigrad, com. Mirșid, r. Zalău, reg. Cluj)

114. Fragment de altar. Colecție particulară la Careii Mari.

BIBL. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, p. 323, nr. 1; *Ann. épigr.*, 1944, nr. 47 și Kerényi 2359.

[Fór]lunae | [Aug]ustae | [Fe]lix Aug(usti) | n(ostri) vil(icus) sac | rum v(otum s(olvi) l(ibens) m(eritō).

Trad. Închinare (pentru) Fortuna Augusta Felix, intendent al Augustului nostru făgăduința bucuos și-a îndeplinit-o după merit.

115. Lespede funerară. Muzeul din Cluj. Pe dunga superioară a pietrei apar doi lei culcați și un con de pin între ei.

BIBL. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, p. 326, nr. 5 și Kerényi, 2426.

D(is) M(anibus). Eufemus vik(arius) | Peregrini vix(it) | ann(is) XXXV | Erastus con | servo posu(it).

Trad. Zeilor Mani. Eufemus sclav al sclavului Peregrinus a trăit 35 ani. Erastus a pus (monumentul) tovarășului de robie.

116. Piatră funerară. Muzeul din Zalău.

BIBL. *CIL. III*, 7640 (= 6249).

D(is) M(anibus). | Victoriae | Afrae? vix(it) | ann(is) XX. P. AIC | VLA patr | onus | liber(ti?) | (et) libert(a)e b(ene) | m(erentibus).

Trad. Zeilor Mani. Victoria Afra (?) a trăit 20 ani. P. AIC / VLA patronul (a pus monumentul) libertului (?) și libertei care au binemeritat.

K. ALBVRNVS MAIOR (com. Roșia Montana, r. Ctmpeni, reg. Cluj)

117. Piatră funerară, azi dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 7830 (= 1263).

D(is) M(anibus). | Arria Mama | vix(it) ann(is) XXV, pos(uit) | B(r)eucluser(vus) co | niugi b(ene) m(erenti).

Trad. Zeilor Mani. Arria Mama a trăit 25 ani, Breucus sclavul a pus (monumentul) soției care a binemeritat.

118. Tabliță cerată (triptic intact), descoperită în 1855. Se păstra în Muzeul din Blaj. Conține actul de vânzare al unui copil-sclav, din 16 mai 142 e.n.

BIBL. *CIL. III*, p. 490, nr. VII; Paul Fr. Girard, *Textes de droit romain*, ed. V, Paris, 1923, p. 849, nr. 2 și Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, vol. I, București, 1955, p. 213.

Dasius Breucus emit mancipioque accepit | puerum Apalaustum sive is quo alio nomine | est, n(at)ione Grecum, apocatum pro uncis duabus | (denariis) DC de Bellico Alexandri, f(ide) r(ogato) M. Vibio Longo |. Eum puerum sanum traditum esse, furtis noxaeque | solum, erronem, fugitium, caducum non esse | prestari: et si quis eum puerum q(uo) d(e) a(gitur) | partemve quam quis ex eo evicerit, q(uo) m(inus) | emptorem s(upra) s(criptum), eunve ad q(uem) ea res pertinebit, | uti frui habere possidereq(ue) recte liceat: tunc quantum id erit, quod ita ex eo evi | ctum fuerit, t(an)tam p(ecuniam) duplam p(robam) r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit) Dasius Breucus, d(ari) f(ide) p(romisit) | Bellicus Alexandri, id[em] fide sua esse | iussit Vibius Longus |. Proque eo puero, q(ui) s(upra) s(criptus) est, pretium | eius (denarios) DC accepisse et habere se dixit | Bellicus Alexandri ab Dasio Breuco.

Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII. g(eminæ), XVII Kalendas Junias |, Rufino et Quadrato co(n)s(ulibus). Appi Procli vel(erani) | leg(ionis) XIII g(eminæ) Antoni Celeris, Jul(ii) Viatoris |, Ulp(ii) Severi[ni], L. Firmi Primiti | vi, M. Vibii Longi, | fidelissor(is), Bellici Alex[an]dri | r(i) venditor(is).

Trad. Dasius Breucus cumpără și primește prin mancipațiune un sclav cu numele de Apalaustus sau cu alt nume, de neam grec, pe care l-a trecut în chitanță pentru două uncii, denari 600, de la Bellicus al lui Alexandru; fiind pe buna sa credință întrebat de M. Vilius Longus (a spus) că acel sclav predat este sănătos, că n-a săvârșit vreun furt sau pagubă, că nu e vagabond, fugar, nefolșitor (epileptic) și dacă cineva îl va tulbura în stăpînirea aceluia sclav, despre care e vorba (în total) sau în parte, așa încît cumpărătorul mai sus scris sau acel căruia îi va aparține acest lucru nu va putea pe drept să se folosească, să aibă sau să stăpînească acel sclav, atunci la cît se va ridica tulburarea stăpînirii de două ori atît a cerut pe bună credință Dasius Breucus să-i fie dat, pe drept și Bellicus al lui Alexandru a făgăduit pe bună credință că va da; a chezășuit pentru aceasta Vibius Longus și, pentru acel sclav, care e mai sus scris, Bellicus al lui Alexandru a spus că a primit și are prețul lui de 600 denari de la Dasius Breucus. Făcut în canab-ile legiunii XIII Gemina, cu 17 zile înainte de kalendele lui iunie, fiind consuli Rufinus și Quadratus (= 16 mai 142).

(Martori semnatari au fost): Appius Proclus veteran al legiunii XIII gemina, Antonius Celer, Iulius Viator, Ulpius Severinus, L. Firmius Primitivus, garantul M. Vibius Longus și vînzătorul Bellicus Alexandri.

119. Tăbliță cerată (triptic din care s-a păstrat primele două table) descoperită în 1855. Conține contractul de vânzare cumpărare a unei fetețe-sclave, din 17 martie 139 e.n. Muzeul din Budapesta (fig. 17).

BIBL. *CIL. III*, pp. 936 și 2215, nr. VI; Girard, *op. cit.*, p. 850, nr. 3 și Hanga, *Crestomație*, vol. I, p. 212.

Maximus Balonis puellam nomine | Passiam sive ea quo alio nomine est, annorum | circiter p(lus) m(inus) sex, empti sportellaria | emit mancipioque accepit | de Dasio Verzonis, Pirusta ex Kaviereli[o] |, (denariis) ducentis quinque. | Eam

puellam sanam esse, a furtis noxisque | solutam, fugitium erronem non esse | praestari : quot si quis eam puellam |, parlemve quam ex eo quis evicerit, | quominus Maximum Balonis, quo | ve ea res pertinebit, habere possi | dereque recte liceat, tum quanti | ea puella empta est, tantam pecuniam | et alterum tantum dari fide rogavit | Maximum Balonis, fide promisit Dasius | Verzonis Pirusta ex Kavieretio; | proque ea puella, quae s(upra) s(cripta) est, (denarios) ducenti | los quinque accepisse et habere | se dixit Dasius Verzonis a Maximo Balonis.

Actum Karto XVI K(alendas) Apriles, | Tito Aelio Caesare Antonino Pio II et Brullio | Praesente II co(n)s(ulibus).

Mazimi Ve | neli princi | pis, | Masuri Messi | dec(urionis) |, Anneses An | dunocnetis |, Plani Verzo | nis Sclaelis, | Liccai Epicadi | Marciniensi |, Epicadi Plaren | tis qui et Mico |, Dasi Verzonis | ipsius vendi | toris.

Trad. Maximus al lui Bato cumpără și dobîndește — cu 205 denari — prin mancipațiune de la Dasius al lui Verzo, (de neam) pirust din Kavieretium o copilă cu numele de Passia sau cu un alt nume, cam în vîrstă de șase ani, (copilă ce a fost găsită de vînzător) după ce fusese părăsită (de părinți). (Se dă chezășie pentru această copilă) că este sănătoasă și că n-a săvîrșit vreun furt sau pagubă (cuiva) că nu este fugară nici vagabondă. Și dacă cineva îl va tulbura în stăpînirea acelei copile în total sau în parte, așa încît Maximus al lui Bato, sau acel căruia îi va aparține acest lucru nu va putea pe drept s-o aibă și s-o stăpînească, atunci cu atît cu cît (a fost cumpărată) acea copilă și încă o dată pe atît, a cerut Maximus al lui Bato, pe bună-credință, să i se dea și pe (buna sa) credința a făgăduit Dasius al lui Verzo (de neam) pirust din Kavieretium.

Și pentru acea copilă, care este mai sus scrisă, Dasius al lui Verzo a spus că a primit și are 205 denari de la Maximus al lui Bato. Făcut la Kartum cu 16 zile înainte de calendele lui aprilie, fiind consuli pentru a doua oară Titus Aelius Caesar, Antoninus Pius și Bruttius Praesens.

(Mărturia și semnătura :) Maximus Veneti fruntașul, Masurius Messi, decurionul, Annesis Andunocnetis, Planius Verzonis Sclaelis, Liccaius Epicadi Marciniusus, Epicadus Plarentis zis și Micus și a lui Dasius Verzonis vînzătorul.

120. Täbliță cerată (triptic intact), descoperit în 1855. Conține un contract de vânzare a unei femei-sclave, din anul 160, oct. 4. Muzeul din Blaj (?).

BIBL. *CIL. III*, pp. 959 și 2215, nr. XXV; și Girard, *op. cit.* p. 850, nr. 4 și Hanga, *Crestomație*, vol. I, p. 211.

Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII g(eminae) (centuria) Cl(audii) Mari emit mancipio | que accepit mulierem nomine Theudotem, sive ea | quo alio nomine est, n(atione) Crelicam, apochalam pro uncis | duabus (denariis) quadringentis viginți de Cl(audio) Phileto f(ide) a(ccepto) Alexandro Antipatri. | Eam mulierem sanam traditam esse explori s(upra) s(cripto), et si | quis eam mulierem, q(ua) d(e) a(gitur), parlemve quam quis ex ea | quid evicerit, q(uo) m(inus) employem s(upra) s(criptum) eunve, ad quem | ea res pertinebit, uli frui habere possidereque recte | liceat, tunc quantum id erit, quot ita ex ea [quit] | evictum ablatumve fuerit, sive quot ita licitum | non erit, tantam pecuniam probam recte dari f(ide) r(ogavit) | Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(ionis) s(upra) s(criptae), d(ari) f(ide) p(romisit) Cl(audius) Philetus. | Id fide sua esse iussit Alexander Antipatri. Inque ea(m) mulierem quae s(upra) s(cripta) est, pretium ejus (denarios) CCCXX | accepisse et habere se dixit Cl(audius) Philetus a Claudio | Iuliano mil(ite) s(upra) s(cripto).

Act(um) canab(is) leg(ionis) XIII g(eminae) | IIII nonas Octobres Bradua f et Varo co(n)s(ulibus).

Val(eri) Valentis | [le]g(ionis) XIII g(enimae) | ; Cn. Vari A.....ae f Ael(i) Dionysi vel(erani) | leg(ionis) | ; Paulini s.....ris | ; Iul(i) Victorini | ; Αλεξανδρει Αντιπατρι σεκο(ν)δο αυκτορ σερναι | ; [Cl(audi) Phileti vendi | toris ipsius.

Trad. Claudius Iulianus, soldat în legiunea XIII Gemina, din centuria lui Claudius Marius, cumpără și primește prin mancipațiune o femeie cu numele Theudote, fie cu un alt nume, de neam din Creta, trecută în chitanță pentru două uncii, denari patru sute douăzeci, de la Claudius Philetus, fiind chezaș Alexandru al lui Antipater. Această femeie a fost predată cumpărătorului mai sus scris sănătoasă și dacă cineva îl va tulbura în stăpînirea acelei femei despre care e vorba, în total sau în parte, așa încît cumpărătorul mai sus scris sau acela căruia îi va aparține acest lucru nu va putea pe drept să se folosească, să aibă și să stăpînească aceea femeie, atunci la cît se va ridica tulburarea și împiedicarea stăpînirii (asupra acelei femei) sau intruct nu-i va fi îngăduit (s-o stăpînească), atîția bani drepti a cerut să-l fie dați pe (bună) credință, lui Claudius Iulianus, soldatul din legiunea mai sus scrisă (și) a făgăduit pe (bună) credință Claudius Philetus să-i dea.

Că așa va fi, a chezășuit pe credința sa Alexandru al lui Antipater. Cu privire la această femeie, care este mai sus scrisă, Claudius Philetus a spus că a primit și a avut prețul ei de 420 de denari de la Claudius Iulianus, soldatul mai sus scris.

Făcut în kanabele legiunii XIII Gemina, cu patru zile înainte de none'e lui Octombrie, pe cînd erau consuli Bradua și Varus. (= 4 oct. 160 e. n.).

(Pecețiile și semnăturile lui) Valerius Valens din legiunea XIII Gemina, ale lui Cneius Varus A..... ale lui Aelius Dionysius, veteran al legiunii, ale lui Paulinus..... ale lui Iulius Victorinus, ale lui Alexandru al lui Antipater, eu am iscălit ca al doilea chezaș, ale lui Claudius Philetus, vînzătorul însuși.

121. Tăbliță cerată (triptic) din care s-au păstrat primele două tablete. Conține contractul de constituire a unei societăți bănești, din 28 martie 167 e.n. Muzeul din Berlin.

BIBL. *CIL. III*, p. 950, nr. XIII; Girard, *op. cit.*, p. 862 și Hanga, *Crestamație*, vol. I. p. 214.

Inter Cassium Frontinum et Iulium | Alexandrum societas dani[st]ariae ex | X Kal. Ianuaris, q(uae) p(roximae) f(uerunt) Pudente e[t] Polione co(n)s(ulibus), | in prid[i]e idus Apriles proximas venturas ita conve | n[i]t, ut quidq[ui]d in ea socie | tati arre | natum fuerit lucrum damnumve acciderit, | aequis portionibus s[usc]ipere debebunt. | In qua societate intuli[st] Iulius Alexander nume | ratos sive in fructo (denarios) [qu] ingentos et Secundus | Cassi Palumbi servus ac[tor] intulit (denarios) ducentos | sexaginta septem pr..... tin II..... sum Alburno d[ebe]bit. | In qua socie[tate] si quis d[olo] ma[lo] fraudem fec[isse] de[ ]prehensus fue[rit], in a[sse] uno (denarium) unum ..... | (denarium) unum (denarios) XX ..... alio inferre deb[ebi]t | et tempore perac[t]o de[ ]duc[t]o aere alieno sive | summam s[upra] s[criptam] s[ibi] recipere sive, si quod superfu[er]int, | dividere d[eb]ebunt]. Id d[ar]i f[er]i p[rae]stari que stipulatus est | Cassius Frontin[us], sponon[dit] Iul(ius) Alexander. | De qua re dua paria [ta]bularum signatae sunt. | [Item] debentur Lossae (denarios) L, quos a socis s[upra] s[criptis] accipere debebit |.

[Act(um) Deusa]re V kal. April. Vero III et Quadrato co(n)s(ulibus).

Trad. Între Cassius Frontinus și Iulius Alexander s-a încheiat o întovărășire de împrumut cu dobândă, din ziua a zecea înaintea calendelor lui ianuarie ce au trecut de curînd; pe cînd Pudens și Pollio erau consuli, pînă în ajunul idelor lui aprilie, ce vor veni în curînd, în așa fel încît orice ar fi fost arvunit și orice se va cîștiga sau se va pierde va trebui să se împartă în părți egale. În această întovărășire Iulius Alexander a pus 500 denari, bani numărați sau în venituri, și Secundus, sclavul lui Cassius Palumbus, ca împrumutnicit, a depus 200 denari pentru Frontius . . . . 67 . . . . trimis la Alburnus.

În această întovărășire dacă cineva va fi prins că va fi făcut vreo înslăciune prin viclenie . . . . va trebui să dea celuiilalt pentru un as un denar . . . . (iar) pentru un denar 20 de denari, și după ce va trece termenul, vor trebui sau să primească suma mai sus scrisă, sau, de va prisosi ceva, să împartă.

Cassius Frontinus a cerut, prin stipulație, ca acest lucru să se dea, să se facă și să se îplinească (iar) Iulius Alexander a făgăduit aceasta.

Pentru aceasta, au fost semnate două asemenea table.

De asemenea, se datorează lui Lossa 50 de denari pe care va trebui să-i primească de la întovărășiiți mai sus scriși.

Făcut la Deusara, cu 15 zile înainte de calendele lui aprilie, pe cînd erau consuli Verus pentru a treia oară și Quadratus. (= 28 martie 167).

L. AD MEDIAM (com. Mehadia, r. Almaș, reg. Timișoara
și Băile Herculane (r. Almaș, reg. Timișoara)

Nu este bine precizat căreia dintre localități îi aparține materialul epigrafic descoperit în aceste două centre romane.

Datorită acestei confuzii ce s-a făcut în trecut, îl prezentăm laolaltă aici.

122. Inscripție votivă, azi dispărută. Altarul este probabil descoperit la Băile Herculane așa cum rezultă și din închinarea pentru Hercule.

BIBL. *CIL. III*, 1565 și Kerényi 2085.

Herculi pro | salute imp(eratoris) | M(arci) Aurel(ii) Anto | [nini Pii Aug(usti) | et Iuliae Dom]nae Aug(ustae) matri | Aug(usti) et castrorum | sub cura Iul(ii) Pa | terni proc(uratoris), Syntrophus | vil(icus).

Trad. Lui Hercule, pentru sănătatea împăratului Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus și a Iuliei Domna Augusta, mamă a împăratului și a castrului, prin grija procuratorului Iulius Paternus, Syntrophus intendent (a pus monumentul).

123. Altar de piatră, azi dispărut și păstrat într-o copie dubioasă. Datează din anul 157 e.n. Dediția pentru Hercule pledează pentru descoperirea lui la Băile Herculane.

BIBL. *CIL. III*, 1568 și I. I. Russu, *SCIV*, IV, nr. 3-4, 1953, p. 788.

HERCVLI. AVG. VALER. M
FELIX. RVFI. SATVRNINI. C.P.P.
T.P. EXPR. IV. STATIONIS
TSIERNEN. IIII. ID. ANNO. XI
BARBATO. ET REGVLO. COS.
EX VOTO POSVIT

Lectura probabilă : *Herculi Aug(usto) saluifero (?) (sau sacrum?) | Felx T. Iul(ii)? Saturnini c(onductoris) p(ublici) p(ortorii) | l(ertiae?) p(artis?) ex pr(ivatis)? IV (?) stationis | Tsiernen(sis) IIII id(ibus) anno XI | Barbato et Regulo co(n)s(ulibus) | ex voto posuit. |*

Trad. probabilă : Lui Hercule Augustul vindecătorul ? (sau închinare?), Felix (sclavul) lui Titus ? Iulius ? Saturninus, arendașul părții a treia ? din vămile publice IV ? . . . a stațiunei Dierna, la 4 ale idelor (?), în anul al XI, fiind consuli Barbatus și Regulus, și-a îndeplinit făgăduința.

124. Altar votiv, adus cândva la Caransebeș de la Băile Herculane (Comunicarea I. I. Russu). Muzeul din Viena.

BIBL. *CIL. III*, 1573, a și Kerényi 1961.

Herculi sancto. Eutyches ael(or) | P(ublīi) Aeli(i) Antipatri ex voto posuit.

Trad. Lui Hercule cel sfânt, Eutyches, sclav intentent al lui Publius Aellus Antipater, a îndeplinit făgăduința.

M. DOȘTAT (r. Sebeș, reg. Hunedoara)

125. Relief mithriac, Muzeul din Deva.

BIBL. *CIL. III*, 7729 (= 968), *ILS. 4241* ; Cumont, *op. cit.*, II, p. 134, nr. 256 și Kerényi, 64 și 295.

a) *Io(vi) S(oli) invi(cto) | deo genitorū | r(upe) n(ato).*

b) *L(ucius) Aeli(us) Hylas (vicesimae) l(ibertus)¹ pr(o) sa(lute) et Horientis, fil(ii) sui et Apuleia(e) eius ; sig(num) numinis cum absidata | ex voto pos(uit).*

Trad. Lui Iupiter Soarelui nelnvins, zeului creator, născut din stîncă. Lucius Aelius Hylas, libert stringător al impozitului de 5 %, pentru sănătatea (sa), a fiului său Horiens și (a soției) sale Apuleia, și-a îndeplinit făgăduința (și a pus) chipul zeului cu bolta.

N. MINTIA (com. Soimuș, r. Ilia, reg. Hunedoara)

126. Piatră de mormînt, azi dispărută.

BIBL. *CIL. III*, 1382 și Kerényi, 2528.

D(is) M(anibus). | Memoriae | C(aii) Licini | Coll(ina) (tribu) Caes(aria) | Pontici, vel(erani) | alae I Aug(ustae) | I[ture]o[r(um) ?] viz(it) | an(nis) L, [mil(ita-vil) an(nis) . . . .] | Licin[iu]s Eup | [r]epes [l(ibertus)] p(atrono) f(ecit).

Trad. Zeilor Mani. Memoriei lui Caius Licinius Ponticus din tribul Collina (născut) în Caesarea, veteran din *ala I Augusta Itureorum*, a trăit 50 ani, a făcut serviciu militar . . . . ani ; Licinius Euprepes libertul, a făcut (monumentul) patronului.

127. Piatră de mormînt cu o parte din epitaf în versuri, azi zidită într-un perete al bisericii din Mintia.

BIBL. *CIL. III*, 7868.

¹ Rostowzew, *Staatspacht*, p. 389, completează greșit aici *XX (l(ibertatis))*.

D(is) M(anibus), | Aelia Hygia vix(it) annis XVIII | Ael(ius) Valent(inus) | dec(urio) col(oniae) [Ap ?] ul(i) [f]lam[en col(oniae) ?] | libertae et co(n)iugi | gratae | quam tempus durum | rapuit familiam | que simul. Dacia te | voluit, possedit | Micia secum. Hae | puella multum adqu(e) | in aev(u)m vale.

Trad. Zeilor Mani. Aelia Hygia a trăit 18 ani. Aelius Valentinus decurion al coloniei Apulum (?), flamen al coloniei, (pune monumentul) libertei și soției sale dragi, pe care a răpit-o timpul aspru împreună cu cei din casă. Dacia te-a dorit, Micia te are acum cu ea. Salutare copilă și pentru mult timp mergi în eternitate !

O. PĂULENI (r. Odorhei, reg. Autonomă Maghiară)

128. Altar votiv. Muzeul din Sf. Gheorghe.

BIBL. A. Buday în „Dolgozatok”, IV, 1928, p. 300 ; C. Daicoviciu în ACMTr. 1929, p. 311 (dă lectura corectă) și Ann. épigr. 1937, nr. 141.

Soli in | victo pro | salute | C(ai) Iuli Valen | [l]ini c(onductoris) salinar(um) | C]. Iulius Omucio | [l]ibertus actor | posuit.

Trad. Soarelui neînving, pentru sănătatea lui Caius Iulius Valentinus arendaș al salinelor, Caius Iulius Omucio libertul, intendent, a pus (monumentul).

P. PETREȘȚII DE JOS (c. Petrești, r. Turda, reg. Cluj)

129. Piatră funerară, azi dispărută (provine de la Potaissa sau Apulum). Lectura inscripției rămîne cu totul nesigură.

BIBL. CIL. III, 1211.

D(is) M(anibus) | P(ublio) Ael(io) Victo | ri Plautiano | dec(urioni) muni- | [ci]p(it). | Salvia co(n)iux Se | cund[ina]? ver(na) | Iunia . . . . | . . . . menti) . . . . Frontina | . . . . [b(ene)] m(erenti).

Trad. Zeilor Mani. Lui Publius Aelius Victor Plautianus, decurion al municipiului, Salvia soție, Secundina (?) sclavă născută în casă, Iunia . . . . menti . . . . Frontina . . . . celui ce a binemeritat (i-au pus monumentul).

Q. PLUGOVA (r. Almaș, reg. Timișoara)

130. Piatră de mormînt. Dispărută (?)

BIBL. CIL. III, 8011.

D. Baebatius [C]hr[y]san | tus Aug(ustalis) col(oniae) Zermi | [z]egetusae vix(it) ann(is) | LXVI. H(ic) s(itus) e(st). Proscrip | tus per Baebaliam | Gam[i]cen co(n)i(ugem) et co | [l]ibertam | et co[h]eredibus IIII.

Trad. D. Baebatius Chrysantus, augustal al coloniei Sarmizegetusa a trăit 66 ani. Aici este înmormîntat. (Monumentul) s-a ridicat de către Baebatia Gamice soție și colibertă, împreună cu cei patru comostenitori.

R. SEGHEĐIN (R.P. Ungaria)

131. Fragment de inscripție aflat între ruinele cetății medievale. Muzeul din Seghedin.

BIBL. C. Sebestyén, în „Dolgozatok”, 1925, n. 1—2, p. 153 și N. Gostar, în SCIV., II, 1951, nr. 2, p. 169.

..... [cond(uctoris) p(ublici) p(ortorii) / el prae(ecti) ve]hicul[o] / rum / ,
Mercalo[r] vil[ic(us)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) ?

Trad. ..... al arendașului vămilei și al prefectului cărașiei publice, Mercator, intendent, făgăduința bucuroasă a îndeplinit-o după merit.

S. SIC (r. Gherla. reg. Cluj)

132. Altar de piatră. Muzeul din Cluj.

BIBL. CIL. III, 7637 (= 6247) și Kerényi, 2022.

Silvano[sacrum]pro[sal(ute)]Cl(audii) Rufin[i], Myro ei]usdem (servus).

Trad. Închinare lui Silvan, pentru sănătatea lui Claudius Rufinus, Myro (sclav) al aceluiaș (a pus monumentul).

T. COM. MĂCICAȘU (c. Denșuș, r. Cluj, reg. Cluj)

133. Altar de piatră. Muzeul din Cluj.

BIBL. O. Floca în AISC. I, 1928—1932, p. 106, nr. 3.

*Silvano si / vestri po / suit For / tunatus Theupropi / v(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erito).*

Trad. Lui Silvanus silvester, Fortunatus Theupropi a pus (monumentul) și a îndeplinit făgăduința bucuroasă, după merit.

U. PROVENIENȚĂ NECUNOSCUTĂ

134. Piatră funerară din calcar. Muzeul din Turda (fostă într-o colecție particulară, din Petreștii de jos, r. Turda). Monumentul provine din Zlatna sau Turda.

BIBL. CIL. III, 1610; I. I. Russu, SCIV. IV, nr. 3—4, 1953, p. 792 și SCIV VI, 1955, nr. 3—4, p. 883 urm.

*D(is) M(anibus) / Scauriani / Caes(aris) n(ostri) ser(vi) vili(ci) / vix(it) an-
(nis) XXIII / Fuscianus / fratri b(ene) m(erenli) p(osuit).*

Trad. Zeilor Mani. Scaurianus sclav, intendent al Cesarului nostru a trăit ani 23. Fuscianus a pus (monumentul) fratelui care a binemeritat.

135. Piatră funerară, azi dispărută. Fostă într-o colecție particulară din satul Petreștii de jos. Poate fi din Apulum (I. I. Russu).

BIBL. CIL. III, 1609 și Kerényi, 123 și 200.

D(is) M(anibus). / [Ae]lia [Val]eria vix(it) / ann(is) LX et Tib(erius) [C]laudius / Festus vix(it) an(nis) XX / et Ael(ius) Valerius vi / x(it) an(nis) XVI. Ael(ius) Satur / ninus Aelia Val / [ent]ina liberti patro / na[e]] bene merit(ae) / posuerunt.

Trad. Zsilor Măni. Aelia Valeria a trăit 60 ani și Tiberius Claudius Festus a trăit 20 ani și Aelius Valerius a trăit 16 ani. Aelius Saturninus (și) Aelia Valentina libertzii au pus (monumentul) patroanei care a binemeritat.

136. Piatră de mormânt (Zlatna ?), azi dispărută. ?

BIBL. *CIL. III*, 1622; Dessau, *ILS.* 1532 și Kerényi, 1201.

Aurel(iae) Ianuariae filiae / piissimae, q(uae) vix(it) an(nis) IIII / m(en)sibus VII, diebus XVI. / Romanus Aug(usti) lib(ertus) proc(urator) / aur(ariam) pater [(ecit)].

Trad. Aureliei Ianuaria, fiicei prea pioase, care a trăit 4 ani, 7 luni și 16 zile, Romanus, libert, al împăratului și procurator al minelor de aur, tatăl, a făcut (monumentul).

137. Monument funerar, azi dispărut.

BIBL. *CIL. III*, 6265.

Cocceiae / Valeriae / P(ublius) Tenacius / Gemellinus / Aug(ustalis) col(oniae) Apul(i) / ex testam(en)to P(ubli) Tenaci / Vindicis / (centurionis) leg(ionis) p(onendum) c(uravit). / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

Trad. (Pentru) Cocceia Valeria. Publius Tenacius Gemellinus augustal al coloniei Apulum s-a îngrijit a se pune monumentul, (în urma dispozițiilor) testamentului lui Publius Tenacius Vindex, centurion al legiunii. Locul s-a dat printr-un decret al decurionilor.

V. INSCRIPȚII DUBIOASE (sclavi sau libertzi)

138. ROMVLA. Altar din calcar. Muzeul din Craiova.

BIBL. *CIL. III*, 8025 și Tudor, în „Dacia”, VII—VIII, p. 354, nr. 2.

I(ovi) o(plimo) m(aximo) / ex desi / g(natione), Ioncul(us)? / [et] Iono v(o) / (erunt).

Trad. Lui Jupiter cel prea bun și prea mare, au închinat (altarul) în urma unei prevestiri, Ioncutus? și Iono.

139. SARMIZEGETVSA. Fragment dintr-o placă de marmoră. Muzeul din Sarmizegetusa.

BIBL. Daicoviciu, în *Dacia*, I, p. 245, nr. 3.

... uni / ... [M]a[r]cus / ... [Vale]ntinus / ... Antipater / ... [Cr]escentio? / ... [Euty]ches / ... us / ... [Vi]talianus e(t) Surio / ...

Trad. ...uni... Marcus... Valentinus... Antipater... Crescentio?... Eutyches... us... Vitalianus și Surio.

140. SARMIZEGETVSA. Inscripție funerară, zidită în biserica din satul Densuș.

BIBL. *CIL. III*, 1529.

D(is) M(anibus). | Candidae | vix(it) an(nis) XXV... | Eucharis | tus coniugi | bene merenti | p(osuit).

Trad. Zeilor Mani. Eucharistus a pus (monumentul) soției (sale) Candida care a trăit 25 (?) ani și a binemeritat.

141. SARMIZEGETVSA. Monument votiv. Muzeul din Blaj.

BIBL. *CIL. III*, 1436; *ILS.* 4229 și Cumont, *op. cit.*, II, p. 137, nr. 287.

Soli in | viclo M | ihrae ani | celo, Her | madio | volum |, solvit | l(ibens) m(erito).

Trad. Soarelui nelnvins, lui Mithras nebiruitul, Hermadio, făgăduința bucuroso a îndeplinit după merit.

142. APVLVM. Altar votiv. Muzeul din Viena.

BIBL. *CIL. III*, 1081 și Dessau, *ILS.* 3594.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et dis pe | nalibus, Scaurianus.

Trad. Lui Iupiter cel prea bun și prea mare și zeilor Penați, Scaurianus (pune monumentul).

143. APVLVM. Monument funerar dus în muzeul din Viena.

BIBL. *CIL. III*, 1253.

D(is) M(anibus). | Ursulus | vixit annis | XXIIII, Lupu | la fratri b(ene) m(erenti) pos(uit).

Trad. Zeilor Mani. Ursulus a trăit 24 ani; Lupula a pus (monumentul) fratelui care a binemeritat.

144. POTAISSA. Monument votiv. Muzeul din Viena.

BIBL. *CIL. III*, 897.

Marti amico | et consentienti | sacrum | Hermias dedicavit | idemq(ue) vovit.

Trad. Lui Marte prieten și înțelegător, închinare. Hermias a dedicat (monumentul) așa cum l-a promis.

145. POTAISSA. Monument votiv. Muzeul din Viena.

BIBL. *CIL. III*, 898.

Mercurio | consentienti | sacrum |. Hermias dedicavit | idemq(ue) vovit.

Trad. Lui Mercurius înțelegător, închinare. Hermias a dedicat (monumentul) după cum l-a promis.

146. MICIA. Fragment de piatră, azi dispărut.

BIBL. *CIL. III*, 1368.

..... RENPI..... | .... [libert?]us Aug(usti)..... | VIT... *Trad.*

Trad......RENPI..... | libert? al împăratului..... VIT.....

147. Com. Dezmir (r. Cluj, reg. Cluj) Piatră votivă. Muzeul din Cluj (fig. 11).

BIBL. *CIL. III*, 7661 (= 863).

D[e]o | Silvano | pro salu | te Ael(ii) Iulia | ni, Securus | posuit.

Trad. Zeului Silvanus, pentru sănătatea lui Aelius Iulianus, Securus a pus (monumentul).

148. ILIȘUA (com. Uriu, r. Beclean, reg. Cluj). Monument funerar, azi dispărut. Pe frontonul lui erau sculptate chipurile unei femei și al unui băiat ce țineau cupe în mâini.

BIBL. *CIL. III*, 816.

D(is) M(anibus) | ... Aug(usti?) v[erna?] ... vizit] | ann(is) III... | ... | Aur(elius)... | u(xori) p(iissimae) f(ecit).

Trad. Zeilor Mani..... sclavă născută în casa împăratului? ... a trăit ani III ..... Aurelius ..... a făcut (monumentul) soției prea pioase.

149. ILIȘUA (com. Uriu, r. Beclean, reg. Cluj). Monument funerar, azi dispărut.

BIBL. *CIL. III*, 806.

D(is) M(anibus). | Cocceius Iulius | eq(ues) al(ae) Front(onianae) stip(endiorum) VII, | vizit an(nis) XXVII; Primus | h(eres) f(aciendum) c(uravit).

Trad. Zeilor Mani. Cocceius Iulius călăraș din *ala I Frontoniana*, a primit șapte ani soldă (și) a trăit 27 ani; Primus, moștenitor s-a îngrijit a se face (monumentul).

În timp ce această lucrare fusese culeasă, s-au publicat inscripțiile de mai jos :

150. DOMNEȘTI (r. Bistrița, reg. Cluj). (Muzeul din Bistrița). Altar descoperit în 1913 și publicat greșit de G. Fischer, în „Korespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, XLIV, 1921, p. 71 urm. (reprodus apoi de V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 51; C. Daicoviciu, în *ACMITr.*, 1929, p. 308, nr. 2; *Ann. épigr.*, 1930, nr. 10; etc. (fig. 10).

BIBL. I. I. Russu, *Sclavul Atticus*, în *Studii și cercet. Ist. Acad. R.P.R. — Filiala Cluj*, 1956, p. 8 urm. (dă lectura corectă).

[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) et I(unoni) M(inervae) — sau I(nvicto) M(ithrae) | [pro sal(u)l(e) Ael(i) | Mari fl(aminis) col(oniae) | c]onduc(toris) pas(cui) | et salina(rum). At | ticus act(or) eius | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Trad. „Lui Iupiter cel prea bun și prea mare și Iunonei (și) Minervei (sau nebiruitului Mithras), pentru sănătatea lui Aelius Marius, flamen al coloniei, arendaș al pășunilor și salinelor. Atticus, intendentul său a împlinit bucuros promisiunea făcută”.

După predarea la tipar a acestei monografii, Muzeul Național de Antichități din București a achiziționat o interesantă inscripție ale cărei date nu au putut intra în corpul capitolelor de mai sus.

151. MOLDOVA NOUĂ (raion Moldova Nouă, reg. Timișoara). Placă din marmură de mărimea : 50 × 36 × 4 cm și cu litere înalte de 3 — 5 cm (fig. 26). Monumentul s-a descoperit în pământ la o adâncime de 2 m, cu prilejul săpării fundațiilor pentru baza VIII Competrol, depozitul Moldova Nouă (fig. 26).

BIBL. D. Tudor, *Piatră funerară romană descoperită în Banat*, în *Anal. Univ. „C. I. Parhon”*, București. Sec. Ist. 9, 1957, p. 9 urm.

D(is) M(anibus).

P(ublius) Ael(ius) Aelian(us)

viz(it) ann(is) III,

*d(iebus) XXX <Λ>. Piper(as?)
 Timostrati disp(ensatoris)
 vik(arius) et Ael(ia) Epicte(sis)
 parentes filio
 bene merenti
 fecerunt.*

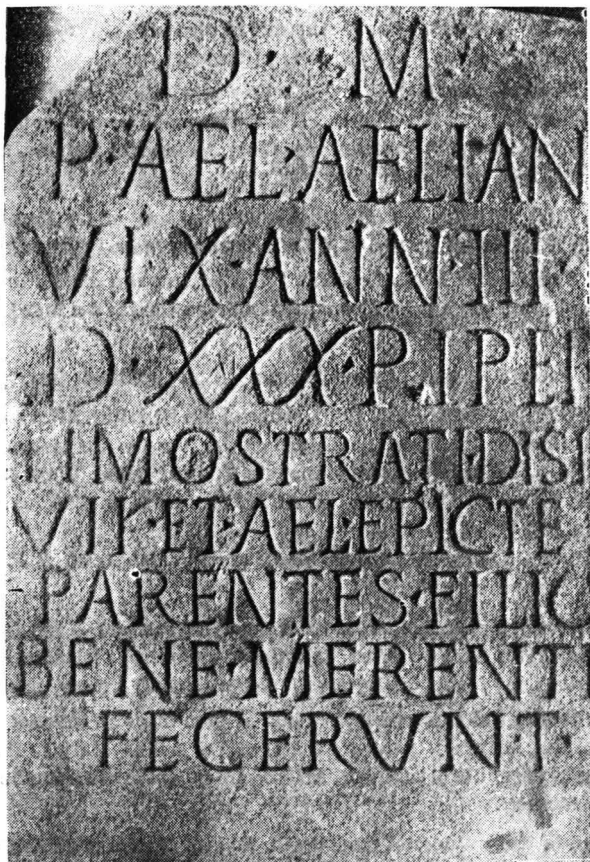

Fig. 26. — Piatra de mormint a lui *P. Ael. Aelianus*, fiul sclavului *Piperas* al lui *Timostatus* și al femeii *Aelia Epictesis* (Moldova Nouă).

Trad. Zeilor Mani. Publius, Aelius Aelianus a trăit trei ani și 30 zile Piperas al lui Timostratus; *dispensator vikarius* și Aelia Epictesis, părinții, au pus fiului care a binemeritat.

Litelele grecești Λ | pot indica o repetare a vârstei copilului, exprimată în cifre latine și în care este înscris numeralul grecesc. După caracterul literelor, piatra se datează de la începutul secolului III e.n.

Piatra de mormint se pune de un *servus privatus* în funcție de locțiitor al unui *dispensator*. El aparține ca sclav unui oarecare Timostratus, un străvechi nume grecesc. Se poate ca acest stăpîn să fi fost unul din arendașii minelor din sudul Banatului în a căror administrație se folosea de acest sclav. Numele sclavului este de întregit *Piper(as)*, *Piper(us)* sau *Piper(culus)*, cf. *CIL. III*, 5837; II, 4970, 392; VIII, 3412, 3526; XII, 5686, 692 și 3896. Aelia Epictesis, soția sclavului era o femeie liberă, însă după nume de origine servilă. Ca și primii doi poartă tot un nume grecesc. Interesant apare numele copilului Publius Aelius Aelianus, al cărui nume cu *tria nomina*, cu rezonanță romană este construit după gentiliciul mamei. Deși mort la trei ani, părinții beneficiind de calitatea de persoană liberă a mamei, îi făuresc nume de cetățean roman, deși vârsta și nici originea nu-i dădeau copilului dreptul la aceasta.

Pentru Dacia, inscripția aceasta ne oferă prima dată un *dispensator privatus*.

52. AMPELVM. Altar din calcar aflat în Pătrînjeni prin 1910 și dus ca picior de masă de altar în satul vecin Valea Mică, unde se află și azi (biserica din pădurea Negraia). Datează din ianuarie, anul 215 e.n. A fost nedescoperit de I. I. Russu, care a avut bună-voința a-micomunica textul inscripției :

Cereri Aug(ustae) / sacr(um) / |S|uridacus Aug(usti) n(ostru) / disp(ensator) aura(riarum) cum suis / dedica(nte) A(ulo?) Senec. ? / . . . Contiano (Pontiano??) v(iro) [p(erfectissimo)?] / procuratore) / . . . non(as) Ian(uarias) Laeto (iterum) / et Cerialis co(n)s(ulibus).

Trad. Închinare Cererii Augusta (face) Suriacus, casier-contabil al minelor de aur, procurator fiind prea strălucitul bărbat A(ulo?) Senec... ? ... Contiano (Pontiano??), (s-a pus) la... nonele lui Ianuarie, consuli fiind Laetus a doua oară și Cerialis.

Apare deci un alt *dispensator* cu nume oriental-semitic (Russu). Funcția ca *dispensator aurariarum* îndeplinită de Suriacus pe lângă procuratorul minier al cărui nume ne este clar păstrat pe piatră, apare prima dată în epigrafia din Dacia. Suriacus este tot dintre slujbașii sclavi îmbogățiți prin funcție, are *peculium* și familie. Data inscripției asigurată prin numele consulilor (anul 215 e.n.) constituie o bună indicație despre continuarea exploatărilor miniere și după distrugerile războaielor marcomanice (contrar părerii lui Mommsen).

LISTA FIGURILOR

	Pagina
1. Populația dacă se coboară din munți (Columna Traiană)	42
2. Captivi daci închiși într-o cetate (Columna Traiană)	44
3. Armata romană capturează copii lui Decebal (Columna Traiană)	45
4. Captivi barbari duși în sclavie de un soldat roman (metopă a monumentului triumfal dela Adamclisi)	48
5. Statuia unui sclav dac (Muzeul Lateran din Roma)	49
6. Dac de rînd (<i>comatus</i>) dus în sclavie la Roma (Muz. Vatican)	50
7. Nobili daci duși în robie în Italia (Muz. din Neapole)	51
8. Piatra de mormînt pusă de sclavul <i>Philetus</i> , soției sale <i>Iulia Philumene</i> (Muz. „Porțile de Fier” din T. Severin).	76
9. Altar închinat de sclavul <i>Victorinus</i> pentru sănătatea stăpînei sale Antonia Ruța din Ampelum	92
10. Altarul închinat de sclavul <i>Allicus</i> (Domnești)	94
11. Altarul ridicat de sclavul <i>Securus</i> (Dezmir)	124
12. Altar pus în cinstea zeului Mitras de sclavul <i>Dioscorus</i> din Apulum (Muz. Cluj)	131
13. Altar ridicat de sclavul <i>Romanus</i> (Ampelum).	136
14. <i>Villa rustica</i> dela Hobița	144
15. Fier de plug din ferma romană de la Hobița	146
16. Inscripția sclavilor <i>Apulensis</i> și <i>Eutyche</i> din Drobeta	159
17. Tăbliță cerată cu contractul de vânzare al slavei <i>Passia</i>	161
18. Altar ridicat de libertul <i>Neplunalis</i> la Ampelum	190
19. Inscripție privitoare la un cîntar public administrat de liberti la Sarmizegetusa	191
20. Piatra funerară a veteranului drobetan <i>Aelius Bassus</i> , pusă de libertul său <i>Helpizon</i>	192
21. Piatra de mormînt a negustorului drobetan <i>Ionicus</i> , pusă de libertul său <i>Aelius Primitivus</i>	194
22. Inscripție pusă pe mormîntul veteranului <i>Diophantus</i> prin grija fiicei sale și a libertei <i>Aelia Eutychia</i> din Drobeta	195
23. Piatră de mormînt pusă de un soț pentru liberta și soția sa <i>Asclepia Chrona</i>	198
24. Palatul Augustalilor din Sarmizegetusa	
25. Piatră de mormînt pusă de sclavul <i>Erechticus</i> unui fiu al său	258
26. Piatra de mormînt a lui <i>P. Ael. Aelianus</i> , fiul sclavului <i>Piperas</i>	278

ИСТОРИЯ РАБСТВА В РИМСКОЙ ДАКИИ

РЕЗЮМЕ

В румынской и зарубежной историографии не появлялось до настоящего времени полных и специальных исследований по вопросу о рабстве в римской Дакии.

При дакийском общественном строе до завоевания Дакии римлянами общество разделялось на антагонистические классы и на рабов. Многие рабы использовались в Дакии для постройки больших военных укреплений, для сельскохозяйственных работ или продавались за рубежом. В Дакии рабство ограничивалось пределами домашнего хозяйства и можно считать, что лишь после завоевания ее римлянами рабство приобрело свой классический тип на всей территории этой римской провинции. Освещение значительных минеральных и земельных богатств в новой провинции обусловило значительное увеличение числа рабов.

Для восстановления истории рабства в римской Дакии единственными источниками, которыми располагал автор, являются эпиграфические тексты, касающиеся рабов и отпущенников, собранные в количестве 152 текстов в *supplementum epigraphicum*, приложенном в конце этой книги.

Богатства земли и ее недр, а также более сложный государственный административный аппарат, были причиной того, что в Верхней Дакии (137 эпиграфических свидетельств) рабство было более развито, чем в Нижней Дакии (14 эпиграфических свидетельств). Большинство надписей, относящихся к рабству, встречалось в экономически развитых городах (Сармисегетаза, Апулум, Ампелум и др.).

В дакийских письменных памятниках автором найдено 100 упоминаний о рабах (51 *servi privati*, 49 *servi publici*) и 85 об отпущенниках. Из них в 17 упоминаются рабыни, в 11 — отпущенницы и в 17 — дети. Главным рабовладельцем был император, за которым следуют различные *conductores*, городская аристократия, ветераны, города, храмы и пр.

Войны Траяна за завоевание Дакии были жестокими и кровавыми. Римляне захватывали много пленных даков, которых превращали в рабов для эксплуатации богатств завоеванной провинции или высылали их за ее пределы. Ионнес Лидус говорит, что Траян вводил из Дакии много мужчин. Их отправляли для боев в римских амфитеатрах, на работы по возведению форума Траяна, продавали в рабство, а некоторых включали в состав римского войска. В некоторых письменах, найденных в Италии и в других римских провинциях, упоминаются имена некоторых потомков этих вывезенных даков. Во время войны с Домицианом и Траяном даки

также захватывали рабов на римской территории; таковым был раб Каллидромус, о котором говорит в одном из своих писем Плиний Младший. Из рассказов Дио Кассиуса известно также, что при дворе Децебала находились рабы и отпущенники, бежавшие с римской территории или захваченные дакийским королем.

Ономастологическое исследование, касающееся рабов и отпущенников в римской Дакии, выявляет 48 латинских, 39 греческих, 3 гето-фракийских и 6 имен различного происхождения. Латинские имена очень часто встречаются у рабов императорского двора. Ономастика не всегда соответствует, однако, национальности рабов, так как имена им давались по усмотрению хозяина. Имена этих рабов были связаны с мифологией, животным миром, растениями и пр. Большинство из них происходит от существительных или прилагательных, относящихся к богатству, счастью, физическим особенностям, душевным свойствам, числительным именам и пр.

Несмотря на то что рабы не могли вступать в законный брак (*matrimonium*), в дакийских письменах приведены 22 случая, в которых упомянуты их жены и дети. Такие семейные связи встречаются, прежде всего, среди рабов *vilici* и среди рабов, принадлежащих государственному административному аппарату, то есть в категории рабов, которые по выполняемым ими функциям могли создать себе *rescilium*. Далее отмечается, что подобный *contubernium* рабы заключали с женщинами свободными, так как детям, рожденным от таких союзов, присваивалось общественное положение матери.

Императорские рабы встречались везде — в государственных административных, финансовых и таможенных учреждениях, в качестве *vilici* во владениях императора и пр. До перехода таможни к государству в Дакии были *conductores*, пользовавшиеся многими *servi vilici* для сбора различных податей. В городе было много богатых семейств, имевших многочисленных рабов и отпущенников, используемых ими для администрирования их городских и сельских имуществ. Эти богачи использовали рядовых рабов для работ в зависимости от времени года — летом для сельскохозяйственных работ, зимой для работ в их городских мастерских. Такой была семья крупного рабовладельца Антипатера Марцеллуса из Апулума, на службе которого, как свидетельствуют письма, было четыре раба *actores* и один *libertus*. В Тибискуме один из местных владельцев описывает весь свой *contubernium*.

В сельских областях известен ряд мелких землевладельцев, главным образом ветеранов, которые вели свое хозяйство с помощью одного более способного раба, поставленного над рядовыми рабами. Большим спросом пользовались рабы среди мелких «арендаторов» золотых приисков (*leguli aurariatum*), использовавших их для работ в рудниках наряду с платной рабочей силой. Существовали рабы, которым вверялась охрана храмов и их имущества. Для различных работ по городскому благоустройству дакийские города также располагали рабами. На одной наводненной таблице из Албуриуса Майора упомянуто имя одного раба, производившего различные банковские операции от имени своих хозяев.

Три эпиграфических документа упоминают о существовавших в Дакии трех рабах, которые в свою очередь были рабовладельцами. Эти три раба занимали должности *dispensatores*, дававшие им возможность путем различных оборотов общественными деньгами создать себе *rescilium*, позволявший им в свою очередь покупать и содержать рабов.

Главными функциями, выполнявшимися дакийскими рабами, использованными в государственном аппарате или администрации имуществ частных лиц, были функции *actores*, *caeditui*, *arcari*, *contrascriptores*, *dispensatores*, *tabulari*, *librari*, *scribae*, *vice-*

simari, servi vilici и т. д. Возможность обогатиться обманным способом и освободиться от рабства имели главным образом рабы, занимавшие должности dispensatores.

На золотых приисках в Дакии пользовались для работ в штольнях многочисленными рабами, о которых в эпиграфической документации автора имеются довольно скудные данные. Эти прииски являлись собственностью императора и сдавались в аренду мелким арендаторам (leguli). Контроль над работами и получение арендной платы осуществлялся при помощи сложного аппарата, состоящего из грамотных рабов. Впрочем, дакийские письма ничего не упоминают о самых несчастных рабах, работавших на полях или в рудниках, а говорят о верхах этого класса, людях культурных и хозяйских прихвостях, используемых для самой жестокой эксплуатации других рабов и свободных бедняков. Вскоре после завоевания Дакии рабочие руки для физических рудниковых работ значительно сокращаются, чем и объясняется использование рабов менее способных (упомянутых в вышеуказанных наводенных таблицах) и наем платных рабочих, оплачиваемых деньгами и пищевым довольством.

Об использовании рабов в сельском хозяйстве в дакийских письменах ничего не упоминается. Однако о применении их труда в этой главной экономической отрасли провинции свидетельствует косвенным образом упоминание о нахождении vilici в сельских областях, а также открытие больших и многочисленных villae rusticae (как например в Хобице). По мере роста в Дакии крупного землевладения увеличилось и число рабов, используемых для сельскохозяйственных работ.

Есть указания на то, что в Дакии рабы также использовались для некоторых работ в мастерских (керамических, камнетесных, резьбы по камню, по выделке кирпича и пр.). По надписи на одной наводенной таблице можно вывести заключение, что некоторым рабам в золотых областях позволялось организовываться в погребальные коллегии.

Что касается числа рабов в римской Дакии в эпоху наибольшего расцвета этой провинции, то есть от Траяна до Марка Аврелия, то автор считает, что их число не превосходило четверти всего числа населения. Эту пропорцию можно установить гипотетически на основании отношения числа надписей, относящихся к свободным людям, к числу надписей, относящихся к рабам и отпущенникам (около 2000 против 152), учитывая, однако, затруднения, с которыми было связано упоминание рабов в эпиграфических памятниках.

Сведения о работорговле в Дакии могут быть почерпнуты из трех наводенных таблиц. Они содержат контракты по купле-продаже трех рабов: 6-летней девочки (puella), по имени Пасия, проданной за 205 денариев, мальчика (puer), по имени Апалаустус, проданного за 600 денариев, и женщины (mulier), по имени Теудота, проданной за 420 денариев. Соответствующие покупатели получали заверения продавцов, что переданные им рабы не беглецы, не бродяги, не преступники и не больные. Заключавшими подобные контракты сторонами или свидетелями были солдаты XIII легиона gemina, стоявшего в Апулуме, и мелкие арендаторы золотых приисков. Они утверждали, что проданные рабы происходят из Греции, Крита или неизвестного происхождения. Автор, однако, считает, что указание народа, к которому принадлежит этот человеческий товар, или места, откуда этот товар происходит, являются фиктивными и что соответствующие рабы, по всей вероятности, были похищены римскими солдатами у варварских племен, живших по соседству с дакийскими границами, а затем тайно ими проданы арендаторам рудников.

По сравнению с данными, почерпнутыми из египетских папирусов, цена на рабов в Дакии была гораздо выше. Для того чтобы составить себе более конкретное представление об этих ценах, можно обратиться к другой навощенной таблице, найденной в Альбурнус Майоре, на которой отмечен ряд цен на некоторые пищевые продукты. Из нее видно, что в то время, когда писались контракты на продажу упомянутых трех рабов, в Дакии ягненок стоил 3,6 денария, поросенок 5 денариев, литр вина 1,85 денария и т. д. Если отнести эти цены к суммам, затраченным на покупку этих трех рабов, можно констатировать, что 6-летняя девочка стоила столько же, сколько стоили 57 ягнят, 41 поросят или 110 литров вина; мальчик Апалаустус стоил столько же, сколько 166 ягнят, 120 поросят или 320 литров вина, а цена женщины Теудоты равнялась цене 116 ягнят, 84 поросят или 220 литров вина. Нужно принять во внимание, что эти рабы не принадлежали к числу наилучших рабов для физического труда, что указывает на то, что цена на рабов, пригодных для тяжелых работ, была гораздо выше.

На основании сведений, почерпнутых из надписей, можно установить, что в Дакии рабы могли освобождаться, главным образом, по завещанию. Надпись из Ампелума указывает, что Кальвенция Ассела была *verna* по происхождению, а затем *liberta* еще при жизни хозяйки. Легко освобождались рабы, сумевшие составить себе *peculium*, а также находившиеся поблизости к хозяину и умевшие перед ним заискивать. В таком положении были чаще всего *servi publici*. Типичным является случай Хиласа, *vicesimarius* в Ромуле, а затем *libertus vicesimae*, женатого, составившего себе состояние и обосновавшегося в Верхней Дакии. Многим рабыням удалось получить свободу и сделаться супругами хозяев в результате интимных с ними связей.

Ономастика отпущенников в Дакии имеет те же характеристики, что и ономастика рабов. В ней встречается 43 латинских имени, 41 греческое и 3 различного происхождения. Большинство рабов стремится присвоить себе *tria nomina* и скрыть рабское происхождение. В прозвище, представляющем собой прежнее рабское имя, встречаются те же указания, связанные с местом рождения, физическими особенностями и пр.

Семейная жизнь более прочна у отпущенников, происходящих от общественных рабов. Браки с патронами часты. В некоторых надписях упоминаются отпущенники, связанные *contubernium*, когда они еще были рабами того же хозяина, каковую связь они узаконивают *conubium* после *manu missio*. Материальным благосостоянием многих отпущенников в Дакии объясняется долговечность их и членов их семей.

Patronus отпущенников в Дакии является прежде всего все тот же император. Несмотря на это, отпущенники не стремились его чтить возведением по их инициативе и на их деньги памятников в его честь. Во время царствования Траяна отпущенники занимали в Дакии крупные административные и хозяйственные должности.

В городах этой провинции существовало две категории отпущенников — богатые и бедные. Сармисегетуза и Апулум были городами-покровителями отпущенников. Беднота многих городов Дакии, как указывает одна надпись в Сармисегетусе, пополнилась лишенными материальных средств отпущенниками, содержавшимися на общественные аппопа.

В дакийских письменах также нередко упоминается об оставлении наследства отпущенникам патронам, не имевшим детей или близких родственников.

Провинция Дакия давала многим отпущенникам возможность занять большие административные и хозяйственные должности (*procuratores auguriarum, tabularii provinciae, librarii* и др.). Собранные ими состояния позволяло им делать значительные общественные пожертвования. Также жертвователи получали награду *ornamenta decurionalia* и допускались в *ordo Augustalium*. Значительное число зажиточных отпущенников привело к усилению *ordo Augustalium* во многих городах, как например в Сармисегутузе, где *ordo Augustalium* имел большое собственное здание. Эти богатые отпущенники внесли свой вклад также в городскую и провинциальную культурную жизнь. Многие общественные здания, театральные представления, религиозные процессии и пр. строились и организовывались на деньги отпущенников.

Сведения о богах, которым поклонялись в Дакии рабы и отпущенники, можно найти в 62 имеющихся надписях. Из них видно, что официально признанным в государстве богам поклонялись от имени хозяина. Зато божествам, по характеру своему близким к народу, охраняющим народное здравие, и божествам Востока было отведено обширное место в пантеоне рабов и отпущенников в Дакии.

СПИСОК РИСУНКОВ

- Рис. 1. — Спускающееся с гор дакийское население (колонна Траяна).
 Рис. 2. — Заключенные в крепость дакийские пленники (колонна Траяна).
 Рис. 3. — Римские воины берут в плен детей Децебала (колонна Траяна).
 Рис. 4. — Римский солдат ведет захваченных варааров, предназначенных для рабства (метоп триумфального памятника в Адамклисси).
 Рис. 5. — Статуя дакийского раба (Латеранский музей в Риме).
 Рис. 6. — Рядовой дак (*comatus*), отправляемый в рабство в Рим (Ватиканский музей).
 Рис. 7. — Знатные даки, отправляемые в рабство в Италию (музей в Неаполе).
 Рис. 8. — Надгробная плита, воздвигнутая рабом *Philetus* на могиле своей жены *Iulia Philumene* (Музей «Железные ворота» в Турну Северине).
 Рис. 9. — Алтарь, воздвигнутый рабом *Victorinus* во здравие своей хозяйки *Antonia Rufa* из Ампелума.
 Рис. 10. — Алтарь, воздвигнутый рабом *Atticus* (Домнешти).
 Рис. 11. — Алтарь, воздвигнутый рабом *Securus* (Дезмир).
 Рис. 12. — Алтарь, воздвигнутый в честь бога Митраса рабом *Dioscorus* из Апулума (музей в Клуже).
 Рис. 13. — Алтарь, воздвигнутый рабом *Romanus* (Ампелум).
 Рис. 14. — *Villa rustica* в Хобице.
 Рис. 15. — Лемех с римской фермы в Хобице.
 Рис. 16. — Надпись рабов *Arulensia* и *Eutyches* из Дробеты.
 Рис. 17. — Навощенная таблица с контрактом о продаже рабыни Пассии.
 Рис. 18. — Альтар, воздвигнутый отпущенником *Neptunalis* в Ампелуме.
 Рис. 19. — Надпись, относящаяся к общественным весам, которыми заведывали отпущенники из Сармисегутузы.
 Рис. 20. — Надгробная плита, воздвигнутая ветерану *Aelius Basus* его отпущенником *Neoripon* (Дробета).
 Рис. 21. — Надгробная плита, воздвигнутая торговцу *Drobelan Ionicus* его отпущенником *Aelius Primitivus*.
 Рис. 22. — Надпись, поставленная на могиле ветерана *Diophantus* его дочерью и отпущенницей *Aelia Eutychia* (Дробета).
 Рис. 23. — Надгробная плита, воздвигнутая супругом своей жене и отпущеннице *Ascleria Chrona*.
 Рис. 24. — Дворец Августалов в Сармисегутузе.
 Рис. 25. — Надгробная плита, воздвигнутая рабом *Euchticus* своему сыну.
 Рис. 26. — Надгробная плита *P. Ael. Aelianus* сына раба *Piperas*.

HISTOIRE DE L'ESCLAVAGE DANS LA DACIE ROMAINE

RÉSUMÉ

L'historiographie roumaine ou étrangère n'a jusqu'ici publié nulle étude de quelque ampleur et spécialement consacrée au problème de l'esclavage dans la Dacie romaine.

A la veille de la conquête romaine, la Dacie connaissait une société divisée en classes antagonistes et l'institution de l'esclavage. De nombreux esclaves étaient utilisés à l'édification des grandes fortifications militaires et dans l'agriculture, ou bien étaient vendus à l'étranger. La société dacique a pratiqué un esclavage de type domestique et ce n'est qu'après la conquête romaine qu'il est possible de parler du développement d'un esclavage de type classique, répandu sur tout le territoire de la province romaine. L'exploitation de ses importantes richesses minérales et agricoles a contribué à une augmentation considérable du nombre des esclaves dans cette nouvelle province.

Les seules sources dont nous disposons aujourd'hui pour la reconstitution de l'histoire de l'esclavage en Dacie romaine sont les cent cinquante-deux textes épigraphiques faisant mention d'esclaves et d'affranchis, réunis à la fin de ce volume, en *supplementum epigraphicum*.

Les richesses du sol et du sous-sol et la complexité de l'appareil administratif indiquent que, dans la Dacie supérieure (137 témoignages épigraphiques), l'esclavage a atteint un plus haut degré de développement que dans la Dacie inférieure (14 témoignages épigraphiques). La plupart des inscriptions relatives aux esclaves ont été retrouvées dans des villes jouissant d'une situation économique développée, telles que Sarmizegethusa, Apulum, Ampe-lum, etc.

Les inscriptions de Dacie font mention 100 fois d'esclaves et 85 fois d'affranchis, dont 17 femmes esclaves, 11 affranchies et 17 mentions d'enfants. Du point de vue de la catégorie à laquelle appartiennent les maîtres, on enregistre 51 *servi privati* et 49 *servi publici*. L'empereur était le principal propriétaire d'esclaves; viennent ensuite les différents *conductores*, l'aristocratie municipale, les vétérans, les villes, les temples, etc.

Les guerres de Trajan pour la conquête de la Dacie furent dures et sanglantes. Les Romains capturèrent de nombreux prisonniers daces, dont ils firent des esclaves employés à l'exploitation des richesses de la province ou déportés au delà de ses frontières. Ioannes Lydus rapporte que Trajan prit à la Dacie des hommes en grand nombre. Ils furent envoyés à Rome pour y combattre dans les cirques ou travailler à la construction du Forum de Trajan.

ou pour être vendus comme esclaves ; certains d'entre eux furent même incorporés dans l'armée romaine. Des inscriptions découvertes en Italie et dans d'autres provinces romaines mentionnent les noms de quelques descendants de ces déportés. A l'occasion de leurs guerres contre les empereurs Domitien et Trajan, les Daces capturèrent, eux aussi, des esclaves en territoire romain, tel l'esclave Callidromus, dont parle, dans l'une de ses lettres, Pline le Jeune. Des relations de Dio Cassius nous apprennent également qu'il y avait à la cour de Décébale des esclaves et des affranchis, fuyards du territoire romain ou faits prisonniers par le roi dace.

L'étude onomastique des inscriptions relatives aux esclaves et aux affranchis de la Dacie romaine nous fait connaître 48 noms latins, 39 grecs, 3 thraco-gétiques et 6 noms divers. Les noms latins sont surtout fréquents chez les esclaves de la maison impériale. Les noms, cependant, ne concordent pas toujours avec la nationalité des esclaves et leur sont souvent donnés selon le bon plaisir du maître. Ils se rattachent à la mythologie, au règne animal, aux plantes, etc. La plupart de ces noms sont dérivés de substantifs et d'adjectifs indiquant la richesse, la chance, des particularités physiques, des attributs spirituels, des nombres, etc.

Bien que le mariage légal (*matrimonium*) fût interdit aux esclaves, les inscriptions daciennes mentionnent néanmoins 22 cas où il est question d'épouses et d'enfants d'esclaves. De tels liens de famille apparaissent surtout parmi les *servi vilici* et ceux de l'appareil administratif de l'Etat, catégorie d'esclaves susceptibles, par les emplois qu'ils remplissaient, de se constituer un pécule. On constate ensuite l'existence d'un *contubernium* entre esclaves et femmes de condition libre, les enfants nés de telles unions suivant la situation de la mère.

Les esclaves de l'empereur se retrouvent un peu partout, dans les bureaux de l'administration de l'Etat, dans ceux des finances et des douanes, comme surveillants dans les mines, comme *vilici* des domaines de l'empereur, etc. Jusqu'à l'étatisation des douanes, on voit, en Dacie, des *conductores* employer de nombreux *servi vilici* pour la perception de différentes taxes. Dans les villes, les familles riches disposent fréquemment d'esclaves et d'affranchis en grand nombre, qui administrent leurs biens urbains ou ruraux ; quant à leurs esclaves ordinaires, ils étaient employés à des travaux saisonniers : ouvrages agricoles à la campagne en été, travaux d'atelier, en ville, pendant l'hiver. D'une telle famille — celle d'Antipater-Marcellus, grand propriétaire d'esclaves, d'Apulum — les inscriptions nous apprennent qu'elle avait à son service quatre esclaves *actores* et un *libertus*. A Tibiscum, un propriétaire local fait mention, dans une inscription, de tout son *contubernium*.

Dans les régions rurales, on connaît nombre de propriétaires fonciers moyens, des vétérans notamment, qui dirigent leur exploitation assistés d'un esclave plus habile, placé au-dessus des esclaves ordinaires. Les esclaves étaient particulièrement recherchés pour les travaux miniers des petits concessionnaires (*leguli aurariarum*), qui recouraient également à la main-d'œuvre salariée. Certains esclaves se voyaient confier la garde des temples et de leurs biens. Les villes daciennes disposaient également d'esclaves employés aux travaux édilitaires. Une tablette de cire d'Alburnius Maior nous a même transmis le nom d'un esclave chargé d'effectuer différentes opérations de banque au nom de ses maîtres.

Trois documents épigraphiques citent, en Dacie, trois esclaves, eux-mêmes propriétaires d'esclaves. Ils remplissaient l'emploi de *dispensatores* qui, du fait qu'ils maniaient des fonds publics, leur offrait les moyens de se constituer sans peine un pécule et, par là, celui d'acheter et d'entretenir des esclaves.

Les principales fonctions attribuées en Dacie aux esclaves affectés à l'appareil de l'Etat ou à l'administration de biens privés étaient celles de : *actores*, *aeditui*, *arcari*, *contractatores*, *dispensatores*, *tabulari*, *librari*, *scribae*, *vicesimari*, *servi vilici*, etc. Des possibilités de s'enrichir par fraude et de se libérer s'offraient surtout à ceux qui faisaient fonction de *dispensatores*.

Les mines d'or de Dacie ont employé, pour le travail des galeries, de nombreux esclaves, au sujet desquels les documents épigraphiques sont assez modestes. Ces mines appartenaient à l'empereur et étaient affermées à de petits entrepreneurs (*leguli*). Le contrôle des travaux miniers et la perception des fermages se faisaient au moyen d'un appareil compliqué, formé surtout d'esclaves instruits. Mais, les inscriptions de Dacie ne font aucune mention de la catégorie la plus malheureuse, celle des esclaves travaillant dans les champs et les mines, et ne parlent guère que du sommet de la pyramide de leur classe, fait d'hommes instruits qui, gardiens des intérêts de leur maître aux dépens de leurs propres congénères, exploitaient cruellement d'autres esclaves et même des ingénus pauvres. Peu après la conquête romaine, la Dacie voit décroître la main-d'œuvre servile dans les gros travaux miniers, ce qui explique l'utilisation d'esclaves moins aptes (tels ceux cités dans les tablettes de cire susmentionnées) ainsi que le recours à des travailleurs salariés : payés et nourris.

Sur le travail des esclaves dans l'agriculture, les inscriptions de Dacie sont muettes. Leur présence dans cette branche économique essentielle de la province peut néanmoins être déduite, indirectement, de la mention que l'on y trouve, d'esclaves remplissant l'emploi de *vilici* sur certains domaines ruraux, ainsi que de la découverte d'importantes et nombreuses *villae rusticae* (comme celle de H^obița). Au fur et à mesure de l'extension de la grande propriété foncière en Dacie, on y voit s'accroître le nombre des esclaves affectés aux travaux agricoles.

Certains indices font présumer que, dans cette province, les esclaves ont également été employés à certains travaux industriels (céramique, fabrication des briques, taille de la pierre, gravure sur pierre, etc.). Une tablette de cire permet de déduire que certains esclaves de la région aurifère étaient autorisés à s'organiser en collèges à caractère funéraire.

Pour ce qui est du nombre des esclaves de la Dacie romaine à l'époque de son plein épanouissement, c'est-à-dire de Traian à Marc-Aurèle, l'auteur pense qu'il ne dépassait guère le quart de la population totale. Il est possible de déterminer hypothétiquement cette proportion en raison du rapport existant entre le chiffre des inscriptions relatives à des hommes libres et de celles relatives à des esclaves et à des affranchis (environ 2000 contre 152), compte tenu des difficultés auxquelles se heurtaient les esclaves pour manifester leur existence au moyen d'épigraphes.

Trois tablettes de cire nous renseignent sur le commerce des esclaves en Dacie romaine. Ces tablettes contiennent les contrats de vente-achat de trois esclaves : une fillette de six ans (*puella*), du nom de Pasia, est vendue pour 205 deniers ; un jeune garçon (*puer*), du nom d'Apalaustus, pour 600 deniers et une femme (*mulier*) nommée Theudote, au prix de 420 deniers. Les vendeurs attestent que les esclaves ne sont ni fugitifs, ni vagabonds, ni criminels, qu'ils ne sont point malades, etc. Ceux qui concluent les contrats parties ou témoins, sont des soldats de la XIIIe légion *Gemina* d'Apulum et de menus concessionnaires de mines d'or. Ils certifient que les esclaves vendus sont originaires de la Grèce, de la Crète ou qu'ils ont été trouvés. L'auteur pense cependant que l'indication d'origine de cette marchandise humaine est fictive et que, selon toutes probabilités, ces esclaves avaient été ravis par les soldats romains chez les tribus barbares voisines des frontières de la Dacie, pour être secrètement vendus aux concessionnaires des mines.

A considérer les indications fournies par certains papyrus égyptiens, le prix des esclaves est beaucoup plus élevé en Dacie qu'en Égypte. Une image concrète de ces prix est fournie par les données d'une autre tablette de cire, découverte à Altarnus Major, sur laquelle sont enregistrés les prix de quelques aliments. Elle nous apprend qu'à l'époque de la vente de ces trois esclaves le prix d'un agneau était, en Dacie, de 3,6 deniers, celui d'un goret, de 5 deniers, qu'un litre de vin coûtait 1,85 deniers, etc. Si l'on rapporte ces chiffres au prix d'achat des trois esclaves en question, on constate que la fillette de six ans valait 57 agneaux

ou 41 goretz, ou encore 110 litres de vin ; le jeune Apalaustus, 166 agneaux, 120 goretz ou 320 litres de vin et que la femme Theudo'e valait 116 agneaux 84 goretz, ou 220 litres de vin. Du fait que les esclaves n'étaient pas des plus aptes pour le travail physique, on peut conclure que le prix des esclaves propres à de durs labeurs était bien plus élevé.

Les renseignements épigraphiques permettent d'établir que c'est surtout par testament qu'avait lieu, en Dacie, l'affranchissement des esclaves. Une inscription d'Ampelum fait mention de Calventia Asella, d'abord comme *verna*, puis comme *liberta*, sa maîtresse étant encore en vie. Les esclaves susceptibles d'accumuler un pécule et ceux de l'entourage du maître, et qui s'entendaient à l'aduler, obtenaient aisément leur affranchissement. C'est là un état de choses que l'on rencontre fréquemment parmi les *servi publici*. Un cas typique est celui de Hylas, *vicesimarius* à Romula, puis *libertus vicesimae*, marié et riche, établi en Dacie supérieure. Beaucoup de femmes esclaves ont obtenu leur liberté et la qualité d'épouses de leurs maîtres, grâce aux liaisons qu'elles entretenaient avec eux.

Les noms des affranchis de Dacie offrent des particularités analogues à celles des noms d'esclaves. Parmi eux, 43 noms sont latins, 41 grecs et 3 noms, divers. La plupart tendent vers la *tria nomina* et cherchent à dissimuler leur ancien état d'esclaves. Leur *cognomen*, qui représente leur ex-nom d'esclave, fournit les renseignements habituels sur le lieu de leur naissance, leurs particularités physiques, etc.

La vie de famille semble avoir été plus développée chez les affranchis ayant été à l'origine *servi publici*. Les mariages avec les patrons sont fréquents. Certaines inscriptions montrent des affranchies liées à leur maître par le *contubernium*, du temps qu'elles étaient encore esclaves de ce même maître, et dont le *conubium* vient, après le *manumissio*, légitimer l'union. La bonne situation matérielle de beaucoup d'affranchis de Dacie explique leur longévité et celle des membres de leur famille.

C'est encore l'empereur qui apparaît au premier plan comme *patronus* des affranchis de Dacie. Malgré cela, ses affranchis ne se donnent guère la peine de lui rendre hommage par des monuments en son honneur, élevés de leur propre initiative et à leurs frais. Sous le règne de Trajan, les affranchis ont occupé, en Dacie, des postes administratifs et économiques importants.

Dans les villes de la province, les affranchis forment deux catégories : affranchis riches et affranchis pauvres. Sarmizegethusa et Apulum étaient des villes patronnes d'affranchis. La population pauvre de beaucoup de villes daciques était grossie du nombre des affranchis privés de tout moyen de subsistance et entretenus de l'*annona* publique, ainsi qu'en témoigne une inscription de Sarmizegethusa.

Les inscriptions de Dacie mentionnent également des cas, fréquents, de patrons qui, dépourvus d'enfants ou proches parents, lèguent leur fortune à leurs affranchis.

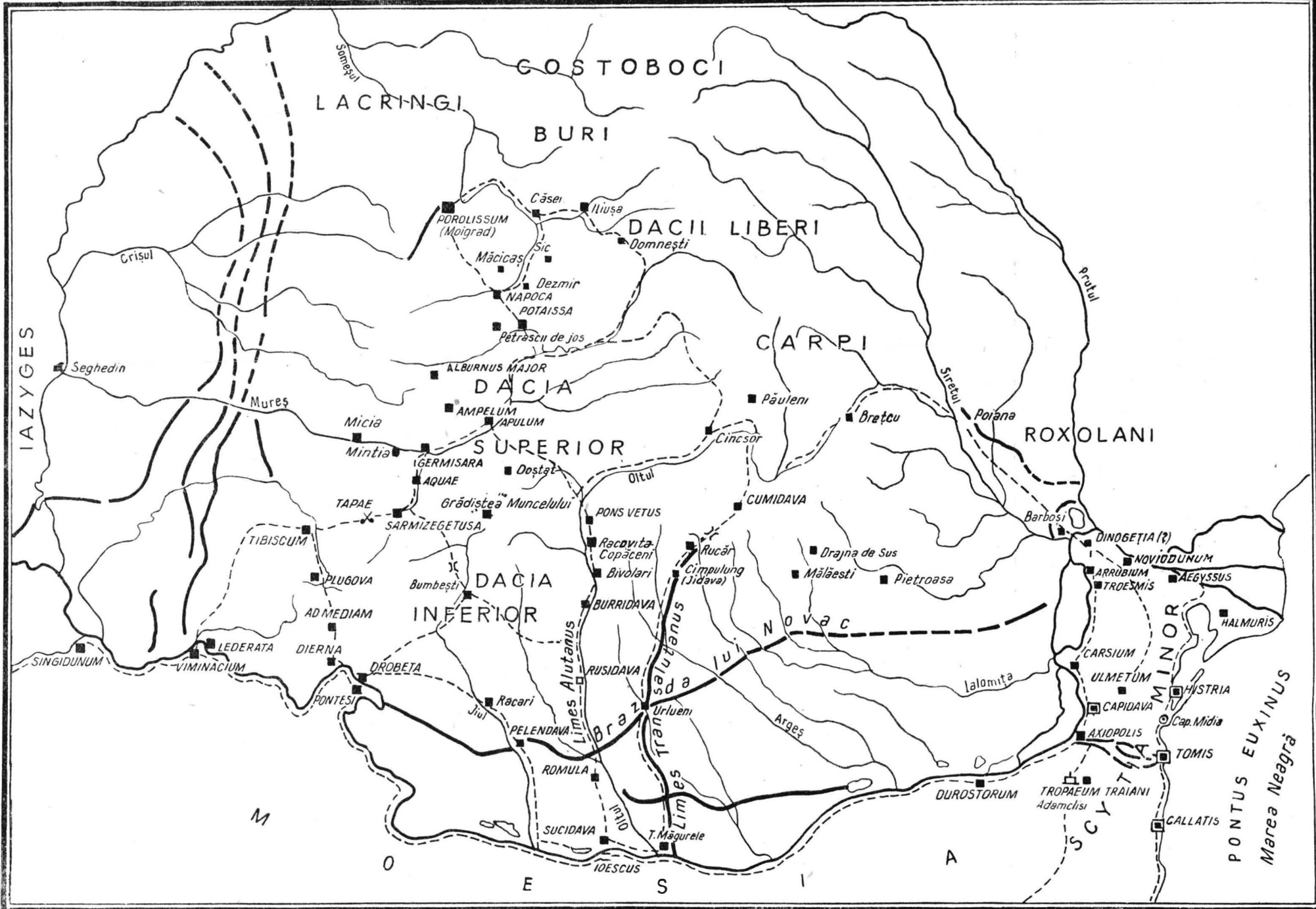
La province de Dacie a laissé à de nombreux affranchis la possibilité d'occuper d'importantes fonctions administratives et publiques (*procuratores aurarium, tabularii provinciae, librarii*, etc.). La fortune qu'ils avaient amassée leur permettait de faire des donations publiques considérables. Ces largesses étaient récompensées par les *ornamenta decurionalia* et leur admission dans le corps des Augustaux. Le grand nombre d'affranchis riches de la Dacie a contribué à la puissance de cet *ordo Augustalium* dans bien des villes ; tel celui de Sarmizegethusa, qui disposait d'un important édifice propre. Ces riches affranchis ont également apporté leur contribution à la vie culturelle et à l'urbanisation de la province. Nombre d'édifices publics, de spectacles, de processions religieuses, etc. étaient construits ou organisés avec l'argent des affranchis.

Pour la connaissance des divinités qu'adoraient les esclaves et les affranchis de Dacie, on dispose des données fournies par 62 inscriptions. Elles indiquent que les dieux officiels

de l'Etat étaient adorés au nom du maître. En revanche, le panthéon des esclaves et des affranchis de Dacie faisait largement place aux divinités populaires, à celles qui protègent la santé et aux divinités importées d'Orient.

EXPLICATION DES FIGURES

- Fig. 1. — La population dace descend des montagnes (*colonne trajane*).
- Fig. 2. — Captifs daces enfermés dans une forteresse (*colonne trajane*).
- Fig. 3. — L'armée romaine s'emparant des enfants de Décébale (*colonne trajane*).
- Fig. 4. — Captifs barbares emmenés en esclavage par un soldat romain (*métope du monument triomphal d'Adam-Clissi*).
- Fig. 5. — Statue d'esclave dace (*musée du Latran à Rome*).
- Fig. 6. — Dace du peuple (*comatus*) mené en esclavage à Rome (*musée du Vatican*).
- Fig. 7. — Daces nobles emmenés en esclavage en Italie (*musée de Naples*).
- Fig. 8. — Pierre tombale faite par l'esclave *Philetus* à *Julia Philumene*, son épouse (*musée de Porfîle de Fier, Turnu Severin*).
- Fig. 9. — Autel dédié par l'esclave *Victorinus* à la santé de sa maîtresse. *Antonia Rufa* d'Ampelum.
- Fig. 10. — Autel dédié par l'esclave *Atticus* (*Domnești*).
- Fig. 11. — Autel érigé par l'esclave *Securus* (*Dezmir*).
- Fig. 12. — Autel dédié au dieu *Mithras* par l'esclave *Dioscorus* d'Apulum (*musée de Cluj*).
- Fig. 13. — Autel érigé par l'esclave *Romanus* (à *Ampelum*).
- Fig. 14. — *Villa rustica* de *Hobița*.
- Fig. 15. — Fer de charrue provenant de la ferme romaine de *Hobița*.
- Fig. 16. — Inscription des esclaves *Apulensis* et *Eutyches* de *Drobeta*.
- Fig. 17. — Tablette portant le contrat de vente de l'esclave *Passia*.
- Fig. 18. — Autel érigé à *Ampelum* par l'affranchi *Neptunalis*.
- Fig. 19. — Inscription ayant trait à une bascule publique administrée par les affranchis de *Sarmizegethusa*.
- Fig. 20. — Pierre funéraire du vétéran *Aelius Bassus*, élevée par *Helpizon*, son affranchi (*Drobeta*).
- Fig. 21. — Pierre tombale de *Ionicus*, marchand de *Drobeta*, faite par son affranchi *Aelius Primitivus*.
- Fig. 22. — Inscription apposée sur la tombe du vétéran *Diophantus* par les soins de sa fille et de l'affranchie *Aelia Eutychia* (*Drobeta*).
- Fig. 23. — Pierre tombale élevée par un mari à son affranchie devenue son épouse. *Asclepia Chrona*.
- Fig. 24. — Palais des Augustaux de *Sarmizegethusa*.
- Fig. 25. — Pierre tombale faite par l'esclave *Euchticus* à l'un de ses fils.
- Fig. 26. — Pierre tombale de *P. Ael. Aelianus*, fils de l'esclave *Piperas*.

Localitățile din Dacia romană cu descoperiri epigrafice privitoare la sclavi și liberi.

INDICE GENERAL

A

absidata 204, 237, 270
 ab instrumentis 77, 85, 112, 113, 262
 ab instrumentis censualibus 246
 ab instrumentis tabularii 71, 75, 85, 261
 a censibus 111, 112
 actores 29, 30, 74, 75, 77, 83, 90-95, 96, 98, 99, 107-109, 111, 114, 123, 124-126, 149, 164, 183, 188, 190, 204, 211, 215, 217, 218, 228, 232, 237, 252, 253, 255, 264, 270, 271, 275
 a commentariis 205, 221, 223, 262
 actarius 188, 204, 217
 actarius legati legionis 255
 Adamas (Ἀδάμας) ser. 32, 73, 80, 90, 124, 257
 Adamclisi 39, 54
 Adiutor v. Aurelius
 adiutor 113
 adiutor a commentariensis 112
 adiutor ab instrumentis 12
 adiutor officii corniculariorum 248
 adiutores tabulariorum 70, 71, 76, 85, 111, 113, 122, 127, 189, 198, 202, 204, 206, 221, 223, 233, 234, 237, 245, 247, 248, 251, 260, 261
 Ad Mediam 108, 118, 269
 adoptiva 253
 adoptivus 252
 ad pistrinum 65, 66
 aedes Augustalium 227
 aediles 209, 213, 256
 aedilicii honores 225
 aedilicium jus 225
 aedituus 78, 109, 156, 205, 262

Aegyptus 168
 Aelia Ammis 206, 242
 Aelia Bona 90, 257
 Aelia Domestica 94, 263
 Aelia Eutychia lib. 33, 193, 206, 216, 242
 Aelia Epictesis 276
 Aelia Hygia lib. 33, 193, 203, 271
 Aelia? Iulia 92
 Publia Aelia Iuliana Marcella, 92, 253
 Aelia Primitiva lib. 33, 188, 215, 232, 250
 Aelia Tiadmes 94, 263
 Aelia Valeria 118, 214, 273
 Aelia Valentina 33, 188, 214, 273
 Aelia Victoria 109, 190, 205, 262
 Aelia Vincentia lib. 33, 188, 204, 217, 232, 255
 Aelius 190, 200, 263
 P. Ael. Aelianus 275
 P. Ael. Antipater 30, 75, 92, 99, 108, 126, 149, 163, 193, 252, 270, 273,
 P. Ael. Antipater Iulianus 92
 P. Ael. Antipater Marcellus 30, 91, 92, 252, 253
 P. Ael. Aug. lib. Agathyrus 57
 Aelius Aristides 15, 219
 Aelius Bassus 197, 216, 242
 Aelius Bolhas Bannaei 94, 199, 216, 263
 Aelius Catus 21
 P. Ael. December 190
 P. Ael. Diophantus 193, 206, 216, 242
 Aelius Dionysius 163, 268
 P. Ael. Euphorus lib. 33, 183, 193, 200, 211, 226, 233, 263
 P. Ael. Eutices 197, 317

P. Ael. Euthymus lib. 33, 200, 213, 255
 P. Ael. Genialis 92, 193, 213, 255
 Aelius Helpizon (Ἐλπίζων) lib. 33, 197, 200, 216, 212
 P. Ael. Hammonius Iunior 222
 (Aelius) Horiens 190
 L. Aeli. Hylas vices. lib. 33, 181, 182, 188, 190, 193, 204, 208, 224, 236, 270
 Primus Aelius Ionicus 188, 212, 242
 Aelius Iulianus 93, 124, 189, 205, 212, 233, 242, 253, 265, 275
 P. Ael. Marius 94, 183, 193, 211, 233, 263, 275
 Ael. Marcianus Epidianus qui et Epidius 227
 P. Ael. M. rsus 93, 108, 264
 P. Ael. Maximus 147
 Aelius Metrodorus 188, 215, 232, 250
 Aelius Plator 155
 Aelius Primitivus lib. 33, 188, 212, 242
 T. Ael. Onesimus 227
 Aelius Saturninus lib. 33, 188, 214, 273
 P. Ael. Septimius Audes qui et Maximus 199, 216, 248
 Ael. Septimius Romanus 248
 P. Ael. Strenuus 90, 94, 253
 P. Ael. Syrus 227
 Aelius Valentinus 188, 193, 203, 213, 271
 Aelius Valerianus 214
 Aelius Valerius 190, 273
 Ael. Vales qui et Esbenus 29, 78, 149, 199, 204, 214, 243
 P. Ael. Victor Plantianus 94, 123, 157, 271

- Aemilia Pudentilla 95
 aerarium 222
 aerarium Saturni 178
 Aesculapius 30, 90, 107, 183,
 194, 210, 224, 226, 231, 232,
 235, 237, 238, 254, 262
 Aesculapius dominus 254
 aeternus 231, 242, 237
 Afra (?) v. Victoria
 Africa 59, 78, 100, 114, 127,
 144, 146, 147, 168, 170, 172,
 199
 Agathopus v. C. Titius
 Agathyrus 57—59
 Agatirzii 57, 58
 Agathyrus Reg(iensium) 57
 Agathyrus Aug. lib. 57
 Agathyrus Aug. n. ser. arka-
 rius 57
 ager privatus vectigalisque 141
 ager publicus 141
 ager stipendiarius 142
 agitatores 58
 agricola bonus 149
 Agrippa Postumus 147
 Aia Nandonis 189, 214, 262
 P. Aiculla (?) 215
 Aiud 222
 a iumentis 113
 ala I Frontoniana 217, 275
 ala I Augusta Ituraeorum 216,
 270
 album Augustalium 226
 Alba Iulia 254
 Alburnus Maior 31, 77, 79,
 89, 95, 96, 108, 112, 117, 123,
 125, 131, 132, 154, 155, 160,
 171, 265, 268
 Alexandria 99
 Alexander Antipatri 163, 267
 Alexander v. Bellicus
 Alexander v. Iulius
 Alexandru Macedon 52, 55
 Alföldi A. 26, 28, 36, 40, 42,
 43, 46, 54—59, 69, 74—78,
 80, 81, 93, 167, 199, 214—216
 Allia (rtu) 70
 Alliana (regio) 70
 Alianus lib. nat. Dalmata 59
 alimenta 213
 Allianus Aug. ver. 32, 70, 79,
 122, 157, 206, 251
 Almaş (raion) 29
 Alpii Lepontini 58
 Altheim Fr. 44
 alumni 162, 197
 Amabilis secutor nat. Dacus
 59
 Amba v. Claudia
 a militiis 92, 147, 252
 Ammianus Marcellinus 37
 Amelung W. 49
 Ampelum 28—31, 71—75, 78,
 85, 89, 94, 96, 102, 105, 110,
 112, 113, 118, 122—121,
 128, 132, 137, 181, 182, 191,
 198, 199, 203, 205, 211, 214,
 215, 222, 223, 234—237,
 257, 262, 277
 Ampliatus Aug. n. disp. (ser.)
 32, 70, 76, 80, 85, 101, 110,
 236, 246
 Andrata Bituvantis 262
 ἀνδραποδιστής 166
 ἀνδραποδοκάπηλος 167
 Andrastus v. M. Suronius
 ἄνδρα 74
 Andriesescu I. 22, 40
 Andunocentis v. Annesis
 ancilla 12, 14
 Anicetus v. Tib. Cl.
 Annesis Andunocetis 97, 267
 annona 147, 183, 212, 214,
 218, 229
 ἄνδραξ 199
 Anthus v. P. Publicius
 L. Antistius Onesimus 227
 Antonia Iulia 92
 Antonia Rufa 78, 95, 123, 234,
 257
 Antonius architectus 29
 C. Antorius Rufus 89, 117, 119
 Antonius Celer 163, 266
 M. Antonius Fabianus 84, 117,
 119
 C. Antonius Pollio 58
 Antoninii (dinastia) 178, 185,
 202
 Antoninus Pius 90, 91, 117,
 146, 178, 179, 212, 267
 Antoninus v. A. Tapetius
 Antrocius Aug. ver. ex disp.
 32, 79, 80, 102, 110, 235,
 254,
 Ammis v. Aelia
 Apalaustus (Ἀπόλαυστος) puer
 (ser.) 32, 74, 96, 134, 162,
 164, 166—168, 170, 171, 267
 Apameia 233
 apele termale 233
 ἀπελεύθερος 63, 177
 apochatus 162, 163, 266, 267
 apochare 162
 Aphrodisius 78
 Apollonius v. M. Iul.
 Apollonius lib. 27, 188
 Apollodor din Damasc 52
 Apollodorus 78
 C. Aponius 94, 124
 apparitores 112
 Appleton M. 162
 Appianus 142
 Appius Proclus 163, 266
 Apronilla 188, 236
 Appuleius miles 61, 65, 66
 Aptasia 77
 Apuleia lib. 33, 188, 200, 204,
 270
 Apulia (reg. Italiae) 188
 Apulensis ser. vil. 32, 77, 79,
 120, 241
 Apuleius (scriitor) 71, 195
 Apulum 29, 30, 70, 72—77,
 84, 90, 91, 92, 98, 99, 102,
 103, 108, 110, 111, 113,
 123—125, 127, 135, 142, 149,
 156, 157, 162, 163, 167, 168,
 183, 188, 190—196, 199, 203,
 209, 210, 212—217, 223—227,
 229, 232, 233, 235—239,
 249, 251, 252—256, 271—274
 Aptara lib. 58
 Aquae 31, 93, 123, 264
 P. Aquilius P. lib. Dacus 59
 Aquincum 59
 a rationibus 228
 arca 109, 226
 ex arcario 71, 84, 103, 105,
 109, 111, 112, 115, 127, 245
 architectus 29, 98
 Ardaillon E. 65, 66, 131, 134,
 135
 Ardealul 28, 29, 135, 150
 argentarii 95, 98, 99
 Aricia 57
 Armenia 65, 66
 Arria Mama 77, 83, 89, 123,
 265
 Arsacizii 65, 66
 Artemidorus Apollini 22, 154
 artificium 166
 Arvalii 42
 Asia Mică 65, 66, 74, 75, 77,
 80, 85, 168, 170, 216, 231,
 254
 Asclepia Chrona lib. et coniux
 33, 193, 200, 203, 215, 242
 Ἀσκληπιάδης 199
 Ἀσκληπιός 199
 Asclepiades v. Septimius
 Asclepius 200, 210
 Asclepius Asclepiades 193, 203
 213, 242
 Asclepius v. Sept. Hermes
 Asella v. Calventia
 ἄσημος 164
 Asiani 164
 asociație bancară 95, 96
 a solo 105, 120, 237, 246
 C. Etilius Eutyches 227

- C. Atilius Philetus 58
 Athenaeus 22
 Atrius Maximi 78
 Atticus (Ἄττικος) actor (ser.)
 32, 74, 79, 91, 211, 275
 auctor 163, 165, 268
 Audeo v. P. Ael. Septimius
 augur, 91, 92, 253
 Aug. n. ser. 88, 105, 109, 208
 Aug. n. verna 78, 88
 Aug. n. ser. verna 88, 157
 Augg. lib. 190, 223, 224, 234,
 250
 Aug. nn. 262
 Augg. lib. a commentariis 205
 Auggg. lib. 188, 205, 208, 265
 Auggg. nnn. disp. 246
 Augustalis Aug. ser. 32, 70,
 75, 85, 122, 244
 Augustales (ordo) 29, 30, 181,
 183, 188, 192, 195, 197, 199,
 209, 212, 213, 216, 217,
 224–226, 232, 237, 247,
 249, 251, 254, 271, 273
 Augustales ingenui 229
 Augustalis coloniae Apuli 227
 Augustus (imp.) 14, 47, 58,
 109, 158, 169, 171, 202, 209,
 226, 237
 L. A. August 93, 264
 Augusta (Ceres) 237, 277
 Augustinus (scriitor) 168
 Augusti liberti 31, 34, 187,
 189, 208, 220, 222
 August [ti n. ab] instr. tabul 75
 Aug. lib. a com. 190
 Aulus 277
 C. Aulus C. C. I (ibertus) Dacus
 59
 Aullus Gellius 48, 165
 Aurelia 182
 Aurelia Ianuaria 191, 206, 273
 Aurelia Chreste 72, 85, 156,
 234, 260
 Aurelia Flora 189, 205, 265
 Aurelia Fortnnata lib. 33, 188,
 213, 227, 236, 251
 Aurelia Irene 196, 199, 214, 249
 Aurelia Placentina 194, 214,
 256
 Aurelia Procula 190, 206, 251
 Aurelia Respecta 78, 113, 245
 Aurelia Rogata 85
 Aurelia Urbica 199, 205, 260
 Aurelia Victoria 189, 206, 247
 Aurelian (imp.) 6, 116
 Aurelius 85, 182, 188, 200, 275
 Aurelius Adiutor 136, 267
 T. Aur. Aper 199, 213
 L. Aurelius Agathyrus Aug.
 lib. tabul. 57
 M. Aur. Carpion 196 (v. și
 Carpion)
 Aurelius Cimio 252
 M. Aur. Crescens Auggg. lib.
 33, 182, 188, 205, 207, 224,
 265
 T. Aur. Aper Delmata 199, 213,
 258
 Aur. Heraclitus 120, 241
 Aur. Marius 190, 217, 255
 M. Aur. Maximus 96, 183, 197,
 215, 255
 M. Aur. Onesimus 182, 196,
 203, 250
 Aurelius Primus lib. 58, 72
 Aurelius Sattara lib. 33, 199,
 205, 258.
 L. Aur. Saturninus 198
 Q. Aur. Saturninus 198, 212,
 249
 T. Aur. Stephanus 33, 194,
 200, 214, 256
 Aurelius Tato 58
 Q. Aurelius Tertius 197, 212,
 213, 249
 M. Aur. Thimotheus 123, 197,
 215, 255
 Aurelius Victor 54
 Aurelius Volusianus 196, 199,
 214, 249
 aurifodinae antiquae Daciae
 222
 Avianus Aug. lib. subproc. aur
 33, 189, 222, 223, 231, 254
 L. Avilius Dacus 59
- B**
- Baal 231
 Bactriana 65–66
 D. Baebatius Chrysantus, au-
 gustalis et lib. 33, 195, 196,
 200, 202, 207, 216, 227, [271
 Baebatia Gamice 33, 195, 200,
 203, 216, 271
 Bafon 162
 Baia de Arieș 135
 Băile Herculane 29, 92, 108,
 118, 119, 233, 269
 balanță publică 209
 Balcanii (munții) 77
 Balmuș C. 19–24
 Baltariu I. 162, 166
 Banatul 28–30, 40, 52, 118,
 150, 277
 Banca de Stat din Zlatna 258
 banchetul funebru 217
 Baudry F. 83
 Bang M. 12, 56–59, 65, 66,
 69, 74, 77, 80, 81, 87, 88, 162,
 168, 169, 187, 195, 209
 Bannae v. Ael. Bolhas
 Barbasus (cos.) 269, 270
 Barboși 27, 188
 Bărcăcilă Al. 40, 120, 216, 241,
 242
 Bastarnii 39
 Bassus v. Ael.
 Bato. Maximus
 Baumgart J. 69–74, 77, 79,
 80, 109, 187
 bazilică 228
 Beauchet L. 12–15, 86, 103,
 104, 109, 132, 179, 180, 237
 Bedarus 262
 Belareca (rfu) 118
 Belenus (zeu) 70
 Bellicus 200
 Bellicus Alexandri 96, 162,
 163, 266, 267
 Bellicus v. Flavius
 Bellienus 70
 Bellinus ser. c. scrip, 32, 70,
 80, 110, 232, 264
 Beloch Iulius 15, 158
 Benseler G. 62, 73
 Berciu D. 19–24, 37, 40, 55,
 130, 142, 143, 148, 185
 Bendorf O, 40
 Berthelot (sat) 245, 247
 Besnier M. 62, 65, 66
 Bessi 166
 Becus v. Breucus
 T. Beusantis Bradua 136
 Bicillis 46
 Bilabel 112
 Billienus 70
 Bistra 120
 Bithynia 61–66
 Bizanțul 46
 Blidarul (cetate) 22, 24
 Bloch 102, 110, 111
 Blumner R. 65, 211
 Bocănețu Al. 95, 96, 109,
 111–114, 117, 122, 127
 Boissier 13
 Boița 133
 Bona Caes. n. ser. 32, 70, 80,
 85, 113
 bona fides 108
 Bonosa v. Mariana
 Bonus v. Ulpius
 Borza Al. 26, 57
 Borzsak St. 57, 225
 Boteș (deal) 137
 Bradua (cos.) 268
 Bradua v. T. Beusantis

- Brandis** 20, 56, 91, 114, 118, 130
B(r)ucus 32, 77, 83, 89, 123, 265
Breucus v. Dasius
Bricena 262
Brucla 96, 222
brutăriile romane 62, 65, 66
Bruttius Praesens (cos.) 267
Bubalus (Βούβαλος) Aug. lib. 33, 190, 195, 200, 206, 224, 251
Buckland W.W. 13
Bucova 126, 151, 245
Buday Arpad 147, 226, 271
Bulgaria 214
Burebista 19—22
Burii 39
Butes eorum (ser.) 32, 77, 93, 123, 264
- C**
- caducus** 162, 164
Caelestis Virgo Augusta 105, 246
Caesarea 270
Caesarea Pontici 216
Cesaris liberti 187, 208
Caes. n. ser. (verna) 88
Caes. n. ser. 88, 102, 105, 158, 208, 220
Caesidius Respectus 188
Cagnat R. 62, 69, 92, 109, 111, 181, 187, 222
Cassius Aponius 257
Cajdan P.A. 6, 65, 66, 143, 149, 178
Calafat 27
calamitas maritima 214, 249
Calan (v. și Aquae) 31, 152, 196, 264.
calculatores 112
Callicles (Καλλικλῆς) lib. 33, 196, 199, 200, 214, 249
Callidromus (Καλλιδρόμος) 61—66
Callistus ; Iuliorum (ser.) ; Aug. ver. disp. și Aug. n. disp. 32, 70, 74, 80, 85, 90, 102, 110, 123, 203, 253, 261
Calventius 200
Calventia Asella lib. (domo verna) 33, 157, 181, 189, 200, 214, 259
Calventia Marcellina 157, 181, 189, 214, 259
canabae 163, 167, 168, 172, 268
Canarache V. 146
Candida ser. ? 32, 70, 74, 80, 84, 125, 274
Cantacuzino Gh. 131, 132, 151, 152
capillati 19
Capito Triti lib. 33, 189, 200, 205, 259
Capito v. T. Iul.
captivi 160
captivi romani in Dacia 63
Capua 59, 169
Car a v. Valeria 264
Caracal 28
Caracalla (imp.) 114, 118, 152, 182, 185, 188, 189, 196, 197, 205, 209, 221, 233, 241, 269
Carmania 65, 66
cărămidăriile 152
Caransebeș 29, 270
Carcopino J. 37, 46, 47, 65, 66, 127, 136, 137
Cariei Mari 265
carierile de piatră 91
carissima 207
Caruntum 59
Carpiion (Καρπίων) Aug. lib. tab. prov. Dac. Apul. 33, 182, 196, 200, 202, 203, 223, 235, 250, 254.
Cartagina 36, 37, 99
Cirius Caes. n. ver. 32, 70, 80, 122, 204, 248
C. A. Cirius 93, 123, 264
căsătorie la sclavi 12
Cistinus v. C. Iul. Sept.
Cassia Ponticilla lib. 33, 189, 205, 214
Cassia Rogata 73, 78, 84, 112, 246
Cassia Saturnina 189, 205, 214, 256
Cassius v. Dio.
Cassius 200
Cassius Palentinus 95, 268
Cassius Palumbus 95, 108, 268
Castel Gandolfo 57
Castinus v. C. Iul. Sept.
Cato cel Bătrîn 14, 96, 100, 114
cătușe din fier la sclavi 147
Cucuzia 65, 66
cautio 160
Cutopates 113, 236, 245, 250
Craci (mină) 134
cavaleria dacă 39
cavaleria maură 39
cavaleria romană 44
Clei (v. și Sucidava) 121, 243
Cler v. Antonius
cellae rusticariae 147
Celsus (cos.) 136
Celții 40
Cenad 26
census 106, 111, 112, 179, 184
census provinciae 164
cantonari 154
Antonius 99
centuriae 141, 248, 267
centurio leg. 216, 273
centuriatio 141
ceramica 152
Ceres 277
Cerialis (cos.) 277
cervae 122, 156, 234, 239, 260
Chapot V. 13—15, 62, 77, 94, 97, 102, 107, 110, 113, 114, 158, 234
Chrysantus (Χρυσανθος) v. D Baebatius
Christescu V. 29, 37, 38, 40, 41, 44, 71, 91, 95, 96, 109—111, 115—117, 130—137, 144, 146, 151, 154, 155, 156, 196, 211, 222—224, 226, 275
Chrona v. Asclepia
Χρόνος 193
Χρυσανθος
C b (sat) 262
C cero, 81, 111
Ccottti E. 27, 65, 66, 80, 86, 88, 105, 107, 114, 123, 135, 137, 154, 158, 169, 178, 179, 202, 209, 220, 222, 226, 239
Chorus C. 37—46, 56, 63, 65, 66
ciobanii sclavi 127, 144
c bus 136
Cigmău (sat) 265
ClODI (?) ser. 32, 77, 243
Cioroiul Nou 117
Cimpia Orăștiei 22
Crmic (sat) 160
cista 261
cisterne 228
Ciumăfaia (sat) 146
cives Latini 163
cives Romani 163, 172, 179, 184
classes la sclavi 13, 115
Caudia Amba 203
Caudia Marciana 190, 197, 214, 256
Caudia Pia 205, 259
Caudius I (imp.) 128, 178
T. Caudius Anicetus 227
Claudius Asinius 72
Tib. Claudius Festus 214, 273
Caudius Firminus 205, 259
Claudius Iulianus 97, 163, 167, 267
Claudius Marius 163, 267

- Claudius Philetus 17, 97, 163, 167, 267.
 Claudius Rufinus 75, 93, 124, 233, 272
 T. Claudius Xenophon 121, 243
 Cletus (Κλήτος) v. Publicius clientes 228
 Cluj 35, 147
 Cocceus Iulius 217, 275
 M. Cocceius Themo 196
 Cocceia Valeria 217, 273
 cognomina la sclavi 79, 92
 coheredes quattuor 203, 242, 271
 cohors V. Gallorum 216, 242
 cohortes Italicae 221
 cohortes vigilum 221
 collegia (sclavi) 13, 111, 153—156, 171, 234
 collegia tenuiorum 154
 collegia aurariarum 96, 155
 collegia centonariarum 91, 253, 255
 collegia domesticorum 91
 collegium fabrum 91, 253
 collegia funeraticia 27, 98, 154
 collegium Gallatarum 164
 collegium nautarum 91, 253
 coliberti 195, 203, 216, 271
 Colina (tribu) 270
 colonia 30, 142, 225
 Colonia Victrix 242
 colonii 6, 11, 21, 150
 Colosseum 47
 columbaria 27, 86, 91, 182, 211
 Columella (scriitor) 14, 88, 100, 103, 114, 115, 146, 147
 Columna lui Traian 19, 37, 46
 Constantin cel Mare 50, 52
 comati 45, 49, 65—66
 commagister 154
 commercium 23, 24, 91, 128, 163
 Commodus (imp.) 114—116, 170, 178, 181, 193, 204, 209, 221, 243, 256
 compitales ludi 234
 compitalia 237
 concessio peculii 104
 concordia 252
 concubinajul 219
 conductores 24, 70, 72, 74, 79, 89, 91, 95, 96, 98, 115, 117, 119, 124, 126, 136, 141, 144, 183, 210, 233
 conductor pasculi salinarum et commerciorum 91, 94, 123, 211, 225, 233, 253, 263, 271, 275
 conductor publici portorii 110, 119, 264, 269, 270, 272
 Condurachi Em. 23
 congiarium 47
 coniux (la sclavi) 83—86, 193, 199, 202, 203, 215, 241—245
 coniux rarissima 247
 coniux et coliberta 195, 203, 271
 coniux grata 203
 coniux sanctissima 204, 260
 conliberta 59
 conservae 123
 conservator 231, 232, 237, 248
 conservi 74, 101, 103, 203, 206, 265
 Constantianus Aug. lib. adiut. tab. 33, 70, 189, 206, 223, 251
 Constantin cel Mare 62
 constitutio Antoniniana 182, 185
 Contianus (?) 277
 contrascriba 110
 contrascriptor 70, 109, 110, 264
 contubernales 32, 83, 84, 264
 contubernium 12, 59, 83—86, 93, 104, 124, 157, 181, 203, 204, 206
 conubium 59, 206
 Corabia (deal) 137
 coriarius 29
 Corinth 134
 corneus 70
 Cornelia ser. 32, 70, 74, 80, 85, 110, 253
 Cornelia Antonia 249
 corollarium 162
 corona montium 29
 corpus libertor. et servor. 105, 235
 costumul la sclavi 14
 Crescens v. Valerius
 Crescentio 193, 273
 Creta 166, 169
 Cretica (natio) 166
 Crispina ser. 32, 70, 80, 93, 123, 264
 Crispus 70
 Criton (medic) 20, 46
 cruzimea stăpnilor față de sclavi 15, 16
 Ctesiphon 65, 66
 cultivatorii liberi 6
 cultul alegoriilor 237
 cultul împăratului 237
 Camont Franz 236, 237, 245, 246, 250, 252, 255, 257, 264, 270, 274
 cuniculi 134
 Cuntz O. 61—66
 curatores 127, 226
 curia (Sarmiz.) 183, 213, 225—227
 cursus honorum 221

D

- Dacia 1—13, 19, 20, 23, 25—35, 37—44, 46, 47, 51, 54—63, 69, 71, 74, 79, 88—91, 94, 96—100, 102, 103, 105, 108, 109, 111—113, 116—121, 125—127, 130—132, 134, 137, 140—143, 146, 148—154, 156, 158—160, 162, 164, 167—172, 179, 181—184, 186, 188, 197, 200, 203—208, 211—218, 222—224, 226—237, 271, 277
 Dacia Apulensis 30, 77, 102, 118, 120, 190, 196, 202, 211, 213, 236
 Dacia capta (pe monete) 40, 43
 Dacia inferior 5, 27, 28, 29, 30, 149, 217
 Dacia Malvensis 120
 Dacia superior 29, 32, 85, 101, 121, 125, 244
 Dacia victa (pe monete) 40
 Dacii 19, 20, 23, 24, 36, 40—43, 47, 49—51, 55, 57, 59, 63, 64, 102
 Dacipora lib. 59
 Dacicus (Traian) 47
 Dacus 59
 Dacus insularius 58
 Dadas actor (ser.) 32, 75, 77, 78, 108, 252, 253
 Daedalus 15
 Daicovicu C. 19—24, 37, 40—46, 54—57, 64, 75, 80, 92, 102, 120, 126, 127, 130, 131, 141—143, 148—149, 152, 156, 188, 190, 196, 211, 212, 221, 222, 225—227, 236—239, 242, 245—252, 257, 259, 261, 265, 271, 273, 275
 Dalmatia 96, 144, 167, 214
 damnatio 221
 damnati ad metalla 131, 132, 152, 173
 δανειότης—δανείζω 95
 Dasius Breucus 96, 97, 162, 226, 267
 Dasius Verzonis Pirusta 97, 131, 161, 167, 266, 267
 Δᾶος 24
 Daus 58

- Davos 58
 Davus 58
 Davies T.A.G. 37, 38, 40, 44, 222
 Dea Gaelestis 113, 237, 245
 Dea Isis 251
 Dea Nemesis 255
 Dea regina 215, 232, 250
 Decebal 19, 21, 23, 24, 25, 36, 37—49, 52—57, 59, 61—66
 December v. P. Ael.
 decesul liberŕion 207
 decretum decurionum 247—251, 273
 decurio coloniae 77, 91, 125, 167, 188, 193, 203, 212—216, 225, 243, 247, 249, 252, 253, 255, 256, 267, 271
 decuriae 13, 115, 213
 C. A. Dedalo 264
 deditici 184, 185
 dediticius 183
 Degrassi A. 41, 45, 47
 Delmata v. T. Aur. Aper
 Delos 59, 79, 99, 169
 Demetrius Antoni ... 78
 δημοσίοι 13, 98
 Denst ξ , (sat) 84, 274
 derelicti 13
 Desa (sat) 27, 188
 designatio 273
 Dessau H. 57, 59, 61, 62, 89, 114, 117, 118, 121, 166, 210, 213, 222, 234, 244, 246, 259, 260—263, 270, 273, 274
 Deva 145, 152, 263
 Deus aeternus 237, 260
 Deus genitor 270
 Deus sanctus Malagbel 237, 246, 250
 Deus Silvanus 275
 Desus Sol Invictus Mithras 236, 255
 Deusara 95, 131, 268
 Dezmir (sat) 93, 274
 Dexter v. C. Fabricius
 Diana 74, 90, 95, 123, 124, 140, 233, 237, 253, 257
 Diana Augusta 234, 250
 Diculescu C. 31
 Diegus 24, 37
 Dierna 29, 98, 110, 117, 119, 152, 263
 dignitates 209
 dignissimus 211
 Dii imortales 261
 Dii magni 245
 Dii Penates 232
 Dil. v. M. Turranius
 Dilectus 93
 Diles 93
 Dilipor 93
 Dilizenius 93
 Dio Cassius 24, 37—47, 56, 61—66, 114, 165, 166, 185, 197, 202, 209
 Dio Chrysostomos 11, 20
 Diodor din Sicilia 132—134
 Diogenes (Διώγενης) ser. vik. ŕi Diogenes lib. 32, 33, 74, 79, 101, 196, 200, 205, 208 211, 222, 235, 259
 Diogenes Eutycheŕis 246
 Diogenes lapidarius 152, 196
 Diogenes Moschi 204
 Diophantus v. P. Ael.
 Dionysos (brutar) 61, 65, 66
 Dionysius v. Aelius
 Dioscoros (Διώσκορος) ser. 32, 74, 79, 124, 236, 257
 Dioscurii (zei) 74
 dispensator 70, 74, 85, 101—105, 110, 112, 114, 115, 127, 235, 246, 253, 254, 261
 dispensator arurariarum 277
 dispensator privatus 277
 dispensator rat. extraord. prov. Asiae 121
 dispensator vikarius 72, 75, 85, 103, 110, 246, 254, 276
 Diuppaneus qui Euprepes f. Dacus 58
 Dmitrev D. A. 39—42, 47, 55, 56, 143, 148
 Dobó A. 56, 58, 59, 109—111, 116, 117, 119—121
 C. A. Dedalo 93
 Doliche (loc.) 231
 Dolichenus v. Iup. opt. max.
 Donatus v. Severus 152
 Domneŕti (sat) 94, 275
 domesticus 233
 Domestica v. Aelia
 Domaszewski von A. 116—118, 121
 dominium ex iure Quiritium 180
 dominus 13, 14, 79, 84, 89, 90, 96, 99, 103—105, 114, 116, 123, 132, 141, 146, 177, 200, 202, 206, 210, 211, 237
 dominica potestas 13, 65, 66, 86, 97
 Domitia (gens) 58
 Domitian (imp.) 21, 24, 37, 52, 63
 Domitius v. Ulpius
 Domitius Epipodius lib. 33, 196, 216, 242
 C. ? Domitius Ianuarius 196, 216, 242
 Domitius v. Regulus
 domo Asiae 75, 85, 254
 domo Dacus 59
 domo Lapiaerom (?) 205, 259
 domo verna 157, 181, 189, 214, 259
 domus 112, 131
 domus Augustalium 216
 domus divina 232, 246
 Doŕtaŕ (sat) 75, 181, 204, 236, 270
 Drangiana 65, 66
 Dressel H. 57
 Drobeta 28, 29, 72—77, 83, 91, 94, 98, 117, 120, 121, 124, 125, 152, 191, 203, 212, 215, 216, 227, 243, 253
 Dunărea 23—29, 37, 38, 47, 52—56, 60, 62, 63, 64, 65, 77, 91, 120, 149, 159, 199, 215, 244, 248, 257
 duumvir 90, 92, 209, 212, 213, 249, 252, 253, 256
 Dyrrachium 198

E

 edictum provinciale 164
 Egiptul 14, 31, 132, 147, 148, 158, 160, 165, 168—170, εἰκόνας 164
 Eragabal 145, 182, 209, 221
 emigrarea Dacilor 40
 emptor 166
 Engels, Fr. 6, 7, 11, 23, 135, 137, 143, 149, 160, 186
 Enslin W. 75
 Epagathus (Ἐπαγαθός) lib. 33, 78, 197, 200, 248
 Epaphroditus v. Iul.
 Epetium (Dalmatiae) 59
 Ephesus 121
 Epicadus v. Liccaius
 Epicadus Parentis qui et Micus 97, 267
 Epidius v. Ael. Márcianus
 Epidianus
 Epipodius (Ἐπιπόδιος) Aug. ver. vil. 32, 74, 80, 118, 196, 200, 237
 Epipodius v. Domitius
 Epona 113
 Epona sancta 234, 257
 eques 275
 eques publicus 253
 eques Romanus 212, 249, 252, 253
 eques singularis 58

- Erhardt A. 103
 Erastus (Ἐραστος) conser.
 vik. 32, 74, 80, 101, 102, 122,
 265
 ergastulum 147
 Erman H. 13, 102, 103
 erro 164, 165
 emptio 160
 Esbenus v. Ael. Vales.
 Esculap v. Aesculapius
 Eucharistus (Ἐϋχαριστος) ser. ?
 32, 70, 74, 80, 84, 125, 274
 Euchticus ser. ? 32, 74 244
 Euphorus (Ἐϋφορος) v. P. Ael.
 Eufemus (Ἐϋφημος) vik. Pere-
 grini 32, 74, 80, 101, 102,
 122, 265
 Euprepes (Ἐϋπρεπής) v. Lici-
 nius
 Euthymus v. P. Ael.
 Eutiches v. P. Ael.
 Eutropius 54
 Euthices 33
 [Euty]ches lib. 33
 Eutyches act. 32
 Eutyches Auggg. disp. 32
 Eutyches ser. vil. 32
 Euthyces eorum libertus 255
 Eutyches (Ἐϋτυχής) ser. sau
 lib. 71, 74, 77, 80, 101, 102,
 108, 110, 120, 125, 183, 197,
 215, 233, 235, 236, 241, 272
 273
 Eutyches v. C. Atilius
 Eutychia (Ἐϋτυχία) 193, 200
 Eutychia v. Aelia
 Eutympus (Ἐϋθυμος) v. P. Ael.
 ἔξελεύθερος 63
 ex justa servitute 179
 ex manubiis 48
 ex privatis 119
- F**
- Fabianus v. M. Antonius
 Fabricius 99
 C. Fabricius Dexter 156
 Fabricius Jucundus 156
 fabri 91, 98, 154, 156
 familia 93, 122, 123, 182, 224,
 264
 familia Augusti 81
 familia aurariarum 259
 familia Caesaris 71, 73, 79, 82,
 88, 97, 105, 121, 182
 familia domestica 13, 14, 62
 familia monetalis 224
 familia privata 13, 14, 70, 77,
 84, 85, 97, 101, 105, 121—
 123, 126, 237, 239
 familia publica 13, 14, 83, 97,
 101, 109, 110, 121, 144,
 156—158, 235, 237
 familia rustica 13, 14, 71, 73,
 77, 93, 94, 96, 99, 111, 114,
 124—127, 142, 144, 147,
 148, 180
 familia urbana 13, 14, 27, 94,
 99, 111, 115, 126, 148
 familia vectigalis 116
 Farnese (colectia) 50
 Felix Aug. vil. și Gaes. ser.
 vil. ex. vik. 32, 71, 80, 103,
 118, 119, 128, 232—234,
 263, 265, 269, 270
 Felix v. Lucceius
 Felix v. Ulpius
 femina incomparabilis et con-
 iux rarissima 206, 247
 femina rarissima 245
 Fenicia 78
 Ferri S. 56
 Festus v. Tib. Claudius
 fides 165
 fideiussor 163, 165
 Fiebigger 83, 127
 fier de plug 146
 Filetus act. 32, 74, 108, 252,
 253
 Filetus v. Cl. Rufinus
 filia innocentissima 206, 251
 Filip Arabul (Imp.) 222
 filius dulcissimus 250
 filius dulcissimus et pientis-
 simus 252
 fili quattuor 203
 filosofia stoică și sclaviei 15
 Finaly G. 147, 249
 Firminus v. Claudius
 L. Firminus Primitivus 163, 266
 fiscalitate 149
 Fischer G. 275
 fiscus 95, 109, 127, 178, 221,
 222
 flamen 83, 92, 188, 193, 203,
 212, 216, 249, 253, 263, 271,
 275
 Flavia Nices ? 93
 Flavius 200
 Flavius Bellicus 84, 109, 189,
 245
 Flavius Maximus 209, 248
 Flavius Secundinus 136
 Floca Oct. 71, 137, 144, 146,
 152, 209, 213, 215, 223, 224,
 231, 232, 235, 236—238,
 248, 249, 272
 Flora 200
 Flora v. Aurelia
 Flora v. Proclia
 Florentinus (scriitor) 160
 Flores 251
 Florescu Gr. 29, 191, 217, 241,
 242—244, 247, 251, 256, 261,
 262
 Florus (istoric) 20, 131, 165
 Fluss M. 116, 120, 121
 fodinae aurariae 130
 Forcellini 70, 71
 Fortuna 193, 234, 237
 Fortuna Augusta 234, 261, 265
 Fortunata v. Aurelia
 Fortunatus qui et Dacus 59
 Fortunatus ser. ? lib. și Aug.
 lib. adi. tab. 32, 33, 71, 78,
 80, 93, 124, 189, 197, 199,
 200, 204, 206, 214, 223, 233,
 244, 247
 Fortunatus Theupropi 27, 32,
 41
 Forul lui Traian 43, 48, 49, 53,
 247
 Forul din Sarmizegetusa 227
 Fraenkel Er. 69
 Frontina 94, 123, 271
 Frontinus v. Cassius
 frumentarius 242
 fugarii romani în Dacia 64
 fugitivarii 16, 17, 165
 fundus instructus 147
 furtum 164
 Fuscianus Caes. ser. 32, 71,
 80, 121, 261, 272
 Fuscinus ver. ab instr. tab.
 32, 71, 80, 85, 112, 157
 Fuscus Cor. 37, 38, 71
- G**
- Gaipor 69
 Gaius (scriitor) 12, 15, 65,
 66, 87, 141, 163, 164, 177,
 179
 Gallates consistentes 164
 Gallatia 231
 Gallienus (imp. 143.)
 Gamice v. Baebatia
 γάμος 195
 G. drosia 65—66
 Geldo 155
 Gemellinus v. P. Tenacius
 Genialis v. P. Ael.
 genius 30, 227, 234
 gēnius commercii 119, 232,
 234, 263
 gēnius Daciarum 239
 genius Daciae felicitis 235, 246
 genius Domus Divinae 225,
 246

genius lib. et ser. 32, 34, 89, 209, 210, 235, 244
 genius oridinis Augustalium 225, 247
 genius populi Romani 119, 231, 232, 234, 263
 gentes 213
 genus ferratile 147
 Germanii 23, 40
 Gernisara 31, 164, 182, 205, 265
 Geta (Caes.) 241
 Geții 20, 54
 Geta (Γέρτας) 24, 205
 Gilău 217
 Girard P. Fr. 12, 14, 27, 65, 66, 86, 95, 103, 104, 109, 162, 163, 177, 179, 180, 266—268
 Giurescu C. C. 5, 107
 gladiatorii scavi 58
 Goldenberg A. V. 22
 Goos C. 135
 Gordon L. M. 62, 69, 72, 76, 77, 79, 133, 191, 202, 226
 Gostar N. 27, 102, 103, 109—111, 114—122, 233, 234—237, 263, 272
 grădiștea Muncelului 21, 24
 grassatores 168
 Grecia 24, 74, 153, 169
 Grecii 231
 graeculi 81
 (natio) Graeca 116
 Gren E. 56, 80, 91, 140, 168, 169
 Groag E. 47, 61, 62
 Gsell St. 12, 86, 94, 95, 100, 102, 107—115, 127, 137, 140, 147, 162, 168—172, 180, 191
 Guey J. 37, 39, 61, 62, 65, 66
 Gummerus H. 13, 23, 27, 58, 62, 65, 66, 91, 95, 98, 115, 132, 135, 136, 140, 147, 148, 152, 153, 166, 169, 180, 186, 220

H

Habel 109, 110, 113
 Hadrian (Imp.) 15, 47, 52, 57, 65, 66, 88, 90, 98, 127, 131, 138, 148, 158, 168, 178, 182, 221—223
 Hammonius v. P. Ael.
 Hanga Vl. 12, 13, 25, 37, 88, 131, 142, 143, 154, 171, 266—268

Hefaistos 15
 Heichelhelm Fr. 47
 Hēlpis lib. 27, 188
 Henry V. 84
 Hera v. C. Licinius
 Heraclitus v. Aur.
 Hercliani 122, 156, 234, 239, 260
 Herculianus Augg. nn. ver. adiut. tab și Aug. lib. ad'ut. tab. 32, 33, 70, 71, 79, 85, 113, 189, 200, 204, 214, 223, 245, 248, 262
 Hercule 29, 90, 108, 118, 119, 123, 152, 232, 237, 257, 269
 Hercules Augustus 233, 269, 270
 Hercules invictus 233, 253, 257, 270
 heres 190, 193, 196, 197, 216, 242, 275
 heredes 184, 211, 212, 227, 242, 247, 249
 Hermadio (Ἑρμαδίων) act. (serv.) 32, 75, 79, 93, 108, 125, 236, 264, 274
 Hermias v. M. Ulp.
 Hermias (Ἑρμίας) ser.? 32, 75, 196
 Hermes (zeu) 75, 79, 196, 197, 200, 227, 247
 Hermes Augustalis col. lib.? 33
 Hermes v. Sēpt. Asclepius
 Hermes v. Ulp. Domitius
 Herodot 24, 57, 58
 Hēlpizon v. Aelius
 hexametria 203
 Hloții 20
 Hipponicus (Ἱππώνικος) Aug. col. lib.? 33, 197, 200, 227, 247
 Hirschfeld Otto 21, 57, 65, 66, 91, 92, 95, 96, 102, 109—122, 127, 131, 132, 135, 137, 141, 151, 152, 155, 164, 173, 180, 185, 206, 221—226, 231, 235
 Histria 61, 62
 Hobița (sat) 144—147
 Homo L. 43, 46, 47, 56
 honesta missio 216, 219
 honores 107, 209, 212, 225, 226, 247
 Horatius (scriitor) 20, 169
 Horiens (Ael.) lib. 33, 190, 200, 204, 270
 horotesia (Histriae) 61, 62
 Humbert 109
 humiliores 181

Hunedoara 31
 Hüttl W. 15, 31, 162—164, 178, 179
 Hygia (zoifă) 235, 254
 Hygia (Ἥγεια) v. Aelia
 Hygia imp. nn. ser. 32, 70, 75, 79, 85, 102, 122, 193, 200, 237, 244
 Hylas (Ἥλας), ser. vices. 32, 75, 79, 114, 128, 181, 188, 200, 204, 235, 243
 Hylas v. L. Ael.
 hypocaustum 145, 228

I

lakabffy Elemer 264
 Iano Béia 245, 252
 Ianuaria v. Aurelia
 Ianuarius Aug. ser. ex. arc. și Aug. lib. nummularius 32, 33, 71, 79, 84, 109, 184, 190, 197, 200, 224, 234, 245, 250
 Ianuarius v. Domitius
 Ianuarius v. T. Iulius
 Ianuarius v. Publius
 Iarsachenus 78
 Iarse Caes. ser.? 32, 78, 84, 122, 269
 Iarsafa 78
 Iazigii 40
 Ieruga (mină) 160
 Iezureni (sat) 29, 243
 Igna dr. N. 223, 235, 262
 Iberg 160
 Ilișua (sat) 85, 275
 Illyricum 116, 117
 imbogățirea libertilor
 imp. n. ser. (verna) 88
 Immenosum Maius (sat) 135, 136
 impozitele 91
 incolae 132, 169
 incolumitas 255
 incomparabilis 207
 indulgentia 259
 Indus 65, 66
 ingenui 112, 128, 135, 184, 202, 207, 221, 226, 229
 Ingenus — Ingenuus 187
 Ingenuus v. Procilius 215
 Ingenuus Superstes 209, 248
 ingrati liberti 209
 innocentissima 207
 insigne decurionale 30
 inscripti vultus 147
 institutor 91
 instrumenta 112
 instrumenta censualia 112

- instrumente de miner** 134
insularius 58
inter amicos 179
interpres Dacorum 59
interpretatio 239
intramurani 132
invictus 234, 237
Invictus Mithras 257
Ioncutus ser. ? 32, 75, 273
Iono ser. ? 32, 75, 79, 125, 273
Iordanes (scriitor) 20, 44
Iorga N. 38, 63
Ἰων 75
Iran 65, 66
Isidora (Ἰσιδώρα) ser. 32, 72, 75, 79, 85, 254
Isis 75, 118, 232, 235, 251, 260
Ister 54
Italia 14, 49, 53, 57, 59, 92, 144—147, 158, 169, 188
iudicium domesticum 180
Iulia Dacia 59
Iulia Domna 237, 260
Iulia Iunilla 190, 214, 256
Iulia Kalligenia 28
Iulia Priscilla 212, 242
Iulia Mamea 250
Iulia Phlumene 83, 241
Iulia Sissi 78
P. Iulia Successa 84, 264
Iulia Valeria 190, 214, 256
Iulianus 187, 233
Iulianus v. Aelius 93, 124, 189, 205, 212
Iulianus v. P. Ael. Antipater
Iulianus Apostata 54, 55
Iulianus v. Claudius
Iulii (familie) 28, 90, 99, 123, 253
Iulius 200
Iulius Alexander 95, 188, 204, 217, 255, 268
M. Iul. Apollinaris 118, 260
T. Iul. Capito 90, 117
Iulius Coecelius 217
Iulius Dacscus 28
Iulius Decibalus 59
T. Iulius Epaphroditus 90, 117
T. Iulius Ianuarius 90, 110, 117
Iulius Iuli 154
G. Iul. Metrobianus 90, 124, 257
G. Iul. Omucio act. lib. 33, 183, 190, 200, 211, 225, 237, 271
G. Iul. Sept. Castinus 89, 113, 257
Iul. Paternus 118, 233, 269
Iulius Rufinus 83, 124, 241
T. Iul. Saturninus 89, 117, 119, 232, 264, 269, 270
C. Iulius Valentinus 83, 84, 93, 124, 183, 190, 211, 225, 231, 237, 264, 271
Iulius Viator 163, 266
Iulius Victorinus 163, 268
iumentum 113
Iunia 94, 123, 271
Iunilla ? v. Iulia
Iunius 200
Iuno 231, 232, 237, 275
Iuno Sæmia (?) 255
Iupiter 85, 125, 128, 204, 234, 236, 237, 245, 257, 270
Iupiter Carnenus 154, 155
Iupiter optimus maximus 75, 119, 232, 254, 260, 261, 263, 264, 273—275
Iup. opt. max. aeternus 245
Iup. opt. max. aeternus et conservator 261
Iup. opt. max. conservator 232, 252, 253
Iup. op. max. Dolichenus 83, 93, 231, 264.
Iup. opt. max. Tavianus 231, 254
Iupiter Sol invictus deus genitor rupe nato 236,
ius aureorum anulorum 179
ius commercii 131, 164, 167, 172
ius gentium 15
ius Italicum 142, 151
Iusta 262
iustae nuptiae 202, 204, 206
Iustinus Caes. ver. subs. libr. 32, 71, 80, 113, 261
Iuvenalis 165
izvoare termale 29
izvoarele sclaviei 11, 12

J

Jieni (sat) 214
Jung I. 12, 43, 65, 66, 121, 137, 162, 167, 171, 222
Jupa (sat) 29, 264

K

Kan H. A. 231
kanabae (v. și canabae) 266
Kartum 97, 131, 161, 167, 267
Kavieretium 97, 131, 161, 167, 266
Kazarov G. 20, 22, 63, 91
Kæone 113, 256
Kerényi A. 26, 27, 55, 62, 69—78, 114, 159, 181, 188—199, 205, 241—251, 254—257, 259—265, 270—273, 278
Klöse I. 20
Kolosovskaia K. I. 20—23, 55, 90, 131, 136, 137, 141—149, 154, 159, 162, 173, 210, 212, 215, 233
κοιταπετος 162
Körnemann E. 36, 91, 113, 154
Kruglikova T. I. 6, 19, 37, 75, 131, 132, 135, 143, 144, 148, 212, 222, 223
Kubitschek W. 112
Kübler 180, 202, 211
Κυραταί 19
Kazovkov V. D. 65, 66, 81, 100, 148, 157, 166, 168

L

M. Laberius Graecus lib. 62
M. Laberius Maximus 38, 44, 61—63, 65—66
Lactantius (scriitor) 54
Laches ? 197
Laet de J. S. 102, 103, 108—121, 224, 233, 235
Laetus (cos.) 277
Lafaye G. 111—115
Lambrino S. 46, 63
Lammert F. 116
lapidarius 98, 152, 196
Lares 237
Lascu N. 37
latifundia 144
Latini Iuniani 163, 179, 184
latrones 146, 172
latrocinia in agris 148
Lécrivain Ch. 84, 102, 178—181, 187, 202, 211, 221, 222, 225
leg. Aug. pr. pr. III Daciarum 257
legatus legionis 247, 251
Legitimus v. c. Secundinus
legio I adiutrix 92, 252, 253
legio II Traiana 117
legio IV Flavia 216, 242
legio V Macedonica 216, 242
legio VII Claudia 92, 252, 253
legio XIII Gemina 26, 30, 152, 162, 163, 167, 168, 188, 204, 217, 234, 248, 255, 266—268
legio XXII pr. 217, 251

- legio XXX Ulpia 47
 leguli 94—96, 100, 105, 122, 124, 125, 130, 132, 136, 138, 162, 167, 168, 172, 182, 213, 222, 224
 leguli aurariarum 259
 Lehmann Hartleben K. 40, 51
 Lenin V. I. 12, 19, 36
 Leonas (Λεωνάς) Aug. lib. adi. tab. 33, 198, 200, 223, 233, 253, 260
 Leonhard R. 13, 117, 162, 222
 Lepper A. F. 61, 62
 lex Aelia Sentia 177
 lex coloniae Iuliae Genetivae 225
 lex Fufia Caninia 177
 lex Iulia de maritandis ordinibus 202
 lex Iunia 179
 lex Manciana 114
 lex mancipationis 164, 165
 lex provinciae 164
 lex Vissellia 225
 Libella ser. superiumentariis 32, 71, 89, 113, 234, 257
 Liber (zeu) 85, 148, 233
 Liber pater (zeu) 93, 122, 156, 234, 260
 Libera (zeiță) 85, 122, 148, 156, 233, 234, 260
 Liberalis Aug. ver. adi. tab. și Augg. lib. a comm. 32, 33, 71, 80, 109, 113, 190, 200, 205, 223, 237, 245, 262
 liberta et coniux 199, 256
 liberta et coniux grata 193, 203, 271
 libertul anonim (al lui Decebal) 63—64
 libertas justa 179
 libertinitas 177
 liberti, passim
 liberti Augustales 225, 226
 libertus Auggg. 182, 208
 liberti aurariarum 224
 liberti collegiorum 99
 liberti et heredes 210, 193, 196, 197, 242, 249, 259
 libertus eius 211, 251, 252
 libertus eorum 215, 257
 liberta eius 188, 251
 libertus et Augustalis 216
 liberti et familia et leguli aurariarum 33, 34, 122, 259
 liberti et libertae 265
 liberti ingrati 229
 liberti in serv. militar 221
 libertus numinis 224
 libertus numinis Aesculapi 25, 183, 194, 210, 216, 254
 liberti privati 34, 183, 185, 189, 196, 200, 205, 222
 liberti publicii 33, 112, 183, 185, 199, 206, 209, 224, 231, 248
 libertus actor 190, 211, 225, 271
 libertus a commentariis 190, 262
 libertus tabularii 33
 libertus vicesimae 114, 181, 193
 libertus orcinus 179
 liberti per vindictam 184
 libertini, libertinae 105, 177, 202, 207
 librari 72, 105, 112, 113, 127, 156, 221, 237, 246
 librari ab instrumentis censu- libus 73, 84, 112, 246
 libri pens 163
 Liccaius Epicadi Marcinius 97, 267
 Licinia Secunda 244
 Licinianus v. Fabricius
 Licinius 200
 C. Licinius Euprepes 33, 197, 216, 270
 C. Licinius Hera 244
 C. Licinius Ponticus 197, 216, 270
 L. Licinius Sura 47
 Liebenam 91, 95, 102, 110, 111, 121
 locus 96
 locus datus 247, 248—251, 273
 Logismus (Λόγισμος) lib. 33, 198, 200, 212, 249
 Loncinum 119
 Longden P. R. 44, 61, 62, 65, 66
 Longinus 63, 64
 Longus v. M. Vibius
 Lossa 268
 Lübker 103, 104
 Lucian din Samosata 167
 M. Luceius Felix 24, 211, 252
 Lucilla (imp.) 89, 122, 182, 224, 259
 Lucilla Secunda 244
 Lucius v. Ulpius
 Lucius Verus (imp.) 155, 259, 268
 ludus Dacicus 21, 47
 Lugli G. 47
 Lugudunum 57
 Lupulla ser.? 32, 71, 79, 84, 125, 274
 Lusius Quietus 39, 44, 53
 Lydus Ioannes 46, 53, 59

M

- Măcișagul de Sus (sat) 93, 272
 Macrea M. 19—22, 55, 56, 63, 147, 152, 239
 Macrin (imp.) 209, 114,
 Macrinus (cos.) 136
 magister 154, 226
 magister epulorum 171
 magister operum 115
 Maiuri A. 62
 Malagbel (zeu) 118, 237, 246, 250
 mancipatio 163—165
 mancipia 12, 95, 98, 160, 166
 mango 166
 Manius Servius Donatus 152
 manumissio 177, 179, 180, 181—186, 202—206, 218, 220, 237
 manumissio minus 179
 manumissio testamento directa 179
 manumissio testamento fidei commissaria 179
 manumissio vindicta 179
 Marci ? lib. ? 204
 Marciana v. Claudia 19
 Marcianensis (sat) 97
 Marcianus v. Ael.
 Marcianus (scriitor) 87, 154
 Marcellina v. Calventia
 Marcellus (familie) 99, 108, 126, 149
 Marcellus v. P. Ael. Antipater
 Marcianus v. Liccaius Epicadi 97
 Marcipor 69
 Marcu Aureliu (imp.) 31, 86, 89, 91, 98, 107, 115, 116, 118, 137, 139, 156, 159, 160, 178, 179, 182, 213, 221
 Marea Neagră 65, 66
 marea proprietate in Dacia 142—143
 Marea Roșie 109
 Marcus 90, 124, 236, 257, 273
 Mariana Bonosa 217, 255
 Marinianus lib. 33, 190, 217, 234, 255
 Marius 200
 Marius v. P. Aelius

- Marius v. Aurelius
 Marius v. C. audius
 Marius Chrysantus lib.? 33, 196, 244
 marmorarii 98
 Marquardt J. 12—15, 21, 62, 69, 84, 86, 89, 97, 100, 103, 107, 109, 114, 115, 123, 127, 158, 165, 169, 177, 178, 211, 225, 226
 Masqualez 226
 Mars 125, 233, 237
 Mars amicus et consentiens 27
 Marsus v. P. Ael.
 Marțian Iul. 135
 Martialis (scriitor) 21, 127, 169
 Marx K. 11, 15, 23, 25, 133, 135, 149, 153, 186, 218,
 Masurius Messi 97, 267
 Mașkin A. N. 12—14, 36, 114, 126, 144, 157, 177—180, 185
 Mateescu G. G. 20, 58, 78
 mater Aug. et castr. 250, 269
 matrimonium 12, 84—86, 103, 203, 261
 Matrona 205, 260
 Mauretania 59, 170
 Mauri gentiles 44
 mausoleu 212
 Maxima ser. 32, 71, 80, 93, 123, 264
 Maximus (brutar) 61, 65, 66
 Maximus v. Laberius
 Maximus v. Aur.
 Maximus v. P. Ael.
 Maximus v. P. Ael. Sept. Audeo
 Maximus Batonis 97, 161, 167, 266
 Maximus v. Flavius 209
 Maximus Veneti 97, 267
 Mehadia 118, 269
 memoria 246, 259, 270
 Memmius Asclepi 136, 137
 menesterii 72, 94, 216, 263
 mensa argentaria 109
 mercatores 97, 167
 Mercator ser. vil. 32, 72, 119, 272
 merces 136, 166
 mercenarii 148
 Mercenarius 135
 Mærcurius (zeu) 125, 233, 261
 Mærcurius consentiens 274
 Mærcurius Caesar. ser. 32, 72, 79
 Mesopotamia 37
 Messius v. Masurius
 metallarii 138
 Mstrobianus v. C. Iul.
 Mstrodorus v. Aelius
 Mæyer Ed. 6, 13, 14, 23, 46, 148, 159, 178, 185, 186
 Micia 31, 71, 94, 103, 117, 119, 120, 193, 196, 203, 216, 232, 233, 263, 271
 Micus v. Epicadus Plarentis miles 97, 163, 248, 267
 Miller I. 64
 Minerva 231, 237, 254, 275, 227
 Minerva Augusta 227, 247
 M. Minicius Simphorus 28, 227
 ministri 209, 226
 Mintia (sat) 247, 270
 misterele dionisiace 234
 Mișulin V. A. 13, 56, 65, 66, 79, 157, 162
 Mithraș 75, 76, 85, 93, 124, 182, 231, 236, 237, 238, 257, 274, 275
 mitreul 113, 125, 203, 236, 245, 247, 250
 Modena 57
 Moesia 21, 57, 60—66
 Moesia inferior 28, 39, 60—66, 121, 217
 Moigrad (sat) 31, 265
 Moisil G. 38, 40, 43
 Moldova 23, 39, 65, 66
 Moldova Nouă 275
 molla 133
 Mommsen Th. 91, 96, 127, 137, 154, 156, 160—162, 210, 222, 232, 234, 277
 Momulești 135
 monitores 115
 morbus 164
 Morintz Seb. 20, 21
 mormintele sclavilor 27
 Mosso 137
 mulier ser. 12, 77, 97, 125, 134, 158, 163, 165, 267
 muncitorul salariat 13
 munera 107
 Munții Apuseni 58, 96, 100, 109, 131, 134, 156, 167, 222
 Munții Balcanici 58
 Munții Garpați 23, 27, 28, 39, 40
 Munții Orăștiei 23, 24, 43, 44, 54, 56, 142
 municipium 142, 213, 215, 225
 Muntenia 23, 39, 121, 168
 Münsterberg 262
 munusculum 162
 Muntzer 75
 Mureșul 26, 31, 120
 Muzeul din Alba Iulia 252, 253, 256
 Muzeul din Berlin 268
 Muzeul din Blaj 266, 267, 274
 Muzeul din Bistrița 275
 Muzeul Bruckenthal-Sibiu 135, 254, 255, 260
 Buzeul din Budapesta 266
 Muzeul din Craiova 273
 Muzeul din Cluj 252, 257, 260, 262, 265, 272, 274
 Muzeul din Deva 34, 135, 245—252, 263, 264, 270
 Muzeul din Lugoj 245, 251
 Muzeul Național de Antichități din București 243, 244, 275
 Muzeul Național din Napoli 50
 Muzeul din Ploiești 256
 Muzeul „Porțile de Fier“ — T. Severin 241
 Muzeul din Sarmizegetusa 245—248, 273
 Muzeul din Seghedin 272
 Muzeul din Sf. Gheorghe 271
 Muzeul din Sighișoara 245
 Muzeul din Timișoara 264
 Muzeul din Tg. Mureș 263
 Muzeul din Turda 272
 Muzeul Vaticanului 49
 Muzeul din Viena 252, 262, 270, 274
 Muzeul din Zalău 265
 Myro (Μύρων) ser.? 32, 75, 80, 93, 124, 233, 272

N

- Nabarzes Deus 101, 236, 246
 Naiadele 235
 Nalați (sat) 248, 249
 Nando v. Aia
 Napoca 28, 142, 147, 164, 239
 natio (ser.) 69, 81, 164, 166, 168
 natio (Cretica) 77, 163, 267
 natio (Dacus) 58, 59, 72, 81
 natio (Graeca) 74, 267
 nationes 78
 navicularius 99
 Negraia (pădure) 277
 negotiator 212, 242
 negustorii 28, 210, 242
 negustorii palmirieni 89
 Nemesianus Gaes. ser. libr. 32, 72, 79, 105, 112, 237, 246

Nemesis 72, 217, 234, 237
 Nemesis Augusta 95, 257
 nepos 262
 Neptunalis Aug. lib. tabul.
 aurar. Daciar. 33, 190, 200,
 204, 208, 223, 260
 Neptunus 234, 245
 Nero 21
 Nestor I. 19—21
 Neubürger A. 62, 132, 134
 Neumann K. 13. 226
 Niceforus (Νικηφόρος) v.
 Valerius
 N'comedia 61, 62, 65, 66
 N'copolis 251
 Nilul 158, 169
 Niemann G. 40
 nobilimea dacă 39
 Nock Artur 226
 Nola 59
 Nonia Dacia 59
 M. Nonius Quartinus 59
 notarius 112
 noxa 164, 165
 numen 194, 226, 254, 262,
 270
 numerus Palmyrenorum 94,
 216, 248, 263
 Numidia 170
 nummularii 190, 221, 224, 234,
 250
 Nymphela 114, 181, 204, 235,
 243

O

obsequium 180, 209
 obști 150
 ocnele de sare 91
 Occidentul 79, 221
 occupatores 131
 Oehler 262
 Oertel 13, 14, 158
 Oescus 62
 Offas Menophili 154
 off cia rustica 95
 officium 164, 180
 officinae 152
 οὐνογενεῖς 11, 157, 181
 Olenia 26, 27, 39, 40, 52, 118,
 143, 150
 Oltul 57, 121, 214
 Olympul (munte) 55
 Omucio v. C. Iul.
 Onesimus (Ὀνήσιμος) ser. act.
 32, 75, 80, 108, 197, 200,
 227, 252, 232
 Onesimus v. T. Ael.
 Onesimus v. L. Antistius
 Onesimus v. M. Aur.

Onesimus (Ὀνήσιμος) augus-
 talis lib. ? 33, 196, 247
 operae 166, 180, 220
 operarius 135
 Opilia Cai ... 215, 257
 optimus 210
 optimus patronus 196, 216,
 242
 optima patrona 214
 optio 217, 255
 opus aurariorum 95
 Oraștie 145
 ordinarii 123
 ordo 225, 226
 ordo Augustalium 30, 226, 227,
 229
 ordo decurionum 183, 225
 ordo libertinus 180
 or'go 166
 Oriental 23, 52, 65, 66, 79,
 80, 93, 169, 237
 ornamenta 225
 ornamenta aedilicia 226
 ornamenta Augustalitatit 226
 ornamenta decurionalia 181,
 183, 195, 196, 210, 224—227,
 230, 254
 ornamenta duumvralia 225
 ornamenta quinquennialia 225
 ornatus ornam. dec. 227, 247
 Orșova 29, 263
 Orth 95, 102, 109, 110, 131—
 134
 Ostia 57
 Ostrov (sat) 244, 248

P

Pacorus II 61, 64—66.
 pădurile 19, 91, 146
 pagus 31, 142
 Palazzo dei Conservatori 51
 Palaestria v. Salonina
 Palmura (domu) 263
 Panaitescu Em. 40, 45, 47,
 49
 panem et circenses 218
 Pannonia 24, 26, 59, 60, 72,
 141, 205
 Pannonia superior 59
 Pape W. 62, 73—77, 197
 Papirius Rufus 211, 259
 Papiria (tribu) 212, 247, 249,
 253, 255
 Paribeni R. 19—21, 37—51,
 56, 61—66, 130, 131, 135,
 212, 222
 Paramythia (Epir) 74
 Parma 57
 pars tertia 269, 270

Parthia 61, 64—66, 160
 pascua 144
 Passia (Πασσία) puella ser. 32,
 75, 97, 134, 161, 166, 169,
 171, 266
 pășunile 91, 144
 Paternus v. Iulius
 patrimonium 103, 141, 222
 patrimonium Caesaris 111, 221
 Pătrînjeni (sat) 262, 277
 patrius 233
 Patroclus v. M. Turranius
 patrona 214, 218, 256, 259, 262,
 273
 patrona optima 190, 197, 256
 patronus 58, 78, 91, 94, 117,
 179, 180, 184, 191, 193,
 196, 202, 206, 208—217,
 237, 242, 244, 248, 250, 265,
 270
 patronus collegi 253, 255
 patronus et coniux 193, 202,
 203, 215
 patronus dignissimus 249
 patronus libertus 215
 patronus optimus 258
 patronus piensissimus 259
 patronus suus 215
 Patsch C. 20, 37—48, 51, 54—
 57, 61—66, 96, 214, 216, 222
 Păuleni (sat) 271
 Paulinus 163, 268
 Paulus (scriitor) 179
 pauperculi 147
 pax Romana 54
 peculium 83, 84, 86, 89, 102—
 105, 178, 277
 pecunia sua 105, 112, 128,
 237, 246
 pecunia dupla 165
 Penates 125, 231, 232, 274
 Penestii 20
 penuria hominum 96
 per epistolam 179
 per vindictam 179, 181, 183
 Peretz I. 9, 22, 109, 135, 141,
 160, 162—165, 168, 225,
 226
 Peregrinus ser. 32, 72, 74, 101,
 102, 122, 125, 243, 265
 Peregrinus Q. Asini ser.
 sutor caligarius natione Da-
 cus 59
 peregrinii 179, 184
 permissu domini 104
 perpetua servitus 117
 persona domini 109
 Peșteana (sat) 246
 Petersen E. 37—46, 56, 63, 65,
 66

- Petrestii de Jos 271, 272
 Petronius (scriitor) 38, 99, 140, 146, 169
 Petrus Patricius 20, 40, 64
 Pfister K. 37
 Philetus (Φιλήτος) ser. și lib. 32, 33, 74, 75, 80, 83, 124, 190, 197, 200, 214, 241, 256
 Philetus v. Caudus
 Philomusus (Φιλόμουσος) Aug. n. adi. tab. ser. 32, 75, 79, 113, 234, 245
 Philostratus 165, 167,
 Pia v. Caudia
 pietas 249
 pietrele gravate 28, 61, 65, 66
 Piatra Rosie
 pileati (πιλόφοροι) 19, 39, 45, 49, 58, 63
 pileus 179
 πίνακες 134
 Piperas 276
 Piperculus 277
 Piperus 277
 Pippidi M. D. 21
 Pirvan V. 19—21, 24, 27, 40, 61, 62, 96, 135, 137, 141—143, 148, 149, 204, 212, 214
 Pirustae 96, 131, 138, 161, 162, 164, 167, 205, 213
 pistores 65, 66
 Planius Verzonis 97
 Po 70
 Podul lui Traian (T. Severin) 40
 Ποστόμιον 205, 268
 Pöhlmann v. R. 13, 14, 158
 Pollio (cos.) 268
 Q. Pompeius Falco 62
 Pomponius Rufus 61, 62
 ponderaria 224
 ponderator 224
 ponderarius 224
 Pons Augusti 71, 103, 117—119, 128, 232, 237, 263
 Pontianus? 277
 Ponticilla v. Cassia
 Ponticus v. Licinius
 pontifex 90, 255
 Pontinianus v. Valentinus
 Pontus Euxinus 65, 65
 Popa G. 31, 154, 160, 169, 171, 222
 Popescu O. Dorin 235
 Porolissum 29, 31, 74, 98, 101, 103, 117, 118, 127, 215, 234, 265
 portorium 77, 111, 113, 115
 portorium Illyrici 89, 115
 Portile de Fier 23
 portici 236
 portus 115
 possessio 141
 possessores 142, 148
 Potaissa 28, 31, 32, 70, 72, 75, 85, 94, 113, 123, 125, 189, 216, 233, 262, 271, 274
 plagiari 168
 Placentina v. Aurelia
 Planius Verzonis Sclaies 97, 267
 Plarens v. Epicadus
 Plator v. Aelius
 Plator v. September
 Plautianus v. P. Ael. Victor
 plebs frumentaria 213
 Plinius cel Bătrîn 70, 134, 140, 147, 148, 158
 Plinius cel Tânăr 22, 37, 56, 61, 62, 65, 66, 86, 98, 104, 107, 147, 222
 Plotina (imp.) 57
 Plugova (sat) 29, 203, 271
 Plutarh 80
 praedia populi Romani 143
 praefectus legionis 252, 253
 praefectus vehiculorum 119, 272
 praefectus vigilum 118
 praepositus 213
 praepositus tabulariorum 111
 Praetorium 203
 prata legionum 141
 pretium 169
 Primitiva 200
 Primitiva v. Aelia
 Primitivos Aug. lib. tab. prov. Dac. Apul. 33, 182, 190, 200, 223, 237, 251
 Primitivus v. Aelius
 Primitivus v. Firmus 163
 Premerstein v. A. 224
 Primus Aug. ser. disp. vik. și heres lib.? 32, 33, 75, 76, 80, 85, 102, 103, 110, 190, 199, 200, 217, 254, 275
 Primus v. Procilius
 Pringsheim Fr. 162, 164
 princeps 167, 213, 267
 princeps adsignatus 213, 258
 princeps civitatis Nicopolitanorum 251
 princeps tabularii 111
 Priscianus Aug. col. 118, 213, 227, 236, 251
 Priscilla v. Iulia
 prizonierii romani la Daci 38, 39
 Procilia (familie) 191, 215, 251
 Procilia Flora 215
 Procilius 200
 Procilius Ingenus 215
 M. Procilius Primus lib. 33, 191, 215, 251
 proclamatio ad libertatem 180
 Proclus v. Appius
 Procula v. Aurelia
 procuratores 30, 31, 115, 118, 119, 127, 128, 141, 210, 211, 221, 222, 269, 270
 procurator aurariarum 118, 182, 191, 196, 206, 208, 211, 217, 222, 259, 273, 277
 procurator Augusti 77, 155, 116, 118, 188, 222, 243, 252
 procurator a caducis 222
 procurator Daciae Apulensis 120, 121
 promotus 103; 119, 263
 proprietatea agrară în Dacia 100
 προσάτης 177
 Prohodus (Πρόσδοχος) lib. 33, 197, 200, 212, 249
 Protas (Πρωτάς) ser. vik. 32, 72, 76, 80, 85, 101, 200, 236, 246
 Protus (Πρωτος) lib. 33, 72, 199, 212, 249.
 provincia capta 51
 Publius Marsus 264
 Publicius 187, 200
 P. Publicius Anthus 199, 200, 209, 244
 Publicus Ianuarius 189, 205, 209, 214, 256
 Publicus Severus 189, 205, 209, 214, 256
 publicum 117
 publicum portorium Illyrici 115, 117
 Pudens (cos.) 268
 puella (ser.) 75, 125, 134, 158, 161, 165, 266, 271
 puella splendidissima 253
 puer 12, 25, 60, 96, 125, 134, 157, 162, 164, 165, 217, 266, 267
 pueri delicati 58, 93
 puteus 96, 134

Q

- Quadratus (cos.) 155, 266, 268
 quaestores 154, 215, 226
 quattuorvir 213
 querella 85, 112, 261
 quinquennalis 90

R

- Ranovici B.A. 137, 153
 rarissima femina 85, 207
 ratio 103, 111, 127, 152
 ratio privata 141
 ratio provinciae 111
 redemptores 90, 130
 regina 237
 Regium Lepidum 57
 Regulus (cos.) 269, 270
 Regulus Domiti, Aug. col. lib. ?
 34, 191, 227, 247
 reliquae 211, 259
 res 12
 Reșca v. Romula
 res privata imperatoris 91
 Resculum 154
 restitutio natalium 179
 res religiosa 237
 reverentia 180, 209
 Revocata v. Septimia Septi-
 mina
 Rhinul 146, 147, 217
 Ritterling E. 62, 162
 Roller M. 7, 19, 20, 36
 Roma 14, 36, 38, 39, 43—47, 51,
 53, 57—66, 72, 77, 99, 103,
 137, 153, 158, 168, 169, 182,
 183, 211, 220, 222, 259
 Romanii 36, 49, 52, 57, 63—66,
 131, 134, 143, 158, 166, 235
 Romanus Aug. n. (ser.); ver.
 vil. și lib. proc. aur. 32, 34,
 72, 85, 118, 122, 156, 191,
 206, 222, 234, 236, 260, 273
 Romanus v. Ael. Sept.
 Romula (Reșca) 28, 29, 75,
 113, 114, 117, 125, 128, 152,
 153, 193, 203, 204, 215, 235,
 243, 273
 Rostovzev (și Rostowzew) M.
 7, 15, 19, 20, 47, 54, 56, 65,
 66, 80, 89, 90—92, 95—98,
 107—109, 114—119, 127—
 —132, 135—138, 140, 141,
 144, 146—155, 166, 169, 171,
 179, 181, 185, 193, 201,
 211—222, 226, 229—231, 270
 Roșia Montană (v. și Alburnus
 Maior) 31, 265
 rotae 135
 Roxolani 39, 63
 Ruda-Barza 134, 135
 Rufina ser. ? 32, 72, 80, 94,
 263
 Rufinus ser. ? 32, 72, 80, 90,
 123, 253
 Rufinus (cos.) 266
 Rufinus v. Claudius
- Rufinus v. Iulius
 Rufinus v. Ulp. Domitius 191,
 212
 Rufinus v. Valerius
 SEX. Rufius DECibalus 59
 Rufus din Ephes 160
 Rufus v. Papirius
 Rusănești (sat) 214, 243
 Rusia 77
 Russu I. I. 26, 27, 55, 56, 58,
 59, 69—74, 77, 78, 80, 81,
 93, 103, 110, 114, 116—121,
 125, 159, 187, 189, 193, 199,
 211, 214—216, 233, 256,
 259, 262, 263, 269, 270, 272,
 275, 277
 Rusticus v. Stertinus
- S
- Sabinii 70
 sacerdos 90, 213
 sacerdos Arae Augustae 91, 92,
 216, 232, 252, 253
 sacerdos provinciae 256
 sacra privata 237
 sacrificium Mithriacum 236, 250
 Sachers 111, 112, 223, 224
 Saggio 101
 salinae 110, 211
 salinele Daciei 94
 Salona 205
 Salonia Pal(a)estrice 196, 211,
 205, 259
 Salvia 94, 123, 271
 Salvianus ser. vil. 32, 72, 121,
 128, 243
 Salvioli G. 36, 46, 90, 97, 99,
 136, 137, 140—142, 144,
 147—149, 153, 158, 167,
 169, 220
 salutifer 233
 sanctus 233, 237
 sărăcimea orașelor 6, 213,
 218
 Sargetias 46
 Sarmatii 39
 Sarmizegetusa 28—31, 35, 38,
 44, 59, 63—66, 70—78, 84,
 85, 89—91, 98, 101, 102,
 105, 109—113, 117, 118, 122,
 124—127, 142, 144, 145, 147,
 151, 152, 154, 156, 183,
 188—191, 195—199, 203,
 204, 212—218, 223—229,
 232, 234—237, 244—253, 256,
 273
 sanus 164
 Sassa nat. Dacia 59
 Sattara v. Aurelia
 satul în inscripțiile dacice 29
 saturnalele 55
 Saturnina v. Cassia
 Saturninus 200
 Saturninus v. Aelius
 Saturninus v. Q. Aur.
 Saturninus v. T. Iul.
 Saturnus (zeu) 188
 Scaevola (scriitor) 95
 Scarabantia 59
 Scaurianus ser. și ser. vil. 32,
 71, 72, 80, 85, 114, 121,
 125, 272, 274
 scholae 98
 Schülze W. 70, 71
 Sclaies v. Planius Verzonis
 sclavagismul timpuriu 23
 sclavia orientală 23, 24
 slavii *passim*
 sclavul ca martor 12
 slavii daci în sculptură
 slavii endogeni 166, 169
 slavii exogeni 166, 169
 slavii în misterele religioase
 234
 slavii traci 91
 Scorilo 24
 Scorilo Resatti lib. domo Da-
 cus 59
 scribae 112, 113, 221
 scriba tabul. 78, 113, 252
 scriptor 113
 scriptores rei rusticae 148
 scrutatores 109
 Sebestyeni C. 272
 securitas 162
 Secunda v. Licinia
 Secundina ? ver. ? 32, 73, 80,
 123, 157, 271
 Secundina v. Severa
 Secundus act. ser. 13, 32, 72,
 80, 95, 268
 Secundinus 208
 Secundinus v. Flavius
 C. Secundinus Legitimus 155
 Securus ser. ? 32, 73, 80, 93,
 124, 233, 275
 Seeck Otto 180
 secutor 59
 SIGHEDIN 26, 27, 117, 119, 272
 SAMliae v. Iuno
 SAMPronii (familie) 59
 senatul roman 37
 SENECA 14, 141, 178
 SENECA... 277
 SEPtember Plator 155

- Septimus ser. ? 33, 73, 80, 94, 125, 200, 243
 Septimia Septimina quae et Revocata 249
 Septimius decurio 243
 Septimius Sever (Imp.) 26, 31, 77, 89, 90, 101, 113, 120, 121, 141, 182, 188, 194, 195, 205, 213, 237, 241, 265
 Septimius v. P. Ael. Audeo
 Septimius Asclepius Hermes lib. numin. Aesculapi, Aug. col. 34, 183, 194, 210, 224, 225, 226, 235, 254
 Septimius Asclepiadis Aug. col. lib. 34, 199, 216, 227, 249
 Serapis 90, 236
 serva 14, 71, 73, 184, 262
 serva Caesaris 262
 servi 95, 97, 108, 111, 126, 166, 179
 servus 12, 14, 27, 77, 85, 89, 103, 122, 123, 124, 135, 154, 157, 170, 189, 197, 245, 272
 servus Aug. n. 116, 156, 182, 189
 servus actor 72, 74, 108, 123, 124, 225, 268
 servi ararii 110
 servus Caesaris 112, 113, 122
 servi casari 104
 servi collegiorum 99
 servus dispensator 122
 servi domestici 58, 109
 servi emptici 162
 servi facti 12, 160
 servus fidelissimus 108
 servi fugitivi 178
 servi hereditarij 13
 servus imp. n. 122
 servus librarius 246
 servi mediastini 82, 102, 115, 126, 128, 164
 servus litteratus 112
 servi nati 12, 87.
 servus natione Bessus
 servi ordinarii 97, 99, 102, 103, 104, 107, 125
 servi poenae 13, 132
 servi privati 28, 34, 71, 73, 74, 75, 79, 82, 97, 104, 105, 108, 113, 127, 157, 183, 211, 234, 277
 servi publici 24, 29, 31, 34, 58, 62, 65, 66, 81, 84-90, 96-98, 104-106, 112, 113, 122-128, 156, 157, 169, 208-209, 220, 223, 231
 servus q(ontra) s(criptor) 264
 servi rustici 28, 72, 75, 93, 147, 233
 servus verna 70, 251
 servus vicarius (vikarius) 74, 76, 85, 101-106, 235
 servi villici (villici) 28, 71, 72, 74, 77, 85, 89, 103, 114, 116, 118-121, 127, 128, 158, 232, 237, 241, 243, 247, 263, 265, 269, 270, 272
 Seure G. 63
 Severia Secundina 217, 255
 Severinus v. Ulpus 163
 Severus 124, 191, 200
 Severus Aug. lib. 34, 250
 Sever Alexander (Imp.) 182, 223, 237, 250
 Severus v. Publicius
 Severii (dinastie) 182, 221, 223
 Sibiu 236
 Sic (sat) 93, 272
 singnifer 217, 255
 signum numinis 237, 270
 Silvanus (zeu) 93, 118, 124, 148, 152, 203, 233, 237, 260, 272, 275
 Silvanus domesticus 187, 233, 263
 Silvanus silvester 124, 140, 233, 272
 Siret 27, 188
 Siria 78, 147, 170
 Siuziumov I.M. 103, 104, 135, 169
 Sismondi L. 218
 soci 115, 119
 societas 96, 117
 societates conductorum 117, 119
 societas danistaria 95, 268
 societas publicanorum 115
 Socratio Socratonis 136
 sodales Augustales 221
 Sol 236
 Sol invictus 270, 271
 Sol invictus Mithras 236, 250, 264
 Sol invictus Mithras anicetus 274
 soldo 114
 Sossia Sabina 71, 78, 85, 112, 261
 Spania 131
 Splonum 213, 258
 sportellarius-a 161, 162, 166, 266
 sportula 162
 Štairman N.E. 143, 150, 185
 Stanciu V. 46, 131, 133, 134, 135
 statera publica 209, 224, 248
 statio 26, 27, 98, 103, 110, 116, 117, 263, 269, 270
 statio (Micia) 119
 statio militaris 65, 66
 statio portorii 110, 114, 116-121, 128
 statio Tsiernensis 119, 269, 270
 stationarii 65, 66
 stationes fisci 116
 stationes hereditatum 114
 stationes libertatum 114
 stațiunile romane din Dacia 117
 statul dac 19
 status familiae 86
 Stauffenberg v. Sch. 65, 66
 Στέφανος 194
 Stein A. 21, 37, 52, 70, 79, 61, 62, 75, 77, 113, 118, 120, 121, 125, 211, 222, 233, 235, 236, 252, 256
 Steinwenter 112, 177, 179, 180, 187, 188, 202, 221, 225, 226
 Stertinus Rusticus 155
 stoa 178
 Strabo 13, 21, 22, 169
 Strack L. Max 27, 177, 178, 180, 181, 186, 202, 209, 213, 226
 Strenuus v. P. Ael.
 Strong E. 38, 40, 49, 51
 sub corona 160
 sub cura 121, 243
 sub hasta 160
 subprocurator aurariorum 189, 222, 231, 254
 subprocuratores 30
 subsequens librariorum 71, 85, 113, 261
 Suc'dava 28, 29, 72, 77, 117, 121, 128, 152, 215, 243
 Sudañul 172
 Suetonius (scriitor) 113, 132, 167, 177, 181
 summa honoraria 226
 Symphorus v. M. Minicius superiumentarius 71, 89, 113, 234, 257
 Siperstes v. Ingenuus
 Surliacus Aug. n. disp. aur. ser. 277
 Surrillio lib. 34, 94, 199, 216, 263
 Surio Aug. col. lib. ? 34. 199, 200, 273
 M. Suronius Andrastus 227
 Susagus 61, 63, 65, 66
 sutor caligarius 59, 72
 Syme R. 37, 46, 47

Synda scriba tab. ser.? 33, 78, 113, 252
 Synethus (Σύνεθος) adiut. tab. ser. 33, 76, 113, 236, 245
 Syntrophus(Σύντροφος,vil. ser. 33, 77, 118, 119, 236, 269
 Syra(Σύρα) lib. ? 34, 199, 200, 204, 214, 243
 Syrus v. P. Ael.
 Syrillio aedit. 33, 78, 79, 109, 156, 205, 262

T

Tacitus (istoric) 21, 36, 49, 69, 148, 158, 181, 202, 220
 tăblițele cerate 31
 tabularia 111, 113, 116, 120, 241.
 tabularii 30, 105, 109, 111, 115, 190, 196, 199, 202, 205, 221, 223, 227, 235, 238, 250, 252, 260, 262
 tabularium provinciae 111, 117, 182, 223
 tabularius aurariarum 190, 260
 tabularius aur. Dacicarum 204, 223, 260
 tabularia Caesaris 111
 tabularius (provinciae) Daciae Apulensis 182, 223, 237, 251, 254
 tabularius provinciae (sic!) Apulensis 254
 Tanit (zeiță) 237
 Tapae 39
 A. Tapetius Antoninus 90, 124, 234, 253
 tarabostesei 19
 Tarsa 78
 Tavia 231
 Tavianus v. Iup. opt. max
 taxele de comerț 91
 Téglás G. 133, 134, 137, 246, 152, 263
 tegulari 98
 templum 99, 235, 236, 246, 262
 tempus durum 271
 P. Tenacius Geinellinus lib. et Aug. col. 34, 192, 200, 217, 227, 251, 273
 P. Tenacius Vindex 192, 217, 251, 273
 Tenax ser.? 33, 40, 73, 80, 90, 124, 234, 253
 terriorii agricol 28—29
 territorium Sucidavense 215
 terra Daciae 119, 231, 232, 237, 239, 263

terra sigillata 145, 152
 Tertius Caes. ver. 33, 71, 73, 80, 85, 198, 261
 Tertius v. L. Aur.
 Tessin 70
 testamentum 123, 205, 214, 247, 256, 273
 A. Tetula 93, 264
 Themo v. M. Cocceius
 Theudote (Θευδότη) mulier, (ser.) 33, 77, 79, 97, 105, 134, 163, 166—171, 267
 Theopropius 43, 71, 124, 233
 Thimotheus v. M. Aur.
 C. Titius Agathopus 227
 Threpte 84, 189, 200
 Threptus (Θρέπτος) 197, 200, 227
 Threpte (Θρέπη) v. Vitia 197
 Tibiscum 29, 75, 78, 83, 84, 91, 93, 108, 122, 124, 156, 231, 236, 264
 Tib. Plautius Silvanus Aelianus 21
 Tiberius (Imp.) 115
 Tibur 59
 Timiș (riu) 120
 Timocles (Τιμοκλής) Caes. ser. ab. instr. 33, 70, 77, 85, 113, 199, 262
 Timocrates (Τιμοκράτης) 199, 200, 214, 249
 Timostratus 582
 tirguri de sclavi 169
 Tg. Jiu 125
 Tisa 26, 120
 A. Titius Agathopus 227
 Titus coriarius 29
 Titus Beusantis qui et Bradua 136
 Titus Livius 70, 80, 220
 Tocilescu Gr. 22, 40, 46, 48, 72, 115, 119, 144, 181, 203, 204, 216, 243, 244
 Torma 117
 Traian (Imp.) 6, 26, 37—66, 69, 81, 96, 97, 115, 127, 158—164, 173, 182, 196, 205, 213, 214, 220—222
 Transilvania (v. și Ardealul) 29, 58
 Trestia (mină)
 tria nomina 84, 181, 183, 184, 187, 196
 tributum capitis 106, 127
 tributum soli 106, 127
 Trimalchio (lib.) 99, 115
 Tritius-189, 205, 215, 259
 Trofima v. Ulpia
 trofeul (Adamclisi) 40

Tsierna 269, 270
 Tudor D. 5, 23, 24, 28, 40, 43, 46, 55, 56, 62, 65, 66, 74, 75, 77, 94, 114, 120, 121, 143, 144, 146, 149, 152, 153, 181, 191, 193, 203, 204, 206, 212, 215, 216, 217, 227, 241, 242, 243, 273, 276
 tusconia 134
 Turda 31, 226, 272
 T. Severin 35, 242
 C. Turpilla 190, 200, 204, 248
 Turranius Dil. 93, 108, 264
 M. Turranius 93
 M. Turranius Patroclus 93
 Tzetzes J. (scriitor) 46, 63
 Tyras 120

U

Ucraina 65, 66
 Uioara 226
 Ulpia (basilica) 49
 Ulpia M? L? Trophima 190, 205, 260, 264
 Ulpianus (scriitor) 95, 103, 104, 119, 163—165, 177
 Ulpium 200
 M. Ulpium Aug. lib. Hermias 24, 34, 79, 125, 182, 196, 200, 205, 207, 208, 222, 233, 259, 274
 C. Ulpium Bonus 193, 213, 256
 M. Ulp. Gelerinus, interpres Dacorum 59
 Ulpium Diogenes 196
 Ulpium Domitianus lib. 34, 190, 197, 200, 214, 227, 256
 Ulp. Domitius Hermes lib. 33, 196, 212, 225, 227, 247
 Ulp. Domitius Rufinus 191, 212, 225, 227, 247
 Ulpium Felix 155
 M. Ulpium Felix Agathyrsus, lib. 57
 Ulpium Lucius 34, 193, 213, 256
 Ulpium Philetus 197, 256
 Ulpium Severinus 163, 266
 uncia 162, 163
 unelte dacice 20
 Urbica v. Aurelia
 Ursulus ser. 33, 71, 73, 84, 125, 274
 urbs domina et patrona 210
 usufructus 141
 usus proprius 99
 Utchenko I.S. 11, 157
 Uxküll 103, 104
 uxor 248, 249

V

- Valea Mică (sat) 277
 Valens v. Valerius
 Valentina v. Aelia
 Valentina Aug. ver. 33, 73, 246
 Valentinus Aug. n. ver. 33, 72, 73, 80, 84, 193, 200, 273
 Valentinus v. Ael.
 Valentinus v. Iul.
 Valentinus qui et Pontinianus 33, 72, 73, 84, 112, 246
 Valeria 190
 Valeria v. Aelia
 Valeria v. Iulia
 Valeria Cara 93, 217, 264
 Valerius 197, 200
 Valerius v. Aelius
 Valerius Crescens lib. 33, 182, 184, 189, 200, 205, 215, 257
 Valerius Niceforus lib. 34, 199, 200, 212, 249
 Valerius Protus 199, 249
 Valerius Rufinus 184, 189, 215, 257
 Valerius Threptus Aug. col. lib. ? 34, 197, 247
 Valerius Valentis 163, 268
 Valerianus v. Aelius
 Val. Threptus 227
 C.A. Valerianus 93, 123, 264
 C. Val. Valerianus 199, 212, 249
 vămile 91
 vămile ilirice 90
 T. Varenius 212
 Gn. Varius A. 163, 268
 Varus (cos.) 268
 Varro (scriitor) 14, 100, 114, 164
 L. Vasidius Victor 155
 vectigal 115
 venalitatea sclavilor 127
 venditio 160
 venditor 163
 verecundia 209
 Venetus v. Maximus
 M. Vergilius Euryzaces 65, 66
 verna 11, 12, 14, 26, 70—74, 84, 85, 88, 97, 102, 110, 112, 113, 116, 121—123, 128, 157, 181, 197, 206, 238, 245, 246, 248, 253, 259, 261, 271, 275
 verna ab instr. tabul. 112, 157, 261, 204
 verna ipsorum
 verna librarius 246
 verna vilicus 118, 246
 verna vilici 118, 158, 260
 vernaculi 142
 Verona 59
 Verus Aug. ver. vil. 33, 73, 80, 118, 236, 260
 Verzo v. Dasius
 Verzo v. Planius
 Veŧel (sat) 31, 263
 veteranii 28, 93, 148, 163, 210, 216, 242, 248, 263, 264, 266, 268, 270
 Vetilla ser. ? 33, 73, 80, 93, 123, 264
 via militari 147
 viatores 221
 Vibia Dacica 59
 Vibia (familie) 58
 M. Vibius Longus 162, 165, 266, 267
 L. Vibius Zurozis 59
 vikarius 101, 103, 116, 119, 236, 246, 263, 265
 vicarius vilici 116
 viceagens 103
 Vincentia 62, 200
 vicesima 111, 114
 vicesima hereditatum 114
 vicesima libertatis 178
 vicesima manumissionum 114
 vicesimaelibertus 208, 224, 270
 vicesimarius 75, 113, 114, 181, 221, 236, 243
 vici 29, 93, 108, 142, 203, 214
 victi pedes 147
 Victoria v. Aelia
 Victoria Afra (?) 192, 200, 215, 265
 Victoria v. Aurelia
 victoria d. n. sanctissimi 223, 254
 Victor v. Iul.
 Victor v. L. Vasidius
 Victorinus ser. 33, 73, 78, 95, 123, 234, 257
 Victorinus v. P. Ael.
 Victrix v. colonia ⁶¹
 vicus Pirustarum 131, 160, 164
 Viena 35, 244, 248, 257
 villica 115
 vilicus (villicus) 72, 74, 75, 77, 83, 99, 103, 107, 108, 111, 115, 116, 118, 119, 123, 124, 126, 140, 142, 145, 146, 149, 182, 233, 234, 246
 vilici aurariarum 118
 villae rusticae 140, 144—149, 215
 Vincentia v. Aelia
 Vindex v. P. Tenacius
 vinul in Dacia 171
 Vipsaca 131
 vir perfectissimus 277
 Virgo Augusta
 Virgo Caelestis Augusta 112, 246
 Virgo Caelestis v. Dea Caelestis
 Virius 196
 vitae necisque potestas (domini) 12
 Vitalianus lib. ? 34, 193, 273
 Vitalis ser. 33, 73, 94, 124, 234, 257, 262
 Vitia Threpte 71, 78, 84, 109, 189, 197, 245
 vitium 164
 voluntas testamenti 256
 Volusianus v. Aur.
 Vrața 214
 Vulič N. 112
 Vulpe R. 19, 58, 141, 204, 214

W

- Wagner W. 216, 217
 Wallon H. 12—22, 86, 98, 100, 103—106, 109, 113—115, 126—128, 132—135, 147, 154, 164 — 166, 169, 171, 178—180, 226
 Waltzing P. I. 89, 96, 98, 99, 137, 154—156, 210, 224, 234
 Weiss Egon 12, 116, 162—167
 Westermann L. W. 5, 12—16, 58, 62, 65, 66, 69, 77, 79, 86, 96, 102—111, 114, 127, 128, 135, 137, 142, 147, 148, 152, 154, 157—160, 164—170, 177, 178, 180, 185—187, 202, 209, 221, 225, 234, 237
 Weber W. 65, 66
 Weber Jones L. 148, 233
 Wilcken Url. 158
 Winkler J. 21

X

- Xenophon v. T. Claudius
 Xenopol D. A. 22, 46, 47, 48, 54, 56, 109, 112, 131, 132, 152, 154, 162, 222

Z

- Zeflean E. 38
 Zeus 110
 Zlatkovskaia T. 63
 Zmaragdus (Σμάραγδος) Aug. lib. tab. 34, 199, 200, 205, 223, 237, 260
 Zonaras 63, 64
 Zoticus (Ζωτικός) ser. vil. 33, 77, 121

CUPRINSUL

	<u>Pag.</u>
<i>Prefață</i>	5
<i>Lista prescurtărilor</i>	9
<i>Introducere</i>	11

PARTEA I

CAP. I. Sumară privire asupra dezvoltării raporturilor sociale la daci, în ajunul cuceririi romane	19
CAP. II. Privire generală asupra izvoarelor epigrafice relative la sclavi și liberi, descoperite pe teritoriul Daciei	26
CAP. III. Caracterul dur al războaielor de cucerire a Daciei	36
CAP. IV. Sclavii daci deportați în afara provinciei	54
CAP. V. Sclavul Callidromus	61

PARTEA A II-a

CAP. I. Numele sclavilor după inscripții	69
A. Nume latinești	70
B. Nume grecești	73
C. Nume traco-gete	77
D. Nume diferite	77
CAP. II. „Famiile“ și rudele sclavilor	83
CAP. III. Stăpînii de sclavi din Dacia	88
CAP. IV. Sclavi ai sclavilor în Dacia romană	101
CAP. V. Funcții atribuite unor sclavi	107
CAP. VI. Munca sclavilor și a oamenilor liberi în minele de aur ale provinciei Dacia	130
CAP. VII. Munca sclavilor în agricultură	140
CAP. VIII. A. Munca sclavilor în diferite ateliere din Dacia romană. B. Sclavii în colegiile din Dacia. C. Vîrsta sclavilor în inscripții. D. Servus și verna în documentele epigrafice. E. Numărul sclavilor în Dacia romană	151
CAP. IX. Comerțul cu sclavi în Dacia romană	160

PARTEA A III-a

CAP.	I. Eliberarea sclavilor	177
CAP.	II. Numele libertilor	187
	A. Nume latinești	188
	B. Nume grecești	193
	C. Nume diferite	199
CAP.	III. Familiile libertilor	202
CAP.	IV. Patronii libertilor	208
CAP.	V. Funcții și onoruri accesibile libertilor	220
CAP.	VI. Religia sclavilor și libertilor	231
	<i>Supplementum Epigraphicum</i>	241
	Lista figurilor	279
	История рабства в Римской Дакки.	281
	Histoire de l'esclavage dans la Dacie romaine	286
	<i>Indice general</i>	291

E R A T Ă

<u>Pag.</u>	<u>rindul</u>	<u>in loc de :</u>	<u>se va citi :</u>
55	24 de sus	Caesare	Gaesares
65	19 ,, ,,	operae	operas
75	19 ,, jos	ad	ab
147	27 ,, sus	inscriptii	inscripti
162	27 ,, ,,	corolarium	corollarium
180	21 ,, jos	ingenuu	ingenuus
210	12 ,, sus	domiba	domina

Dat la cules 19.06.1957. Bun de tipar 08.11.1957. Tiraaj 3.300. Hârtie semivelină 65.g.m², Format 16/70 x 100. Coli editoriale 29,1 Coli de tipar 19¹/₂ + 3 plase pliante. A. 02765/1957. Indicate de clasificare pentru bibliotec mari și mici: 9(398.2)

Tiparul executat sub comanda nr. 1815 la Întreprinderea Poligrafică Nr. 3 B-dul 6 Martie nr. 29, București, R.P.R.

10133

În colecția :
„Biblioteca istorică”
vor apărea :

**Dimitrie Cantemir, viața
și opera lui**

de P. P. Panaitescu

**Contribuții la studiul sa-
tului devăimesc românesc**

de H. Stahl

Lei 23.—

